

MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

SİNTAKSIS

DÖRDÜNCÜ HİSSƏ
ÜÇÜNCÜ NƏŞR

LÜGƏT VƏ ENSİKLOPEDİYALAR

LÜGET VE ENSİKLOPEDİYALAR

4463
A14

**ƏLÖVŞƏT ABDULLAYEV
YUSİF SEYİDOV
AĞAMALI HƏSƏNOV**

**MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ**

SINTAKSIS

**DÖRDÜNCÜ HİSSƏ
ÜÇÜNCÜ NƏŞR**

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir*

**M.F. Axundov
Azərbaycan Mədəniyyət
Kitabxanası**

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

*Bu kitab "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis"
(Bakı, Maarif, 1985) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

*Dərslik Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür*

Redaktorlar:

Elmira Həsənova
filologiya elmləri namizədi, dosent
İsmayıł Əhmədəzadə
filologiya elmləri namizədi, dosent

ISBN 978-9952-34-167-6

494.3612-dc22
Azərbaycan dili – Sintaksis

Əlövəsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov.
Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 səh.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslik müasir Azərbaycan dili kursunun sintaksisi bölməsinə əhatə edir. Burada sintaksis və onun predmeti, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, səda və mürəkkəb cümlələr, mürəkkəb sintaktik bütövlər barədə sistemli məlumat verilir.

© "Şərq-Qərb", 2007

GİRİŞ

SINTAKSIS VƏ ONUN PREDMETİ

"Sintaksis" menşeyinə görə yunan söyü olub, mənəsi "birləşmə", "tərtibat" deməkdir. İndi bu sözdən dilçilik termini kimi istifadə olunur. Dilçilikdə bu söz iki mənənda işlənir: bir dilin sintaksisi, yəni dilin sintaktik quruluşu, bir də qrammatika elminin şöbəsi mənasında. Sintaksis dilin qrammatik sisteminde mərkəzi yer tutur, fikir mübadiləsinə xidmət edir, obyektiv reallıqla əlaqəli olur. Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis sözlərin söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşməsi qaydalarından bəhs edir. Sintaksis dilin qrammatik quruluşu haqqında elm olmaq etibarilə sintaktik vahidlər sistemini (söz birləşmələri, səda cümlə, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütövlər), sintaktik vahidlərin qurulmasını və bağlanma vasitələrini öyrədir. Sintaksis söz birləşmələri, cümlələr və sintaktik bütövləri əhatə edir.

Sintaksisin predmeti barədə rus dilçiliyində üç fikir olmuşdur. Birinci fikrə görə, sintaksis yalnız cümlələri və cümlə üzvlərini öyrənir. Söz birləşmələri buraya daxil edilmir (Q.Q.Poçepstov bu fikirdədir). Bu fikir o qədər geniş yayılmış fikir deyil. İkinci fikrə görə, sintaksis söz birləşmələrini öyrənir. Cümlələr də söz birləşmələrinə daxil edilir. Söz birləşmələri iki böyük qrupa ayrılır: predikativ söz birləşmələri (yəni cümlələr), qeyri-predikativ söz birləşmələri (F.F.Fortunatov, M.N.Peterson, A.M.Peşkovski, A.B.Şapiro bu fikri irəli sürmüşlər). Üçüncü fikrə görə, sintaksis cümlələri və söz birləşmələrini öyrənir. Məşhur rus dilçiləri V.V.Vinoqradov, N.Y.Şvedova, V.A.Beloşapkova, V.N.Yartseva və başqları bu fikrin tərefəndə dururlar. Bize görə, bu sonuncu ən doğru fikirdir.

Söz birləşmələri eşyalar arasında, eşyalarla əlamətlər, hərəkətlər arasında əlaqələri ifadə edir.

Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər əvvəlki mənənlərini itirmir. Söz birləşməsi sözlərin sintaktik əlaqələr vasitəsi ilə birləşməsi sayesində əmələ gelib, bir tərəfdən sözə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlıdır. O, cümlədə işlənməsinə və dəyişmə qaydalarına görə sözə

bənzəyir. Sözlərdən tərtib olunmasına və birləşmə zamanı tələb olunan sıralanmaya və sintaktik əlaqələrə görə cümlələrə bənzəyir. Lakin bənzəmək eyni olmaq demək deyil. Bunların arasında müümən fərqlər nəzərə çarpar.

Söz birləşmələrinin mahiyyətini, onların tiplərini və əmələgəlmə yollarını, birləşmədə iştirak edən tərəflərin qrammatik əlamətlərini öyrənmək, söz birləşməsi ilə mürekkeb sözün, cümlənin oxşar və fərqli cohetlərini aşkar etmək sintaksisin ən zəruri məsələlərindəndir.

Dilimizdə söz birləşmələrinin iki növü əsas yer tutur: ismi birləşmələr və feli birləşmələr. Bundan eləvə, zərf birləşmələri və qoşmali birləşmələr də var ki, bunları ismi birləşmələrə daxil etmək olar.

Söz birləşmələri içərisində feli sıfət, feli bağlama və məsədə tərkibləri müümən yər tutur. Feli birləşmələrə əsaslanan bu tərkiblər olduqca zəngin quruluş tiplərinə, monalara və mənə çalarlarına malikdir. Bu da onların qurulmasında əsas rol oynayan feli bağlama və feli sıfətlərin zəngin olması ilə şərtlənir. Belə birləşmələr sadə cümlələrin tərkib hissəsi olub, onların genişlənmiş üzvlərini təskil edir. Bunlar mənasına görə budaq cümləyə çox yaxınlaşır, lakin predikativliyə malik olmadığı üçün budaq cümlə vəzifəsi daşıya bilmir. Tərkiblərin iştirak etdiyi sadə cümlələrin tabeli mürekkeb cümlələrlə mona ekvivalentliyilə olur ki, belələri sintaktik sinonim sayılır.

Sintaksisin maşğıl olduğu problemlərdən biri və daha başlıcası cümlə problemidir. Cümələ nisbi bitkinliyi ifadə edən dil vahididir.

Söz birləşmələri ən azı iki sözün birləşməsindən təskil olunur. Cümələ isə ondan fərqli olaraq, bir sözlə, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə də ifadə olunur. Cümünlərin əsas əlamətləri – onun predikativ keyfiyyətə malik olması (modallıq da daxil olmaqla) və cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilməsidir. Sözlər və söz birləşmələri bu əlamətlərə malik olmasa, hər hansı bir fikrin ifadə olunmasına xidmət etməz; onlar yalnız qrammatikanın ixtiyarına keçidkə, struktur və mənə cəhətdən birləşdikdə, düzüldükde, qrammatik qaydalar əsasında bir-biri ilə bağlandıqda, yuxarıda saidığımız əlamətlərə (predikativliyə və bitmə intonasiyasına) malik olduqda fikirlərimizin ifadesinə xidmət edir.

Söz birləşmələrində və cümlələrdə birləşmək üçün sözler qrammatik əlaqələrə girirlər. Sözlərin söz birləşmələrinəndəki tabelilik əlaqələri onların cümlədəki sintaktik əlaqələrindən müyyəyen dərəcədə fərqlənir. Söz birləşmələrində idarə, uzlaşma, yanaşma və

idarə-uzlaşma əlaqələri mövcuddursa, cümlələrdə sözlərle sözlər, söz birləşmələri ilə sözler arasında idarə, uzlaşma və yanaşma əlaqələri mövcuddur. Lakin oxşar görünən əlaqələr (məsolən, idarə, uzlaşma əlaqələri) də bir-birinin tam eyni deyildir; müyyəyen fərqlər və spesifik cəhətlər vardır (söz birləşmələrində yiyəlik halın idarə edilməsi, həmcinin uzlaşmanın qeyri-predikativ xarakterdə olması və s.).

Qeyd etməliyik ki, sözlərin elə qrammatik əlaqələri da vardır ki, indiyə qədər bizim dilçiliyimizdə onlara "ad qoyulmamışdır".

Cümələlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinin cümlələrinin bir neçə cür təsnif etmək olar. Biziñ ənənəvi qrammatikalarda cümlələri ən çox quruluşuna görə təsnif edirlər. Bundan başqa, cümlələri (söyləmələri) funksional əlamətlərinə görə də təsnif etmək olar.

Bir çox başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də cümlələr ya adı intonasiya ilə deyilir və heç bir ekspresiv keyfiyyətə malik olmur, ya da müxtəlif emosional çalarlıqlar ifadə edir və fərqli intonasiya ilə müşayiət edilir. Belələri "cümələnin məqsəd və intonasiyaya görə növləri" adı ilə qrammatikalarımıza daxil edilir. Bütün cümlə quruluşlarını (sadə, mürekkeb və üzvlənmeyən) nəzərə alıqda onları 4 yerə böölürə: nəqli, sual, əmr və nida cümlələri. Qeyd etməliyik ki, nida cümlələri emosional çalarlıq bildirən cümlələr kimi ayrıca qrup da təskil edə bilər. Bunları da öz növbəsində nəqli-nida (*Yox! Yox! Oğul, məktəbi-üşyandi bu!*), sual-nida (*Səni sevən adam na qədər bəxtiyardır!*) və əmr-nida (*İtil gözlerimdən, bivaşa yaram!*) cümlələrinə ayırmış olar. Hətta üzvlənmeyən cümlələrin də nida cümlələrinə daxil olan növü vardır (*Ay-hay! Haydi! Qətiyyən!* və b.k.).

Azərbaycan dilinin cümlələri quruluşca zəngindir. Bu dildə sadə cümlələrin, içərisində feli tərkiblər (feli bağlama, feli sıfət və məsədə tərkibləri) olan sadə cümlələrin, həmcins üzvlü sadə cümlələrin, mürekkeb cümlələrin – tabesiz və tabeli mürekkeb cümlələrin olması sübut edir ki, dilimiz sintaktik quruluş etibarilə dünyadan en zengin dillerindən biridir.

Azərbaycan dilində cümle üzvlərinin məlum növləri, əlavələr və xüsusişmələr, xıtab və ara sözlər, təktərkibli cümlələrin bütün növləri, cütürkibili cümlələr, bütöv və yarımcıq cümlələr, budaq cümlənin çox rəngarəng növləri və tipləri işlənməkdədir. Dilimiz dəha

SINTAKTİK VAHİDLƏRİN İFADƏSİNĐƏ ROLU OLAN VASİTƏLƏR

Sintaktik vahidlər nələrin vasitəsi və köməyi ilə qurulur? Buraya aşağıdakı vasitələr daxildir: müstəqil sözler (söz formaları), köməkçi sözler, leksik elementlər (işarə və nisbi əvəzliklər), komponentlərin sıralanması, intonasiya və s.

Sintaktik quruluşların ümumi semantikası onların ifadəçisi olan sözler və söz formalarının leksik-qrammatik töbötü ilə bağlıdır. Söz birleşmələrinin komponentləri (tərkib hissələri), cümlə üzvləri, her cür cümələrlər sözlərdən və söz formalarından təşkil olunur. Söz formalarının sintaktik münasibət yaradan elementləri – sözdəyişdirici şəkilciler və qoşmalardır. Sözdəyişdirici şəkilciler (isim və fel şəkilcili) sintaktik əlaqələri təmin edir. Sözdəyişdirici şəkilcilerin ifadə edə bilmədiyi formal və semantik əlaqələr qoşmalar vasitəsilə təmin edilir.

Sintaktik vahidlərin təşkilində başqa köməkçi nişq hissələrinin də rolü vardır. Bağlayıcılar və ədatlar – hərəsi öz spesifik cəhatləri ilə sintaktik vahidlərin formalaşmasında iştirak edir. Bağlayıcılar sintaktik vahidlərin tabesiz və tabeli şəkildə bağlanmalarına xidmət edir. Əksər ədatlar sözlərə və cümələlərə müyyəyen mənə çələrləri verir, bəzisi cümle formalarının yaranmasında iştirak edir (-mi ədati ilə düzənlən sual cümləsi nəzərdə tutulur), bəziləri cümələrin predikativliyinin formalaşmasında iştirak edir (məsələn, idli, imiş ədatları), bəziləri də üzvlənməyən cümələlər kimi işlənir (təki, kaş, heç, aha və b.k.).

Bir çox leksik elementlər, məsələn, işarə və nisbi əvəzliklər (o, bu, elə, belə, ora, bura, eləsi, beləsi, kim, nə, hara, necə və b.k.) tabeli mürəkkəb cümələrin qurulmasında mühüm rol oynayırlar.

Sintaktik vahidlərin ifadəsində komponentlərin məqsəd istiqamətində sıralanmasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Sıralanmanın rolunu söz birleşmələrinin, cümlə üzvlərinin qurulmasında, həmcinin daha böyük vahidlərin tərtibində (məsələn, mürəkkəb cümələrdə, mürəkkəb sintaktik bütövlərin qurulmasında) görürük. Yazılı nitqə mentiqi vurgunun ifadəsi də əksər halda sıralanmadan asılıdır.

İntonasiya sintaktik vahidlərin formalaşmasına kömək edən əsas vasitələrdən biridir. Məqsəd və intonasiyaya görə cümənin növbələri, həmcins üzvlərin sadalanması, xüsusi işləşmələrin cümələdə

mürəkkəb və çoxcəhətli fikirləri ifadə etmək üçün müxtəlif cür cümlələri (sadə, mürəkkəb) müxtəlif şəkilde birləşdirib işlətməyə imkan verir (*bax: "Qarışq tipli mürəkkəb cümlələr"*). Belə zəngin ifadə tərzi cəni zamanda azorbaycanlı təfəkkürünə aynası deməkdir. Dilimizin qədim dövrünün sintaktik quruluşu ilə onun indiki quruluş soviyyesini müqayisə etdikdə aydın olur ki, təfəkkür tərzimiz nə dərəcədə inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bu inkişafı dilimizin sintaktik quruluşunun hor bir sahəsində müşahidə etmək mümkündür.

Müasir dövrde sintaksisin yeni bir sahəsi gündən-günə dəha yaxşı öyrənilir ki, bu da *mətn sintaksisidir*. Mətn sintaksisi XX əsrin ikinci yarısından etibarən həm xaricdə, həm də rus dilçiliyində xüsusi bir sahə kimi yaranıb, sürətə inkişaf etməye başladı. "*Mətn sintaksisi*" termini əzəzinə, "mürəkkəb sintaktik bütöv", "mürəkkəb sintaktik tam", "frazasüstü birlik", "nosr bəndi" kimi terminlər də işlədilmişdir. Mətn iki və dəha artıq cümlənin həm məzmun, həm də formaca əlaqələnməsi əsasında əmələ gələn nişq vahidi, nişq birliyidir. Beləliklə, o, cümlədən (söyləmdən) böyük sintaktik vahid hesab edilir. Mətn sintaksisi, bir tərəfdən bu birliliyin kommunikativ funksiyasını, bir sintaktik vahid kimi onun vəziyyətini (statusunu) öyrənir, digər tərəfdən mətnin tərkib hissələrini, başqa sözlə, cümlələrin bütün mətn daxilində bir-birliş struktur-semantik əlaqə üsullarını araşdırır.

Mətn sintaksisi sürətə inkişaf etməsinə baxmayaraq, hələ gənc sahədir və burada həll ediləsi problemlər çoxdur. Bunların sırasında aşağıdakı məsələləri göstərmək olar: müstəqil mətnlərin (mürəkkəb sintaktik bütövlərin) sərhədi məsəlesi, mətnin də soviyyəsindəki ekvivalentləri, mətnlərdə əlaqə üsullarının tipi (müxtəlif diller üçün ayrıca), birləşdirici ünsürlər və s.

Mətnin bir sintaktik vahid kimi, cümlədən (söyləmdən) dəha mürəkkəb sintaktik kateqoriya kimi öyrənilməsi bir sira sintaktik məsələlərinin həllində dəha dəqiq mövqə tutmağa kömək edir. Bunlardan komponentlərin sıralanması, tabesiz mürəkkəb cümlələr problemi, aktual üzvlənmə və b.k. məsələlər qeyd oluna bilər.

Dilimizin sintaksisinin əsası surətdə öyrənilməsi Azərbaycanda XX əsrən başlamışdır. Əvvəllər bu iş orta məktəb qrammatikası dairəsində getmiş, sonralar ciddi tədqiqat işləri başlanmış və nəhayət, inkişafın indiki soviyyəsi əldə edilmişdir.

fərqlənməsi, mürəkkəb cümlənin, mürəkkəb sintaktik bütövlərin tərkib hissələrinin qurulması intonasiyasız mümkün deyildir.

Sintaktik vahidlərin qurulmasında bu vahidlərin özü da vasitə rolü oynaya biler. Məsələn, söz birləşmələri cümlənin qurulmasında, cümlələr isə daha böyük vahidlərin qurulmasında iştirak edir.

Sintaktik vahidlərin qurulmasında rolu onlar digər vasitələrdən də danışmaq olar. Ümumiyyətə, sintaktik vasitələrdən kitabın ayrı-ayrı bölmələrində daha konkret və müfəssel şəkildə danışılır.

DİLİN BAŞQA QATLARI (YARUSLARI) İLƏ SINTAKSİSİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Dil iki ayrılmaz tərkib hissədən ibarətdir: lügət tərkibi və qrammatik quruluş. Sözler dilin qrammatikasının ixtiyarına keçəndə dil şəklini alır. Qrammatik quruluş isə iki mühüm hissədən ibarətdir: dilin morfoloji və sintaktik quruluşu. Bu da leksikanın, morfologiya və sintaksisin daim bir-biri ilə bağlı olduğunu göstərir. Morfologiyanın əsasını təşkil eden da söz, sözün formaları, dəyişmələridir. Söz birləşmələri və cümlələrin tikinti materialları da sözdür. Məlumdur ki, fikrin dəqiqliyi və təkmil ifadəsində leksik zənginliyin böyük əhəmiyyəti var.

Söz birləşmələrində sözlərin əlaqələnməsi morfoloji formalara əsaslanır. Məsələn, təyini söz birləşməsinin üç növdə qruplaşması morfoloji əlamətlərə görə müəyyənləşir (*uca dağlar, maraqlı kitab, yazı taxtası, dərs cədvəli, Aيدanın qardaşı, bağçanın hasarı və s.*). Morfologiyanı ayrı-ayrı sözlərin formaları və dəyişmələri maraqlandırır. Sintaksisde isə bu sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi öyrənilir¹ (*dərsə gedən, məktubu göndərmək, yazı yazanda, yaxşı tələbə, beş kitab, yaxşı oxumaq, daşların üzü və s.*).

Morfologiya həmişə sintaksisle, sintaksis isə morfologiya ilə əlaqəli olur. Məlum olduğu üzrə, hər hansı cümlə üzvü əksərən müəyyən bir nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Başqa şəkildə demisə olsaq, bu və ya digər nitq hissəsi çox zaman müəyyən cümlə üzv-

lərinin vezifəsində işlənir. Məsələn, fellər əsasən xəber vezifəsi daşıyır. İsimlər çox vaxt mübtədə və tamamlıq vezifəsində, zərflər zərflilik, sıfotlar və saylar təyin vezifəsində işlənir. Morfologiyada hər hansı nitq hissəsi öyrədiyərən, onun hənsi sintaktik vezifələrdə işləndiyi hökmən deyilir. Sintaksisde hər hansı cümlə üzvünün hənsi morfoloji vasitələrlə ifadə olunduğu mütləq öyrədilir.

Sözün forması morfologiya, funksiyası isə sintaksis aid olur. Biz morfologiyada ismin hallarından sözün morfoloji dəyişməsi kimi bəhs edirik. Bu, eyni zamanda, sintaktik əlaqələri təmin etmək üçün baş verir. Deməli, isimlərin hallanmasına həm morfoloji, həm də sintaktik hadisə kimi baxmaq lazımdır.

Eلəcə de fellərin təsviri morfoloji kateqoriyadır. Lakin onun sayəsində sintaksisde bu qedər zəngin uzlaşma formaları təmin edilir.

O cümlədən də mensubiyət kateqoriyası morfoloji kateqoriya sayılırsa, o, sintaksisən söz birləşmələri bəhsində sözlər arasında qrammatik əlaqənin mühüm növü kimi öyrənilir. Həmçinin inkarlıq kateqoriyası morfologiya və sintaksisin əlaqəli öyrəndiyi sahələrdən biridir. Sintaksisde təsdiq və inkar cümlələr məhz morfologiyanın həmin məsələsinə əsaslanır.

Morfologiya eyni zamanda leksika ilə əlaqədardır, çünki hər ikiinin əsasında söz durur. Dilin elə bir sahəsi var ki, o həm leksika, həm də morfologiya ilə bağlıdır. Bu da söz yaradılığı sahəsidir.

Nitq hissələrini müəyyənələşdirərkən sözün leksik, morfoloji cəhətləri ilə bərabər, onun sintaktik vezifəsi de hökmən nəzərə alınır. Müsteqil nitq hissələri cümlədə aşşaları, aşşanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdardı və sırasını, hərəkət və halını və s. ifadə edir. Cümlələrin qurulmasında köməkçi nitq hissələrinin rolü böyükdür. Buna görə də bəzi dilçilər onları sintaksisə daxil edirlər. Qoşmalar halların ehətə edə bilmədiyi mənaları tamamlamalağa xidmət edir. İsimlərin idarə olunmasında, fellərlər yanaşı, qoşmaların da müəyyəyen rolü var. Qoşmalar ayrılıqla cümlə üzvü olmasa da, qoşuldugu sözlərlə birləikdə cümlə üzvü vezifəsi daşıyır. Feli tərkiblərin hər hansı cümlə üzvü kimi müəyyənələşməsində qoşmaların böyük rolü var (*Aygün dərsi yaxşı öyrəndiyinə görə yüksək qiymət aldı; İntahandan yüksək qiymət almaq üçün müntəzəm olaraq çalışmaq lazımdır; Zəng vurulan kimi uşaqlar siniflərə qaçdilar*).

Bunlardan əlavə, modal sözlər cümlədə subyektiv modallığı, nidalar isə cümlədə müxtəlif emosional halları ifadə edir. Söz

¹ Dilin qatları arasındakı qarşılıqlı əlaqəni izah etmək üçün müellif bozən əyanılık xatirinə elmin ayn-ayn sahələrini də, yəni morfologiya, sintaksis, leksikologiya və fonetikanı da bilərkəndə müşayisəyə və izahata colb edir.

birləşmələrinin ismi birləşmələr və feli birləşmələr adı ilə iki yere bölməsi nitq hissələrinə əsaslanır.

Müxtəlif cümle növlərinin qurulmasında morfoloji əlamətlər mühüm rol oynayır. Məsələn, əmr, sual cümlələrinin qurulmasında fəlin əmr şəklinin, əmr ədatlarının, sual cümlələrinde sual ədatları və sual əzəvəzlərinin, nəqli cümlələrdə fəlin xəber şəklinin, qeyri-müyyəyen şəxslər cümlələrdə fəlin III şəxs cəminin, ümumi şəxslər cümlələrdə fəlin II şəxs tekinin və III şəxs cəminin mühüm rolunu qeyd etməmək olmaz.

Cümələdə modallıq əksər hallarda sözlərlə – modal sözler, fel şəkilləri, modal ədatlarla ifadə olunur. Morfoloji vasitələr (bağlayıcı, ədat, əzəvəz, zərf, fel və b.k.), eyni zamanda, müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında əhəmiyyətli yer tutur.

Dilin sintaksisi onun fonetikası ilə də əlaqədardır. Məlumudur ki, cümələ sözlərdən, sözər səslerden ibarətdir. Bu mənada bağlılıq olduğunu inkar etmək olmaz. Daha bir möhkəm bağlılıq isə fonetikanın prosodiya hissəsinə, cümələ intonasiyasına aiddir.

Bildiyimiz kimi, hər bir dilin ilk meydana gəlmə forması danışq dili formasıdır ki, bu da intonasiyasız mümkün deyildir. Yazı dili isə sonrakı hadisədir. Biz yazı dilindəki cümlələri də intonasiyasız təsəvvür eləmərik.

İntonasiya cümlənin (söyləmin) əsas kommunikativ tiplərini ayıran vasitədir. Səsli dildə mövcud olan ritm, ton, durğu (pauza, fasile), sürəklilik, avaz (melodika) və tembə kimi keyfiyyətlər möhz intonasiyanın elementləridir. Bunların hamısı birlikdə intonasiya deməkdir. Cümlənin akustik səciyyəsi də həmin elementlərdən asılıdır. Bunlar cümlənin akustik quruluşunu müəyyənəşdirir. Bu elementlərə əsasən cümlənin ümumiləşmiş (həm də bir-birine qarşı duran – oppositiv) tipləri meydana çıxır. Cümlənin nəqli, sual, əmr və nida ifadə edən növləri də belə əmələ gelir. Hər bir növün özüne görə müyyəyen akustik variantları da olur. Məsələn, əmr cümlələrinin xahiş, istək, arzu, sövqetmə, məsləhət, öyüd, nəsihat verme və b.k. monalar bildirməsi onların akustik variantlarındır.

Beləliklə, aydın olur ki, dilin sintaksisi onun fonetikası ilə də üzvi surətdə bağlıdır.

SINTAKSİSİ ÖYRƏNMƏ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Sintaksisin əsas tedqiqat obyekti olan cümleni öyrənmək üçün ona müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Beləliklə, müxtəlif istiqamətlər meydana çıxmışdır. Bunlardan bəziləri artıq keçilmiş mərhələ olsa da, sintaksis tarixində müyyəyen iz buraxmışdır. Bunların əsaslarını təhlil etmək elmi və metodoloji cəhətdən faydalıdır.

İndiki sintaksis nezəriyyəsi birdən-bira meydana çıxmamışdır. Hind-Avropa dillərinin sintaksisine yanaşma, onu öyrənmə müyyəyen inkişaf mərhələləri keçmişdir. Bunlardan biri *məntiqi-grammatik marhələ* idi. Bu mərhələ qədim yunanlardan başlayıb, XIX əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Məntiqi məktəbin nümayəndələri məntiq elmi ilə qrammatika arasındaki ferqi görə bilmirdilər. Onlar hökm ilə cümləni, məntiqi subyektlə mübtədanı, predikatla xəbəri eyni şey hesab edirdilər.

Dille təfəkkür dialektik vəhdətdərdir. Təfəkkür dil materialı əsasında formallaşır. İnsan fikirləşəndə də sözər və cümlələrlə fikirləşir. Təfəkkürün təzahür forması da dildir. Məsələyə dil (və ya nitq) tərefdən yanaşdıqda, daxili nitqin (insanın fikirləşmə dilinin) də, fikri başqasına çatdırmaq üçün istifadə olunan dilin də əsasında təfəkkür durur. Nə dilsiz təfəkkür, nə də təfəkkürsüz dil ol a bilər. Təfəkkür ümumböşəri xarakter daşıyır. Hər hansı bir məfhüm bir neçə xalq üçün eyni olur (məsələn, *ana məfhüm*), lakin onun ifadə formalı, adətən, müxtəlif olur (*ana, məmə, madər, didə* və s.). Elecə də müxtəlif xalqlar eyni fikirləri düşüne bilerlər, lakin o fikirlərin ifadəcisi olan sözər və cümlələr hər xalqın öz dilinin sözləri və cümlələri olur. Ona görə də təfəkkür dil demək deyil, dil də təfəkkür demək deyil. Bunların hər birini öyrənən elm sahələri vardır. Təfəkkür qanunlarını öyrənən elmə “məntiq”, dil qanunlarını öyrənən elmə isə “qrammatika” deyilir. Bu elmlərin hərəsının öz tedqiqat obyekti olduğu kimi, hər birinin öyrənmə metodu və ölçüləri də vardır.

Burada bizi daha çox sintaksis maraqlandırdığı üçün məntiqi kateqoriyaların sintaktik kateqoriyalarla uyğun və fərqli cəhətlərinə ərazişdirmaq lazımdır.

Məntiqdə işlənən hökm kateqoriyasına qrammatikada “cümələ” adlanan kateqoriya uyğun gəlir. Həqiqətən, *Quş uçur, Əhməd*

toləbədir kimi ifadələr qrammatikaya görə cümlə, məntiqə görə hökmədir. Bunaqlarda cümlənin üzvləri (mühbətə, xəber) hökmün üzvlərinə (subjekto və predikata) müvafiq gelir. Lakin insanın danışığı belə cümlələrlə möhdudlaşdırır. O, təbii olaraq müxtəlif quruluşlu sadə və mürəkkəb cümlələr işlədir. Hökmün iki üzvü olduğunu halda, cümlənin beş üzvü vardır.

"*Yer üzərində ədalətli sülh tərəqqipərvər insanların ən böyük arzusudur*" hökmü subjekt və predikatdan ibarət olduğunu halda, həmin cümlədə bir neçə cümlə üzvü vardır. Həmin üzvlər məntiqdə subjekt və predikat arasında bölüşdürülr. Bunaqlar bir növ "mühbətə qrupu", "xəber qrupu" terminlərinə uyğun gelir. Qrammatikanın maşğıl olduğu ikinci dərcələi üzvlər məntiq elmini heç de maraqlandırır. Məntiqdə hökmərlər cütterkibli olduğu halda, qrammatikada cümlələr "cütterkibli" və "tektərkibli" deyə iki böyük qrupa ayrılır. Cümlənin əhatə dairesi hökmə nisbetən daha böyükdür. Bütün hökmərlər cümlə ilə ifade olunur. Lakin bütün cümlələr məntiqdə hökməyidirlər. Yalnız nağlı cümlələr hökmə uyğun gelir, emr və sual cümlələrində hökm ifade olunmur (bədi suallardan başqa). Qrammatika cümlələrin emosional keyfiyyətləri ilə maraqlanlığı halda, məntiq bu məsələlərlə maraqlanır və məşğıl olmur. Bu fərqli cəhətlər göstərir ki, məntiqdə tətbiq olunan ölçülər qrammatikaya tətbiq edile bilməz.

Azərbaycan dilciliyində bəzən qrammatik hadisələrlə məntiqi hadisələr eyniləşdirilmiş, mühbətə ilə subjekt, xəberle predikat, cümlə ilə hökm qarışdırılmış, bunun neticosundə sadə cümlə bəzən mürəkkəb, bəzən də həmcins üzvlü cümlə (keçmişdə "qovuşaq cümlə" deyildi) kimi müəyyənləşdirilmişdir. Sonrakı teddiqatlarda bütün bunaqlar "qrammatikada məntiqçiliyin tezahürü" kimi qiymətləndirilmiş, bu yanlış bacıxlardan təngid edilmiş və sintaktik hadisələrin öyrənilməsi düzgün istiqamət almışdır.

Məntiqi-qrammatik istiqamətin bünövrəsini qədim yunan alimləri qoymuşlar. Avropanın dilciliyində V.Humbolt, K.Bekker, rus dilciliyində N.İ.Qreç, K.S.Aksakov, A.X.Vostokov, İ.İ.Davidov, F.İ.Buslayev, Azərbaycan dilciliyində Ə.M.Dəmirçizade məntiqi-qrammatik istiqamətin görkəmli nümayəndələri hesab edilirler.

İkinci mərhələ sintaksisə (əslində cümləyə) psixoloji cəhətdən yanaşma mərhələsidir. Bu mərhələnin meydana çıxmamasının bir səbəbi bu idi ki, artıq cümlənin məntiqi izahını dilçilər bəyənmirdilər və

məntiqə qrammatikanı cynileşdirmək kimi yanlış fikri təngid edirdilər. İkinci səbəbi də bu idi ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq psixologiya elminin inkişafında müəyyən nailiyyətlər olda edilmişdi. Bu da dilciliyin öz təsirini göstərmİŞdi.

Psixoloji məktəbin nümayəndələri ona əsaslanırdılar ki, cümlə müəyyən emosionallıq və ekspresivlik də ifadə edir ki, hökmə bunlar ola bilmez. İkincisi də, cümlə düzgün qurula bilər, lakin o, məntiqi cəhətdən düz olmaz. Psixoloji dilçilər bu fikirdə idilər ki, cümlə psixi akt kimi danışmanın sürətində müəyyən təsəvvürlərin birləşməsi deməkdir. Onların fikrinə görə, dil fikrin məntiqini deyil, ünsiyyətin psixi prosesini ifadə edir. Psixoloji qrammatiklər məntiqi hökmü "psixoloji hökm" la əvəz etmişlər. Onların fikrinə, "quş uçur" cümləsində danışan əvvəlcə ucən bir şeyi görür, onun beynində ilk oyanan uçmaq təsəvvürü olur. Buna görə də "uçur" psixoloji mühbətə, "quş" isə psixoloji xəber olur. Aydındır ki, bu, qrammatik təhlil deyil, psixoloji təhlildir.

Psixoloji məktəbin görkəmli nümayəndələri alman alimi H.Steyntal, rus alimi A.A.Potebniyadır.

Sonrakı mərhələ – *formal qrammatiklər mərhələsidir* ki, bu da XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Formal qrammatiklər məntiqi və psixoloji qrammatiklərə qarşı çıxır və cümləyə struktur (şuruluş) cəhətdən yanaşırlar. Onlar sintaktik vahid kimi söz birləşmələrini tanıydırlar, cümləni də oraya daxil edirdilər. Buna görə də söz birləşmələri içərisində bir qrup ayırib, onları predikativ söz birləşmələri (yeni cümlə) adlandırdırlar. Belə nöqsana yol versələr də, formal qrammatiklər sintaktik nəzəriyyənin yaradılmasında mühüm rol oynamışlar.

Bu məktəbin on görkəmli nümayəndələri F.F.Fortunatov, A.M.Peşkovski və M.N.Petersondur.

Strukturalistlərin sintaksisə yanaşması. XX əsr dilcilik tarixi yeni bir hadisənin – strukturalizm dilcilik cərəyanının yaranması ilə əlamətdardır. Strukturalizm görə, dilin struktur təbiətə malik olması dilcilik nəzəriyyəsinin əsası kimi qəbul edilir. Struktur dilciliyin meydana çıxmamasında İ.A.Boduen dö Kurtene, F.F.Fortunatov, E.Sepir, L.Blungfeld və xüsusən F. dö Sössürün əsərlərinin təsiri olmuşdur.

Strukturalizm XX əsrin 20-30-cu illərində meydana çıxmış, sonralar müxtəlif məktəblər (Praqa dilcilik dərnəyi, Kopenhagen qlossematika məktəbi və Amerika deskriptiv məktəbi) kimi

formalaşmışdır. Bu cərəyanın nümayəndələrinə görə, dilin bütün qatlarında aparılan tədqiqatlar struktura tabe edilmelidir. Burada fonetika və sintaksis formal şəkilde öyrənilir. Strukturalistlərdən N.Xomski "Sintaktik strukturlar" adlı əsərində göstərir ki, dilçilik anlayışları dilin inkişf ilə deyil (bu onu maraqlandırır), yalnız dilçilik nezəriyyələrinin təraqqisi ilə bağlı olaraq dəyişir.

Formal cəhəti əsas götürən strukturalistlər ilk vaxtlar (50-ci illərə qədər) strukturı esas sayırdılar; əvvəller mənəni dilçilikdən konar etsələr də, sonradan (50-ci illərdə başlayaraq) bu fikirdən əl çəkirər; onları mənənin təsiri ilə müxtəlif modellemələr maraqlandırır. Burada cümlə vasitələri öyrənmekle transformasiya əlaqəsində eyni leksik tərkib ilə fikrin müxtəlif ifade imkanları müəyyənələşdirilir.

Strukturalistlər dildə mövcud olan və potensial şəkildə mümkün olan cümlələri iki qrupda birləşdirirlər: nüve cümlələr və törema cümlələr (bununla da, "törədici qrammatika" deyilən qrammatika meydana çıxır).

Nüve cümlələr elə cümlələrdür ki, ona başqa bir cümlədən çevrilən və ya başqa cümlədən düzəldilən cümle kimi baxmaq olmaz. Məsələn, *O yatmayıb* cümləsini ona görə nüve cümle hesab etmək olmaz ki, həmin cümle *O yatab* təsdiq cümləsinin inkar şəklində dəyişməsi nticəsində meydana çıxmışdır. Bu mənada yalnız ikinci cümə (*O yatab*) nüve cümlədir.

Strukturalistlər görə, bütün passiv cümlələr uyğun aktiv nüve cümlələrin töremsidir.

N.Xomskinin fikrincə, nəzəri cəhətdən sonsuz sayıda cümlələr əməle gətirmək olar. Belə ki, insan yaddaşı müxtəlif məna və quruluşa malik külli miqdarda cümlələri yadda saxlaya bilmir. Digər tərefdən isə, hər bir insan cümle yüksəmə deyil, sistem qaydalarını menim-səyir. Bütün mümkün cümlələrin əsasında bir sistem qaydası durur ki, bu da həmin cümlələrin yaranması və anlaşılmamasını təmin edir.

Strukturalistlər cümlədə iki məna tipini ayıırlar: daxili məna və xarici məna. Bununla əlaqədar cümlənin aşağıdakı dəyişmələrini qeyd etmək olar:

1. Xarici məna dəyişir, daxili məna qalır.
2. Həm xarici, həm daxili məna dəyişir.

Xarici məna dəyişən vaxt alınan cümlə əvvəlki cümle ilə leksem yığımına görə eyni olur və onunla ekvivalent təşkil edir ki, belə

dəyişməni strukturalistlər transformasiya adlandırırlar. Transformation grammaticada esas cümləni bəzən *operand*, törəmə cümləni isə *transform* adlandırırlar.

Strukturalistlər hər hansı bir cümlənin leksik tərkibi qalmaqla onu başqa cümləyə, hətta söz birleşməsinə çevirirler. Məsələn:

1. *Elçin evə getdi. Getdi Elçin eva?*

Burada söz sırası və intonasiya görə cümlə növü dəyişir.

2. *Elçin yaxşı cavab verdi. Elçinə aid nə vardısa, o ona yaxşı cavab verdi.*

Burada sual evezliyi artırılır, mübtəda yönlük hala keçir və heqiqi mübtəda əvəzlilik ifadə edilir.

3. *Xəsta öskürür – xəstənin öskürməyi.*

Burada təsriflənən fel forması təsriflənməyən fel formasına, cümlənin mübtədəsi isə yiyelek hallı sözə çevirilir.

4. *Elçin gedir – gedən Elçin.*

Burada isə təsriflənən fel forması təsriflənməyən formaya çevirilir.

Bəsləklə, əvvəlki iki cümlə leksem yığımına görə eyni olan başqa cümlələrlə, sonuncu iki cümlə isə söz birleşməsi ilə evez edilir. Sonuncu iki cümlənin transformasiya strukturalistlər potensial cümlə elementlərini saxlayan söz birleşməsi adlandırırlar.

Strukturalistlər görə, bir qism cümlələrdə isə həm mənaca, həm də struktur dəyişmə olur. Belə dəyişmə *derivasiya* adlanır. Məsələn, *Arzu pəncərəni açdı* cümləsi *Nənə Arzuya tapşırıdı ki, pəncərəni açın* cümləsinə çevirilir.

Aydın olur ki, strukturalistlər hər hansı dil hadisələrinin səbəbi maraqlandırır. Onlar dildəki, o cümlədən sintaktik qatda dəyişmə və çevrilmələri inkişafın təbii nəticəsi kimi deyil, təsadüfi dəyişmə kimi şərh edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçilik əslində dillerin müasir vəziyyətini öyrənmək üçün ciddi metodlar axıtarı ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Eyni zamanda maşın tərcüməsi məsələlərinin ortaya çıxması dilin struktur təhlili ideyasını qarşıya qoydu. Həmçinin struktur dilçilik riyazi tədqiqat metodlarının dilçiliyə keçməsinə geniş yol açdı.

Aritq 70-ci illərdə dilçilikdə, xüsusən sintaksısda strukturalizm ayrıca bir istiqamət kimi öz əhəmiyyətini itirdi.

Cümlənin kommunikativ cəhətdən əyrənilməsi. Bu məsələdən son zamanlar daha çox "cümlənin aktual üzvlənməsi" adı ilə

bəhs edirlər. Dilçilikdə həmin termin əvəzinə "semantik üzvlənmə", "kontekstual üzvlənmə", "konsitutiv üzvlənmə", "mənaca üzvlənmə", "tema-rematik üzvlənmə", "cümplenin funksional perspektivi" və bu kimi terminlər de işlədirilmişdir.

Aktual üzvlənmənin tərkib hissələri *tema* və *remadan* ibarətdir. *Tema* məlum olan, haqqında danışılan, əsaslısan hissedir, *rema* bu barədə verilən yeni məlumat, mənə yükünü öz üzərinə alan hissedir. "Tema" və "rema" əvəzinə "verilən" və "yeni", "köhnə" və "yeni", "söyləm əsası" və "predikat hissə", "söyləm əsası" və "söyləm özəyi" terminləri de işlədirilmişdir.

Hər bir cümlənin ünsiyyət vasitəsi kimi özlüyündə kommunikativ təyinatı, kommunikativ məqsədi olur. Əlbəttə, metnən ayrı düşmüş müstəqil cümlədə kommunikativ məqsədi müəyyən etmək bir qədər çətinidir. Onu araşdırmaq üçün dinleyici və ya oxucunun dünyagörüşü, həyat təcrübəsi və bacarığı böyük rol oynayır. Belə ki, bunlara istinadon şəraiti (situasiyanı) təsəvvür edərək, söylemde mənə mərkəzlərini müəyyənəşdirəmekle məlumatın xarakterini açmaq olar. Bu məlumat, təbii ki, subyektiv qavramaya əsaslanır. Cümle mənə (kontekst) daxilində işlənərsə, onu kommunikativ cəhətdən təhlil etmək asanlaşır. Belə halda ağırlıq adətən ifadəni başlayan birinci cümle üzərinə düşür və qalan cümlələr menaca ona zəncirvari bağlanır. Hər sonrakı cümle özündə əvvəlkini bu və ya digər cəhətdən məzmununa görə tamamlayır. İlk cümle ne qədər müstəqildirsə, sonrakalar bir o qədər asılıdır. Məlumat obyektiv qavramaya görə anlaşılır. Beləliklə, tema-rema ardıcılılığı emələ gelir: birinci cümlənin reması ikinci cümle üçün tema olur, çünkü o, məlumat əsasına, artıq məlum olan hissəyə çevirilir. Məsələn: *O gecə Oqtay yuxu gördü* (rema). *Yuxusunu yoldaşlarına söylədi* (tema).

Tema və rema leksik-grammatik tərkibine görə çox müxtəlif olur. Hər iki komponent bütün cümlə üzvlərindən bərabər şəkilde istifadə edə bilər. Hər bir cümle üzvü mənə yükünü öz üzərinə götürərək aktuallaşa bilər. Həm də cütterkibli qrammatik cümle tekizvüli aktual cümle ola bilər. Məsələn: *Göyün qızartısı çəkilirdi*.

Tema və remanı ayırd etmək üçün formal göstəriciləri de nəzərə alımaq lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır: söz sırası, intonasiya vasitələri (ritmik-melodik üzvlənmə: melodika, temp, ritm, pauza, məntiqi vurgu və s.), köməkçi vasitələr (ədatlar, işarə əvəzləkləri və s.),

leksik təkrarlar, monoloji nitqdə sual cümlələri, cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan qoşulma konstruksiyalar; sözlərin, söz birləşmələrinin əvvəlinə golub onları xüsusi olaraq nəzərə çarpıdır *xüsüsən*, *o cümlədən*, *özü də*, *illah da*, *hətta* kimi sözlər və s.

Cümledə söz sırasını deyişməkə eyni leksik tərkib müxtəlif kommunikativ teyinat ala bilər. Məsələn: *Rasim müdirdi*. *Müdir Rasim* idi.

Birinci misalda mənə ağırlığı, *müdir idi*, ikincidə isə *Rasim idi* sözləri üzərinə düşür. Birinci cümlədə məlum şəxsi olan Rasimin vəzifəsi dinleyici üçün yeni (rema) olduğu halda, ikinci cümlədə məlum müdər məhəz Rasim olması yenidir (remadır). Bu cümlələrdə həm də məntiqi vurgu mühüm rol oynayır. O, *idi* hissələrindən qabaqlı söz üzərinə düşür. Burada ritmik-melodik üzvlənmə də vərdar. Birinci ve ikinci cümlənin temaları (*Rasim və müdir*) məlum hissə olduqları üçün iti.temple tələffüz olunur və yeni məlumat ərefəsində pauza (fasilə) verilir, beləliklə, tema və rema arasında ritmik-melodik taktlar omela gölər (Məsələn: *Rasim: müdir idi*). Həmin misallarda formal göstəricilər üst-üstə düşərək hamısı asanlıqla tema-remanı müəyyənəşdirir. Lakin həmişə belə olmur. Bəzən formal göstəricilər tema və remanın həddini müəyyənəşdirməyə imkan yaratır. Məsələn: *Xasab: bu danışqlara: mat qalmışdı*. Bu cümlədəki nitq takti iki dəfə fasile ilə fərqləndirilsə də, onlar ikisi de tema tərkibində qalır, məhəz üçüncü, sonuncu hissə rema olur. Həm də burada subyektiv qavramaya görə məntiqi vurgu *bu danışqlara* sözləri üzərinə düşərək, onu remaya çevirə bilər. Deməli, formal göstəricilər de şərti xarakter daşıyır.

Ümumiyyətlə, məlumat temadan remaya doğru açılır ki, buna da irəli sira və ya neytral sira (açılsı) deyilir. Misal: *Yoldaş Əhməd gəldi*. Əksinə, rema temadan qabaq gəldikdə geri sira, ekspressiv sira (üslubi variantlı sira) yaranır. Misal: *Gəldi yoldaş Əhməd*.

Eyni sintaktik konstruksiyada, leksik-grammatik tərkibin yerini deyişməmək şətti ilə, kommunikativ məqsəddən asılı olaraq eyni cümle üzvü hem tema, hem də rema ola bilər. Məsələn:

Yoldaş Əhməd gəldi (Yoldaş Əhməd nə etdi? Gəldi)

Yoldaş Əhməd gəldi (Kim gəldi? Yoldaş Əhməd)

Burada rema məntiqi vurgunun həllədici rəsi sayəsində müəyyənəşir.

Cümplenin aktual üzvlənməsi problemi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Tərcümə nəzəriyyəsi

ve praktikası sahəsində, orta və ali məktəblərdə ana dili və xarici dil tədrisi metodikasının tekniləşdirilməsi işində, nitq medəniyyətində, məsələn, deyək ki, səhənə dilinin nizama salınmasında, ayrı-ayrı mürəkkəb dil hadisələrinin öyrənilməsində aktual üzvlənmə probleminin həlli müüm rol oynaya bilər.

Aktual üzvlənmə haqqında ilk dəfə bəhs edən fransız dilçisi Anri Veyl olmuşdur. Hələ 1855-ci ilde o, söz sırası probleminin həlli üçün aktual üzvlənmənin müüm olduğunu göstərmüşdür. Lakin komunikativ sintaksisin bu müüm problemi ile əsaslı şəkilde 1926-ci ildən başlıqla başlamışlar. Praqa dilçilik döryəyinin nümayəndələri (xüsusən B.Matezius) bu məsələyə də diqqət yetirmişlər. Sonralar aktual üzvlənmə problemi sovet dilçiləri tərəfindən daha da geniş öyrənilməyə başlanmışdır. Müasir rus dilçilərindən İ.P.Raspopov, İ.İ.Kovtunova, L.Çernyavskaya, A.İ.Smirnitski və başqalarının bu barədə tədqiqat işləri vardır. Azərbaycan dilçilərindən Ə.Cavadov, K.Vəliyev, K.Abdullayev və F.Əlizadə bu məsələdən bəhs etmişlər.

Struktur-semantik istiqamət. Sintaksisin öyrənilməsində ənənəvi istiqamət kimi struktur-semantik istiqamət nəzəri daha çox cəlb edir. Müəyyən vaxtlarda gah struktur cəhətə, gah da semantik cəhətə üstün yer verilsə də, deməliyik ki, bunların hər ikisini vəhdətə götürsək, daha düzgün hərəkət etmiş olarıq, çünki forma ile məzmunu bir-birindən ayırmadıq olmaz.

Struktur-sintaktik istiqamət dilin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə nüfuz edən elementlərdən ibarət olan bütün bir sistem olduğunu nəzərdə tutur (dildə bu sistemden kənardan qalan heç bir şey ola bilmez). Buna görə də dilin leksikası, morfologiya və sintaksi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Belə bir iyerarxiya sistemi sintaktik vahidlərin öyrənilməsində də əsas götürülür. Bütün sintaktik vahidler (söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütövlər) aşağıdan yuxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru pille-pille öyrənilir. Sintaksisde həmin vahidlərin struktur cəhətinə üstünlük vermekle bərabər, struktur və semantik cəhətin hər ikisi nəzərə alınır və qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir.

Sintaksisde elə kateqoriyalar var ki, onların müəyyən edilməsində struktur cəhət əsas olur (məsələn, sadə və mürəkkəb cümlələr, müxtəsər və geniş cümlələr, cütterkibli və tekerkibli sadə cümlələr və bu kimi bölgülər struktur cəhətə əsaslanır.) Elə bölgülər

var ki, orada semantik cəhət əsas olur (təyin və zərfliyin məna növleri), eleləri də var ki, struktur və semantik cəhətlər nisbətən bərabər şəkildə özünü göstərir (söz birləşmələrinin və budaq cümlənin növleri, cümlənin məqsəd və intonasiya görə növleri, tamamlığın vasitəsiz və vasitəli növleri və s.). Tabəsiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri məsələsində semantik cəhət əsas olsa da, orada bir çox struktur elementlər (bağlayıcılar, işarə əvəzlilikləri, mənsubiyət şəkilçiləri, ortaq üzvlər, paralelizm, komponentlərin sıralanması) də olur ki, onlar həllədici əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda müxtəsər və geniş cümlənin struktur cəhətədən əynidən qeyd etdik. Lakin geniş cümlənin çox zəngin struktur-semantik modelləri olduğunu da nəzərdən qaçırmadıq olmaz.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir semantik məsələ özünəməxsus struktur ilə bağlıdır. Elelə də struktur üstün yerde də o, müəyyən semantika ilə bağlıdır. Bunların heç biri təklikdə – çılpaq şəkildə mövcud olmur.

Struktur-semantik istiqamətin tərəfdarları dili, təfakkür və obyektiv gerçəkliliyi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, bir-birini qarşılıqlı şərtləndirən elementlər kimi qəbul edirlər. Onlara görə, dil forma ilə məzmunun (struktur ilə semantikanın, yəni quruluşa mənənin) dialektik vəhdətiidir.

Rus dilçiliyində sintaktik nəzəriyyənin coxtərəfli inkişafında V.V.Inoqrادov, V.Q.Admoni, İ.İ.Meşaninov, A.M.Peşkovski, A.A.Şaxmatov, N.Y.Şvedovanın müüm rölu olmuşdur.

Türk dillərinin sintaksi ilə Hind-Avropa dillərinin sintaksisinin, uyğun gələn cəhətləri ilə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətləri də çoxdur. Sovet hakimiyəti illərində türk dillərinə aid struktur-semantik istiqamətdə yazılmış bir sıra qiymətli monografiyalar və dərsliklər çap edilmişdir. Bu sahədə N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, M.Ş.Siraliyev, S.N.Ivanov, N.Z.Hacıyeva, A.M.Şerbak, Q.A.Abdurahmanov, M.Z.Zəkiyev kimi məşhur türkoloqların xidmətləri böyükdür. Son zamanlar Azərbaycan dil, türk dil, qazaq dili, qaraçay-balkar dili, qumıq dili üzrə sada və mürəkkəb cümlələrə aid struktur-semantik istiqamətdə yazılmış tədqiqat işləri dəhaçox nəzəri cəlb edir.

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Söz birleşmələrini və cümlələri əmələ getirən sözler arasında həm mənə əlaqəleri, həm də qrammatik əlaqəler olur.

Sözlər arasındaki mənə əlaqərinin əsasını təbiətdə olan obyektiv əlaqəler təşkil edir. Obyektiv aləmdə əşyalar ve hadisələr arasındakı münasibət və əlaqələrin forması çox müxtəlif və rəngarəng olduğu kimi, sözler arasındaki mənə əlaqəleri də müxtəlif və rəngarəng olur. *Yaxşı kitab* birləşməsində əşya ilə onun əlaməti, *beş kitab* birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti, *stolun ayağı* birləşməsində müyyəytən bir bütövlə onun hissəsi, *kitabı oxumaq* birləşməsində hərkətənən onun obyekti, *evə getmək* birləşməsində hərəkətənən istiqaməti və s. və i.a. arasında münasibətləri ifadə edilir. Ümumiyyətənən, birləşmələrin mənasını əşya ilə onun əlamətləri, proses və onun müxtəlif cəhətlərdən müyyəyenləşdiriciləri təşkil edir.

Sözlər arasındaki mənə əlaqəleri, adətən, aşağıdakı şəkildə qeyd edilir: 1) predikativ əlaqə – *Əli danışır, sən gəlirsən, həyat gözəldir*; 2) obyekt əlaqəsi – *kitabə baxmaq, məktubu göndərmək, tələbəni öyrətmək*; 3) attributiv əlaqə – *maraqlı kitab, dəmir qapı, oxuyan uşaq, beş tələbə*; 4) relativ əlaqə – *yavaş-yavaş danışmaq, tez-tez gəlmək, şəhərə getmək, sevincdən ağlamaq*.

Sözlər arasındaki əlaqələrin ikinci cəhətini onların (əlaqələrin) ifadə formalıları təşkil edir. Bu, əlaqələrin formal cəhəti sayırlar və qrammatik əlaqələr, dəna konkret əolsun deyə, sintaktik əlaqələr adı ilə qeyd edilir. Bu əlaqələr sözlərin morfoloji cəhətdən deyişməsi və sintaktik cəhətdən birləşməsi nöticəsində əmələ gelir.

Sintaktik əlaqələr iki formada təzahür edir: 1) tabesizlik əlaqəsi, 2) tabelilik əlaqəsi.

TABESİZLİK ƏLAQƏSİ

Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini aydınlaşdırımayan, bir-birine münasibətdə eynihüquqlu sözler və cümlələr arasında olur: *oğlanlar və qızlar, dağlar və dərələr, oxuyur və yazır*.

Həmcins mübtədalar (*Vera və Əjdər bir an belə tabutdan kənara çəkilmirdilər*, S.Rohman), həmcins xəbərlər (*Adamlar gülür, oynayırıldırlar*), həmcins tamamlıqlar (*Bir vaxt bunlar xalqı fəsl paşalarla, əfəndilərə satdılar*. Mir Cəlal), həmcins zərfliklər (*Nə üçün bilməsin ki, onun yoldaşları Peterburqda, Moskvada necə dolanırlar, fikirləri nədir?* M.Hüseyn), həmcins tayinlər (*Aslanın düşüncəli və ağlı gözlərini çox bəyəndi*, M.Hüseyn) arasında; həmcins xitablar arasında (*Qardaşlar, bacılar, bu azadlı bayraqı altında yeni, azad hayata doğru*. C.Cabbarlı), tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında (*Gözlərim gözlərinə çatmadı və ürəyimdən isə bir ağrı, bir mərhəmət duydum*. M.İbrahimov), qoşa sözlərin komponentləri arasında (*dərə-təpə*) tabesizlik əlaqəsi olur.

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlərin cümlədəki başqa sözlərə münasibəti – başqa bir sözə tabe olmaları, yaxud başqa sözləri özərlərinə tabe etmələri onlar arasındaki tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir. Məsələn, *kitab və dəftər almaq* birləşməsindəki *kitab* və *dəftər* sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi olduğu halda, həmin sözlərin hər ikisi *almaq* sözünə tabedir; *almaq* və *oxumaq* birləşməsindən tabesizlik əlaqəsində olan *almaq* və *oxumaq* sözləri *kitabı* sözünü özüne tabe etmişdir.

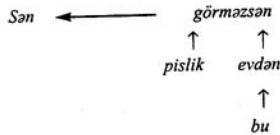

Tabesizlik əlaqəsinin xüsusi formal əlaməti yoxdur, bu əlaqə sadalayıcı intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə meydana çıxır.

TABELİLİK ƏLAQƏSİ

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, cümlənin həmcins olmayan bütün üzvləri arasında, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasında olur. Bu əlaqə, əlaqədar olan tərəflərdən birinin digərini tabe olmasına tələb edir. Bu əlaqə prosesində bir söz əlaqədə olduğu başqa sözdən asılı olur, bu və ya başqa cəhətdən ona xidmət edir, onu aydınlaşdırır; digər söz isə müstəqil ola-

raq başka söyü özüne tabe edir, onun vasitesi ile öz xüsusiyyetlerini meydana çıkarır. *Yaxşı kitabı, evə getmək, sənin dəfərinin* birləşmələri bu əsasda qurulmuşdur. Bu əlaqə həm söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin qurulmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. *Sən bu evdən pislik görəməzsin* (Ə.Məmmədxanlı) cümlesiindəki sözler ancaq tabelilik əlaqəsi ilə bağlanmışdır.

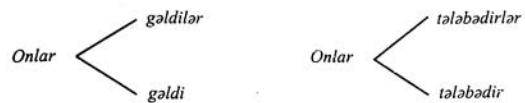
Sözlər arasında tabelilik əlaqələri konkret ifade formasından asılı olaraq üç yere ayrılır: 1) uzlaşma əlaqəsi; 2) idarə əlaqəsi; 3) yanaşma əlaqəsi.

UZLAŞMA ƏLAQƏSİ

Uzlaşma əlaqəsi şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Tabe edən tərəf hansı şəxsə aiddir, təbe tərəf de həmin şəxsə məxsus qrammatik əlamətlər qəbul edir, təbe edən tərəfin tek və cəmliyi de təbe tərəfdə eks olunur. Bu əlaqə həm predikativ əlaqəli birləşmələrin, həm də başqa, xüsusən attributiv əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur.

Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi xəbərlik şəkilçiləri və şəxs sonluqları vasitəsi ilə reallaşır; məs.: *mən tələbəyəm, sən tələbəsan, biz tələbəyik, siz gəlirsiniz* və s.

Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur: *mən gəldim, sən gəldin, o (Əli) gəldi, biz gəldik, siz gəldiniz, onlar (taləbələr) gəldilər*. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu fərqli birinci və ikinci şəxslərdə, eləcə də üçüncü şəxsin tekində özünü göstərmir: *mən tələbəyəm – biz tələbəyik, sən tələbəsan – siz tələbəsiniz o tələbədir*. Üçüncü şəxsin cəmində isə veziyət başqlaşır. Burada təbe edən tərəfin cəm olmasına baxmayaq, təbe olan tərəf gah cəmlük əlaməti qəbul edərək, onunla uzaşır, gah da belə bir əlaməti qəbul etmir və kəmiyyətə görə onunla uzaşır.

Tabe edən tərəfin müxtəlif əşyalara aid olması burada uzlaşmanın nisbətinə təsir göstərir:

1. Əger təbe edən tərəf (mübtədə) insanlara aiddir, təbe tərəf (xəber) eksər hallarda onunla uzaşır, bəzən uzaşmır. Əger ayrı-ayrı hissələr, fərdlər nəzərə çarpdırılarsa, bu vaxt uzaşma vacib olur, əger kəmiyyət toplu halda götürürlərsə, uzaşma vacib olmur; məs.: *Adamlar buraya gələndə nə qədər tələsirdilərsə, onlar buradan çıxanda da eləcə tələsirdilər* (Mir Celal). Atalar oğul istəki, çırığı, ocağı sönəməsin (Mir Celal).

2. Tabe edən tərəf heyvanlara və quşlara aid olarsa, təbe söz onunla uzaşır da, uzaşmaz da (uzlaşma nisbəten az olur); məs.: *Çərkəzəyi yəhər altında qızımsı attar daha da cosurdular* (M.Hüseyn). *Səsimə səs verir quşlar yuvadan* (S.Vurğun).

3. Tabe edən, cansız varlıqlara aid olarsa, təbe söz eksər hallarda onunla uzaşır, bəzən uzaşır; məs.: *Qılınclar yena da parlardadı, dağlar, darələr titrədi* (M.Hüseyn); *Projektorlar buxtada nə isə axtarırlar* (Ə.Məmmədxanlı).

Gah təbe edən tərəf, gah təbe olan tərəf, gah da hər iki tərəf bir neçə sözdən ibarət olur. Bu halda üç veziyət əmələ gelir. Bu da tərəflər arasında uzlaşma əlaqəsinə müəyyən təsir göstərir.

I. Tabe edən bir neçə, təbe olan bir sözlə ifadə olunur:

a) təbe edən tərəfdə başqa şəxslərə aid sözlərə yanaşı, birinci şəxsə aid əvəzlilikler (*mən və ya biz*) iştirak edir, təbe söz birinci şəxsin cəmi ilə uzaşmalı olacaqdır: *Fikirdəyik sən də, mən də, o tifil də, o çəmən də* (S.Vurğun).

b) əger təbe edən sözlər arasında birinci şəxs əvəzlilikleri iştirak etməzsə və həmin sözlərdən biri ikinci şəxsə aid əvəzlilik (*sən, siz*) olarsa, təbe söz ikinci şəxsin cəmi ilə uzaşacaqdır: *Anan da, sən də gəzünüzü yola dikib onu gözləmişsiniz* (M.Hüseyn).

c) təbe edən sözlər ancaq üçüncü şəxsə aid olarsa, təbe söz (*şəxsə görə*) həmisi üçüncü şəxsə aid olur. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə təbe edən sözlərin xarakterindən, düzülüşündən asılı olaraq dəyişir. Əger təbe edən sözlərin ifadə etdiyi əşyalar, şəxslər eyni zamanda,

eyni yerde ve xüsusen əlaqəli şəkilde götürülürse, bu halda təbe söz çox vaxt cəm olur ve kəmiyyətə görə əsas sözlə uzaşır: *Abbas, Həyat və Akif xəritəyə baxaraq danışındılar* (M.Ibrahimov). Əger əsya və şəxslər belə əlaqəli şəkilde götürülmürse, ayrı-ayrılıqla götürülürse, bu halda təbe söz cəmlik əlaməti ilə çıxış etmir və deməli, bu vaxt kəmiyyətcə uzaşma pozulmus olur: *Alın da, şair da, dağda çoban da; Deyir mahnisını ana dilində* (S.Vurğun).

Tabe sözün eyni zamanda bir neçə əsas sözə aid olub, onlarla uzaşmasındaki bu üç cəhəti (*a*, *b* və *c* bəndlərindeki cəhətlər nəzərdə tutulur) nəzərə alıb belə bir ümumiləşdirmə aparmaq olar.

həmcins mübtədaların tərkibi			mənaca berabərdir	xəberin uzlaşması
I şəxs tek və ya cəm	II şəxs tek və ya cəm	III şəxs tek və ya cəm		
+	+	+	I ş. cəm (biz)	I ş. cəm
-	+	+	II ş. cəm (siz)	II ş. cəm
-	-	+	III ş. cəm (onlar)	III ş. tek və ya cəm

II. Tabe edən bir, təbe olan bir neçə sözle ifadə olunur. Bu halda təbe sözlərin əsas sözlə uzaşması iki cür olur:

1. Təbe olan sözlərin hamısı şəxs və kəmiyyətə görə əsas sözlə uzaşır: *Mən lap məəttələm, quruyub qalmışam* (S.Rəhimov).

2. Təbe sözlərdən, sırası ilə, ancaq sonuncu əsas sözə şəxs və kəmiyyətə görə uzaşır, qalanları isə başqa formalarla əvəz olunur. Belə hallar aşağıdakı sebəblərdən irəli gelir:

a) təbe sözlərde uzaşma əlaməti olan şəxs və kəmiyyət şəkilçilərinin ixtisarı neticesində: *Sən oxuyur, yazar və danışırsan; Mən işləyir, həm də oxuyuram.*

b) təbe sözlərin -ib (-ib, -ub, -üb) və bəzən də -araq, -ərək şəkilçili feli bağlamalarla əvəz olunması neticesində: *Dəstə-dəstə*

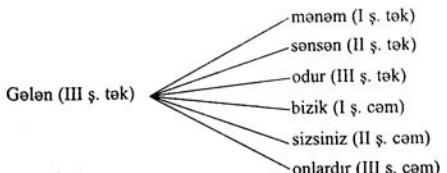
biz də gərək; Sünbüл yiğib, meyvə dərək (S.Vurğun); *Mən məktəbi buraxaraq, İsləməyə başladım.*

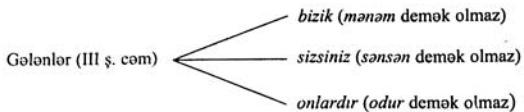
c) təbe sözlərin *deyil*, *yox* sözləri ilə əvəz olunması neticesində: *Mən səni deyil (yox), Əlini çağırıram.*

ç) təbe təreflər mürkkəb üzv xarakteri daşıyırsa və bu vaxt onların hamisində ikinci hissə uyğun golırsa, həmin ümumi hissə buraxılır və son təbe sözə uzaşır. Beləliklə, birinci yerde duran təbe sözlər əsas sözlə uzaşla bilmir: *Mən dayanımlı, gözləməli oldum.*

Predikativ əlaqəli birləşmələrin təbe hissəsinin hansı sözlə ifadə olunması uzaşma əlaqəsinin xarakterino ciddi tösi etmir. Burada yalnız bir əsası cəhət nəzəri cəlb edir. Təbe söz şəxs əvəzlilikləri ilə (adlıq halda) ifadə olunarken birləşmə yenə də predikativ əlaqə əsasında qurulduğu halda, komponentlər arasında uzaşma əlaqəsi olmur: *O duru gölləri goruyan mənəm* (B.Qasimzadə); *Yeni dünya quran bızık, haqqā qəhmər duran bızık* (R.Rza). Belə birləşmələrdə əsas təref üçüncü şəxsdə olur, təbe söz isə müxtəlif şəxslər əvəzlilikləri ilə ifadə olunur və birinci tərefin şəxs və kəmiyyətindən asılı olmayaq, ifadə olunduğu söz özünəməxsus şəkilçilər qəbul edir. Beləliklə, burada əsas söz üçüncü şəxs, təbe söz isə müxtəlif şəxslər aid söz və şəkilçilərdən ibarət olur, məzmun və qrammatik əlamətinə görə bunlar arasında şəxs və kəmiyyət üzrə uyğunluq göra bilmirik. Tərefləri arasında uzaşma əlaqəsi olan birləşmələrdə əsas tərefin şəxs və kəmiyyətini saxladığımız halda, təbe tərefi müxtəlif şəxslər üzrə, eləcə də kəmiyyətə (III şəxs cəmən başqa) göra dəyişdirmək mümkün olmur, *mən galıram* əvəzina *man galırsan, mən galırı* və s. demək olmaz. Lakin burada əsas sözün şəxsi və kəmiyyəti qala-qala, təbe sözü istenilen şəxslər üzrə dəyişmək mümkündür.

Əsas söz cəmdə olduqda bir qədər məhdudiyyət əmələ gelir və bu halda təbe sözlər ancaq cəmdə işlənir, tekde işlənə bilmir.

Bu tipli birləşmələrdə tabe sözler əsas sözlə deyil, sanki öz-özü ilə uzlaşmalı olur, yəni hansı şəxslə ifadə olunursa, həmin şəxse mexsus şəkilçi qəbul edir. Müqayisə et: *gələn mən-əm*, *gələn sən-sən*, *gələn biz-ik*, *gələn siz-siniz* və s. Burada belə bir veziyətin emələ gəlməsinə əsas səbəb subjektin predikatın öz grammatik yerlərin dəyişdirməsi və birləşmənin tərsinə qurulmasıdır. Müqayisə et: *gələn mənəm - mən gəlirəm*, *gələn sənsən - sən gəlirsən*, *gələn bizik - biz gəlirik*, *gələn sizsiniz - siz gəlirsiniz...*

Uzlaşma əlaqəsi attributiv birləşmələrdə mənsubiyət şəkilçiliyi vasitəsi ilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslər, həm də onların tək və cəmlərinə görə olur; ikinci növ təyini söz birləşməsində isə uzlaşma yalnız üçüncü şəxse görədir: *mənim kitabım*, *sənin kitabın*, *onun kitabı*, *bizim kitabımız*, *sizin kitabıınız*, *onların kitabı*, *məktəb direktoru*, *kolxoz sədri*.

Mənsubiyət şəkilçiləri birinci və ikinci şəxslərdə həm təkə, həm də cəmə görə fərqlənir. Buna görə də birləşmələrdə birinci və ikinci şəxslərde olduğu kimi, kəmiyyətə görə uzlaşma da daimi karakter daşıyır. Müqayisə et: *mənim kitabım - bizim kitabımız*, *sənin kitabı - sizin kitabıınız*. Lakin üçüncü şəxsədə bizi bur fərqi görmürək. Belə ki, birləşmənin üçüncü şəxsla ifadə olunmuş birinci tərefinin tək və ya cəm olmasından asılı olmayaraq, ikinci təref -i, -i, -u, -ü şəkilçisini qəbul edir: *onun kitabı*, *onların kitabı*.

İDARƏ ƏLAQƏSİ

İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar

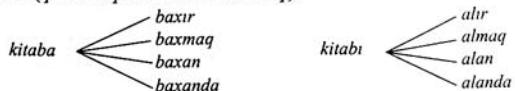
olduğundan, bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi halına bilən, yeni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Misallar:

- isimlərin idarə olunması: *qapını açmaq*, *evə getmək*, *evdən gəlmək*, *şəhərdə yaşamaq*;
- evezliklərin idarə olunması: *məni dinləmək*, *sənə baxmaq*, *onu gotirmək*, *bizdən uzaqlaşmaq*;
- sifətlərin idarə olunması: *doğrusunu demək*, *yaxşını pisdən ayırmaq*, *ağı qaraya qatmaq*;
- sayıların idarə olunması: *beşdən üçü çıxmaq*, *birinciləri mükafatlaşdırmaq*, *çoxu aparmaq*, *azi saxlamaq*;
- məsədlərin idarə olunması: *vidalaşmağa getmək*, *yazmağı öyrənmək*, *oxumağıdan qaytmaq*;
- feli sifətlərin idarə olunması: *oynayanlara baxmaq*, *danişanı dinləmək*, *ışlayanə mane olmaq*;
- zərflərin idarə olunması: *geriyə dönəmək*, *uzaqda yaşamaq*, *yuxarıdan enmək*.

İdarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələrin tabe edən tərəfi, əsasən, fellərdən ibarət olur.

Bir sira başqa nitq hissələri də müəyyən dərəcədə idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, *mən məktəbdə növbətçiymən* cüməsindəki *məktəbdə* sözü isimlə (*növbətçiymən*); *tələbələrdən* beşi birləşməsindəki *tələbələrdən* sözü sayıla; *onların* yaxşısı birləşməsindəki *onların* sözü sifətlər idarə olunmuşdur. Lakin bunların idarə etme gücü fellər nisbətən çox zəifdir.

Fellərlə idarə. Bütün feller ismin bu və ya digər hali ilə cənii dərəcədə əlaqə saxlamır, eləcə də bir fel ismin bütün halları ilə əlaqəye girməyə də biler. Məsələn, *almag* feli birinci növbədə ismin təsirlik halını tələb etdiyi halda, *baxmaq* feli birinci növbədə ismin yönük halını, *getmek* feli ismin çıxışlıq və yönük hallarını tələb edir. Bu feller başqa hallarda da işlənə bilər. Məsələn, *almag* feli cənii zamanda yönük və tesirlik (*Əliyə kitab almaq*), yerlik (*saat beşdə almaq*), çıxışlıq hallarını da (*mağazadan almaq*) idarə edə bilər. Eləcə də *baxmaq* feli yönük haldan başqa yerlik, çıxışlıq hallarla da işlənə bilər (*qatarда pəncəradən baxmaq*).

oturur
oturmaq
oturan
oturanda

evda evdan

gəlir
gəlmək
gələn
gələndə

Fellər ismin dörd həlini – yönlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Bu hallar birinci növbədə fellərin tələbi ilə reallaşır. Bu dörd həl idarə etməkdə təsriflənən fel, feli bağlama, məsədə və feli sifotlər arasında heç bir fərqli görmürük. Burada yalnız birləşmənin xarici cohətində fərqlərlə qarşılaşıraq.

Fellər ismin yiyəlik həli ilə əlaqədar olmur və onu idarə etmir. Ismin bu həli adlarla idarə olunur. Məsədərlərde və feli sıfotlarda fellik xüsusiyyətləri ilə yanışı, ad bildirmək xüsusiyyətinin olması onları adlara yaxınlaşdırır, bu xüsusiyyət onların yiyəlik həli işlənməsinə və yiyəlik həlini idarə etməsinə imkan yaradır; məs.: *quşun uçmağı, körpənin gülməyi, sənin deyəcəyin (söz), onun oxuduğu (kitab)*. Dörd həlin idarəsində onlar fel kimi, bir həlin (yiyəlik həlin) idarəsində isə ad kimi çıxış edir və həm də feli idareyə xas olmayan attributiv əlaqəli birləşmə yaradır.

Fel olmayan nitq hissələri ilə idarə. Fel olmayan nitq hissələri ilə idarə dedikdə isim, sıfat, say, əvvəzlik, qismən də zərflərin idarə əlaqəsi prosesində tabeədici sözler kimi çıxış etmələri nəzərdə tutulur. Məsələn, *evin qapısı, evin gözəli, evin biri, evin yuxarısı* birləşmələrinin birincisində ev sözünü isim (*qapı*), ikincisində sıfat (*gözəl*), üçüncüsündə say (*bir*), dördüncüsündə isə zərf (*yuxarı*) idarə etmişdir. Bu nitq hissələri ismin ancaq yiyəlik, yönlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Yiyəlik həli idarə etməkdə bu nitq hissələri daha fəal çıxış edir.

İsimlərlə idarə. İsimlərin əsas idarə obyekti yiyəlik haldır: *Şəfi-qənin anası, onun kitabı, sənin düşüncələrin* və s. Başqa nitq hissələri ancaq substantivləşdikdən sonra ismin yiyəlik həlini idarə edə bilir.

Digər halların isimlə idarə olunmasının bir qədər başqa şəkildədir. Burada isim fəal iştirak edə bilmir və nisbətən məhdud çərçivə içərisində çıxış edir. Birləşmələrin bir çoxu üslub xüsusiyyəti daşıyır və bəzən də fəlin düşməsi nöticəsində idarəçilik ismin elinə keçir: *yürüşə hazırlıq, ömrə ziñət; Çəkdi ordusunu Məhəmməd Qacar; Gözündə firtına, baxışında qış* (S.Vurğun); *yoldaşlardan ayrılıq, keçmişdən yadigar*.

Sifatlarla idarə. Sifetlər də isimlər kimi, ismin yiyəlik, yönlik, yerlik və çıxışlıq halları ilə əlaqədar olaraq onları idarə edir: *kitabın maraqlı, işə bələd, dünyada məşhur, esgən mahrum*. Sifet yiyəlik həli idarə edərkən substantivləşir, yönlik, yerlik və çıxışlıq halları idarə edərkən isə onda substantivləşmə getirir və bu halları idarə etmek sıfotin öz xüsusiyyətindən irali gelir.

Sayılarla idarə. Saylar ismin yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Azərbaycan dilində sayıların yönlik həli idarə etməsində rast gəlmək olur, lakin bu, çox az-az özünü göstərir və bir sistem halında olmur.

Sayılar idarə etmək cohətindən daha çox sıfotlara bənzəyir. Onlarda sıfotlər kimi, yiyəlik həli idarə edərkən substantivləşir (*məşğələrin çoxu, tələbələrin biri*), başqa halları idarə edərkən isə öz xüsusiyyətini saxlayır, tek-tək hallarda substantivləşir; *beşdə biri, beşdə dördünə, (insan) burda çoxdur; adamlardan biri, beşdən az, üçdən çox; manə çoxdur, sonə az*.

Müasir Azərbaycan dilində kəsr sayılarının ümumilik və nisbətən çoxluq bildirən hissəsi (*məxrəc*) ismin yerlik halında işlənir və surət tərəfindən idarə olunur, ümumxalq danışq dilində isə təbe olan tərəf ismin çıxışlıq halında olur: *beşdə bir, beşdən biri*.

Sözlərin zərflər və bəzən də əvvəzlər vasitəsi ilə idarə olunmasına da təsadüf edilir: *İcləsin əvvəli; boyadan, ləkədən uzaq; qulaq asanların hamisi*.

YANAŞMA ƏLAQƏSİ

Yanaşma əlaqəsinin yaranması üçün heç bir formal-grammatik vasitə iştirak etmir. Məsələn, *yaxşı kitab*. Buna görə yanaşma əlaqəsinə belə bir terif verilir: tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında üzəlşmə və idarə əlaqələri yoxdursa, bu sözlər arasındaki əlaqə yanaşmadır.

Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış birləşmələrin təbe olan tərəfi yanaşan, təbe edən tərəfi isə yanaşılan söz kimi qeyd edilir. Azərbaycan dilində yanaşan söz əvvəlcə, yanaşılan söz isə sonra gelir.

Yanaşma əlaqəsində sözlərin yanaşması – yanaşı işlənməsi əsas götürülür: *gözəl insan, sarı don, çılpaq budaq, boz səma, durub baxmaq* və s. Lakin yanaşma əlaqəsində olan sözlər bir-birdən

aralı da dura bilər; məs.: *axşam məktəbdən evə qayıtməq; səhər təbiətin gözəlliyini seyr etmək; indi kitabları döñə-döñə oxumaq*.

Yanaşma əlaqəsinin iki növü var: 1) tam yanaşma; 2) tam olmayan yanaşma.

1) **Tam yanaşma.** Bu elə yanaşmadır ki, burada əlaqədar olan sözler arasında ya heç bir söz girə bilmir, ya da bunlar arasına ele sözler daxil ola bilir ki, onlar da tabeedici sözle yanaşma əlaqəsi saxlaşınlar. Məsələn, *marağlı kitablar, gəzməli yerlər, gözəllər bağlar*. Belə sözler təbe olduqları sözlərdən ancaq o zaman ayrı düşə bilir ki, onların arasına girən sözler de onlara eyni tipli olsun. Məsələn: *marağlı və mənəli kitablar; gəzməli və yaşamalı yerlər, gözəl, yaşıl bağlar və s.*

Tam yanaşma əlaqəsində olan sözlərin də yanaşma cəhətdən xüsusiyyətləri və fərqləri vardır. Məsələn, *yaxşı kitab* birləşməsi ilə *bəş kitab* birləşməsinin tərəfləri arasındaki yanaşmanın nisbəti eyni deyildir; bunlardan birincisində yanaşma daha qüvvətli, ikincisində ona nisbətən zəifdir. Ona görə də bu birləşmələri birləşdirsek, bu halda birinci birləşmənin təbe olan tərəfi (*yaxşı*) yenə də əvvəlki veziyyyətdə qalacaq, ikinci birləşmənin təbe olan tərəfi isə (*bəş*) aid olduğu sözdən müyyəyen dərəcədə ayrı düşəcəkdir: *bəş yaxşı kitab. Həmin kitab* birləşməsindəki *həmin* sözünün yanaşması daha zəifdir. Bu birləşməni də yuxarıdakı sözlərlə birləşdirsek, *həmin* sözü dənə vəvələ düşəcəkdir: *həmin bəş yaxşı kitab. Dünənki kitab* birləşməsindən dənənki sözün yanaşması yuxarıdakı her üç sözə (*həmin, bəş, yaxşı*) nisbətən zəifdir: *dünənki həmin bəş yaxşı kitab*.

2) **Tam olmayan yanaşma.** Burada yanaşan sözle yanaşılan söz arasına müxtəlif sözlər daxil ola bilər. Araya daxil olan bu sözlər yanaşma əlaqəli birləşmənin ikinci tərəfi ilə yanaşma əlaqəsində deyil, başqa əlaqədə olur. Məsələn: *O həmisi yığıncaqlardan qaçıır* cümlesiində yanaşma əlaqəsi saxlayan *həmisi* və *qaçıır* sözleri arasında yığıncaqlardan sözü daxil olmuşdur. Bu da *qaçıır* sözü ilə idarə əlaqəsindədir.

Tam olmayan yanaşma əlaqəli sözlər bir-birinin yanında da işlənə bilər: *Şəfiqə əvvəl elə hesab elədi ki, yena gələn Lütfəlidir, sonra gördü ki, avtomobildən düşən öz əridir* (İ.Musabəyov); *Bəzən utanmış səhvərimdən... İndi birləşdirir ayran bizi* (S.Vurğun). Burada yanaşma əlaqəsində olan *sonra gördü, bəzən utanmışsam, indi bir-*

laşdırır sözleri yanaşı işlənmiş olsa da, yənə onların əlaqəsi tam yanaşma deyildir. İstənilən vaxt belə sözlər arasına başqa sözlər və söz qrupları eləvə etmək olar. Məsələn, *sonra gördü əvəzinə sonra məni gördü; bəzən utanmışsam əvəzinə bəzən mən səndən utanmışsam; indi birləşdirir əvəzinə indi həyat bizi birləşdirir* şəklində demek olar.

Bu hal yan-yanı işlənən, lakin tam olmayan yanaşma əlaqəli sözləri tam yanaşmadan ayırrı.

Yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlər arasında özünü göstərir. Bir nitq hissəsinə aid olan söz başqa nitq hissəsinə münasibətde, yerinə görə həm yanaşan, həm də yanaşılan söz kimi çıxış edə bilir.

İsmiñ ismə yanaşması. Məs.: *Dəmir sıtırlarım, odlu sözlərim, adın çəkiləndə qalxır ayağa* (S.Rüstəm). *Qızıl şairlərin qızıl bir das-tan; Qızıl yarpaqlara yazar, a dağlar!* (S.Rüstəm).

Qoşmaların köməyi ilə də isimlər isimlərə yanaşa bilir. Burada qoşma isimlər arasında daxil olur və yanaşma əlaqəsi yaradır: *Nəbi kimi adam, Əli kimi sənətkar və s.*

Sifatın ismə yanaşması. İsmə yanaşmaq sifatın əsas vəzifəsi olduğundan, belə birləşmələrdə sifətlər öz xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlayır və tam sifət kimi çıxış edir: *qırmızı bayraq, böyük şəhər, soyuq hava, gözəl ev, tənbəl uşaq, pis adam, yağlı xörək, bozumlu rəng, uzunsov qarpirz, an parlaq ulduz, yamyayışlı çəmən, körpəcə uşaq və s.*

Sayıñ ismə yanaşması: *bəş kitab, üç qələm, birinci sinif, xeyli adam, çox pul.*

Yanaşma əlaqəsində olan saylarla isimlər arasında *nəfər, ədəd, dənə, baş, cüt, dəst, dəsta, nüsxə* və sair ölçü bildiren isimlər işlənir: *iki nəfər adam, bəş ədəd karandaş, bəş dənə dəftər, bəş baş aila, iki cüt çəkma, bir dəst paltar* və s. Belə hallarda sayılar isimlər bilavasitə deyil, həmin araya girən sözlər vasitəsilə əlaqə saxlayır. Sayilar birinci növbədə həmin sözlərə aid olur, onlara yanaşır (məsələn, *üç nəfər, iki cüt*), sonra həmin sözlərlə ismə yanaşır. Beləliklə, sayı isim arasına girən sözler sayılarla isimlərin yanaşma əlaqəsini pozmur, lakin burada müyyəyen məna çalarlığına səbəb olur, bəzisi isə kəmiyyət cəhətdən xüsusi mənalar yaradır. *Beş adam* birləşməsi

ile *bəş nəfər adam* birləşməsi arasında mənaca heç bir fərq yoxdur; *bir ceyran* birləşməsi ile *bir cüt ceyran* birləşməsinin mənasında isə kəmiyyət fərqi vardır ve yaxud *bəş sünbül* birləşməsi ile *bəş dəstə sünbül* birləşməsinin mənaları müxtəlifdir.

Əvəzliyin ismə yanaşması. İşare və təyini əvəzliliklər eksər hallarda isimlərə yanaşır və yanaşma əlaqəli birləşmələr yaradır: *bu zırzəmi, belə iş, həmin adam* və s.

Sual əvəzliliklərinin də bəziləri isimlərə yanaşır: *hansi kitab, neçə şəhər, neçə tələbə* və s.

Feli sıfətin ismə yanaşması. Feli sıfətlər də sıfətlər kimi isimlərin əvvəlində gelib onlarla yanaşma əlaqəsi saxlaysa bilir: *oxuyan şəhər, yazan tələbə, duyan kömüllər, düşünən başlar, döyüñən ürkə* və s.

Dilimizdə zərfin sıfəti (*çox şirin*), sıfətlərin özlərinin bir-birinə (*alçaq bir yalançı, qara bir yalan*) və s. yanaşması da var.

Tam yanaşma əlaqəsində sayın sayı yanaşması da maraqlıdır. Burada tekliklər yüzlük'lərə, onluqlar və yüzlük'lər minliklərə, yenə də onluqlar və yüzlük'lər milyonluğa yanaşır; məs.: *dörd yüz milyon* sayında *dörd* sözü (teklik) *yüz* sözünə (yüzlүү) yanaşmış və beləliklə, *dörd yüz* birləşməsi əmələ gelmişdir, sonra bu birləşmə sayının özü de *milyon* sözüne yanaşaraq *dörd yüz milyon* say birləşməsinin yaranmasına sebəb olmuşdur.

Azərbaycan dilində ayrı-ayrı sözlerin fellərə yanaşması da çox inkişaf etmişdir. Fellərlə en çox yanaşma əlaqəsi saxlayan zərfəldir. Əsasən, terzi-hərəkət, kəmiyyət və zaman zərfəleri ilə fellər arasında yanaşma əlaqəsi olur, lakin bəzən yer zərfəleri də hallanmadıqları, vaxt fellərə yanaşa bilir; məs.: *yavas-yavaş yerimak, xeyli danışmaq, dünən gəlmək, içarı girmək, irəli soxulmaq*.

Feli bağlamalar da aid olduqları fellərlə yanaşma əlaqəsi saxlaysı: *durub baxmaq, oxuduqca düşünmək, görüşərək ayrılmaq* və s.

İsimlər də, substantivləşən bir sıra başqa sözler də fellərə yanaşır. Burada, əsasən, *kimi, tək, bəzən də üçün* qoşmaları rol oynayır. Belə vaxtlarda qoşma ilə işlənən sözler heç bir hal şəkilcisi qəbul etmir: *quş kimi uçmaq, kağız tək ağarmaq, oxumaq üçün gəlmək* və s.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

ÜMUMİ MƏLUMAT

Dil sistem xarakteri daşıyır. Bu sistemi təşkil edən dil vahidləri (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümle) özünəməxsus qanunayğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərsini eks etdirir. Bu sistemin bir başında fonem, o biri başında isə cümle dayanır. Fonem dilin ilk, öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan vahidi, cümle isə dilin son, on mənali vahididir.

Söz birləşməsi bu silsiləde sözlə cümlənin sərhədində dayanır. Buna görədik ki, söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahid olmaqla yanaşı, bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümle ilə bağlıdır. Lakin onlar müxtəlif, həm de bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsının özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və rolu vardır.

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ SÖZ

Söz birləşməsi də söz kimi dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub eşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və monasına görə sözə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə tikinti materialı olaraq daxil olur. Lakin bu oxşarlıq söz birləşməsi ilə sözü eyniləşdirir.

Hər şeydən əvvəl, söz leksik kateqoriyadır, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub eşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları teklikdə, tacrid olunmuş halda deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz müəyyən məfhumları ifadə edərkən öz-özlüyündə o məfhumun başqasına münasibətini göstərmir, lakin bütün söz birləşmələrinin monasında belə bir əlaqə vardır (müqayisə et: *kitab – Əlinin kitabı*). Söz birləşmələrinin ümumi monası mehz bu əlaqələr əsasında meydana gelir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da bununla əlaqədardır.

Söz səslər əsasında, söz birləşməsi isə sözlər əsasında yaranır. Söz cümə üçün olduğu kimi, söz birləşməsi üçün de tikinti materialıdır.

Buna görə de söz birləşməsinin xarakteri onu əmələ getiren sözlərlə çox bağlı olur. Əgər birləşməni əmələ getiren sözlerin mənəsi aydın deyildir, o vaxt söz birləşməsinin mənəsi başa düşüle bilmez. Lakin söz birləşməsinin mənəsi onu təşkil eden sözlərin mənəsinən sadəcə topluslu olmayıb, sözlərin leksik-semantik məna əlaqəlerinin ifadesi, ümumiləşmiş halıdır. Buna görə de söz birləşməsi yalnız formasına görə deyil, mahiyyətcə de sözdən fərqlənir.

Söz birləşməsi sözə nisbətən daha çox leksik konkretliyə malikdir. Müqayisa et: *oxumaq – kitabı oxumaq, məktub – bu məktub, saat – qol saatı* və s. Beləliklə, söz birləşməsində sözün mənəsi konkretləşir, dəqiqləşir. Söz birləşməsi daxilində sözdəki abstraksiya zəifləyir. Söz birləşməsində söz çoxmənliliqdən, omonimlikdən məhrum olur və tek mənəsində çıxış edir. Müqayisa et: *göz – insanın gözü, şkafın gözü; yaz – yaz fəsl; kök – kök adam, ağacın kökü* və s.

Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gelir; onlardan biriniñ ixtisası birləşmənin ixtisası deməkdir. Söz üçün belə xüsusiyyət tələb edilir. Hər bir söz iki, üç deyil, özlüyündə bir leksik vahiddir. Bu cəhətdən “söz birləşməsi = söz” deyil. Əksinə, bir halda “söz birləşməsi = 2 söz”, başqa halda “söz birləşməsi = 3 söz” və s. ola bilər. Deməli, söz birləşməsinin özü deyil, hər komponenti söza bərabərdir, hər komponenti bir sözdür.

Birləşmədə köməkçi vasitələrin iştirakı nəticəsində komponentlərin sayından çox söz iştirak edə bilər. Məsələn, *savad almaq üçün oxumaq* birləşməsində üç komponent, dörd söz; *evə tərəf getmək* birləşməsində iki komponent, üç söz vardır.

Bunlar söz birləşməsini sözdən ciddi şəkildə fərqləndirir. Lakin dildə iki, üç müstəqil sözdən əmələ gəlmış sözler də (mürəkkəb sözlər) fealiyyət göstərir. Mürəkkəb sözlərin “zahiri görkəmi”, ifade üsulu söz birləşməsi ilə çox yaxınlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətlərini nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmak çox çətin olur. Sözlər söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırısa da, mürəkkəb sözlər söz birləşməsinin münasibətini müəyyənəşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətindir.

Mürəkkəb sözlər də, əsasən, söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalılaşır. Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlmesi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və söz birləşmələrində olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də bu cəhətdən qruplaşır.

Söz birləşməleri	Mürəkkəb sözlər
<i>J. Ağ kağız, gõy çəmən, sarı çiçək, uca dağ, uzun yol, qara paltar, nazik bel, qızıl qasıq, xoş söz;</i>	<i>ağsaqqal, göygöz, ağbəniz, ucaboy, üzünsüz, qaraqış, Gülçöhrə, hacileylok, incəsənat, xoşbəxt;</i>
<i>2. Tut yarpağı, su qabı, pəncərə süşəsi, yazı taxtası, insan səsi, məktəb binası;</i>	<i>ayaqqabı, bayramqabağı, boyunbağı, yüzbaşı, danaburnu;</i>
<i>3. Kitab oxuyan, çay içən, şeir yanan, xəbər götərən, maşın sürən, yük daşyan, sahmat oynayan;</i>	<i>pambıqıyan, taxılıbıçan, toxumsəpən, aşşızın, susəpən, yerölçən, üzqırxan, ağacdələm;</i>
<i>4. Evə baxan, tamaşa baxan, suya giron, suya batan, məktəbə gedən, işə donuzabaxan, aqlabatan, yerəbaxan, yaranar, xoşagələn.</i>	<i>günəbaxan, salabaxan, qulağagırən, salabaxan, qulağagırən,</i>

Burada qarşılaşıdırılan söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında aşağıdakı ümumi cəhətləri qeyd etmək olar.

1. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlməsidir. Onları təşkil edən sözlər hər iki halda müstəqil sözlərdir.

2. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aiddir və eyni qrammatik formadadır.

3. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır.

4. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Birinci qrupda olanlar yanına əlaqəsi ilə, ikinci qrupda olanlar idarə və uzlaşma əlaqələri ilə, üçüncü və dördüncü qrupda olanlar idarə əlaqəsi ilə əmələ gelmişdir.

Yalnız belə konkret qarşılaşıdırında deyil, ümumi şəkildə götürüldükda da söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərən eyni əlamətlərlə müəyyənəşdirilir.

Bunlara baxmayaq, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərin bir-birindən fərqlənir. Bu, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Söz birləşmələrini əmələ getirən sözlər leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, aynılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarda bağlı olur. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik, adətən, qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlara bu və ya başqa şəkildə əlaqəni

kəsir, ya da bu əlaqə çox zəifləyir. Mürekkeb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındaki müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

2. Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək olur: *kitab (nə?) – almaq (nə etmək?), maraqlı (necə?) – kitab (nə?), eva (hara?) – getmek (nə etmək?)* və s. Mürekkeb sözlərin komponentlərinin isə xüsusi sualları olmur, yeni onlara ayrıca sual vermək mümkün olmur, mürekkeb söz bütövlükdə bir suala cavab verir: *günəbaxan (nə?), aqsaqal (necə?), Xanlı (kim?)* və s.

3. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındaki sintaktik əlaqələr təsir edici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir, bu əlaqələri əmələ gətirir qrammatik vasitələr isə (eğer beleləri varsa) dinamik xüsusiyyət daşıyır. Mürekkeb sözlərdə bu əlaqələr hiss edilmir, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı isə onlar nəzərə alınır. Mürekkeb sözlərin əmələ gəlmesində iştirak edən qrammatik eləmetlər daşlaşaraq, həmin sözün bir ünsürünü çevrilmiş olur. Məsələn, *eva getmək* birləşməsindəki *eva ve getmək* sözləri arasındaki idarə əlaqəsi açıq şəkildə özünü göstərir, oradakı *a* hal şəkilçisi kimi xüsusi qeyd edilir. *Günəbaxan* mürekkeb sözündə isə əlaqə gizli formaya keçir, oradakı *a* isə, öz əslindən fərqli olaraq, şəkilçi deyil, sözün bir səsi kimi çıxış edir. Yaxud *tarix kitabı* birləşməsinin ikinci tərəfindəki *şəkilcidir*, *ayaqabı* sözünün sonundakı *i* sözün bir səsidir.

4. Söz birləşməsinin her komponentinin özünəməxsus müstəqil vurgusu olur. Mürekkeb sözlərin komponentləri isə bir vurgu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurgusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurgusu isə zəifləyir və əsas vurguya tabe şəkildə ifadə olunur. Müqayisə et: *bos qab – bosqab, günə baxan – günəbaxan, incə sənət – incəsənət*.

5. Söz birləşmələrinin tərəfləri mütəherrik olur. Onlar hər təsəddüfdə yeni sözlərə birləşərək, başqa birləşmələrin komponentləri ola bilir. Bu cəhətdən en vacib əlamət odur ki, söz, birləşmənin komponenti olduğu vaxt eyni zamanda başqa birləşmənin əmələ gelməsində də iştirak edir. Məsələn, *kolxoz sadri – kolxoz sədrin qardaşı, kolxozun sədri – bu kolxozun sədri, kitabı oxumaq – həmin kitabı oxumaq* və s. Mürekkeb sözlərin tərkib hissələri isə bele xüsusiyyəti malik olmurlar. Mürekkeb sözlərdə (eğer o, həqiqətən, mürekkeb söz kimi tam formalşılardırsa) heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələnərək, yeni birləşmə və ya mürekkeb söz təşkil edə bilmir.

MÜRƏKKƏB İDARƏ ADLARI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ KİMİ

Məlum olduğu üzrə, müasir dilimizdə ayrı-ayrı idarə, təşkilat, müəssise və sairəni adlandırmak üçün bir sözdən istifadə edildiyi kimi (*nazirlik, akademiya, universitet, institut* və s.), qrammatik cəhətdən və mənaca bir-biri ilə əlaqədar olan iki və daha artı sözün birləşməsindən də – söz birləşmələrindən da istifadə edilir (*maarif nazirliyi, elmlər akademiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedagoji İnstitutu*).

Bu birləşmələr Azərbaycan dilçiliyində uzun zaman heç bir qeyd-şərt qoyulmadan mürekkeb isimlər sırasında verilmiş və “mürəkkəb idarə adları” deyə izah edilmişdir. Əslində isə bu birləşmələrin nə qrammatik forması, nə komponentlərinin vəziyyəti və münasibəti, nə deyiliş xüsusiyyətləri onları mürekkeb sözlərə yaxınlaşdırır, əksinə, mürekkeb sözlərdən fərqləndirir. Bu birləşmələrde mürekkeb sözlərə xas olmayan birca cəhəti qeyd etmək kifayətdir: onların tərkib hissələri dilin lügət tərkibinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır, ümumi model və məna qaldığı halda, birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri başqa bir sözlə əvəz olunur. Müqayisə et: *maarif komissarlığı – maarif nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Dariylərinə – Azərbaycan Dövlət Universiteti*.

Bir söz ifadə etdiyi eşyanın, əlamətin aidliyi ilə əlaqədar olaraq, çox müxtəlif sözlərlə birləşib bir sıra birləşmələr əmələ gətirir:

<i>Bakı</i>	_____	}	komitəsi
<i>şəhər</i>	_____		
<i>rayon</i>	_____		
<i>partiya</i>	_____		
<i>komsomol</i>	_____		
<i>həmkarlar</i>	_____		
<i>təşkilat</i>	_____		
<i>təsis</i>	_____		

Bu xüsusiyyətlərin heç biri mürekkeb sözlərdə yoxdur. Dilin lügət tərkibində sözün fealiyyəti və müstəqil inkişaf yolu ilə onun mürekkeb sözün komponenti olaraq inkişafi bir-birinə uyğun gəlmir. Mürekkeb sözün komponentini təşkil edən söz ayrılıqda fealiyyətdən

düşərək arxaikləşsə də, mürekkeb sözün tərkibi deyişməz qalır. Azərbaycan dilində vaxtile işlənmiş bir çox sözlər, eləcə də bir sıra erəb və fars sözləri müasir dilimizdə işlənəmediyi halda, ayrı-ayrı lekşik vahidlərin tərkibinə qalmadılar; məs.: *abqara*, *qaravaş*, *qıraxana*, *kitabxana* və s. Sözün söz birləşməsinin komponenti olması isə müvəqqəti xarakter daşıdığından, o öz əsil inkişaf yolundan kənaraya çıxmır. Belə hal ola bilmez ki, söz ayrılıqla işlənmesin, müasir dildə heç bir mənə vermesin, lakin söz birləşməsinin komponenti olaraq birləşmə yarada bilsin.

Mürekkeb idarə adları bu cəhətdən de mürekkeb sözlərə uyğun gəlmir və onlar dildəki mövqeyi, məfhumə münasibəti və s. cəhətlərdən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan, lakin tərkibi, modeli və bir sıra başqa xüsusiyyətləri ilə söz birləşmələrindən fərqlənməyən birləşmələrdir. Müəyyən müəssisə, idarə və təşkilatların adı kimi işlənəmələri onlara, əslində heç bir yeni keyfiyyət vermir, bu tipli olan və hamı tərefindən söz birləşməsi kimi qəbul edilən bütün birləşmələr belə adıbildirmək xüsusiyyətinə malikdir: *kolxoz sədri*, *kitabın cildi*, *sədrin kabinetini*, *məktəb binası* və s.

Azərbaycan dilində mürekkeb sözlər, adətən, iki, bəzən də üç kökdən ibarət olur, mürekkeb söz üçün üç kök son həddir və həm də belə mürekkeb sözlər olduqca az miqdardadır. Mürekkeb idarə adları isə iki və üç sözdən ibarət olduğu kimi (*maarif nazirliyi*, *rayon icraiyə komitəsi*), daha artıq sözdən də ibarət ola bilir (*Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti*).

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏ

Söz birləşməsi ilə cümədə dilin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidləridir.

Bunların her ikisi sözlərə əsasında əmələ gelir. Sözlərin əlaqələnməsi isə her iki halda ümumxalq dilində tarixən yaranmış və ümumiləşərək mücorredleşmiş qaydalar əsasında olur.

Həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə real varlıqdan doğan münasibətlər – əşyalar arasındaki, əşyalarla əlamətlər, hərəketlər və s. arasındaki münasibətlər ifadə edilir. *Kağızı cırmaq* birləşməsindən *kağız* əşyasının *cırmaq* hərəkətinə münasibəti ifadə edilirse, *kağızı cirdi* cümləsində də həmin münasibət ifadə edilir. Yaxud *evə*

getmək birləşməsində hərəkətin məkana münasibəti necədirse, *evə gedir* cümləsində də eledir.

Söz birləşmələrini əmələ getirən sözlər arasında qrammatik əlaqələrlə cümlədəki qrammatik əlaqələr də, əsasən, bir-birinə uyğun gəlir. *Evə getmək*, *evi görmək*, *evdə oturmaq*, *evdən gəlmək*, *maraqlı kitab*, *yaxşı danışmaq* birləşmələrini cümleyə çevirərək *evə gedirəm*, *evi görürəm*, *evdə otururam*, *evdən galırəm*, *maraqlı kitabdır*, *yaxşı danışır* şəklində işlətsək, birləşmələri əmələ getirən sözlərin əlaqəsində heç bir deyişiklik əmələ gəlməz. Həm birləşmələrde, həm də cümlələrdə sözlər idarə (*evə getmək* – *evə gedir*, *evi görmək* – *evi görür*, *evdə oturmaq* – *evdə oturur*, *evdən gəlmək* – *evdən galır*) və yanaşma (*maraqlı kitab* – *maraqlı kitabdır*, *yaxşı danışmaq* – *yaxşı danışır*) əlaqələri ilə bağlanmışdır.

Söz birləşmələri ilə cümlələrin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik vasitələr də bir-birinə uyğun gəlir. Müqayisə et: *evdən gəlmək* – *evdən galır*, *evə təraf getmək* – *evə təraf getdi*, *gələcək üçün çalışmaq* – *gələcək üçün çalışır*.

Sözlərin sırasına görə də söz birləşməsi ilə cümə arasında yaxınlıq vardır. Bunların her ikisində sözlər eyni ardıcılıqla sıralanır. *Əli gələndə* – *Əli gəlir*, *kitabı oxumaq* – *kitabı oxudun*, *evdən ötrü darıxməq* – *evdən ötrü darıxır* və s.

Lakin bunlar mahiyyətəcə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Söz birləşmələri ilə cümlələr arasında əsas fərq onların mənəsi ilə əlaqədardır. Cümə bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir. Cümədən bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan, birinci növbədə onunla fərqlənir ki, o (yəni cümə), ünsiyyət vasitəsidir, fikir ifadə edir. Söz birləşməsi isə cümlədən fərqli olaraq, heç bir bitmiş fikir ifadə etmir. Müqayisə et: *bu kitabdır* – *bu kitab*, *eva getdi* – *eva gedən*, *kitabı aldı* – *kitabı almaq*.

Söz birləşməsi ilə cümədə arasında olan bu fərqli cəhət – mənə fərqi onlar arasında bir sıra başqa fərqli xüsusiyyətlərin də meydana çıxmamasına sebəb olur. Cümədə sözlər dinamik xarakter daşıyır, fəaliyyət göstərir. Söz birləşməsində və onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərde belə dinamiklik yoxdur. O, statik xüsusiyyətə malikdir və buna görədikdən, söz birləşmələri sözlər kimi nominativ xarakterə malik olur. Söz birləşmələri hadisələri, prosesləri, onların əlaqələrini dərgün şəkildə qeyd edir, adlandırır.

Cümle üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, ikincisi isə cümləye moxsus intonasiyadır. Bu iki əlamət vəhdət teşkil edir və sözlerin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Bu əlamətlərin heç biri söz birləşmələrində yoxdur.

Cümle ilə söz birləşməsini fərqləndirən əlamətlərdən biri de modallıqdır. Modallıq mühüm grammatik kateqoriyalardan olub, cümlənin əsas əlamətlərindən biri sayılır. Söz birləşmələrində isə modallıq olmur.

Cümlələrdə modallılıq daha qabarık şəkildə nəzərə çarpdırmaq və müxtəlif tipli münasibətlər ifadə etmek üçün xüsusi söz qruplarından istifadə olunur; məs.: *Əlbəttə ki, o, Alının fikrini bilmirdi* (M. Hüseyin); *Dayan! Bəlkə, o hələ getməmişdir* (Ə. Məmmədxanlı); *Qəribədən, adətən, bütün aşığılar öz sevgililərinə səxavətlə səadət vəd etmişlər, sən isə mənə bunu da çox görürsan* (Ə. Məmmədxanlı). Söz birləşmələrində isə bele sözlər işlədilmişdir. Bu o deməkdir ki, söz birləşmələrində modallığın zahiri əlamətlərini de görmək olmur.

Ümumiyyətə, cümlənin imkanları söz birləşməsinin imkanlarından çox-çox genişdir. Söz birləşməsinin əmələgelmə qaydaları cümlənin bütün grammatik sxemini ehət edə bilmir. Cümlənin əmələ gəlməsində diliñ, demək olar ki, bütün vasitələri, bütün hissələri iştirak edir. Sanki cümle dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiqi etdiyi dil faktlarının, müxtəlif deyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nöticə etibarilə cümle qurmaq üçündür. Bu cəhətdən söz birləşməsi özü də insana məhz cümle vasitəsi ilə xidmət edir, dilin bir ünsürü kimi, özünün kommunikativ vəzifəsinin cümlədə yerine yetirir; o da söz kimi, cümləyə tikinti materialı halında daxil olur. Məhz buna görədir ki, cümləni təşkil eden ünsürlər çox müxtəlif olduğu halda, oraya (cümləyə) cümlənin təşkilində biləvəsiti iştirak etməyən, lakin ona müxtəlif məna əşarələşmələr verən, əlavə xüsusiyyətlər getirən bir sıra əlavə vasitələr daxil olur; söz birləşməsi isə öz əsas təşkiliçiləri ilə məhdudlaşır.

Cümledə xitalardan, ara sözlərdən,nidalardan, edatlardan və bağlayıcılarından geniş dairədə istifadə olunduğu halda, söz birləşmələrində bunlardan istifadə olunmur.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ SƏRBƏST VƏ SABİT BİRLƏŞMƏLƏR

Söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müyyəyenləşməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar (söz birləşməleri) "sərbəst" və "sabit" birləşmələr adları ilə iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır.

Sərbəst birləşmələr əsil grammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik telimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözler öz əsil mənalardan uzaqlaşır, öz leksik müstəqilliyini saxlayır və birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-grammatik ünsürləri orurlar. Belə birləşmələri hissələrə ayırmış, təhlil etmək olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir: *yaxşı əsər, hündür bina, kitabın cildi, məktəbdə oxumaq* və s.

Sabit birləşmələr belə sərbəstliyə malik olmur, onlar dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir; dildə onlardan hazır şəkildə istifadə olunur. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözler öz əvvəlki mənalardan az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur və beləliklə, bu sözler birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Bu sözler birləşmə daxilində ümumi bir məna, bir məfhum ifadə edirlər: *başına hava gelmək, dilotu yemək, gözdən pərdə asmaq, fikir çəknək, sözündən dönmək* və s.

Sabit birləşmələr leksik birləşmələrdir, buna görə də onlar söz birləşmələri haqqında sintaktik telimə daxil olmurlar. Sintaksisde söz birləşmələrində bəhs edərən yalnız sərbəst birləşmələr nəzərdə tutulur.

Sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrin məna inkişafı nəticəsində əmələ gelir. Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sabit birləşmə söz birləşməsinin köhnə forma esasında yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa, sabit birləşmə də həmin model esasında yaranır və inkişaf edir. Statik vəziyyətdə götürdükdə formaları cəhət-

dən sərbəst və sabit birləşmələr arasında heç bir ciddi fərq tapmaq olmur. Onlar eyni qrammatik qaydalara əsaslanır. Her iki birləşmə növünün ümumi struktur, modeli, komponentlərinin forması, qrammatik əlaqələri bir-birinə uyğun gəlir. Bu cəhətdən aşağıdakı tutuşdurmaya nəzər yetirmək kifayətdir.

Sərbəst birləşmələr	Sabit birləşmələr
1. <i>Su tökmək, kitab almaq, məktub yazmaq, su içmək, meyvə yemək, dərs öyrənmək, yük daşımaq;</i>	<i>Dil töknək, ağız açmaq, sıxıntı çəkmək, göz çıxartmaq, hava almaq, intiqam almaq, göz döymək;</i>
2. <i>Kitabı oxumaq, məktubu göndərmək, başını daramaq, darsını öyrənmək, kağızlarını yandırmaq;</i>	<i>Könlünü almaq, başını ucaltdıraq, başını aparmaq, cilovunu yığmaq, zəhləsini aparmaq, başını piyləmək, atasını yandırmaq;</i>
3. <i>Eva getmək, kitabə baxmaq, dəftəri yazmaq, divara daymak (toxunmaq), suya batmaq, ələ götürmək, dağça çıxmamaq;</i>	<i>Başa çıxməq, vecinə gəlmək, başa batmaq, ayağına yazmaq, ürəyinə daymaq, ağılnı batmaq, ələ almaq, gözə girmək, maq;</i>
4. <i>Yoldan keçmək, maşından düşmək, ağacdan düşmək, evdən getmək, kitabdan oxumaq;</i>	<i>Ürəyindən keçmək, gözdən düşmək, nozardan keçirmək, aburdan salmaq, nozardan düşmək, başından eləmək;</i>
5. <i>Açıq qapı, örtülü pəncəra.</i>	<i>Açıq ürək; örtülü bazar (dostluğu pozar).</i>

Azerbaycan dilində eyni leksik vahidlərdən eyni model əsəndə təşkil olunmuş bir sıra birləşmələr də var ki, eyni formada yerinə görə həm sərbəst birləşmə, həm də sabit birləşmə kimi istifadə olunur. *Yoldan çıxməq, əldən düşmək, əldən salmaq, yolunu azmaq, tor atmaq, tora düşmək, nazik ayırmak, ayağı büdrəmək, quyruq bulamaq, işti aşa soyuq su qatmaq və s.* kimi birləşmələr belə xüsusiyyət daşıyır. Məs: *Məşin gələndə yoldan çıxməq lazımdır* cümlesiندə *yoldan çıxməq* sərbəst birləşmə kimi, *Pis adamlara qoşulub yoldan çıxməq* ənşanın hayatı üçün təhlükəlidir cümlesində *yoldan çıxməq* sabit birləşmə kimi işlənmişdir.

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB BİRLƏŞMƏLƏR

Söz birləşməsi dedikdə, adətən, iki müstəqil sözün birləşməsi nəzərdə tutulur. Ona görə də iki sözlü birləşmələr sadə birləşmələr hesab olunur; məs.: *yaşıl çəmən, oxumaq həvəsi, bahar fəsl, kitabı sevmək.*

Qeyd. Burada söz deyərkən müstəqil menali sözlər nəzərdə tutulur. Körəkçi sözlər söz birləşməlerinin sadə və mürəkkəb olmasında heç bir rol oynamır. Buna görə də *eva getmək* birləşməsi sadə olduğu kimi, *eva sari getmək* birləşməsi də sadədir.

Sade birləşmələr söz birləşmələrinin çıxış nöqtəsi, ilk variantıdır. Belə birləşmələr minimum zəruri ünsürlərdən təşkil olunur, bu ünsürlərdən birinin ixtisası söz birləşməsinin ləğvi deməkdir. Sadə birləşmələr dilin quruluşu nöqtəyi-nəzərindən söz birləşmələri haqqında sintaktik telimin bütün əsas toləblərinə cavab verir.

İkiden artıq müstəqil sözdən əmələ gəlmiş birləşmələr mürəkkəb birləşmələr hesab olunur: *dərs kitabının cildi, şadlığından sevinan usaq* və s. Mürəkkəb birləşmələr sade birləşmələr əsasında, sadə birləşmələrin bu və ya başqa şəkildə genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir və onlara sade birləşmələrde istifadə olunan qrammatik formalara əsaslanır. Mürəkkəb birləşmələr söz çoxluğu və məzmun genişliyi ilə sade birləşmələrdən fərqlənir. Dildə mürəkkəb birləşmələrdən tez-tez istifadə olunur, mürəkkəb birləşmələrin bir neçə sözdən ibarət olması onlarda maraqlı quruluş xüsusiyyətləri əmələ gətirir.

Bu cəhətdən mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formalarını qeyd ede bilerik:

1. Bir tabeedici və bir neçə tabe sözdən ibarət olan mürəkkəb birləşmələr. Belə birləşmələrdə tabe sözler bir-biri ilə qrammatik əlaqədə olmur, hər biri birbaşa əsas sözə tabe olur. Bu tripli mürəkkəb birləşmələri iki yera ayırməq olar:

a) tabeedici söz substantiv xüsusiyyətə malikdir və bir qayda olaraq, isimdir: *evdəki beş gümüş qaşıq, hamın möhkəm das hasar;*

b) tabeedici söz feldir: *səhər mağazadan kitab almaq, çıxəkləri evə göndərmək, kitabları evdən məktəbə aparanda.*

2. Birləşmədəki sözlərin hamısı deyil, bir qismı birləşmənin əsas tabeedici sözü ilə qrammatik əlaqə saxlayır. Belə birləşmələrin

daxilində əsas tabedici sözle qrammatik əlaqədə olmayan sözlər da iştirak edir. Bu sözlər mürəkkəb birləşmələrdəki başqa sözlərə tabe olur. Beləliklə, mürəkkəb birləşmə daxilində əsas tabedici sözün iştirak etmədiyi əlavə söz birləşmələri də ayırmak mümkün olur: *həmin evdəki marağlı kitab; adamlara baxmadan astaca getmək; bu kitabı oxumag; kitab, dəftər və qələmləri yığışdırıb evə gedəndə zəngin səsinə eştimək* (*onun üçün gözlənilməz idi*).

Bu birləşmələrin daxilində bir neçə əlavə, ikinci derecəli mərkəzədirici üzvlər de müəyyənləşdirmək mümkündür.

3. Sıra ile biri digeri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Belə mürəkkəb birləşmələr ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə əsaslanır: *filoloji fakültənin dekanının müavini, Moskva universitetinin kimya fakültəsi, kolxoz sadrının gardaşı oğlu*.

Belə birləşmələrdə həmin birləşmələrin bu və ya digər tərefini izah edən və ya həmin birləşmə vasitesi ilə izah olunan, lakin əlaqədar olduğu sözlə qarşılıqlı deyil, birtərəfli tabelilik əlaqəsi saxlaması ilə birləşmədəki başqa sözlərdə fərqlənən sözlər de iştirak edir: *filoloji fakültənin dekanının birinci müavini, filoloji fakültənin dekanının yazdığı məktub, bu kolxozun ferma müdürü*. Bu birləşmələrdəki birinci, məktub və bu sözləri belə xüsusiyyət daşıyır.

İSMİ VƏ FƏLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Təbə edən tərefin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələri üç cür olur: ismi birləşmələr, zərf birləşmələri və fəli birləşmələr.

Zərf birləşmələrinin ismi birləşmələre oxşadığı və az inkişaf etdiyini nəzəre alaraq, çox vaxt onları ayrıca qrupa ayırmır və ismi birləşmələrə daxil edirlər.

İsmi birləşmələr

İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivleşmiş her hansı bir sözle ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur.

İsmi birləşmələrinən on çok yayılmış formaları bunlardan ibarətdir: isim+isim (*gümüş qasıq, qala qapıları, dağın havası*); sıfət+isim (*dadlı meyva, gözəl şəhər, geniş küçə*); say+isim (*bəs kitab, xeyli adam, birinci sinif*); əvəzlik+isim (*həmin yer, sənin kitabın, bu dağlar*); feli sıfət + isim (*gələn adam, oxunmuş kitab, yazılıcaq məktub*).

İsmi birləşmələrin nisbətən az yayılmış və az işlənən formaları da vardır. Aşağıdakı birləşmə formalarını bura daxil etmək olar: isim+say (*talabələrdən biri, usaqların üçü*); əvəzlik + say (*bizim birimiz, onların ikisi*); isim + sıfət (*usaqların on kiçiyi, qadının gözəli*); əvəzlik + sıfət (*bizim böyükümüz, onların qorxağı*); sıfət + sıfət (*gözəllər gözəli, yaxşular yaxşısı*); məsəd + isim (*oxumaq həvəsi, İsləmək arzusu*); isim + məsəd (*quşun oxumağı, natiqin danışlığı*). Çox əsaslı hallarda işlənən *bizim oxuyanımız, onların oxumuşu* və yaxud *beşdən biri, beşin üçü* və s. tipli birləşmələri de qeyd etmək olar.

İsmi birləşmələr iki yolla əmələ gelir: 1) analitik yolla; 2) sintetik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkilçidən istifadə olunmur. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rolu söz sırası və intonasiya oynayır: *gözəl hayat, uca dağ, üç dost, belə bağ* və s. Analitik yolla ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi sözləndə də (*qoşmalarдан*) istifadə edilir: *Əli kimi alım, iş üçün alat* və s. Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkilciler əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrinən böyük bir qismi bu yolla əmələ gelir: *evin qapısı, dağın zirvəsi, bizim arzumuz, məktəb direktoru* və s.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təyini söz birləşmələri.
2. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

Təyini söz birləşmələri. Təyini söz birləşmələri atributiv münasibətlər əsasında yaranır (təyinlə təyin olunanın birləşməsindən əmələ gelir).

Təyini söz birləşmələrinin üç növü var:

- a) birinci növ təyini söz birləşmələri;
- b) ikinci növ təyini söz birləşmələri;
- c) üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Belə birləşmələr sözlərin yanışmasından əmələ gelir, birinci təref atributiv, ikinci təref isə hemişə substantiv xüsusiyyət daşıyır: *yaxşı kitab, marağlı dərs, gözəl vatan, oxuyan şagird, yazan talabə* və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərefi, bir qayda olaraq, isimlə və ya substantivleşmiş her hansı bir sözlə, birinci tərefi isə isimlə, sıfətlə, sayla, əvəzliklə və feli sıfətlə ifadə olunur. Məsələn:

a) birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: *daş hasar, dəmir qapı, gümüş qasıq, taxta arakəsmə, torpaq yol, çit paltar, yun parça* və s.

b) birinci tərəfi sıfırda ifadə olunanlar: *böyük şəhər, geniş otaq, hündür bina, qıymətli tədqiqat, sərin su, göy çəmən, qoca bağban, tarixi hadisə, yeni dövr, təvəzükər alım, günəşli ölkə* və s.

c) birinci tərəfi sayıla ifadə olunanlar: *beş qız, on adam, iki millət, ikinci kurs, dördüncü mərhələ, tiyirminci əsr, xeyli əsər, çox kitab* və s.

ç) birinci tərəfi əvəzlilikle ifadə olunanlar: *həmin hadisə, bu ölkə, bütün insanlar, o dağlar* və s.

d) birinci tərəfi feli sıfırda ifadə olunanlar: *ışlayan gənclər, oxuyan uşaqlar, açılan qapı, axan su, ləpələnən dəniz, yazılımış qanun, gələcək gün, gülməli hadisə, vuruşan ordu* və s.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi, cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq, müxtəlif şəkilçilər – kəmiyyət, hal, xəbərlilik, mənsubiyət şəkilçiləri qəbul edə bilər; məs.: *Bu sözdən sonra Tütünű oğlu məni qucaqladı, öpüsdük, ikimiz də aqladıq* (M.S.Orudbadı); *Bu adamın yanında böyük bir fanar qoyulmuşdu.* (M.S.Orudbadı); *Şəhərin kənarında olan böyük bir bağcada, hər yerdə olan kimi, ağaclar göyərib yarpaq açmışdı* (C.Cabbarlı); *O, gözəl, girdəsifət, gənc bir qızdı, şərqli qızlara məxsus qara dərin, atlızlı gözləri, qələmlə çəkilmiş kimi, qara qaşları, inca dodaqları vardi* (C.Cabbarlı).

Bu şəkilçilər həmin birləşmənin əlaməti hesab olunmur və onun növünü dəyişir, çünki onlar söz birləşməsinin əmələ gelməsində vacib ünsürler kimi çıxış etmir, söz birləşmesi onların köməyi olmadan eməla gelir.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvləri rolunda çıxış edir: birinci təref həmişə təyin, ikinci təref isə mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik, bəzən də təyin rolunda olur; məs.: *Ağacda cürbəcür gülər açılışlı səhneyi-asimanə baxıb gülürdü* (C.Cabbarlı); *Duyan könüllərdəki; Diləklərdi, diləklər, ən müqəddəs sandığım* (N.Xəzri); *Gözişləməz zəmilərdə görmüşəm, Xalqın böyük əməyini bu yerdə* (N.Xəzri).

İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi heç bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci təref isə mənsubiyət şəkilçisi ilə işlenir: *dağ çayı, bulaq suyu, kənd hayatı, yol qeydləri, alma ağacı, məktəb binası, tələbə biletli, yaz sahəri, şair xəyalı, vətən torpağı, xalq məhəbbəti* və s.

İkinci növ təyini söz birləşməlerinin bir sıra mənə və qrammatik xüsusiyyətləri var:

a) Bu birləşmələr mənasına görə ümumilik, mücərrədlik bildirir.

Ona görə də mürekkeb idarə adları daha çox bu birləşmələrlə ifadə olunur: *Bakı soveti, həmkarlar ittifaqı, kolxoz idarəsi, rayon komitəsi, komsomol təşkilatı* və s.

b) Bu birləşmələrde mürekkeb isimlər doğru bir inkişaf meyli var. Mürekkeb isimlərin bir çoxu bu birləşmələrin formasına əsaslanır: *kaklikotu, quşəppəyi, suiti, Koroğlu, dəvədabani, ayaggabi* və s.

c) Bu birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri məhduddur. Onların hər iki tərəfi, əsasen, isimlə ifadə olunur. Başqa nitq hissələrinə aid sözlərlə ifadə olunduqda həmin sözlər substantivləşərk, isim kimi çıxış edir: *ellər gözəli, "beş" arzusu* və s.

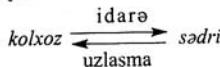
İkinci növ təyini söz birləşməlerinin tərəfləri əvəzliliklə, xüsusən şəxs əvəzlikleri ilə ifadə olunmur (*na sual əvəzliyindən başqa*), ona görə də bu birləşmələrin ikinci tərəfi birinci və ikinci şəxslərə məxsus mənsubiyət şəkilçiləri qəbul etmir.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri, xüsusən birinci tərəfi ancaq o zaman xüsusi isimlə ifadə oluna bilər ki, onların əlaqəsi həqiqi mənənədən müyyən dərəcədə ayrılmış olsun, mücərrədlişsin, həqiqi mənsubiyət münasibəti olmasın, tərəflər aşşalar, aşşalarla şəxslər arasında obyektiv əlaqələri bildirməkdən daha çox birlükde bir ad, bir məfhüm bildirməyə meyil göstərsinlər; məs.: *Nizami müzeyi, Sabir bağı, Araz çayı, Xəzər dənizi, Azərbaycan gözəli, Nərimanov prospekti, Səttarxan xiyabanı* və s.

ç) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir, bir təref cəmlənəndə o biri təref tək olur: *gözəllər gözəli, dünya gəncləri, həyət aşıqları, yollar ayrıçı, sular sonrası* və s. (*hamkarlar ittifaqları, gənclər təşkilatları* kimi biriki birleşmə müstəsnadır).

d) Bu birləşmələrin tərəfləri həmişə yanaşı işlənir və onların arasına heç bir söz daxil ola bilmir.

e) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi var: birinci təref idarə əlaqəsi ilə ikinci tərefə, ikinci təref isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərefə tabe olur, yeni belə olur:

e) İkinci növ tayıni söz birləşmələrinin tərəfləri cümlədə bir-birindən ayrılmır və birlikdə (birləşmə şəklində) cümlənin bir mürek-kəb üzvü olur; məs.: *Hay vurub, qıy vurub səs sal dağlara, Gözəl-kəb oylağı* göy yaylaqlara (S.Vurğun); *Həmid indi gecələr əvvəlki kimi məktəb dərslərini deyil, bütün dünya siyasetini düşünür və bu siyaset arasında vətəndaşları üçün nücat yolu arayır* (C.Cabbarlı).

*Qoy qırılsın artıq cəllad bıçağı,
Qoy uçulsun ölüm və qan ocağı.
Dünya olsun azad ana qucağı,
Qalx, qalx, qalx, düskün dünya* (C.Cabbarlı).

Üçüncü növ tayıni söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi mənsubiyət şəkilçiləri ilə işlənir: *şəhərin mərkəzi, baharın gəlişi, Şərqiñ qapısı, ananın öyüdü, zamanın hökmü, dağların dərdi* və s.

Üçüncü növ tayıni söz birləşmələrinin də bir sıra mənə və qram-matik xüsusiyyətləri var.

a) Üçüncü növ tayıni söz birləşmələri ikinci növ tayıni söz birləşmələrindən fərqli olaraq, konkretlik, müəyyənlilik bildirir. Bu da onların birinci tərəfinin ifadə forması ilə əlaqədardır; ikinci növ tayıni söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən (şəkilciz) yiyəlik halla ifadə olunur, üçüncü növ tayıni söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən (şəkilçili) yiyəlik halla ifadə olunur. Müqayisə et: *kənd yolu – kəndin yolu, məktəb direktoru – məktəbin direktoru, kitab cildi – kitabın cildi* və s.

b) Bu birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitəleri genişdir. Onların tərəfləri xüsusi isimlərlə, substantivleşmiş sıfət, say, feli sıfət, məs-dərələ, eləcə də əvəzliklərlə ifadə oluna bilir; məs.: *vətənin baharı, bağların meyvəsi, Gəncənin havası, Nizamının əsərləri, gözəllərin vəfasi, dağların ucası, tələbələrin biri, onların çoxu, oxuyanların səsi, oxumağın xeyri, sənin təklifin, bizim məlumatımız* və s.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi şəxs əvəzlikləri ilə ifadə oluna bildiyinə görə, ikinci tərəfləri hər üç şəxsə aid mənsubiyət şəkil-chisi ilə işlənir:

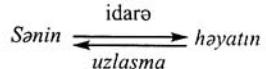
*Mənim kitabım
Sənin kitabın
Onun kitabı*

*bizim kitabımız
sizin kitabınız
onların kitabı*

c) Üçüncü növ tayıni söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda cəmləne bilir: *şagirdlərin kitabları, onların dostları, şəhərlərin küçə-ləri* və s.

ç) Bu birləşmələrin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil etmək olur, həmin sözlər birləşmənin ikinci tərəfinə aid olub onu izah edir: *dağların havası – dağların sərin havası, bulağın suyu – bulağın şur-sır axan suyu, gecənin çöhrəsi – gecənin qara çöhrəsi, Dilşadın səsi – Dilşadın ürkən oxşayan gözəl səsi* və s.

d) Bu birləşmələrin də tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əla-qəsi var: birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur:

e) Üçüncü növ tayıni söz birləşmələrinin də tərəfləri birlikdə (bir-leşmə şəklində) cümlənin bir mürekkeb üzvü olur; məs.: *Mən onu bilirom ki, sənin bütün təşəbbüs lərin xalqın saadəti üçündür* (M.S.Ordubadi); *Əmir İhnacın na qədər qaba və süursuz olsa da, yənə Şərqdə baş verən siyasi hədisələrin incəliklərini bir-birindən ayıra bilirdi* (M.S.Ordubadi); *Bizim böyük diñyamızda müxtəlifdir adamlar, Bir çoxunun öz şəklini çəkməlidir sənətkar* (S.Vurğun); *Əzəldən günəşin aşiqiyəm mən* (S.Vurğun); *Gözlərim görmasa, Göt gülü verin Mən onun gözüylə cahana baxım* (N.Xəzri).

Tayıni söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr. Bu ismi birləşmələr dörd yerdə ayrılır:

I. Bu birləşmələrdən bir qismının emələ gəlməsində heç bir əlavə vasitədən istifadə edilmir. Bunların birinci tərəfi ismin adlıq halında olur və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Belə birləşmələrin birinci tərəfinin mənsubiyət şəkilçili sözlərlə ifadəsi daha çox inkişaf etmişdir. Ikinci tərəf, əsasən sıfətə ifadə olunur, burada -li (-li, -lii) şəkilçili düzəltmə sıfətlərdən daha tez-tez istifadə edilir: *göz-ləri yaşı, əlləri qanlı, camalı solğun, gözləri dolğun*.

Bu birləşmələr həm forma, həm də mənaca birinci növ tayıni söz birləşmələrinə yaxınlaşır, onların məzmununu təyinlə təyin olunan arasındaki əlaqə təşkil edir. Lakin bu ümumi cəhətlər heç də həmin birləşmələrin birinci növ tayıni söz birləşmələri ilə eyniləş-dirmir. Bu birləşmələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, birinci növ tayıni söz birləşmələri ilə paralel surətdə işlənməkdədir.

Bu birləşmələrin iki növü var:

1. İkinci təref birinci tərefin elamətini bildirir. Bu həmin birləşmələr üçün əsas xüsusiyyətdir; məs.: *Gözərləri yağılı payız küləyi; Bu sakit meydandan ötüb keçdikcə; Sarı yarpaqlara qərq olur küçə* (S.Vurğun); *Tribunada aqsaçı bir qadın; Sınəsi odlu bir ana* (B.Azəroğlu); *Bu sonsuz dərələr, qalın meşələr, Boynu bükük duran tərə bənövşələr* (S.Vurğun).

2. Bu birləşmələrin azlıq teşkil edən ikinci qismində tərefler daha sıx birləşir və ikinci təref birincini deyil, eksinə, birinci təref ikinci tərefi izah edir. Lakin birinci növ təyini söz birləşmələrində fərqli olaraq, bu birləşmələrdə birinci təref hemişə isimlərə; attributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunur; məs.: *Cox keçmişəm bu dağlardan; Durna gözlü bulaqlardan* (S.Vurğun); *Qan rəngli odlara dönüb baxdı ki; Gücsüz ayaqları yerdən üzülsün* (S.Vurğun); *Mənim kənülə adlı bir yoldaşım var. Könülsü bir həyat bir vira-nədir* (S.Vurğun).

II. Birləşmələrin ikinci qrupu müəyyən şəkli elamətləre malik olur. Bunlar da öz növbəsində dörd yerə ayrılr. Bunlardan üçündə yalnız birinci təreflər, dördüncüsündə isə hər iki təref şəkilçi – hal şəkilçisi qəbul edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Birinci tərefi yönlük haldakı sözlə ifadə olunanlar; məs.: *İşdə Mirpaşanın əxlaqsızlığı; Dillərdə söylənir cinayət kimi, Söylənir Allaha xəyanət kimi* (S.Vurğun); *Arabın ananın yetdiyi yerə; Baxıb ağlayırdı o birdən-birə; Tuttuğu işlərə pəsiman kimi* (S.Vurğun); *İslama hörmətlə azad nəsillər; Baş əyir dünyanın xilaskarına* (S.Vurğun).

Bu birləşmələrin tərefləri arasında, əsasən, obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur, birinci təref ikinci tərefin obyekti kimi özünü göstərir; məs.: *gələcəyə inam, gözlərə işiq, həyata yaraşlıq, xalqa müraciət, vətənə məhəbbət, düşmənə nifrat, yoldaşa hörmət və s.* Lakin bəzən bu birləşmələrdə məkan əlaqəsinə də təsadüf edilir: *göylərə hücum, şəhərə yürüş* və s. Bu birləşmələrin hər iki tərefi substantiv xüsusiyyətə malik olur.

2. Birinci tərefi ismin yerlik halindəki sözlə ifadə olunanlar. Bu birləşmələrdə birinci təref ikinci tərefi məkanca izah edir, lakin bu məkan geniş əhatə dairəsinə malik olmur və buna görə də çox vaxt məkan mənasına malik obyekt kimi çıxış edir. Bütövlükdə isə bu birləşmələr cümlədə hal, vəziyyət bildirmək məqsədi ilə işlədirilir;

məs.: *Səfər əlində süpürgə daxil olur* (C.Cabbarlı); *Aşıq gördüyüünü dastan eyləyər; Gəzərəlində saz, cövlən eyləyər* (M.Rahim); *Ay girdi buluda üzündə kədər, Qorxdu bir də onu şahid çəkərlər* (N.Xəzri); *Gözərlərdə intiqam, qılınclarda qan; Buludlar kişişədi, göylər ağladı* (S.Vurğun).

3. Birinci tərefi ismin çıxışlıq hali ilə ifadə olunanlar. Bu birləşmələrin birinci tərefləri, əsasən, isimlərlə, az-az hallarda əvezliklə və başqa substantiv sözlərle; ikinci tərefləri isə sıfetlə və ya isimlə ifadə olunur. İkinci təreflərinin sıfet və ya isimlə ifadəsi həmin birləşmələrin mahiyyətinə ciddi təsir göstərir və buna görə də ümumi grammatik görünüşə malik olan, lakin mahiyyətə bir-birindən fərqlənən müxtəlif birləşmə növləri meydana çıxır.

a) Bu birləşmələrin birinci qrupu bütünlükə atributiv xüsusiyyət daşıyır, bu, birləşmənin ikinci – əsas tərefinin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Birləşmə cümələyə daxil olanda əşyaları müqayisə yolu ilə əlamət bildirir. Bu halda həmin birləşmələrin ikinci tərefindən müqayisə vasitəsi kimi istifadə olunur; məs.: *Hər sözü-söhbəti başın-dan yekə; "Alım" adamların gözünə düz bax* (S.Vurğun); *O dağ-lardan ağır istehza nadır?* (S.Vurğun); *Söyləyək – hardasan, cavab versənə; Gözəri baxtından qara Cəmilə* (M.Dilbazi); *Qulu da Həsən kişişin yanında özünü aydan arı, sudan duru göstərməyə səy edirdi* (M.İbrahimov).

Bu birləşmələrdə ikinci tərefdəki sözün – sıfətin semantikasından asılı olaraq müqayisə anlayışı bəzən özünü daha qabarlı şəkildə göstərdiyi halda (*baldan şirin, dağlardan yüksək*), bəzən zəifləyir (*qəm-dən azad, vətəndən uzaq*).

b) Birinci tərefi ismin çıxışlıq halında olan ismi birləşmələrin ikinci qismində hər iki təref isimlə ifadə olunur və birləşmə bütünlükə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bu birləşmələrin birinci tərefləri bu və ya digər cəhətdən ikinci tərefə aid əlamət bildirir. Bunlardan bir qismində bir əşyanın mənbəyi, hansı əşyadan əmələ gəldiyi göstərilir və əşyalar arasındaki bu münasibət həmin birləşmələrin mənasının əsasında durur: *dəmirdən qapı, daşdan divar, gümüşdən qaşiq, qızıldan kəmər* və s.

c) Birinci tərefi ismin çıxışlıq halında olan ismi birləşmələrin üçüncü qismində də, ikincidə olduğu kimi, hər iki təref əsasən isimlə (birinci təref bəzən əvezlik və yer zərfi ilə) ifadə olunur. Lakin bunların tərefləri arasındaki məna əlaqəleri başqa xüsusiyyət daşıyır.

Bu birləşmələrdə müəyyən əşyalarla həmin əşyaların çıxış nöqtəsi, mənsub olduğu yer, əşya arasındaki əlaqə, bir əşyanın başqa əşyalardan uzaqlaşması, ayrılması kimi mənə əlaqələri ifadə olunur: *uzaqdan məktublar, xaricdən nümayəndə, cəbhədən xəbər, döstdən ayrılıq, bahardan müjdə, qonşudan pay və s.*

Birinci tərefi ismin yönəlk, yerlik və çıxışlıq hallarında olan birləşmələrin bir sıra ümumi cəhətləri vardır. Bunların hamisində birinci təref şəkilçilidir, hamisində bu şəkilçilər hal şəkilçilərindən ibarətdir, ikinci təreflər isə şəkli əlamətə malik deyildir. Bu birləşmələrin hamisində təreflər arasında idarə əlaqəsi vardır, birinci təreflər ikinci təreflərə tabe olub, onların vasitəsi ilə idarə olunur. Bunlar cümlədə hissələrinə parçalanır, bütövlükde bir üzv kimi çıxış edir.

4. Xüsusi şəkli əlamətlərə malik olan ismi birləşmələrin dördüncü qrupunu hər iki tərefində şəkilçi iştirak etməklə əmələ gələn birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərefi ismin çıxışlıq halında, ikinci tərefi isə ismin yönük halında olur və hər iki təref substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bunlar müəyyən məkan və zaman ölçülərini, bir məkandan, əşyadan və zamandan başqa bir məkana, əşyaya və zamana doğru istiqaməti ifadə etmək üçün, başlangıç və son nöqtələri eyni zamanda göstərmək üçün işlədir. Bu birləşmələrin özləri də iki yerdə ayrılır.

a) Birləşmələrin az bir hissəsinin komponentləri müxtəlif leksik vahidlərdən ibarət olur; məs.: *Başdan ayağadək geymiş qırmızı; Oxurdu türkülər o gürcü qızı* (S.Vurğun); *Kimindir sabahdan axşama qədər; Yağışda, yağmurda çalışan əllər?* (S.Vurğun); *Sahildən ortaya qədər çay sakit idi, suyun üzü hərkətsiz kimi görünürdü* (N.Ostrovski).

b) Bu birləşmələrin ikinci qisminin tərefləri eyni leksik vahidlərdən ibarət olur. Bu birləşmələr qrammatik formasına, komponentlərin əlaqəsinə görə bütün başqa birləşmələrden fərqləndiyi kimi, təreflərinin eyni leksik vahidlərdən təşkil olunması onları, ümumiyyetlə, məlum söz birləşmələri silsiləsindən ayıran; məs.: *Üzayimdə bir dönyanın gücü var kimi; Dənizlərdən dənizlərə üzüb keçirəm* (S.Vurğun); *Onun divarları al-alvan naxış; Əsrən əsrə hədiyyə qalmış* (S.Vurğun); *Könül tərlan kimi baş alıb oynar; Buluddan buluda qanad açaraq* (S.Vurğun); *Yerin qan axıdan damarları tek; Düzlərdən düzlərə uçaçaqdır* (N.Xəzri).

III. İsmi birləşmələrin üçüncü qismi qoşmalar vasitəsi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərefi həmisi substantiv sözlərdən, əsasən, isimlərdən, ikinci tərefi isə isim və sıfatlərdən ibarət olur.

İkinci təref isimle ifadə edildikdə birləşmə bütünlükə substansiv xüsusiyyət daşıyır və başqa sözlərlə isim kimi əlaqəyə girir; məs.: *Qaya boyda dağların polad cərgası; Sınəm üstdən aşır keçir neçə qatarla* (S.Vurğun); *Sizin şəraq dilinizi eşitməsəm bir anlıq mən; Qaya boyda dəş asılar mənim ata üzryimdən* (S.Vurğun). *Bu gün gərək onu başa salam ki, Əzizbəyov kimi adam az-az tapilar* (M.Hüseyn).

İkinci təref sıfotelə ifadə edildikdə birləşmə bütünlükə attributiv xüsusiyyətə malik olur; məs.: *Salam hər boyadan, Işkədən uzaq; Varlığı, vicdanı günəş kimi ağ; Sabahki insanın ilk nəğməsinə* (S.Vurğun); *Onun bıçaq kimi iti daşları; Bir qaya şəklində göylərə sari; Qaldırıb başını səcdəyə dalmış* (S.Vurğun); *Qaralarla örtülü bir düzə gəldik* (S.Vurğun).

Qoşmanın iştirak etdiyi birləşmələrdə bəzən birinci təref müəyyən hal şəkilçiləri de qəbul etmiş olur, belələri nisbatən az işlənsə də, hər halda onlardan istifadə edilir; məs.: *mənim kimi tələbə, sənin tək müəllim, kəndə sari yol, xəstədan ötrü darman*.

IV. İsmi birləşmələrin dördüncü qismini əlavəli birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələr müəyyən bir sözlə ona aid əlavənin birləşməsindən əmələ gəlir; məs.: *mühəndis-geoloq, maşın-traktor* (stansiya), *fəhlə-gənclər* (məktəbi).

Ümumiyyətlə, söz birləşməleri, eləcə də ismi birləşmələr tabe-lilik əlaqələri əsasında əmələ gəlir. Buna baxmayaraq, tabesizlik əlaqəli ismi birləşmələrə də təsadüf edilir; məs.: *"Atalar və oğullar", "Hərb və sülh", "Leyli və Məcnun", "Fərhad və Şirin", "Romeo və Cülyetta*" və s.

Tabesizlik əlaqəli birləşmələrde mərkəzləşdirici söz olmur. Bu xüsusiyyət onları başqa növ birləşmələrdən ayırrı. Lakin bunlarda belə bir formal əlamətin – mərkəzləşdirici sözün yoxluğu onların semantik-qrammatik vahidiyyəini inkar etmir. Burada, tabesizlik əlaqəsinə əmələ getirən vasitələrden (intonasiya, bağlayıcı) başqa, komponentləri bir mərkəzdə birləşdirən gizli bir bağ da var.

Bu birləşmələr müstəqil mənaya malik sözlərin təsadüfi birləşməsi olsa da, müəyyən bir hadisənin, anlayışın adı kimi formalasdığına görə dildə sabitleşməyə başlayır. Məhz buna göredir ki, onların komponentləri birləşmənin zəruri ünsürlərinə çevirilir və tərəflərdən birinin başqa sözle əvəz edilməsi uyğunsuzluğa səbəb olur, qulağımızda sünü səslənir; məsələn, "Leyli və Məcnun" əvezinə "Leyli və Həsən", yaxud "Fatma və Məcnun" işlətmək olmur. Buna baxmayaraq, bu birləşmələrin komponentləri öz müstəqil mənalarını saxlayıv və birləşmə daxilində, əsasən, öz həqiqi mənalarında çıxış edirlər. "Leyli və Məcnun" müəyyən bir əfsanənin, yaxud poemanın adı kimi formalasça da, burada Leylinin və Məcnunun macəraları təsvir olunur. Əsərin qohrəmanlarının adları olan bu sözler birləşmə daxilində yeni mənə almamış, real zəmində ayrılmamışdır. Burada birləşmə, ümumiyyətə, söz birləşmələrinə məxsus başqa bir mühüm cəhəti də özündə eks etdirir, real həyat hadisələri arasındaki əlaqələri da bildirir.

Zərf birləşmələri. Zərf birləşmələrinin əsas sözü zərfdən ibarət olur. Bu birləşmələr başqa birləşmə növlərinə nisbətən az işlənədə, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət verir ki, bu keyfiyyət də onların ayrıca söz birləşməsi kimi qeyd edilməsini şərtləndirir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi, əsasən, yer, zaman və terzi-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunur; məs.: *evdən yuxarı, işqudan tez, quş kimi tez, çox yavaş, sənində yanaşı və s.*

Zərf birləşmələrinin ikinci tərəfinin zərfin bu və ya digər növü ilə ifadəsi birləşmənin ümumi xüsusiyyətinə təsir edir, zərf birləşmələrinin formalasmasına və mənə cəhətində birinci tərəfin də rolu at deyildir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilində zərf birləşmələrinin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olur.

a) **Zərf+zərf.** Zərf birləşmələrinin bu növündə birinci tərəf kimi, əsasən, kəmiyyət zərfləri, ikinci tərəf kimi ise terzi-hərəkət (keyfiyyət) və bəzən də yer və zaman zərfləri işlənir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi kəmiyyətə izah edir, terzə onun kəmiyyəti, dəracəsi arasındaki münasibət ifadə edilir; məs.: *çox kəskin* (danışmaq), *olduqca yavaş* (yerimək), *bir qədər tez* (başlamaq), *bir qədər yavaş* (danışmaq), *bir qədər ucadan* (qısqırməq), *xeyli gerida* (qalmaq), *xeyli gec* (gəlmək), *tamamilə yanaşı* (yerimək), *bir qədər aralı* (getmək).

b) **İsim+zərf, əvəzlik+zərf.** Azərbaycan dilində zərf birləşməlerinin az bir qismində birinci tərəf isim və əvəzliklə ifadə olunur; məs.: *dostlardan aralı* (dolanmaq), *qarışqadan yavaş* (getmək), *təy-yaradən iti* (uçmaq); *hamidən tez* (oyanmaq).

Bu birləşmələr yuxarıdakılardan fərqli olaraq, idarə əlaqəsinə əsaslanır; məs.: *Yer üzündə hamidən tez*; *Tapsanzı da kompası siz...* (R.Rza); *Uzaq, həyatdan uzaq bir yer var...* (S.Vurğun); *Mən ki qaranlıqdan, qəfəsdən uzaq*; *Könüllər yolcusu azad bir quşam* (S.Vurğun).

Feli birləşmələr

Əsas hissəsi – tabeedici sözü fellərdən ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir; məs.: *onları çağırmaq, paltarı görəndə, izlərini görəndə, orada görünən* və s.

Feli birləşmələrde hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasında əlaqələr eks olunur. Buna görə də ümumi şəkilde götürdükdə feli birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasında əlaqələr təşkil edir. Bu əlaqələr aşağıdakı şəkilde özünü göstərir: 1) proseslə onun subyekti arasında əlaqə kimi: *Məmməd danışdıqca, sən oxuyanda, tələbə öyrənərkən, bülbül oxuduqda*; 2) proseslə onun obyekti arasında əlaqə kimi: *kitabı almaq, məktubu göndərmək, şəhər bəzəmək, kinoya baxmaq, yoldaşdan uzaqlaşmaq*; 3) proseslə onun zamanı arasındaki əlaqə kimi: *şəhər oyanmaq, gündüz işləmək, axşam yatmaq, tez gəlmək, gec getmək*; 4) proseslə onun məkanı arasındaki əlaqə kimi: *kənddən çıxməq, şəhərə gəlmək, evdə oturmaq, yayağa getmək, uzaqda yaşamaq, yaxında işləmək*; 5) proseslə onun tərzi arasındaki əlaqə kimi: *tez-tez yerimək, astadan danışmaq, yanaklı baxmaq, dalbadal düzülmək, yaxşı oxumaq*; 6) proseslə onun kəmiyyəti arasındaki əlaqə kimi: *çox danışmaq, az işləmək, bir qədər oxumaq, xeyli yemək*; 7) proseslə onun səbəbi arasındaki əlaqə kimi: *xəstəlikdən yatmaq, sevincdən gülmək, qorxudan dinməmək*; 8) proseslə onun məqsədi arasında əlaqə kimi: *oxumağa getmək, işləmək üçün hazırlaşmaq, yaşamaq üçün yemək*.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sıfot və məsderlər bağlıdır. Bu adlar altında başa düşülen söz qrupları feli daxil olan, öz-özlüyündə heç bir predikativlik

bildirmeyen sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı feli daxil olub, onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətinə özündə əks etdirir. Həmin sözlərin feli birləşmə yarada bilmələri də onların bu ikili xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Birinci tərəflərinin ifadəsinə görə feli birləşmələrin üç növü var:

1. "Ad+fel" formalı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri adlarla ifadə olunur: *kitabi oxumaq, həyətə baxmaq, onu görmək*.

2. "Fel+fel" formalı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri fellərlə ifadə olunur: *durub baxmaq, qorxub qaçmaq, qaçaraq getmək, oxuya-oxuya gəlmək, baxdıqca sevinmək*.

3. "Zərf+fel" formalı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri zərflərlə ifadə olunur: *tez gəlmək, birdən gülmək, kənarə çəkilmək*.

Söz birləşmələri təlimində *fel+fel* və *zərf+fel* formalaları xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmir; *ad+fel* forması isə bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olub, həm forma variantlarının, həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələrin əsasında dayanır, ona görə də feli birləşmələr bu əsasda öyrənilir.

Adlarla fellərin birləşməsində əmələ gələn feli birləşmələr. Bu feli birləşmələrin birinci tərəfi əsasən isimle (*kitabi oxumaq, evə getmək, dərsdən çıxmaq*), əvəzlilikle (*məni qorxutmaq, bizi baxmaq, səndən almaq*), substantivləşmiş sıfətlə (*gözəl vurulmaq, qaranı ağdan seçmək*), substantivləşmiş sayla (*beşdən üçü çıxmaq, birinci-ları öyrətmək*) ifadə olunur, ikinci tərəflərində isə yene da ya feli bağlama, ya feli sıfət, ya da məsder durur.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələrin bu növlərini ümumiləşdirsek, belə olar:

1. İsim feli bağlama (*məktubu oxuyanda, evə gedəndə*)
feli sıfət (*məktubu oxuyan, evə gedən*)
məsder (*məktubu oxumaq, evə getmək*)

2. Əvəzlilik feli bağlama (*sənə baxanda, məni görəndə*)
feli sıfət (*sənə baxan, məni görən*)
məsder (*sənə baxmaq, məni görmək*)

- 3. Sifət
 - feli bağlama (*yaxşını pisdən ayıranda*)
 - feli sıfət (*yaxşını pisdən ayıran*)
 - məsder (*yaxşını pisdən ayırmaq*)

- 4. Say
 - feli bağlama (*beşdən üçünü çıxanda*)
 - feli sıfət (*beşdən üçünü çıxan*)
 - məsder (*beşdən üçünü çıxməq*)

Birinci tərəfi məsderlə və feli sıfətlə ifadə olunan *oxumağı sevmək, oxumağa getmək, danışanı dirləmək, danışana qulaq asmaq* kimi birləşmələr də bura daxildir.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi bir neçə sözdən, söz birləşmələrindən də ibarət ola bilər: *məktəb uşaqlarına baxmaq, istirahət parkına getmək, saat doqquzun yarısında oyanmaq* və s.

Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələri aşağıdakı növləre ayırmak olur:

1. Aşlıq halli feli birləşmələr: *Əsəd gələndə, sən danışanda*.
2. Təsirlik halli feli birləşmələr: *kitabı alanda, səni görəndə*.
3. Yönlük halli feli birləşmələr: *evə gələndə, yola baxanda*.
4. Yerlik halli feli birləşmələr: *evdə oturanda, bağda yatanda*.
5. Çıxışlıq halli feli birləşmələr: *evdən gələndə, dağdan enəndə*.

Adlarla fellərdən ibarət feli birləşmələrin əmələ gəlməsində, onların komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin bəzi növlərində komponentlərin əlaqələnməsi üçün heç bir vasitədən istifadə edilməsə də (*Əli danışanda, kitab oxumaq*), bu, hal şəkilçilərinin rolunu məhdudlaşdırır. Bu birləşmələrin komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri ilə yanaşı qoşmaların da rolu vardır. Bəzi birləşmələrdə qoşmalarla hal şəkilçiləri yanaşı işlənir (*evə sari getmək*), bəzilərində isə komponentlər ancaq qoşma vasitəsi ilə əlaqələnir və hal şəkilçisindən istifadə edilmir (*maşın ilə getmək*).

Adlıq halli feli birləşmələr

Bu növ birləşmələrin birinci tərəfində ismin adlıq halindəki bir söz (ad), əsasən, isim, ya da əvəzlik; ikinci tərəfində isə feli, daha dəqiq desək, feli bağlama, feli sıfət və ya məsədər durur. Lakin bu birləşmələrin ikinci tərəfi daha çox feli bağlamalardan ibarət olur: *sən köçəndə, o gələrkən, Əli oxuya*nda.

İsmiñ adlıq halindəki sözlərlə əlaqələnərək feli birləşmə yarada bilmək cəhətindən feli bağlamaları şərti olaraq iki əsas hissəyə ayırmış olar:

1. Adlıq halli feli birləşmə yarada bilən feli bağlamalar. Bu feli bağlamalar -*anda* (-əndə); -*dıqda* (-dikdə, -*dugda*, -*dükədə*); -*dıqca* (-*dıkca*, -*duqca*, -*dükçədə*); -*inca* (-*incə*, -*unca*, -*üncə*); -*kən*; (-*ma*), -*muş*, (-*mə*), -*miş*; -*ar-maz*, -*ər*, -*məz*; -*madan* (-*mədən*); *a-a*, *ə-ə*; -*diğimdan*... şəkilçiləri ilə əmələ gelir və adlıq halli feli birləşmələrin yaranmasında həlliəci rol oynayır; məs.: *Bahar göləndə, müəllim danişdıqda, radio səsləndikcə, sən gəlinçə, dars başlanarkən, sən gedərkən, mən gəlməmiş, mən gələr-gəlməz, gün çıxmadan, man bila-bila* və s.

Adlıq halli birləşmə yaratmaq cəhətindən bu feli bağlama formalarının hamısı eyni xüsusiyyəti deyildir. Bu cəhətindən onların özlərini də iki qrupa ayırmış olur:

a) Buradakı feli bağlamaların bir qrupu, cümlədəki rol və mənasından asılı olmayaq, adlıq haldəki sözlərlə birləşib adlıq halli feli birləşmələri yarada bilir. Həm də bu feli bağlamalar adlıq halli feli birləşmələrin yaranmasında əsas rol oynayır və olduqca çox işlənir: -*anda* (-əndə); -*dıqda*..., -*dıqca*..., -*inca*..., -*kən*; (-*ma*) -*miş*, (-*mə*) -*miş*; -*ali* (-*əli*), -*ar*, -*maz*, -*ər*, -*məz* şəkilçili feli bağlamalar bura daxildir.

b) Birinci qrupa daxil olan feli bağlamaların ikinci hissəsinin adlıq halla birləşərək feli birləşmə yarada bilmesi onların mənasından asılıdır. Buraya aid olan feli bağlamalar iki əsas forma – *a-a*, *ə-ə* və -*madan*, -*mədən* şəkilçiləri ilə əmələ gelir.

Bu feli bağlama formaları cümlədə terzi-hərəkət mənasında çıxış edirse, cümlənin mübtədəsi olan adlıq haldəki sözə əlaqə saxlayır, lakin bununla birlikdə feli birləşmə əmələ getirə bilmir; məs.: *Tərlan kimi qiy buraraq buludlardan buludlara, Uçub gedir şahinlərim dumanları yara-yara* (S.Vurğun), *Kür çayı sahilə səs sala-sala*;

Dəyişmiş rəngini axan suların (S.Vurğun); *Aslan isə ağaran dan yerinə baxa-baxa dərindən və rahat nəfəs aldı* (M.Hüseyin); *O heç xəbəri olmadan, arxanı, oradakı işini xatırlayırdı* (Ə.Əbülbəhəsən); *Bircə söz dəmədən bayağıçı oğlan; Dərin fikirlərə qərq olub axdı* (İ.Səfərli); *Qadınlar isə Dilgusəyə baxıb başlarını qaldırmadan, bellərini düzəltmədən kətmən vururdular* (Ə.Veliyev).

Bu iki feli bağlama forması tərzi-hərəkət deyil, başqa mənalarda işlənərsə, o vaxt ismin adlıq halindəki sözlərə açıq və aydın şəkildə, həm də birbaşa əlaqə saxlayaraq söz birləşməsi əmələ getirə bilir; məs.: *O dedi ki, man qal dura-dura papiroso spığca ilə niyə yandırırsan* (M.Hüseyin); *Ancaq iş gərək yoluynan getsin, yoxsa Şərif haranın adamıdır ki, mən dura-dura, mənim adamıma əlaltı ling vursun* (C.Cabbarlı); *Oyanardım hər gün səhər tezdən günəş doğmadan* (S.Vurğun).

2. Feli bağlamaların ikinci qrupu, bir qayda olaraq, adlıq halli feli birləşmə əmələ getirə bilmir. Bu qrupa -*ib*, -*ib*, -*ub*, -*üb*; -*araq*, -*ərək* şəkilçiləri ilə əmələ gelən feli bağlamalar və -*miş*, -*miş*, -*muş*, -*müş* şəkilçisinin *keçmək*, *qalmaq*, *ötək* sözlərinə qoşulması ilə əmələ gelən feli bağlamalar daxildir. Bu feli bağlamalar cümlədə adlıq haldəki sözlərlə əlaqələnmək cəhətindən eyni deyildir. -*ib* (-*ib*, -*ub*, -*üb*); -*araq* (-*ərək*) şəkilçili feli bağlamaların bu cəhətindən əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar, demək olar ki, adlıq halda olan sözlərlə hemişi əlaqə saxlaya bilir, lakin bu əlaqə onların söz birləşməsi yaratmalarına sebəb ola bilmir; məs.: *Tahir yerində hərəkətsiz dayanıb onlara baxır, mədənin rəsmi işçisi olduğunu güman edirdi* (M.Hüseyin); *Cətib qara qaşşalarını fikrə getdi o bir anlıq* (S.Vurğun); *Şeirlərim əsgər kimi sıra-sıra düzülərək; Keçir sənin gözlərinin qabağından, sən gülərək* (S.Rüstəm); *Piyada gələrək zəmanəmizə; Onlar da tarixlə qoşa qocalmış* (S.Vurğun).

Qalmaq, *keçmək* və *ötək* sözlərinə -*miş*, -*miş*, -*muş*, -*müş* şəkilçisinin qoşulmasından əmələ gelən feli bağlamalar yuxarıda bütün feli bağlamalardan fərqli olaraq, nə cümlənin mübtədəsi ilə əlaqələnə bilir, nə də adlıq haldakı başqa bir sözə; ona görə də bunlar heç vaxt adlıq halli feli birləşmə əmələ getirə bilmir; məs.: *İskəndər kişi gecədən xeyli keçmiş özüna gəldi* (M.Hüseyin); *Zəfər bayramına bircə gün qalmış; Bizi qurban verdi İsləm ömrinü* (S.Vurğun); *Əli iş vaxtından xeyli ötmüş gəlib çıxdı*.

Adlıq halli feli birləşmələrin əmələ gəlməsində feli sıfətlərin də rolu az deyildir. Burada, əsasən -an, -an və bir sıra hallarda -dığım... və -miş... şəkilçili feli sıfətlərdən istifadə edilir:

a) İkinci tərefi -an, -an şəkilçili feli sıfətlərə ifadə olunanlar: *Məni ağa iştəyən yerdə, nökər kim verərdi?* (C.Cabbarlı); *Gül-pəri, dediyim sözləri unutma, mən deyən kimi əməl eylə* (Ü.Hacıbəyov); *Ülduzları sayırısan lal gecələr mənimdir* (X.Rza).

b) İkinci tərefi -dığım... şəkilçili feli sıfətlərə ifadə olunanlar: *Mən, dostum dediyi kimi, qarının səhbətinə qulaq asdım* (Mir Cəlal); *Amma mən olduğumu demə ha* (Ü.Hacıbəyov); *Aman, cəllad, sən vurduğun yaranın; Ürəyimdə hələ dərin izi var* (S.Rüstəm); *Mən düşdüğüm dərdlərə o düşüb qovrulmamış* (B.Vahabzadə).

c) -miş, -miş, -miş şəkilçili feli sıfətlərin də adlıq halli feli birləşmələrin ikinci tərefi kimi çıxış etdiyini tez-tez görmək olur: *gözü çıxmış, hayatı sönmüş, yanğı qızarmış* və s.; məs.: *Yolda İbad boğazı qurumus rast gəlib ona* (C.Cabbarlı); *Min bir xəbər verir dünyadan biza; Üstünü toz almış qalın kitablar* (S.Vurğun); *Qamçılı! Üzünün rəngi bozarmış; O çırkıń keçmişin son vüqarını* (S.Vurğun); *Qanadı qurumuş bir möhlət vermədi xörəyi yiğisdirəq* (Mir Cəlal).

İkinci tərefi məsdərlə ifadə olunan adlıq halli feli birləşmələr, ikinci tərefi feli bağlama və feli sıfətlə ifade olunan adlıq halli feli birləşmələrə nisbətən geniş yayılmasa da, ayrı-ayrı əsərlərin dilində bu formalara müəyyən qədər rast gəlmək olur, məs.: *Bu əmri həm i eşi imək üçün ucadan oxuyar...* (Mir Cəlal); *Səbr eylə hələ, yağılı qarınları dolan işə; Dövridə plov qalmışa imkan olar işə; Gər sür-sümüyündən bu təzəmən qalar işə; Bir şey yetişər həm sənə, qışmat olar işə;* (M.Ə.Sabir); *Gül budağın gül ayər, Yel əsdikcə tel ayər, Oğul ölmək göz tükər, Qardaş ölmək bel ayər* (Bayatı).

Məsdərlər o zaman adlıq haldaşı sözə dəhaçox birləşərk feli birləşmə əmələ getirə bilir ki, həmin məsədərlərdən sonra ilə qosması işlənsin; məs.: *Bir adam işləməklə iş irali getməz. Maşın gəlməklə iş bitmir. Sən getməklə yer genişlənməz. Bir gül açılmaq ilə fəsl-bahar olurmu ya?* (M.Ə.Sabir).

Əsasən xalq danışq dilinə xas olan bu forma müasir dövrde yazılmış əsərlərin dilində də özünə müəyyən yer tutmaqdadır; məs.: *Zəng çalınmaqla onların səhbəti yarımcı qaldı* (M.Ibrahimov); *Stansiya iki gün gec işə düşməklə dünya dağulmayacaq ha...* (M.Ibrahimov).

Adlıq halli feli birləşmələrin tərefləri cümlə içərisində bir-birindən ayrıraqda deyil, bir yerde götürülür ve birləşmə şəklində cümlənin mürəkkəb üzvü kimi qeyd edilir.

Təsirlik hallı feli birləşmələr

Bu birləşmələrin birinci tərefi ismin təsirlik halında olan hər hansı bir sözlə – adla ifadə olunur: *həyati süpürmək, ağacları qoparmaq, qapıları yıxmaq, küləşti sovurmaq, qütbəri fəth eləyən, həyati sevmək, kitab oxumaq* və s.

Bu növ birləşmələrin məzmunu ümumi mənada obyektlə, həmin obyektlə üzərində icra edilən, həmin obyektdə təsiri keçən hal və hərəkat teşkil edir. Bu ümumi xüsusiyyətini nəzərə alaraq, bəzən birləşmələrə obyektlə əlaqəli birləşmələr adı verilir.

Təsirlik hallı feli birləşmələr iki yerə bölünür:

1) müəyyənlik bildirənlər; 2) qeyri-müəyyənlik bildirənlər.

Müəyyənlik bildirənlərdə birləşmənin birinci tərefi şəkilçili olur və müəyyən obyektlə ifadə edir. Bu birləşmələrin birinci tərefindəki söz həm danışan, həm də dinleyən üçün məlum olan (onların bildiyi, gördüyü, eşitdiyi, konkret olaraq təsəvvür etdiyi) obyekti (əşyani) ifadə edir. Bu müəyyənlik birləşmənin ikinci tərefinə də təsir edir və beləliklə, birləşmənin ümumi məzmunu müəyyənlik bildirir: *insanı düşünmək, atı sığrmak, qapını açmaq* və s.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin qeyri-müəyyənlik bildirən növü isə bunun əksinədir. Əvvələ, burada birinci təref həç bir şəkilçili qəbul etmədən işlənir, digər tərefdən o (birinci təref) həmişə qeyri-müəyyənlik, ümumilik bildirir: *qəzet yazanlar, su gətirmək, portagəl soymaq* və s.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərefinin ifadə vasitələri çox geniş olduğu halda, qeyri-müəyyənlik bildirənlərin ifadə vasitələri ona nisbətən çox məhduddur.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərefləri həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilir.

a) İkinci növ teyini söz birləşməsi ilə: *qız xəbərini eşitcək, qan axmasını dayandırmaq*.

b) Üçüncü növ teyini söz birləşməsi ilə: *quşcuğun yuvasını yixanda, tarlaların bəndlərini qıranda, hacinin dərdlərini əskilmək*.

Qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərefləri isə yalnız ikinci növ teyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilir: *çörək dərdi çəkən, sədət sədəqəsi istəyən, başğrı dərməni verinca*.

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərefləri bir çox hallarda mənsubiyət şəkilcili sözlərlə ifadə olunur: *ışlərimizi korlayan, gözünü sıxdıqca, oğlunu oyatmaq, qızını görmək, yurdunu sevən və s.*

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərefi xüsusi isimlərlə də ifadə olunur: *Məsməni çağırın, Gündüzü istayändə, Azadı görmək və s.*

Qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərefləri isə nə mansubiyət şəkilcili sözlərlə, nə də xüsusi isimlərlə ifadə olunur.

Təsirlilik hallı feli birləşmələrin birinci təreflərinin əvezlikle ifadesində də eyni hadisələrlə rastlaşırıq: *səni duydugça, səni görən, bunları yazmaq, məni duyanlar, onu yüksəltmək, onu görmək, bizi görən və s.*

Bu birləşmələrin qeyri-müəyyənlik bildirən qismində əvezlik də (*nə* sual əvezliyindən başqa) iştirak etmir.

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərefləri bir-birinin yanında işləndiyi kimi (*səni çağıranda, kağızı yazan və s.*), bir-birindən aralı da işlənə bilir: *düşündüklərini açıq yazanlar, həyatı bir yeni günə səsləyən, işi tez qurtarmaq və s.*

Qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərefləri bir-birindən aralı işlənə bilmir, onlar həmişə yanşaş, gəlir və arasına başqa sözlər daxil ola bilmir: *tarix görmüş, beşik yırgalayıb, paltar yama-maq, süfər döşəmək, portağal soymaq, söz demək, kitab yanan və s.*

Təsirlilik hallı feli birləşmələrin qeyd olunmuş növlərinin özlərindən əvvəl gələn təyinedici sözlərlə münasibəti də diqqəti cəlb edir. Bu birləşmələrin hər iki növünə aid təyinedici sözlər ola bilər. Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin təyinləri, bir qayda olaraq, birləşmənin birinci tərefinə aid olur, ikinci təreflə isə onun əlaqəsi olmur. Həm də bu vaxt bu tipli birləşmənin ikinci tərefinin feli bağlama, feli sıfət və ya məsərlələ ifadə olunması həmin cəhətə təsir etmir: *Bu böyük ehtiramı görəndə, bu əli sixanlar, bu son sözləri*

*əsidi*rkən və s. Qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrdə isə birləşmədən əvvəl gələn təyinedici söz heç də həmişə birləşmənin birinci tərefinə aid olmur. Belə təyinlər gah birləşmənin birinci tərefinə, gah bütünlükə birləşməye aid olur, gah də həmin birləşmənin aid olduğu başqa bir sözü aydınlaşdırmağa xidmət edir:

a) Təyin birləşmənin birinci tərefinə aiddir: *yeni yollar tapmaq, gözəl bir həyat qurmaq, başqa bir ev tikmək.*

b) Təyin bütünlükə birləşməye, daha çox isə ikinci tərafə aiddir: *Yox, biz o kitab yazanı bilmək istəyirik (C.Cabbarlı); Paho! Bu nə əsdir ki, görübələr, belə də adam aldatmaq olarmı? (Ü.Hacıbəyov); Harada yaxşı baş qurxdırməq olar? (Ü.Hacıbəyov).*

c) Birləşmənin əvvəlində işlənən təyin həmin birləşmənin təyin etdiyi sözə aiddir: *o dərs danışan oğlan, həmin məktub gətirən qız.*

Qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin bu cəhətdən başqa bir xüsusiyyəti de vardır. Bu birləşmələrin birinci tərefinə aid ümumi təyinlər ola bildiyi halda (*maraqlı kitab oxumaq, beş kitab alməq*), onların birinci tərefini izah edən müəyyənönüldürəci (müəyyənlik bildirən) təyinlər olmur.

Təsirlilik hallı feli birləşmələrin bu iki növü (müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən növləri) arasındaki oxşar və fərqli cəhətlər ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasındaki oxşar və fərqli cəhətləri xatırladır.

Tabe sözü təsirlilik halda olan feli birləşmələrin ikinci tərefləri, əsasən, təsirli fellərdən ibarət olur, bəzən isə bu birləşmələrin ikinci tərefində təsirsiz fellərin də iştirakına rast gəlmək olur. Bu cəhətdən də təsirlilik hallı feli birləşmələri iki yere ayırmak olar.

İkinci tərefin təsirli fellərlə ifadə olunması təsirlilik hallı feli birləşmələr üçün əsas əlamətdir. Təsirlilik hallı feli birləşmələri başqa feli birləşmələrdən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də məhəm budur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən həmin feli birləşmələrin ümumi menzərəsinə beşə ifadə etmək olar: "ismin təsirlilik hali + təsirli fel".

Təsirlilik hallı feli birləşmələrə xas olan obyekti mənası təsirlilik haldağı sözü təsirli felin vəhdətindən meydana çıxır. Buna görə də obyekti mənası təsirlilik hallı feli birləşmələrin əsas qismində, ikinci tərefi təsirli fellə ifadə olunan qismində özünə möhkəm yer tutur.

Məsələn, kitabı oxumaq, Məmmədi görmək, uşağı əyləndirmək, dəfərəti gətirmək və s. Lakin bu obyektin hərəkətə münasibəti həmisi eyni xüsusiyyət daşıdır. Burada bir sıra mənə çələqlərinə, bir-birindən fərqliənən xüsusiyyətlərə rast gəlmək olur; hərəkət hər təsadüfde obyekti üzərində müxtəlif şəkilde təsir göstərir. Lakin bu birləşmələrin hamisi üçün ümumi olan xüsusiyyətlər var:

a) bu birləşmələrin hamisində birinci tərəflər konkret eşa məzmunlu sözlərdən, əsasən, isimlərdən ibarət olur;

b) bu birləşmələrin ikinci tərəfləri konkret fiziki hərəkət bildirən təsirli fellərdən ibarət olur;

c) bu birləşmələrin bütün mənə növlərində hərəkətlə həmin hərəkət fiziki cəhətdən məruz qalan eşa arasındaki münasibət göstərilir.

Bu birləşmələrdə fellərin ifadə etdiyi hərəkət tam fəal xarakter daşıyır, obyekti tamamilə əhatə edib öz iradesinə tabe edir, onu yaradır, mənə edir, formasını, mahiyyətini, yerini, vəziyyətini deyişdirir, eşa iso öz-özlüyündə sabit qalmayıb dəyişsə ve bu cəhətdən fəal olsa da, onda təsir etmək xüsusiyyəti yoxdur, o ancaq təsir ediləndir. Belə birləşmələrdə tabe edən tərəfin tabe tərəfa təsiri hem qrammatik təsir kateqoriyası cəhətdən, hem de hərəkət-eşa mənasında mənətiqi cəhətdən özünü göstərir. Bu birləşmələrdə hərəkətin obyekti tam fiziki təsiri ifadə olunduğu görə, həmin prosesi əyani şəkildə göstərmək, hərəkətdə obyekti müxtəlif formalı münasibətini tacribi olaraq bir-birindən fərqləndirmək də mümkündür.

İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunan təsirlik hallı feli birləşmələrin hamisi belə xüsusiyyət daşıdır və bunların bir çoxunda hərəkətin obyekti fiziki təsir münasibəti hiss edilmişdir. Lakin qrammatik cəhətdən obyektlə fel arasında təsir kateqoriyası ilə bağlı olan münasibət yənə də qalır: *sizi görmək, sözləri eşitmək, səni duyduğca, yolunu gözləyən*.

Bu birləşmələrin birinci tərəfləri konkret eşa mənali sözlərlə ifadə olunduğu kimi, konkret eşa məzmunu vermeyən mücərrəd mənali sözlərlə də ifadə oluna bilir; məs.: *bacarıq tələb edən, qüsurları görmək, gözəlliyi qiymətləndirmək* və s.

İkinci tərəfi təsirsiz fellərdən ibarət olan təsirlik hallı feli birləşmələr dilimizdə geniş yayılmamışdır, lakin hər halda belə birləşmələr var və müasir Azərbaycan dilində onlardan istifadə edilir.

Təsirsiz hərəkət fellərinin hamisi deyil, bir qismi ismin təsirlik halını idarə edə bilir. Bu feller, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: *getmək – yolu getmək, xeyli yol getmək; gəlmək – yolu xeyli gəlmək; gəzmək – şəhəri gəzmək; dolanmaq – bağlı dolanmaq; aşmaq – dağı aşmaq; keçmək – körpünü keçmək; qalxmaq – diki qalxmaq; enmək – enişi enmək; qaçmaq – yoluñ xeyli hissəsini qaçmaq; yüyürmək – yoluñ bir hissəsinə yüyürmək; addımlamaq – kükçəni o tərəf-bu tərəfə addımlamaq* və s.

Yalnız təsirsiz hərəkət fellərini deyil, *yaşamaq, yatmaq, durmaq, dayanmaq* kimi təsirsiz felləri də ismin təsirlik hali ilə əlaqələndirib təsirlik hallı feli birləşmələr əməle götürmək olur; məs.: *bütün qış yataqxanada yaşamaq* (Heç kəsim olmadıqdan yazı da, qış da *institut yataqxanasında yaşayırdım*. İ.Əfəndiyev), *gecəni yatmamaq, bütün gecəni ayaq üstə dayanmaq*.

Təsirlik hallı feli birləşmələr iki yerə ayrılır:

1. Birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca aydınlaşdırır; məs.: *bir kilometri üzmək, dörd kilometri yüyürmək, yoluñ xeyli hissəsini getmək, bütün yolu gülmək, dəryalar keçmək, dağlar aşmaq, yol getmək, dün-yaları gəzmək* və s.

2. Birinci tərəf ikinci tərəfdə ifadə olunan hərəkətin hansı zamana aid olduğunu və davametmə müddətini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri *yaz, yay, payız, qış, il, ay, həftə, gün, gecə* və s. kimi zaman bildirən sözlərlə ifadə olunur: *qış çalışmaq, yazı işləmək, yayı yayaqlarda yaşamaq, gecəni yatmamaq* və s. Bu birləşmələrdə birinci tərəflərin ifadə etdiyi zaman anlayışını dəqiqləşdirmək və ümumən birləşməni daha da tamamlamaq üçün bəzi köməkçi vasitələrdən istifadə edilir; məs.: *bu qış şəhərda keçirmək, bütün gecəni yatmaq, bütün ili boş qalmaq, bütün günü çalışmaq, bütün gecəni əsən, bütün günü davam edən, üç il işləmək* və s.

Yönlük hallı feli birləşmələr

Bu birləşmələr “yönlük hal + fel” qaydasında qurulur.

Ümumi şəkildə götürdükdə yönük hallı feli birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun (hərəkətin) istiqaməti arasındaki əlaqələr teşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri ikinci tərəfdəki fellərlə ifadə olunan hərəkətin istiqamətini bildirir; məs.: *eva dönəmək, dağlara söykənmək, evvana goyulan, kəndə çatmaq, yollara baxmaq, şəhərə buraxılan, stansiyaya çatanda* və s.

Yönlük halli feli birləşmələrdə hərəkətin istiqamətini bildirmək mənası bütün təsadüflərdə qalır, gah qabarıq, gah da solğun şəkildə özünü göstərir.

Yönlük halli feli birləşmələrin ikinci tərəfi həm təsirsiz, həm də təsirli fellərlə ifadə olunur.

İkinci tərəfi təsirsiz fellərdən ibarət olan yönük halli feli birləşmələrin tərəfləri arasındaki əlaqə daha sıx olur, birləşmə daha müstəqil və tamamlanmış görünür. Belə birləşmələrdə yarımcılıq, çatışmazlıq hiss olunmur; məs.: *hayata gəlmək*, *yüksəyə qalxmaq*, *dağa çıxmaq*, *kitabə baxmaq* və s. Yönlük halli feli birləşmələrin əsas məna əlaqələri bu tipli birləşmələrdə öz əksini tapır.

İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunan yönük halli feli birləşmələrin tərəflərinin əlaqəsi nisbətən zəif olur. Məlumudur ki, təsirli fellər hansı semantik qrupa aid olmasından asılı olmayaraq, birinci növbədə, ismin təsirlik halında olan müstəqim obyekt tələb edir. Buna görə də ikinci tərəfi təsirli fellərdən ibarət yönük halli feli birləşmələrdə çox vaxt təsirlik haldakı sözün də vacib bir ünsür kimi iştirakını görürük; məs.: *əlini ciyinən vuranda*, *sözləri Fidana demək*, *boruları quyuya endirmək*, *bunları sənə demək*, *onu (bu) torpağa gətirən* və s.

Belə birləşmələrdə yönük hal yalnız felin təkbaşına ifadə etdiyi mənaya deyil, müstəqil obyektlə felin birləşməsindən alınan ümumi mənaya xidmət edir.

Yönlük halli feli birləşmələrin tərəfləri arasında aşağıdakı məna əlaqələri olur:

1) Birinci tərəf hərəkətin müyyən obyekti doğru istiqamətini göstərir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf üçün obyekt rolу oynayır; məs.: *uşağa tərbiya vermək*, *insanlara səadət gətirmək*, *kitabə nəzər salmaq* və s.

Obyekt əlaqəsi, əsasen, təsirlik halli feli birləşmələrə aiddir. Bu birləşmələrdə hərəkət obyekti bütünlükə əhatə edir. Yönlük halli feli birləşmələrdə isə hərəkət obyekti əhatə edə bilmir; burada sadəcə olaraq, obyekte doğru meyil, istiqamət ifadə olunur.

Yönlük hal tak-tek hallarda hərəkət vasitəsi əhatə olunan və yaxud qismən əhatə olunan obyekti də bildirə bilir. Məsələn, *sənəd-*

ləri yoxlamaq mənasında işlədirən *sənədlərə baxmaq* birləşməsində obyekt hərəkət vasitəsi ilə əhatə olunur, hərəkətin təsirinə məruz qalır. Bu tipli birləşmələrin ikinci tərəfləri *baxmaq*, *nazər salmaq*, *nazər yetirmək*, *göz qoyma*, *göz yetirmək* felləri ilə və bu mənada çıxış edə bilən başqa fellərlə ifadə olunur.

Obyekti əhatə etmək nöqtəyi-nəzərindən bu birləşmələr təsirlik halli feli birləşmələre yaxınlaşır. Ona görə də bəzən bu birləşmələrin əməni məna əlaqəsinə əsasən saxlayıb, birləşmənin ikinci tərəfindəki təsirsiz feli ona sinonim olan təsirli fella əvəz etməklə yönük halli feli birləşmənin təsirlik halli feli birləşməyə çevirmək olur. Müqayisə et: *evə nəzər salmaq* – *evi nəzərdən keçirmək*.

Azərbaycan dilində bəzi fellər eyni məna əlaqəsi ilə həm təsirlik halli, həm də yönük hallı tələb edə bilir; məs.: *ati minmək* – *ata minmək*; *dağı qalxmaq* – *dağa qalxmaq*; *iş'i başlamaq* – *işə başlamaq*.

Yönlük halli feli birləşmələrin tərəfləri arasındaki obyekti əlaqəsində bir sıra məna cəhətləri ifadə olunur.

1. Məkan əlaqəsi. Bu qrupa daxil olan feli birləşmələrin birinci tərəfi yer bildirən isimlərə, ikinci tərəfi isə müxtəlif semantik qruplara daxil olan təsirsiz ve təsirli fellərlə ifadə olunur. Bura daxil olan birləşmələrdə birinci tərəf hərəkətin istiqamətləndiyi yeri, hərəkətin qurtaracağı məkanı bildirir. Bu birləşmələrdə ikinci tərəfin təsirsiz hərəkət felləri ilə ifadəsi daha çox inkişaf etmişdir; məs.: *küçələrə çıxınlar*, *məktəbə getmək*, *səhərə köçmək*, *evə getmək*, *(onu) kəndə aparmaq*, (*məktəbu*) *xaricə göndərmək*.

2. Zaman əlaqəsi. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi müxtəlif tipli fellərlə, birinci tərəfi isə *yaz*, *yay*, *payız*, *qış*, *səhər*, *axşam*, *il*, *ay*, *gün*, *saat*, *dəqiqə* kimi zaman bildirən isimlərə ifadə olunur və hərəkətin zaman istiqamətini, hərəkətin davam etdiyi zaman müddətini, zaman ölçüsünü bildirir; məs.: *axşama saxlamaq*, *sabaha keçirmək*, *qişa saxlamaq*; *iki saata qayıtməq*, *bir ilə görülməyən (işlər)*, *bir aya qurttarmaq*, *dörd ilə yerinə yetirmək*.

3) Birinci tərəf məqsəd bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi çox vaxt mesdərlə ifadə olunur: *oxumağa getmək*, *isləməyə golənlər*, *gəzəllik axtarışına getmək*, *gəzməyə getmək*, *qonaqların şərafına verilən (qonaqlıq)*.

3. Səbəb əlaqəsi. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəflə ifadə olunan hərəkətin başvermə səbəbini bildirir; məs.: *günahsız yerə tutulmaq*.

3) Birinci tərəf hərəkətin necə, hansı yolla, nə vasitə ilə icra edil-diyini bildirir; məs.: *Qol gücünə çəkib çıxarmaq, can bahasına həyat qazanmaq, birliliyin hesabına yaşamaq, qamçı zoruna dağıtmaq, xeyriyyə puluna açılmus*.

Bu qrupa daxil olan birləşmələrin bəzilərində birinci tərəf qiymət dərəcəsi, hərəkətin hansı kəmiyyət əsasında əmələ gəldiyini bildirir; məs.: *baha qiymətə satmaq, yarı qiymətə satmaq, bir girvənə çörəyə almaq, beş manata vermək*.

Yerlik halli feli birləşmələr

Bu birləşmələrin tabe sözü ismin yerlik halında olur; məs.: *dənizdə görünən, evdə oturan, şəhərdə yaşayan, institutda oxuyan*.

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi semantik mənsubiyətdən, leksik mənasından asılı olmayıraq, bütün fellərlə ifadə oluna bilir.

Bu xüsusiyyət yerlik halli birləşmələrdən başqa, yalnız adlıq halli birləşmələrə aiddir; nə təsirlik, nə yönük, nə də çıxışlıq halli feli birləşmələrin ikinci tərəfləri belə geniş fellər şəbəkəsi ilə ifadə oluna bilmir.

Yerlik halli feli birləşmələrde birinci tərəfin ifadə etdiyi məkan mənası (sahəsi) ikinci tərəfdə ifadə olunan hərəkətin fəaliyyət sahəsində geniş olur, hərəkət həmin məkanın sərhədlərindən kənardır deyil, onun daxilində baş verir. Burada baş verən hadisə, hərəkət müxtəlif tipli ola bilər, eyri xətt üzrə, dairəvi xətt üzrə inkişaf edə bilər, durğun xüsusiyyət daşıya bilər, məkana münəsibətdə durğun vəziyyət keçirən əşyanın özü üzərində gedə bilər və s. Lakin bu müxtəliflik yənə də müəyyən dairə içərisində qapanır; məs.: *Bakıda yaşamaq, kandda İsləmək, meşədə gəzən, havada uçan, göydə yanan və s.*

Yerlik halli birləşmələrin tərəfləri arasında bəzən məkan əlaqəsi fonunda, bəzən də bu əlaqədən kənardır başqa məna əlaqələri də özünü göstərir. Bu əlaqələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **Obyekt əlaqəsi.** Yerlik halli feli birləşmələrin birinci tərəfin ifadə etdiyi məkan sahəsi kiçildikcə, onun əhatəsi daralıqca məkan mənasından obyekta doğru meyil əmələ gəlir və bu, nəhayət, məkan çalarlığına malik olan obyekte çevirilir; məs.: *kitabda yazılıan, elmdə yüksəلن, işdə fərglənən və s.*

2. **Zaman əlaqəsi.** Bu əlaqədə olan feli birləşmələrin birinci tərəfləri *əsr, il, ay, həftə, gün, saat, dəqiqə, saniyə, yay, yaz, payız, qış*,

ərafə, vaxt, dövr, ömür, gecə, gündüz, səhər, axşam, aprel, may və s. kimi zaman bildiren isimlərle, bəzən də sayrlarla ifadə olunur. Bu sözlər bəzən teklikde (*baharda açılan çiçəklər, qışda yağan qar*), bəzən də başqa sözlərle birlilikdə müxtəlif tipli birləşmələr daxilində (*həmin zamanda gəlmək, saat beşdə oyanmaq*) feli birləşmənin birinci tərəfi olur.

Birinci tərəfdə söz çoxaldıqca zaman anlayışı konkretləşir, onun əhatə dairesi kiçilir. Müqayisə et: *yayda istirahət etmək – yayın sonlarında istirahət etmək; noyabrda gəlmək – noyabrın beşində gəlmək – 1964-cü il noyabrın 5-də gəlmək; 1960-ci ildə başlanan – 1960-ci ilin yazında başlanan – 1960-ci il yazın əvvəlində başlanan* və s.

Çıxışlıq halli feli birləşmələr

1. Bu birləşmələrde də **məkan əlaqəsi** əsas yer tutur. Burada birinci tərəf hərəkətin başlandığı yeri, geniş sahədə hərəkətin başlangıç nöqtəsini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi məkan bilidiren sözlər, ikinci tərəfi isə, bir qayda olaraq, hərəkət və iş felləri ilə ifadə olunur; məs.: *məktəbdən getmək, otaqdan çıxməq, həyətdən aralanmaq, döyüsdən qaydan, divardan aşmaq* və s.

Çıxışlıq halli feli birləşmələr bəzən yerlik bəzən yerlik halli feli birləşmələrə də meyil göstərir və həmin birləşmələrə məxsus məna çalarlığına malik olur, ona görə də bu vaxt çıxışlıq halli feli birləşmələri yerlik halli birləşmələre çevirmək mümkün olur. Müqayisə et: *dərədən axan (çay) – dərədə axan (çay); çaydan (balıq) tutmaq – çayda (balıq) tutmaq; bağdan axan (su) – bağıda axan (su); döşündən (gül) dərdiyimiz (yamaclar) – döşündə (gül) dərdiyimiz (yamaclar).*

2. **Obyekt əlaqəsi.** Hünərdən söz açan, ondan sorusundan, *Qurban*-dan öyrənmək, Əlidən aldığım (*məktub*), ağacdən qoparılan (*alma*), tağdan üzülen (*yemiş*), qəfəsdən azad olmaq, uşaqdan gizlətmək, sandan ayrılnıda və s.

3. **Səbəb əlaqəsi.** Bu birləşmələrin birinci tərəfi, əsasən, mücərrəd mənalı isimlərle və məsderlə ifadə olunur; məs.: *qəzəbdən titrəyən, acıdan ölmək, gözləməkdən yorulmaq, xəcalətdən qızaran*.

4. **Zaman əlaqəsi.** Bu məna əlaqəsində olan çıxışlıq halli feli birləşmələrin birinci tərəfi hərəkətin başlangıç zamanını bildirir və zaman bildirən, yaxud müəyyən mənada zaman anlayışına malik olan,

müeyyən dövrlə bağlı ad bildirən sözlərlə ifadə olunur; məs.: *gəcədən qalan, keçən ildən saxlanan, payızdan əkilmış, keçən ildən başlanan*.

5. Çıxışlıq halli feli birləşmələrde bəzən birinci tərəf hərəkətin tərzini də bildirir; məs.: *yerindən danişan, kökündən qopan, ürəkdən sevinmək, zildən çıxməq*.

Qoşmalı feli birləşmələr

Bu birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır və belə bir formaya əsaslanır: “müstəqil mənalı söz+qoşma+fel”. Qoşma ilə onun əlavə olunduğu söz birləşmənin birinci komponentini, fel isə birləşmənin ikinci, əsas komponentini təskii edir.

Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasındaki məna əlaqələrində də mühüm rol oynayır. Ümumiyyətən, qoşmaların feli birləşmələrdəki rolunu aşağıdakı şəkilde ümumişləşdirmək olar:

1. Qoşmalar feli birləşmələri zahiri formallaşmasına görə qoşmasız feli birləşmələrdən fərqləndirir. Müqayisə et: *kitaba baxmaq – kitaba sari baxmaq; məktəbə getmək – məktəbə təraf getmək*.

2. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşməsinə, söz birləşməsi əmələ gətirməsinə kömək edir; məs.: *quş kimi uçmaq, arzu ilə yaşamaq*. Qoşmalar öz-özülüyündə felle əlaqə saxlaya bilməyən, fəlin tələblərinə tabe olmayan yiyelik halin felle əlaqəsini təmin edir; məs.: *onun kimi oxumaq, bizim kimi yaşamaq, sənin üçün yaşamaq*.

3. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəfləri arasındaki məna əlaqələrinin daha qabarlı şəkildə ifadəsinə, həmin mənalardan dürüst və deqiq şəkilde ifadəsinə yardım göstərir və eyni zamanda tərəflər arasında məna çalarları yaradır; məs.: *eva getmək – eva sari getmək – eva kimi getmək; günortadan yatmamaq – günortadan bəri yatmamaq*.

4. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında ən vacib ünsür kimi iştirak edir, birləşmələrin məna əlaqələri qoşmalar vasitəsilə reallaşır; məs.: *at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün getmək*.

Birləşmələrin məna əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları, qrammatik formaları da

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görədir ki, biz əsas sözləri, birləşmənin ümumi quruluşunu saxlayıb qoşmani dəyişəndə yeni məna əlaqəsi alırıqsa (*eva sari getmək, eva kimi getmək, eva görə getmək*), qoşmani eynilə saxlamaqla birləşmədə edilən başqa dəyişikliklər birləşmənin mənasına təsir edir, onun tərəflərinin əlaqəsini dəyişdirir. Bu dəyişikliyi iki aspektdə aparmaq olar:

1) Birləşmədəki qoşma və birləşmənin ümumi quruluşu qalır, komponentlərdən bu və ya digəri və ya hər ikisi başqa leksik mənaya malik sözle əvəz edilir; məs.: *eva kimi getmək – axşama kimi getmək – axşama kimi gözləmək; küçə ilə gedən – qatar ilə gedən – Oqtay ilə gedən və s.*

2) Birləşmədəki qoşma da, birləşməni təşkil edən əsas sözlər də dəyişdirilmədən qalır, bir söz başqa sözlə əvəz edilmir, lakin birləşmənin qrammatik quruluşu dəyişilir; daha doğrusu, birinci tərəfdəki əsas sözün qrammatik forması dəyişir; məs.: *buludlara kimi yüksələn – buludlar kimi yüksələn; mənə qədər danişan – mənim qədər danişan*.

Qoşmalı feli birləşmələrde bu cəhətdən başqa xüsusiyyətlər də özünü göstərir; bir-birindən müeyyən cəhətdən fərqlənən birləşmələrdə məna əlaqələri eyni, yaxud çox yaxın olur. Bunu da iki maddə üzrə qeyd etmək olar:

1) Birləşmələr eyni qrammatik formaya, eyni məna əlaqəsinə malik olur, qoşmalar isə müxtəlif olur; məs.: *eva sari getmək – eva təraf getmək – eva doğru getmək; eva kimi getmək – evədək getmək – evəcən getmək və s.*

2) Birləşmələr qrammatik formasına görə də, qoşmalara görə də fərqlənir; tərəfləri arasındaki məna əlaqələrinə görə eyni və yaxın olur; məs.: *ışdən ötrü gəlmək – iş üçün gəlmək – işə görə gəlmək*.

Qoşmalı feli birləşmələrdə, ilk növbədə, iki əlamət diqqəti cəlb edir:

1) Bu birləşmələrin az bir qismində birinci tərəfdəki əsas söz şəkilçisiz olur; məs.: *adam kimi yaşamaq, uşaq kimi ağlamaq, kinayə ilə danışmaq, pəhləvan ilə gülüşmək və s.* Belə birləşmələrin tərəflərinin əlaqələnməsində qoşmalar yeganə vasitə olub, tərəflərin məna əlaqələrində dəhə feal iştirak edir.

2) Birləşmələrin əsas qismində birinci tərəfdəki söz qoşma ilə işlənməklə yanaşı, özü də hal şəkilçiləri qəbul edir; məs.: *sənin kimi oxumaq, məktəbə sari baxmaq, evdən ötrü darixmaq və s.*

Qoşmalı birleşmələrin birinci tərəfindəki sözlər ancaq yiyelek, yönük və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul edə bilir.

Bütün bunları nəzərə alıb, qoşmalı feli birləşmələri dörd yere ayırmak mümkündür: 1) birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlenənlər; 2) birinci tərəfi yiyelek hal şəkilçisi qəbul edənlər; 3) birinci tərəfi yönük hal şəkilçisi qəbul edənlər; 4) birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edənlər.

Üçüncü və dördüncü növdə olan birləşmələrin birinci tərəfləri hallana bilən bütün sözlərlə ifadə oluna bildikləri halda, birinci növdəki birləşmələrin birinci tərəfləri əvezliklər, xüsusen şəxs əvezlikləri ilə ifadə oluna bilmir. Birinci növ birləşmələrin əksine olaraq, üçüncü və dördüncü növ birləşmələrdən isə ferqli olaraq, ikinci növ birləşmələrin birinci tərəfləri yalnız əvezliklərlə ifadə olunur.

Birinci və ikinci növ birləşmələr arasında ümumi cəhətlər de vardır. Bu ümumi cəhətlər həmin birləşmələrin eyni qoşmalarla malik olması və məna əlaqələrinin uyğunluğundan ibarətdir. Müqayise et: *Məmməd ilə danışmaq – sənin ilə danışmaq; Məmməd kimi oxumaq – sənin kimi oxumaq; Məmməd üçün çalışmaq – sənin üçün çalışmaq*.

Bu yaxınlıq həmin birləşmələrin mahiyyətəcə əlaqədar olduğunu göstərir, eyni mənşəli olduqlarına işarə edir.

Qoşmalı feli birləşmələrin də tərəfləri arasında rəngarəng məna əlaqələri vardır. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri müxtəlif cəhətlərdən (zaman, məkan, səbəb, terz və s.) ikinci tərəfləri izah edir.

CÜMLƏ

ÜMUMİ MƏLUMAT

Cümələ hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan, bitmiş fikir ifadə edən vasitədir; məs.: *Biz yaralılar üçün gedirdik. Onları dərhal şose yoluna, sanitər maşınınə götürməli idik. Axtarış yerlərimiz isə başdan-ayağa atəş xətti idi. Yaralı axtardığımız hər addım torpağa hər dəqiqə ölüm yağırdı* (Mir Celal).

Cümələdə fikrin bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Çünkü o (yəni cümle), nitqin elementleridir, hissələridir. Her bir cümle həyat həqiqətinin müəyyən bir cəhətini, əşya və hadisələr haqqında məlumatların müəyyən bir hissesini ifadə edir. Hər hansı əşya və hadisə haqqında ətraflı məlumat vermək üçün bir neçə cümlədən istifadə edilir. Ona görə də bizim danışqalarımız, söhbətlərimiz, yazılılan əsərlər, məqələlər və s. yalnız bir cümlədən deyil, bir-biri ilə əlaqədar olan bir sıra cümlələrdən ibarət olur. Belə halda cümlələr bir-birini tamamlayır, bunun nəticəsində müəyyən məsələyə aid ətraflı məlumat verilir və mətnədəki cümlələrin ayrı-ayrılıqla ifadə etdikləri mənalara nisbətən daha ətraflı, daha tam, bitmiş fikir əldə edilir; məs.: *Axşam yavaş-yavaş araya gəldi. Gün qıruba yaviqlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjılıtı, havanın təmizliyi insana ləzzət verir. Gərdişin comardılılığını anlaysırsan. Belə bir gözəl vaxtda haman meşədə tok, yaşıl otun üstə sərilmis gözəl bir qız görərsinizsə, mənzərə daha artıraq dərəcəda gözəl görünür...* (N.Nərimanov).

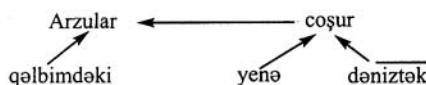
Mətnlərdə cümlələrin bu şəkildə müəyyən teleblərə uyğun olaraq düzülüşü, bir-birini izləməsi və tamamlaması onlardakı fikir bitkinliyinin nisbiliyi ilə bağlıdır.

Adətən cümlələr iki, üç, dörd və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində emələ gelir; məs.: *Adamlar haradadır? Məndən niyə gizlədirsən?* (Mir Celal); *Mən onunla görüşməyə gedirəm* (C.Cabbarlı); *Gülsabah, məni yenidən həyata sən çıxardın* (C.Cabbarlı); *Gəncə çayının coşgun ləpələri bahar günəşinin qızıl saçlarını böyük bir*

həyəcanla çımdırmaya başlamışdır (M.S.Ordubadi). Bunlardan fərqli olaraq, yalnız birçə sözdən ibarət olan cümlələr də vardır; məs.: *Piyazdır... Tökülü yarpaqlar bir-bir* (S.Rüstəm); *Axşamdır... Günəşin rəngi qırmızı;* *Buludlar çəhrayı, işfıqlər laldır* (S.Vurğun).

Orta məktəb qrammatikalarında bu cəhəti nezərə alaraq, cümələyə belə bir terif verilmişdir: "Bitmiş fikir ifadə edən bir neçə sözün birləşməsinə və ya bir sözə cümle deyilir". Bu, cümlənin basit izahı olsa da, orada cümələ üçün xarakter olan üç mühüm əlamət öz ifadəsinə tapmışdır: 1) cümələ bitmiş fikir ifadə etməlidir; 2) cümələ bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gelir; 3) cümələ bir sözdən də ibarət olur.

Cümələ sözlərin sadəcə, əlaqəsiz yiğimindən ibarət olmur. Cümələdəki sözlər müəyyən qaydalar əsasında birləşir, həm məna, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olur, biri digərini aydınlaşdırır, izah edir və buradan da cümələ və onun məzmunu doğur; məs.: *Yenə coşur dəniztək qəlbimdəki arzular!* (S.Rüstəm) cümləsindəki sözlərin əlaqələrini bu şəkildə qeyd etmək olar:

Cümələdəki sözlərin bir-biri ilə belə əlaqələnməsi vacibdir. Doğrudur, cümələdə bəzi sözlər də iştirak edir ki, onlar cümlədəki başqa sözlərlə belə hərtərəfli əlaqə saxlamlar; məs.: *Sabir, o günləri gətirmə yada* (S.Vurğun); *Şair, mənə inan, nə atam, nə də anam mənim xoşbəxtliyimə mane ola bilər* (M.S.Ordubadi); *Nəhayat, gülmüşəyərək məktubu cibinə qoydu* (M.S.Ordubadi) cümlələrindeki *Sabir, şair, nəhayat* sözləri belə sözlərdəndir, bu sözlər həmin cümlələrdəki başqa sözlər arasında yuxarıda göstərilən əlaqələri qeyd etmək olmur. Bu da ondan ireli gelir ki, cümələdə olan ve yuxarıdakı sxemlərdə göstərilmiş sözlər arasında həm məna, həm də qrammatik əlaqələr olduğu halda, bu sözlərlə (*Sabir, şair, nəhayat* sözləri) onları daxil olduğu cümlələrdəki başqa sözlər arasında yalnız məna əlaqəsi vardır. Ona görə də bunlar cümləni əmələ getirən əsas vasitələr deyil, yardımçı vasitələr kimi cümleyə daxil olur. Bunlardan

başqa, cümələdə bir sıra köməkçi sözlərdən də (qoşma, bağlayıcı, ədat, nida) istifadə edilir ki, bunlar da cümələdə yardımçı vasitələr kimi çıxış edir.

Beleliklə, cümələ əsas sözlərdən (bunlar cümələ üzvləri adlanır, cümlənin əsasını təşkil edir və fikir yalnız onların vasitəsi ilə ifadə olunur) və bir sıra yardımçı vasitələrdən (bu vasitələr – sözlər cümləni təşkil edən əsas sözlərin əlaqələnməsinə, cümlədəki fikrin ifadə tonuna, kime aid olmasına, cümələdə müəyyən münasibətlərin yaranmasına və s. kömək edir) istifadə olunur. Lakin bütün bu müxtəlifliklər də aid vahid sintaktik qanunlarla təzmin edilir.

Cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır.

Dildə cümlənin əhəmiyyəti çox böyükür. Başqa sözlə desək, cümələ dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin, demək olar ki, bütün vasitələri, bütün üsürləri iştirak edir. Sanki cümələ dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin (fonetika, leksikologiya, semasiologiya, morfologiya...) tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliyin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı noticə etibarilə cümələ qurmaq üçündür. Cümələ dilin bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan, birinci növbədə, onunla fərqlənir ki, o (yəni cümələ), ünsiyyət vasitəsidir, fikir ifadə edir. "Dil, cəmiyyətin bütün üzvləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmaqla cümlədən əsas ünsiyyət forması kimi istifadə edir" (Bax: "Грамматика русского языка", том II, ч.1).

Cümələ üçün üç mühüm əlamətin varlığı vacibdir: predikativlik, bitmə intonasiyası, modallılıq. Bu əlamətlər vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümleyə çevirilərkən fikir ifadə etməsində həllədici rol oynayır.

Predikativlik sözlərin varlıq haqqında müəyyən məlumat verməsi ilə ölçülür.

Burada bir şey ya təsdiq, ya inkar edilir; ona münasibət bildirilir; müəyyən hadisə haqqında məlumat vermək və ya məlumat almaq və s. nəzərdə tutulur. Predikativlik, sözlərin müəyyən qaydada düzünlüsündən və müəyyən qrammatik üsullarla əlaqələnməsindən mey-

dana gelir; burada modalliq, zaman ve şəxs kateqoriyaları esas rol oynayır. Bu kateqoriyalar dildə danışanın həqiqətə münasibətini bildirir ve predikativliyin yanarmasında birinci dərəcəli rol oynayır. Bu əlamətlərdən məhrum olan nitq vahidi ya ayrı-ayrı leksik vahidlərdən – sözlərdən, ya da söz birləşmələrinən ibaret olaraq qala-cağıdır. Məsələn, *səhər*, *axşam*, *kitabi oxumaq*, *Əli gələndə* və s. bu kimi söz və birləşmələrdə yuxarıda dediyimiz əlamətlərin heç biri yoxdur, ona görə də onların heç biri varlıq haqqında müəyyən məlumat verə bilmir, bir şeyi təsdiq və ya inkar etmir. Lakin bunlarda lazımi forma dəyişikliyi etməklə predikativlik əmələ gətirək, onlar: *Səhərdir*. *Axşamdır*. *Kitabi oxudum*. *Əli gəldi* kimi cümlələrə çevriləcək və cümle üçün vacib olan xüsusiyyatları kəsb edəcək.

Predikativliyin tamamlanmasında ikinci bir mühüm əlamət – cümləyə məxsus intonasiya iştirak edir. Cümlələrin əmələ gəlməsində və ümumiyyətlə, ənsiyyət prosesində intonasianın rolu olduqca böyükdür.

İntonasiya ilə predikativlik vəhdətdə olub, adətən, birlikdə çıxış edir; məs.: *Gəmi uzun əsrlər dalğalarla döyülmüş qaya kimi sahil-dən ayrıldı. Sular onu, bir daha quruya qovuşmasın deyə, guzunu qoyundan ayıran kimi itələyib apardı. Sahildən içərilərə doğru uza-nan dərin bir iz qaldı. Sanki şəhər gəmini buraxmaq istəmirdi* (Mir Cəlal). Buradaki cümlələrin hamisində həm qrammatik cəhətdən cümle kimi formalaslaşmaq, yəni predikativlik, həm de cümləyə məxsus intonasiya vardır. Bu halda intonasiya predikativliyin tenzim-edicisi kimi çıxış edir və onu tamamlayır. Lakin bəzən bunun eksi də baş verir, yəni elə hallar olur ki, öz-özlüyündə cümle kimi formalaslaşmayan və predikativ münasibət bildirməyən her hansı söz və ya söz birləşməsi intonasiya vasitəsilə cümleyə çevrilmiş olur. Bu vaxt o istər-istəməz predikativ münasibət bildirməye başlayır; məs.: *Hind, Çin və Rur əmələləri; İrəli! İrəli!* (S.Vurğun); *Yay günü. Yol üstü. Ağac kölgəsi...* *Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız* (S.Vurğun). Buradakı *irəli*, *yay günü*, *yol üstü*, *ağac kölgəsi* kimi söz və birləşmələrin ayrılıqla predikativ münasibət bildirmədikləri aydındır, lakin onlar metn daxilində belə bir münasibət ifadə edir. Deməli, burada cümləni yaranan, birinci növbədə, intonasiyadır. Ayrı-ayrı ictimai yer-lərdə tez-tez bizə rast gələn *papiros çəkməmək*, *zibilləməmək* və s. kimi söz və ifadələrin cümləyə çevriləməsi və fikir ifadə etməsi məhz bu yolla əmələ gəlməşdir.

Ürək böyük, arzular çox, yollar uzun, səbrimsə az... kimi ifadələr də mübtəda və xəberdən ibarət sədə müxtəsər cümlələrdir. Lakin üslubun tələbinə görə burada xəber şəkilçiləri ixtisara düşmüş və beləliklə, zahiri qrammatik formalaslaşma aradan çıxmışdır, lakin cümlələr yenə də cümləliyini itirməmişdir. Burada yanaşı duran iki sözün cümle kimi çıxış edərək fikir ifadə edə bilməsi yenə də intonasianın sayesində olmuşdur.

Bəzən elə təsadüflər də olur ki, öz-özlüyündə predikativ əlamətə malik olan və predikativlik bildirən her hansı söz və ya ifadə müəyyən şəraitde, xüsusən cümləyə məxsus intonasianın yoxluğu üzündən predikativliyini itirir və cümləlikdən çıxır; məs.: *Öldü var, geri döndü* yoxdur. Buradakı *öldü* və *geri döndü* hissələrinin qrammatik cəhətdən cümle kimi formalaslığına şübhə etmək olmaz. Onları daxil olduğu cümlədən çıxardıqda müəyyən fikir ifadə edir və başqa cümlələrdən fərqlənmir. *Öldü* sözündə şəxs, kəmiyyət, zaman kateqoriyaları vardır. O, üçüncü şəxsin təkincə aid olub, keçmiş zamanda baş vermiş bir hadisə haqqında hökm ifadə edir. İki söz-dən ibarət *geri döndü* hissəsi haqqında da eyni sözlər demek olar. Lakin qrammatik cəhətdən formalaslaşan və öz-özlüklerində bitmiş fikir ifadə edən bu cümlələr *Öldü var, geri döndü* yoxdur cümləsində cümleyə məxsus intonasiyalarını itirmiş, bunun nəticəsində də onlardakı predikativlik öz dinamikliyini itirərək donuq hala düşmüş və nəhayət, cümle aradan çıxmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, cümləyə məxsus intonasiya ilə predikativlik cümlənin bir-biri ilə çox möhkəm əlaqədə olan iki elə vacib şərtidir ki, cümləni onlarsız düşünmək mümkün deyildir. Cümləyə məxsus intonasiya metnədə cümlələrin serhədini, bir cümlənin harada başlayıb harada qurtardığını müəyyənləşdirmək, cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün də əhəmiyyətlidir.

Cümlənin esas əlamətləri sırasında modalliq da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir cümle müəyyən bitmiş bir fikir ifadə etməklə yanaşı, həmin fikrin həqiqətə münasibətini də göstərir. Ona görə də predikativlik və intonasiya kimi, modalliq da cümlənin daimi əlamətlərindən hesab olunur.

Bəzi cümlələrdə heç bir əlavə münasibət olmadan müəyyən fikir ifadə edildiyindən, modalliq zəifləyir və özünü xüsusi şəkildə göstərə bilmir; məs.: *Rasim onun şəklini çəkdikcə bu cəzibə artırdı* (M.Ibrahimov); *Rəssam gözlərini Mədinədən çəkmirdi, Mədinə də bu göz-lərə baxırdı* (M.Ibrahimov).

Bəzən modallıq qabarlıq şəkildə özünü göstərir; məs.: *Həsən çox seyrlər demək istədi... Ancaq nə danışa bildi, nə də əlini tərpətdi* (M.İbrahimov).

Cümledəki modallıq xüsusi sözlər vasitəsilə daha da qüvvətlenir və yeni mənə çalarlıqları kəsb edir; məs.: *Beləliklə, aylar galib keçdi, Zəhra evə qayıtmadı* (M.Ibrahimov); *Təəssüf ki, nə vaxt götürülcəyini öyrənə bilməmişik* (M.Hüseyn).

Ümumiyyətə, dilçilikdə, eləcə də türk dillərinə aid yazılmış bir sıra əsərlərdə adətən belə bir fikir irəli sürürlür ki, cümlede subyekt və predikatin ifadəçiləri olan iki qütbün varlığı və bu qütblərin predikativ əsasda birləşməsi vacibdir. "...hər bir cümlədə (ister onu məntiqi, isterse də qrammatik planda götürürək) iki qütb müəyyənləşməlidir: mübtədə (subyekt) və xəber (predikat). İki qütb olmadan qapanmış elektrik şəbəkəsi olmadığı kimi, prinsip etibarilə iki məntiqi-qrammatik qütbüsüz də (subyekt və predikat) cümlə ola bilmez. Beləliklə, cümlə iki vahidin (mübtədə və xəberin) sintezindən ibarətdir" (N.K.Dmitriyev).

Ümumi mənada götürdükdə cümlə, doğrudan da, bu iki əsas üzərində qurulur. Lakin bu, o demək deyildir ki, bütün cümlelərdə bu qütblərin hər ikisinin olması və eyni zamanda hər ikisinin iştirakı vacibdir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində da xeyli miqdarda tekterkibli cümlə növleri vardır ki, bunlarda eyni zamanda həm mübtədə, həm də xəber (yəni bu iki qütbün sintezini) görmək olmur; məs.: *Səhərdir. Günəşin rəngi sapsarı; Sarılıq çulğamış ağ buludları* (S.Vurğun). Buradakı *Səhərdir* bir sözdən ibarət cümlədir. Yalnız xəbərdən ibarət olan bu cümlənin mübtədəsi yoxdur və burada mübtədə axtarmaq da doğru deyildir. Deməli, bu cümlə qütbərdən birinin əsasında qurulmuşdur.

Bunlar göstərir ki, hər bir konkret cümlənin bu iki vahidin (qütbün) əlaqəsi əsasında formalasdığını iddia etmək birtərəfli olardı. Lakin bu, ümumən cümlənin prinsip etibarilə bu iki qütb əsasında formalasması fikrini inkar etmir.

CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ

Nitqimizi təşkil edən cümlələr bir-birində fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədir. Cümlələrin bir qismində əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir; bir fikir ya tesdiq, ya inkar edilir; başqa qrup cümlələrdə heç bir məlumat verilmir, əksinə, danışan müəyyən məsələ ətrafında başqasından məlumat almaq, öz fikrini tamamlamaq, dəqiqlikdirmək məqsədi ilə həmin cümlələrdən istifadə edir; digər qrup cümlələrdə istək, arzu və s. ifadə edilir. Bütün bu xüsusiyyətlər cümlələrin müxtəlifləşməsinə səbəb olur: *Dayınız Bakıda yaşayır? – Mənim dayım yoxdur* (İ.Əfəndiyev); *Şair, onun qüdrətini duya bil* (S.Vurğun); *Düşündürür məni bu sırlı diyar; Burda həqiqətlər, əfsanələr var* (S.Vurğun); *Ah, nə deyim, nə ad verim bu aləmdə mən səna? Al, bu qələm, bu da kağız, öz hissini yazsana!* (S.Vurğun).

Cümlələrdə yürüdülən məqsədin belə dəyişken olması həmin cümlələrin deyiliş xüsusiyyətini, intonasiyasını da dəyişir. Cümleyə məxsus ümumi intonasiyadan kənara çıxmamaq şərti ilə, bu cümlələrin həresinin özünəməxsus deyiliş xüsusiyyəti var. Məsələn, yuxarıdakı *Dayınız Bakıda yaşayır?* cümləsinin deyilişində bir cür, *Mənim dayım yoxdur* cümləsinin deyilişində başqa cür, *Şair, onun qüdrətini duya bil* cümləsinin deyilişində isə onların hər ikisindən fərqli olan bir intonasiyadan istifadə edilir.

Bu cümlelərdə intonasianın fərqlənməsinə səbəb, daha doğrusu, müxtəlif intonasiyaları doğuran amil həmin cümlələrdə yürüdülən məqsəddir. Məqsəd intonasianın əsasıdır, intonasiya isə, öz növbəsində, məqsədin göstəricisi, müəyyənləşdiricisidir. Danışan öz nitqindəki cümlələrin hansı münasibətlə deyildiyini dinleyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən intonasiya ilə ifadə etməli olur. Məsələn, əger intonasiya fərqli olmasa idi, dinleyici müxtəlif məqsədlərə deyilmiş *Dərs başlandı* cümləsi ilə *Dərs başlandı?* cümləsi arasında heç bir fərq qoya bilməzdı, çünkü burada nitqin materialı tamamilə eynidir: cümlələrin hər ikisi eyni sözlərdən əmələ gəlmişdir, hər iki cümlədə sözlər eyni qrammatik mövqeyə, sıraya, eyni tipli əlaqə vəsitələrə malikdir.

Bu göstərir ki, cümlələrin bu cəhətdən fərqlənməsində, onların növlərə ayrılmasında intonasianın rolü çox böyükdür.

İntonasiya cümlelerdə o qədər ince emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal qrammatik vasitə həmin münasibətləri o sekilde yarada bilməz. İntonasiyanın belə ciddi təsir qüvvəsi ilə elaqədar olaraq, bezi dörsliklərdə, eləcə də Azərbaycan dilinə aid yazılmış orta məktəb qrammatikalarında cümlelərin bu bölgüsü yalnız intonasiya ilə əsaslandırılır, intonasiyanı doğuran məqsəd isə qeyd edilmir.

Məqsəd və intonasiaya görə cümlelər dörd yera bölünür:

1. Nəqli cümlesi.
2. Sual cümlesi.
3. Əmr cümlesi.
4. Nida cümlesi.

NƏQLİ CÜMLƏ

Nəqli cümlelərdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Həm də məlumat adı təsviri yolla gedir, nəql olunur. Burada müəyyən bir fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur. Hökmələr adətən belə cümlelərlə ifadə edilir; məs.: *Mən elə demək istəmadim* (C.Cabbarlı); *Ancaq, doğrusu, man parəstiş etdiyim bir adamı belə görə bilmirəm* (C.Cabbarlı); *Günəşin əlindən yapışib bərk-bərk; Qoynuna uğurlu bir səhər gəlir* (S.Rüstəm); *Mən gülmə dedikcə, san hey gülürsən; Man da öz yerində gülən şairəm* (S.Rüstəm).

Nəqli cümlelər dildə on çox yayılmış, ümumi qaydalar əsasında qurulur. Dilə məxsus olan söz sırası öz həqiqi və düzgün ifadəsinə daha çox bu cümlelerde tapır. Azərbaycan dilinin cümle quruluşuna uyğun olaraq, bu cümlelərdə adətən xəbər cümplenin sonunda, başqa üzvlər isə, yəna müəyyən sıralanmaya təbe şəkildə xəbərdən əvvəl gəlir (şəir dili nəzərə alınır); məs.: *Gəldiyev uşağın tanıldı. Birinci arvaddan olan oğlu idi. Uşaq böyümiş, rəngi açılmış, dirçəlmış, çəvikləşmişdi. Parlaq gözləri hər şeyi görmək istəyirmiş kimi oynayırdu. Bu tanışlıqdan Gəldiyev pozuldu, üzünü yana çevirdi* (Mir Cəlal).

Nəqli cümlelər dilin en kütləvi ünsiyyət vasitəsi hesab olunur, həm də bunlar başqa cümlə növlərinə nisbətən daha çox işlədir. Epik xüsusiyyət düşən bütün əsərlərdə (roman, povest, hekayə, poemə və s.), bizim söhbətlərimizdə, çıxışlarda, məktub və protokollarda, məqalələrdə və s. nəqli cümlelər əsas yeri tutur. Məsələn, Mir Cəlalin "Yollar" hekayəsindəki 75 cümlədən 66-sı, S. Vurğunun "Mugan" poemasının birinci hissəsindəki 31 sadə cümlədən 28-i nəqli cümleldir.

Nəqli cümlelərin ifadə vasitələri də çox genişdir. Bu cümlelərin feli xəbərləri daha çox felin xəbər forması ilə ifadə olunur. Ona görə də nəqli cümlelər felin xəbər formasının dəyişilə bildiyi bütün zamanlara aid məlumatları ifadə edə bilir; məs.: *Uşaqlar gurultu ilə ayağa qalxdılar* (Mir Cəlal); *Sizi görünce hər bir şeyi unuduram* (C.Cabbarlı); *Son dəfə olaraq bu al dodaqlarından öpməyincə heç bir yera getməyəcəyəm* (C.Cabbarlı); *Adam, işinin üstündə bərk durar* (Mir Cəlal); *Rübabə zahirdə bu xəbəri soyuq qarşılıqlı* (Mir Cəlal); *Göy köynək qadın Rübəbəni tanımır* (Mir Cəlal).

Nəqli cümlelərin xəbərləri felin başqa formaları ilə (əmr formasından başqa), məsələr və feli sıfırda ifadə oluna bilir. Xəbəri felin başqa formaları ilə ifadə olunan nəqli cümlelərin özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətləri vardır və bunlar bu cəhətdən, xəbəri felin xəbər forması ilə ifadə olunan nəqli cümlelərdən fərqlənir. Xəbəri felin xəbər formasında olan nəqli cümlelərdə müəyyən hal və hərəkətin baş vermesi və ya baş verməməsi haqqında məlumat verilirsə, xəbəri başqa formalarla ifadə olunan nəqli cümlelərdə müəyyən hal və hərəkətin baş verib-verməməsinin vacibliyi, lazımlığı, arzu olunduğu, başqası üçün şərt olduğunu və s. haqqında məlumat verilir. Bu cəhətdən *Mən bu gün dərsə gəldim. Mən bu gün dərsə gəlmədim* cümleləri ilə *Mən bu gün dərsə gəlməliyəm. Mən bu gün dərsə gəlməməliyəm* cümlelərini müqayisə etmək kifayətdir. Nəqli cümlelərin xəbərlərinin bu fel formaları ilə ifadə olunması onların (nəqli cümlelərin) nitqdeki mövqeyinə də təsir edir. Məsələn, xəbəri felin şərt forması ilə ifadə olunan nəqli cümlelər ayrılıqda müstəqil sadə cümle kimi işlənə bilmir, onlar həmisi tabəli mürəkkəb cümlelərin tərkibində işlənir və şərt, qarşılıq (güzəşt), mütbədə, tamamlıq və s. budaq cümleləri olur; məs.: *O, Bayramı Quba meydanına kimi ötürsəydi, bu uzun yolda min cür təsadüf baş verə bilərdi* (M.Hüseyn); *Daha özü görünməsə də, hər yerdə barmağı var* (M.Hüseyn); *Kim rusça bilmirsə, kənddə müəllimə, ya da biza yaxın başqa savadlı bir adamı oxutsun* (M.Hüseyn); *Kimin islamaya könlü yoxdursa, zorla tutub saxlamıram* (M.Hüseyn).

Xəbəri felin itizam-arzu forması ilə ifadə olunan nəqli cümlelər de bu cəhətdən maraqlıdır. Belə nəqli cümlelər müstəqil sadə cümle kimi istifadə olunduğunda, onların daxilində gərək sözünün işlədilməsi vacib olur; məs.: *Bu gün gərək bir kitab alam. Gərək sözü olmadan bu cümlənin ayrılıqda işlənməsi uyğunsuzluq əmələ götürir,*

məs.: *Bu gün bir kitab alam. Əli səhər bizə gələ.* Bu vəziyyətdə, yəni xəbəri fəlin iltizam-arzu forması ilə ifadə olunan, lakin tərkibində *gərək* sözü işlədilməyən sadə cümlələr, bir qayda olaraq, mürekkeb cümlələrin tərkib hissələri kimi işlədirilir; məs.: *Gəldim ki, bir qədər işləyəm. Məmməd oxudu ki, alım ola.*

Bunlar göstərir ki, nəqli cümlələrin feli xəbərlərinin müxtəlif fel formaları ilə ifadə olunması cümlənin ümumi məzmununa, onun qrammatik mövqeyinə təsir edir (əks təqdirdə, nəqli cümlələrin xəbərlərinin bu formalarla ifadəsindən bəhs etməyin heç bir əhəmiyyəti olmaz) və bu, əslində, cümlə üzvləri bəhsinə aid bir məsələnin tekrarı olardı.

Nəqli cümlələrin xəbərləri adlarla da ifadə olunur; məs.: *Mən həmin Cəmiləyəm* (M.Hüseyn); *O zamanlarla indikinin fərgi çoxdur, usta* (M.Hüseyn); *Yəqin bu maşının dilini hamidan yaxşı bilən odur* (M.Hüseyn).

Nəqli cümlələrin xəbərləri fellə ifadə olunduqda əşyanın (geniş mənada) hali və hərəkəti haqqında məlumat verilir, nəqli cümlələrin xəbərləri adlarla ifadə olunduqda əşya səciyyələndirilir, onun bu və ya digər xüsusiyyəti – mənsubiyəti, vəziyyəti, əlaməti, miqdarı və s. verilir. Nəqli cümlələrdə əşya və hadisə haqqında, onların zamanı, forması, yeri, tərzi, səbəbi, məqsədi və s. haqqında da məlumat ifadə edilir. Buna görə de xəbəri fellə ifadə edilən nəqli cümlələrlə, xəbəri adlarla ifadə edilən nəqli cümlələr öz məzmunlarına və qrammatik əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Təsadüfi deyildir ki, bu cəhəti nəzərə alaraq, ümumiyyətlə, cümlələri “feli cümlələr” və “ismi cümlələr” deyə iki yerdə ayıırlar.

Nəqli cümlələr adı danişq tonu ilə ifadə edilir. Cümlənin müeyyən hissəsində ton nisbətən yüksəlir, sona yaxın isə yene adı hala düşür, bəlkə bir qədər de zəifləyir. Cümledə hansı söz nəzərə çarpdırılarsa, daha doğrusu, məntiqi vurgu hansı sözün üzerine düşürse, həmin sözün serhədində ton yüksəlir və yüksəlş onunla da bitərək adiləşməyə doğru gedir; məs.: *Siz kitabı mənə vermisiniz cümləsində* heç bir dayışıklık etmədən, sözlerin yerini dayışdırımdan məntiqi vurgunu gah *siz* sözünün, gah *kitabı* sözünün, gah *mənə* sözünün, gah da *vermisiniz* sözünün üzərinə salmaq olar. Beləliklə, məntiqi vurgulu sözdən asılı olaraq, həmin nəqli cümlənin müxtəlif hissələrində səs tonu yüksəle biler. Bu o deməkdir ki, nəqli cümlələrdə gah cümlənin əvvəli, gah orta hissesi, gah da axır hissələri yük-

sək tonla deyilir, lakin məntiqi vurgulu söz nəzərə alınmazsa, bir qayda olaraq, nəqli cümlələrin orta hissələri əvvəl və sonlara nisbətən yüksək intonasiya ilə ifadə edilir. Buna görədir ki, məntiqi vurgu bir sıra hallarda cümlədəki sözlərin yerdəyişməsinə, məntiqi vurgulu sözün xəbəre yaxınlaşmasına səbəb olur. *Siz kitabı mənə vermisiniz* cümləsində *mənə* sözü məntiqi vurgusu olan söz mövqeyindədir. *Kitabı mənə siz vermisiniz* cümləsində *siz*, *Siz mənə kitabı vermisiniz* cümləsində isə *kitabı* sözü belə mövqedədir.

Bir cümlədə bəzən bir neçə məntiqi vurgulu söz olur və onlar həmcinslik təşkil edir. Bu vaxt səs tonunun yüksəkliş müddəti bir qədər artıq olur; məs.: *Alım da, şair da, dağda çoban da; Deyir mah-nisini ana dilində* (S.Vurğun). Burada *alım* sözündən başlayaraq *çoban* sözünün sonuna qədər səs tonu yüksəlməyə doğru gedir. Bu sözlərin hər üçü (*alım, şair, çoban*) cümlənin başqa hissələrinə nisbətən yüksək intonasiya ilə deyilir. Lakin bunların özləri arasında da bu cəhətdən fərq vardır. Belə ki, səs tonu bu sözlərin deyilişində eyni şəkildə başlayıb, eyni şəkildə bitmir. Ona görə də bu cümlədə *çoban* sözü daha yüksək, *şair* sözü ona nisbətən zəif, *alım* sözü isə bu nisbətədə daha zəif, lakin cümlənin ümumi tonundan qüvvəti intonasiya ilə ifadə edilir. *Qəlbin da, sevgin da, dərdin da haqdır* (S.Vurğun) cümləsi haqqında da eyni sözləri demek olar.

Bəzən də nəqli cümlədə heç bir söz ayrıca qeyd edilmir. Danışan, dinleyicinin diqqətini cümlədəki bu və ya digər sözə xüsusi olaraq cəlb etmek məqsədi daşıdır, bu, dinleyici üçün da maraqlı deyildir. Danışan, cümlədəki heç bir sözü ayrıca qeyd etmədən cümlənin ifadə etdiyi bütün fikri dinleyiciyə çatdırmaq istəyir; məs.: *Külək siddətlə əsirdi. Qızılulgün saxələri bir-birinə qarışmışdı, tikanlar külək qarşısında siddətlə yırğalanır və qızılulgün incə yarpaqlarını cırmaqlayırdı. Gənc şair bunu görərən alını uzadıb gülün budaglarını bir-birindən ayırdı. İndi bülbü'l yaralı gülün ətrafında dolaşır ağlarkən, şair da kənardan durub bu vəziyyətə tamaşa edir və öz-özünü deyirdi...* (M.S.Orubadi).

Nəqli cümlələrin bu tipi daha çox təsviri xarakter daşıyır. Burada danışan çox vaxt bu və ya digər təfərruatı tələb edən sual qarşısında dayanır. Məsələn, yuxarıdakı *Külək siddətlə əsirdi* cümləsini alaqlı. Mətnin xüsusiyyətindən hiss olunur ki, bu cümlədəki sözlerin üçü də, təxminən, eyni tonla deyilir, onlardan heç biri xüsusi intonasiya ilə ayrılmış nəzərə çarpdırılmır və buna ehtiyac da hiss edilmir. Əgər yazıçı

burada *Külək necə əsirdi? Külək nə edirdi? Nə siddətlə əsirdi?* kimi suallar qarşısında qalsa idi, o vaxt birinci suala cavab olaraq *Külək siddətlə əsirdi* cümləsində *siddətlə* sözü; ikinci sualın cavabında həmin cümlədəki *əsirdi* sözü, üçüncü sualın qarşısında isə *külək* sözü xüsusi intonasiya ilə deyilməli idi.

Nəqli cümlələr, sual, əmr və nida cümlələrindən fərqli olaraq, daha çox cümle növlərini əhatə edir. Nəqli cümlələr tekterkibli və cütterkibli cümlələrin bütün növlərində ola bilər, onlar müxtəsər və geniş ola bilər. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki cümlələr çox vaxt nəqli cümlələrdən ibarət olur.

SUAL CÜMLƏSİ

Sual cümlələri sual məqsədi ilə işlədirilən cümlələrə deyilir. Danışan sual cümləsi vasitəsi ilə başqasından müəyyən bir məsələni öyrənmək, müəyyənəşdirmək, bir məsələyə aid onun münasibətini bilmək və s. istəyir; məs.: *Adınız nədir? Nə üçün gülümşəyirsiniz? Kitabxanamı mədəniyyət evinə köçürmək olmaz mı?* (İ.Əfəndiyev). *Mah orə aparmaq olar? Onun buralarda tanış-bilişi çoxdur?* (Ə.Əbülləhəsen).

Sual cümlələri hal-hazırda bir sıra başqa mənalarda, başqa məqsədlə işlənən də, birinci növbədə başqasından cavab almaq üçün meydana çıxmış və bu məqsədlə işlənməyə başlamışdır.

Sual cümlələrinin özlinə maxsus xüsusi sual intonasiyası olur. Bu intonasiya sual cümlələrini başqa cümle növlərindən ayıran əsas vasitələrdənir. Sual cümləsinə maxsus intonasiya bu və ya başqa şəkildə bütün sual cümlələrinə aid olur, bir çox hallarda isə sual cümləsinin əməla gelməsində yeganə vasitə kimi çıxış edir. Lakin sual cümlələrinin əlaməti ancaq intonasiyadan ibarət deyildir. Burada başqa qrammatik vasitələrdən də istifadə edilir: *İndi də təchizatı gecikdirirsən? Bu saat cərəyan varmı? Yaxşı, bəs Şeyda qardaş özü hardadır?* (M.Hüseyn)

Bu sual cümlələrinin birincisində sual bildirmək üçün heç bir formal əlamət yoxdur, ikinci və üçüncü cümlələrde isə belə əlamətlər vardır. Lakin bu əlamətlər də bir-birinin eyni deyildir. Yəni bu son iki cümlədən birincisində sual bildirən vasitə (*mi*) heç bir leksik mənəyə malik olmayıb ayrılıqda deyil, sözə bitişərək (*varmı*) işlənir, ikinci cümlədə sual bildirən vasitə (*hara*) leksik mənəyə malik

olub müstəqil işlənə bilən sözdən ibarətdir. Hətta verilmiş misalda həmin sual bildirən söz ismin yerlik hal şəkilçisini və xəborlik kategoriyası şəkilçisini qəbul etmişdir.

Sual cümlələrinin əmələ gelməsindəki bu müxtəlifliyi nəzərə alaraq onları üç növə ayırmırlar:

1. Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri.
2. Sual edatları ilə əmələ gələn sual cümlələri.
3. Sual evezlikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri. Bu sual cümlələrində sual intonasiyasında başqa, sən bildirməyə xidmet edən heç bir qrammatik vasitə istirak etmir. Ona görə də bu tipi sual cümlələrinin vahid və yeganə əlaməti sual intonasiyasından ibarətdir; məs.: *Söyüdü arxin suyu azalmayacaq?* (İ.Əfəndiyev); *Hüseynzadəni yola salanlardandır? Bu da İstanbula gedir?* (Mir Cəlal); *Bərpa dövrünün məktəbini biza müvəffəqiyyət hesab edirən?* (Mir Cəlal).

Bu sual cümlələri zahirən heç bir cəhətdən nəqli cümlələrdən fərqlənmir. İntonasiyanı deyişməklə, onları asanlıqla nəqli cümlələr kimi işlətmək olar. Yazida isə onların sonundakı sual işaretləri atıllarsa, həmin cümlələr nəqli cümlələr kimi oxunar. Bu o deməkdir ki, belə cümlələrin sual cümlesi çevrilməsində heç bir qrammatik deyişiklik edilməmiş, sözlərin sırası, əlaqə vasitələri, bir-birinə münasibəti eyni ilə qalmış, yalnız onların intonasiyası başqlaşmışdır.

Sual cümlələrinin bu tipində, məntiqi vurgunun hansı söz üzərinə düşməsindən asılı olmayıraq, xəberin son hissəsi, bir qayda olaraq, uzadılır və buradan da sual intonasiyası yaranmış olur; məs.: *Sən məni təngid edirən? Sən mənə yol göstərirən?* (Y.Şirvan); *Kolxozumuzun sadri indi də İmran dayıdır?* (M.Hüseyn).

Bu cümlələrdə məntiqi vurgunu müxtəlif sözlərin üzərinə salmaq, bu və ya digər sözü nisbətən yüksək intonasiya ilə, xüsusi şəkildə ifade etmək mümkündür. Məsələn, birinci cümlədə məntiqi vurgunu gah *san*, gah *məni*, gah da *təngid edirən* sözlərinin üzərinə salmaq olar. Bunlardan asılı olmayıraq, həmin cümlələrin xəborlərinin son hissələri bütün tasadüflərde müəyyən dərəcədə uzadılır və davamlı olur. Cümlənin bu hissəsinə qədər onun nəqli və ya sual cümlesi olduğunu müəyyənəşdirmək çətdir, yalnız bu kiçik hissənin uzadılması ona başqa xüsusiyyət verir və cümlə sual cümlesi kimi işlədirilir.

Sual intonasiyasının gücü ilə müxtəlif tipli cümlələr sual cümləsinə çevirilə bilər. Hətta öz formal xüsusiyyətlərinə görə nəqli də sual

cümlələrindən fərqli nənə emr cümlələrinin xəbərləri emr formasının birinci və üçüncü şəxslərinə aid olduqda, həmin cümlələri də sual cümləsinə çevirmək olur; məs.: *Mən geddim. Biz gedək. O getsin. Onlar getsinlər* kimi emr cümlələrində xəbərlərin son hissesinin tələffüzü dəyişərək onlara sual intonasiyası verməklə həmin cümlələri sual cümləsinə çevirmək olar: *Mən gedim? Biz gedək? O getsin? Onlar getsinlər?*

Bu göstərir ki, sual cümlələrinin ifadə vasitələri çox genişdir. Nəqli cümlələrin xəbərləri fəlin emr forması ilə ifadə oluna bilmədiy halda, sual cümlələrinin xəbərləri nəqli cümlələrin xəbərlərinin ifadə olunduğu bütün fel formaları ilə, elecə də fel olmayıntıq hissələri ilə ifadə oluna bildiyi kimi, fəlin emr forması ilə də ifadə oluna bilir. Nəinki cümlələr, hətta öz-özlüyündə predikativ xüsusiyyət daşıyan sözlər və birləşmələr de sual intonasiyası vasitesi ilə (burada cümləyə məxsus ümumi intonasiyanın da müdaxiləsi vacibdir) sual cümləsi kimi işlənə bilər.

-*mi* (-*mi*, -*mu*, -*mü*) sual ədati ilə əmələ gələn sual cümlələri; məs.: *Nizaminin poemalarına həsr olunmuş xalilar yadindadırımı?* (M.Hüseyn); *Adam da sevgini gizli saxlarmış?* (M.İbrahimov); *Bu narazılıq duyğusu onun da içərisini gəmirmirmi?* (M.İbrahimov).

Bu ədatlار sual cümlələrinin daha çox xəbərləri ilə işlənir. Yuxarıdakı cümlələrin hamisində məhz belə işlənilmişdir. Belə cümlələrin sual cümləsi kimi formallaşması daha çox xəbərlə bağlı olur. Lakin bu sual ədatları cümlənin başqa üzvləri ilə də əlaqələnərək sual cümlələri əmələ getirə bilir. Məsələn, *Bu kitabın Həsənni yazmışdır?* cümləsində sual ədatı mübtədə ilə, *Sən şəhərəni gedəcəksən?* cümləsində zərfliklə, *Bunları Məmməddənmi aldın?* cümləsində tamamlıqla işlədilmişdir.

Bu ədatın hansı sözlərlə işlədilməsi mənətiqi vurgudan asılıdır. Cümldə hansı sözün üzərinə vurğu düşürsə, həmin ədat da daha çox o sözlərlə işlədir. Yuxarıda sual ədati ilə işlədilmiş *Həsənni, şəhərəni, Məmməddənmi* sözlərinin hamısı mənətiqi vurğulu sözlərdir. Bu ədat cümlədə hansı söze aid olursa, sual cümləsində aydınlaşdırılması lazım gələn məsələ də həmin sözlə əlaqədar olur.

Sual ədati ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq, xüsusi intonasiyadan istifadə edilmiş. Bu cümlələrdə xəbərlərin son hissəsinin uzatmağa da ehtiyac olmur. Burada -*mi* (-*mi*, -*mu*, -*mü*) ədati bir qədər qüvvətli tələffüz edilir.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri ilə sual ədati ilə əmələ gələn sual cümlələri arasında ümumi cəhətlər də var. Sual cümlələrinin bu növlerinin hər ikisində heç bir söz cümlədə qeyri-müəyyən sözlərə – sual sözləri ilə əvəz edilmir. Hər iki cümlə növündə müəyyən olmayan bir şeyin meydana çıxarılması deyil, müəyyən bir əşyanyan, əlamətin, hərəkətin və sairənin təsdiqi və ya inkar soruşulur. Belə bir xüsusiyyətə malik olduğuna görədir ki, bu tipli sual cümlələrinə *bəli*, *yox*, *xeyr*, *ha*, *var* kimi ayrı-ayrı təsdiq və inkarlı bildirən sözlər də cavab vermək olur və bunlar həmin cümlələr üçün bilavasita və tam cavablar hesab edilir. Məsələn, *Siz də iştirak edəcəksiniz?* cümləsinə cavab olaraq *bəli*, *ha*, yaxud da *xeyr*, *yox* kimi qısa, lakin həmin cümlənin tələbi nöqtəyinənəzərindən tam cavablar vermək mümkündür. Bu tipli başqa cümlələr haqqında da eyni sözləri demək olar. Lakin bu o demək deyildir ki, bu sual cümlələrinin cavabları həmişə bu şəkilde olmalıdır. Bunlara eyni mənədə başqa şəkilli cavablar da vermək olar. Məsələn, *Siz də iştirak edəcəksiniz?* cümləsinə *Biz də iştirak edəcəyik* kimi cümlə ilə; *Mədəniyyət eviniz xoşuma gəlirmi?* cümləsinə *Mədəniyyət eviniz xoşuma gəlir*, yaxud da sadəcə olaraq, *Xoşuma gəlir* cümləsi ilə (yaxud da bunların inkarlı ilə) və s. şəkildə cavablar vermək mümkündür. Lakin belə cavablar intonasiya ilə və sual ədati ilə əmələ gələn sual cümlələri üçün spesifik xüsusiyyət daşıdır; *bəli*, *xeyr*, *var*, *yox*, *ha* kimi sözlərlə ifadə olunan cavablar isə sual cümlələrinin bu növleri üçün spesifikdir.

Bu sual cümlələrinin bezilərinin xəbərləri eyni sözün iki dəfə tekrarından ibaret olur; bunlardan biri təsdiq, digəri isə inkarda işlənir; məs.:

*Səba, məndən söylə ol gülüzarə,
Bülbül gülüştənə gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşküni, illər xəstəsi
Qapına dərmanə gəlsin, gəlməsin?*
(Nəbatı)
Mən deyən oldu, olmadı?
(M.Ə.Sabir)

Bu halda həmin sual cümlələrinə cavab olaraq *bəli*, *xeyr*, *ha*, *yox*, *var* kimi sözlərdən istifadə etmək mümkün deyildir. Burada sual cümləsinin xəbərinin bir hissəsi onun cavabı kimi istifadə edilə bilər.

Məsələn, yuxarıdakı: *Bu hicran düşküni, illər xəstəsi; Qapına dərməna gəlsin, gəlməsin?* cümlesi nə cavab olaraq *gəlsin* (müsbat cavab), *gəlməsin* (mənfi cavab) sözləri ilə cavab vermək mümkündür. Ola biler ki, cavabda sual cümləsindəki üzvlər yenidən sadalansın, bu halda da cavab cümlesiının sonunda yənə də ya *gəlsin* sözü, ya da *gəlməsin* sözü işlənilməlidir. Məsələn, *Kitabi gətirim, gətirməyim?* cümlesi nə *gətir*, ya da *gətirmə* cavabları verilə bildiyi kimi, *Kitabi gətir*, *Kitabi gətirmə* cavablarını da vermək mümkündür.

Sual əvəzliliklə ilə əmələ gələn sual cümlələri. Bu, sual cümlələrinin en çox işlənən və geniş yayılmış növüdür. Bu sual cümlələrində nə -*mi* (-*mi*, -*mu*, -*mü*) ədatlarından istifadə edilir, nə də bunnarda ayrıca sual intonasiyası olur. Bunlar xüsusi sözlərin – sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir; məs.: *Nə vaxt görüşə bilərik?* (M.Əfəndiyev); *Ac olduğunuzu mənə nə üçün əvvəldən demirdiniz?* (M.Hüseyn); *İndi adamları kim tutub aparır?* (M.Hüseyn); *Əntiqə nə vaxt oxuyacaqdır?* (Mir Cəlal); *Bu sözlərin hansı onun həqiqi etiqadını ifadə edirdi?* (M.İbrahimov).

Sual cümlələrinin bu növündə gah subyekt, gah obyekt, gah predikat və s. məlum olmur; danışan məlum olmayan həmin şey və hadisələri, hal və hərəkətləri, əlamətləri və s. meydana çıxartmaq üçün onları qeyri-müəyyən şekilde ifadə edən sual əvəzliliklərindən istifadə edir; məs.: *Kitabi kim oxudu?* cümlesiində iş gören – subyekt məlum deyildir. Onu müəyyənləşdirmək, meydana çıxarmaq üçün *kim* sual əvəzliyindən istifadə edilmişdir. *Sən kimi gördün?* cümləsində isə obyekti müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur və s.

Sual cümlələrində işlədilən sual əvəzlilikləri cavabda nəzərdə tutulan sözləri – cümlə üzvlərini əvəz edir və qrammatik nöqtəyinənəzərdən, əvəz etdiyi cümlə üzvlərinin xüsusiyyətlərini qəbul edir. Ona görə da cümlə üzvlərini əvəz edən yardımçı vasitələr – sual əvəzlilikləri istər-istəməz həmin cümlə üzvləri rolunda çıxış edir.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində məntiqi vurğu əsasən sual bildirən sözlərin üzərinə düşür; məs.: *Nə üçün işığıları yandırmırsınız?* (İ.Əfəndiyev); ...*bu yarışlı sağlam oğlanı kim belə iyrənc hala salmışdır?* (İ.Əfəndiyev); *Polkovnik, bu saat hərəkəti idarə edən kimdir?* (C.Cabbarlı).

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrinə yuxarıda qeyd etdiyimiz bəli, ha, yox, xeyr sözləri ilə cavab vermək mümkün deyildir. Məsələn, *Bu kitabı kim gətirdi?* cümlesi qarşısında cavab olaraq,

bəli və yaxud da yox sözlərindən istifadə etmek yalnız başa düşüləməzlik əməle getirə bilər. Çünkü bu tipli sual cümlələrində məqsəd, məlum olan bir şeyin təsdiqi və ya inkari deyil, məlum olmayan bir şeyin müəyyənləşdirilməsi, meydana çıxarılmasıdır.

Sual cümlələrinə daha da qüvvətləndirmək, sual anlayışını artırmaq məqsədi ilə *ki*, *bəs*, *məgar* kimi sual ədatlarından da istifadə edilir. Bu sual ədatları sual cümlələrinin əmələ gəlməsi üçün xüsusi vasitələr hesab olunmur, sual cümlələri onlarsız da yaranır. Hətta bunlar öz-özlüklerində sual menasına da malik olurlar. Onların çoxunu başqa tipli cümlələrdə də işlətmək mümkündür. Lakin sual cümləsində onların həm sözləri sual menası alır, həm də cümləyə gəlməkdə onun təsir qüvvəsinə artırır, suali tekdilidir; məs.: *Biz rayon üçün nə etmişik ki?* (M.İbrahimov); *Bəs nə oldu sənin o sözlərin?* (M.İbrahimov); *Bəs bə dilotunu sənə kim yedirib?* (M.İbrahimov); *Məgar belə də səs, belə də məlahət olar?* (Mir Cəlal).

Bəs sual ədatlarında sual cümlələrinin bütün növlerində – həm sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələrində (*Bəs albom düzəltmirsiniz?*), həm -*mi* (-*mi*, -*mu*, -*mü*) sual ədatlı sual cümlələrində (*Məgar sən özün həmin cəhənnəmdən keçməmisiənmi?* Ə.Məmmədxanlı), həm də sual əvəzlilikli sual cümlələrində (*Bəs kəndin qalan camaatından niyə səs-səmir çıxmır?* Ə.Məmmədxanlı) işlətmək olur.

Sual cümlələri öz yarışı nöqtəyi-nəzərindən başqasından cavab almaq məqsədi ilə işlədilmiş olsa da, zaman keçidkəc bu cümlələrden başqa məqsədlər üçün də istifadə edilmişdir. Sual cümlələrinin bir sıra formalı işlədilməkdər, onlar heç bir cavab tələb etmər və cavab almaq məqsədi ilə də işlədilmişdir. Məs.: *Ayrlarımı könül candan?* (S.Vurğun); *Kim bilir neçədir dünyanın yaşı?* (S.Vurğun). Bu cümlələr bir şeyi müəyyənləşdirmək, başqasından öyrənmək üçün deyil, müəyyən bir şeyi təsdiq və inkar etmək üçün işlədilmişdir. Birinci cümlə *Könül candan ayrılmaz* mənasında, ikinci cümlə isə *Dünyanın neçə yaşı olduğunu heç kəs bilmir* mənasında işlədilmişdir. Lakin həmin cümlələrin bu son variantlarına nisbətən birinci variantları daha yaxşı səslənir, həm də burada fikir daha qətiyyətlə verilir.

Ədəbiyyatşurasında bunlara bədii, ritorik sualları deyilir və onlar bədii ifadə vasitələrindən biri hesab olunur. Bəs cümlələrində bədii əsərlərin dilində dəha çox istifadə edilir. Onlar əsərin təsir qüvvəsini artırmaq, dinleyicini və oxucunu düşünməyə sövg etmək məqsədi daşıyır. Məsələn, S.Vurğunun "Zamanın bayraqdarı" poemasında bələ bir bənd var:

Nə üçün ağlımız bu sırları
 İnci tak saplara düzə bilməsin?
 Nə üçün söz yanan şair əlləri
 Elmin dəryasında üzə bilməsin?

Bəzən dildə sual cümlələrindən müəyyən hadisələri nəql etmək, xəbər vermək məqsədi ilə də istifadə edilir. S. Vurğunun "Buruqlar səltənəti" əsərindən gətirilmiş aşağıdakı cümlələr bu cəhətdən çox xarakterikdir.

*Bayraqmı götürdü Bombez fəhləsi?
 Silahı qurşadı? Nə izdiham var?
 Sürğündənmi gəlir Taylağın səsi?
 Keçir al-bayraqlı barrikadalar.*

Bu bəndin birinci, ikinci və üçüncü misraları sual cümlələrindən ibarətdir və burada dörd sual cümləsi vardır. Bu sual cümlələri nəqli cümlələr kimi, "Bombez fəhləsinin bayraq götürməsimi", "silah qurşamasını", "izdiham olmasına", "Taylağın səsinin sürgündən gəlməsimi" xəbər vermək üçün işlədilmişdir. Ona görə də, seiri nəzərə almasaq, bu sual cümlələrini asanlıqla eyni mənali nəqli cümlələrə çevirmək olar. Bunlar ancaq xərici görünüş və ifadə formalarına görə sual cümlələri hesab olunur, daxili məna, məqsəd nöqtəyi-nəzərinən isə bunlar nəqli cümlələrdən fərqlənmir.

Sual cümlələrindən bəhs edərkən bir cəhət həmişə diqqəti cəlb edir. O da sual cümlələrinin hökm bildirməsi, hökm ifadə edə bilib-bilməməsi məsələsidir. Cünki bütün başqa cümlə növlərinin hökm ifadə etməsi məsələsi dilçilikdə mübahisəli deyildir. Lakin sual cümlələrinin hökm ifadə edib-etmeməsi həm dilçilər, həm də məntiq-şünaslar arasında mübahisə doğurmuş və bu mübahisə indi də davam etməkdədir. Hətta məntiq kitablarında sual hökm dairesindən çıxarılmışdır; dilçiliyə dair əsərlərdə isə, başqa növ cümlələrdən fərqli olaraq, sual cümlələrinin hökm ifadə edə bilməməsi fikri irəli sürülmüşdür. Bu fikir də ona əsaslanır ki, sual cümlələri həyat həqiqəti haqqında bizi heç nə demir, bir şeyi tasdiq və ya inkar etmir. Lakin dilçilər və məntiqşünaslar arasında sual cümlələrinin hökm edə bilməsi fikrini irəli sürenlər və qəbul edənlər də vardır.

Sual cümlələrinin bir sıra elə əsas xüsusiyyətləri vardır ki, onlar sual cümlələrinin hökm ifadə edə bilməsi fikrini doğurur.

Əvvələ, qeyd etdik ki, sual cümlələrinin bir qismi sual məqsədi ilə işlədilmir. Sual cümlələrinin bu tiplərinin çoxunda tam açıq şəkildə hökm ifadə edilir və onlar bu cəhətdən başqa cümlə növlərindən, məsələn, nəqli cümlələrdən fərqlənmir. Əsil mənada sual cümlələrinə, yeni sual məqsədi ilə işlədilən sual cümlələrinə gəlincə, buna larda, doğrudan da, müəyyən həyat həqiqəti tam açıq və bitkin şəkildə sona qədər ifadə edilir. Lakin hər halda, bunlar həyat həqiqətini ifadə edən mənalar əsasında qurulur. Nəqli cümlələrdə olduğu kimi, bunlar da təsdiq və inkar bildirə bilir. Burada da subyekt və predikatın əlaqəsi olur və s. Təbüt bunlar göstərir ki, əsil mənada sual cümlələri də hökmle bağlıdır. Lakin bunların hökmərlərə münasibəti başqa cümlə növlərindən fərqlənir.

ƏMR CÜMLƏSİ

Əmr cümləsi də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən biri olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Orta məktəb dərsliklərində, bir qayda olaraq, əmr cümlələrinə belə terif verilir: "Əmr, xahiş, nəsihət və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir". Bu terif bir qədər bəsit xarakter daşısa da, əmr cümlələrinin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilir və buradan görünür ki, "əmr cümləsi" adı ilə qeyd edilən bu cümlə növünün məna xüsusiyyətləri daha geniş olmaqla həmin ifadənin ("əmr cümləsi" ifadəsinin) hərfi mənasından kənara çıxır. Daha doğrusu, bu cümlələr qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onurla bağlı olan başqa mənalar da (xahiş, öyüt, nəsihət, teleb, hətta istək, arzu və s.) ifadə edə bilir. Bu isə əmr cümlələrinin məna və işlənmə dairəsini genişləndirir.

Əmr cümlələrinin bu müxtəlif mənaları içərisində, sözün həqiqi mənasında, əmr ifadə etmək əsas olduğundan və bu cəhət daha qabaq şəkildə özünü göstəriyindən həmin cümlələr "əmr cümləsi" deyə qeyd edilir. Məsələn, C.Cabbarının "1905-ci ildə" pyesində qubernator öz tabeliyində olanlarla danışaraq belə əmr verir: - *Siz birbaş mənimlə danışın, pulemyotları düzün, Nobeli bərk qoruyun... Gedin, general, əmrimi gözləyin...* Yaxud S. Vurğunun "Vaqif" pyesində İbrahim xan Eldarın tutulmasını əmr edərək deyir: - *Tez olun, tutun Eldarı; Ona da göstərin daş zindanları.* Bu misalların hamisində qəti əmr mənası vardır. Qəti əmr ifadə edən cümlələr rəsmi

əmrlərde, qərarlıarda, göstərişlərdə və sairədə daha çox işlənir. Hərbi əmr və göstərişlər, bir qayda olaraq, belə cümlələr əsasında qurulur. Əmr cümlələrinin digər qismi istək, arzu bildirir; məs.:

*Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağulsın buludlar, açılsın hava.
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az.
Silinsin könüldən, ürəkdən ağrı,
Bir də tapdanmasın torpağın bağı.
Sağalsın yaralar, axmasın qanlar,
Sevinsin insanlar, gülsün insanlar!*

S.Rüstəmin “Gün o gün olsun ki...” şeirindən götürülmüş bu parçadaki bütün cümlələr istək, arzu bildirən əmr cümlələridir (ümumiyyətə), həmin şeir bütünlükle belə cümlələr əsasında qurulmuşdur. Hərbi mənəda götürdükdə, bu cümlələrdə əmr mənəsi yoxdur, lakin buna baxmayaraq, onlar yene də əmr cümlələri hesab olunur, çünki onların qrammatik formaları yuxarıda qeyd edilmiş qəti əmr bildirən cümlələrdən heç bir cəhətinə görə fərqlənmir. S.Vurğunun “Muğan” poemasından götürülmüş aşağıdakı cümlələr də eyni xüsusiyyətə malikdir:

*Mənim yaratdığım bu sadə əsər
Sənin şöhrətinlə bir dastan olsun...
Bir zəmiyə dönsün hər kiçik sünbüll;
Muğanda əkdiyim bu xirdaca gül
Qoy sənin alınlə gülüstan olsun!..*

Əmr cümlələrinin bir qismi də xahiş, rica, müraciət bildirir; məs.: *Sən allah, ay Gülsüm bacı, məllər gələndə sən onları bir az yemə... (C.Cabbarlı); Biz bir iş üçün gəlmışık, rica edirəm ki, tapşırınız yoldaşlarımı da buraxınsılar (C.Cabbarlı).*

*Gördüyün, seçdiyin nöqsanları sən
Bağısla, oxucum... mümkünsə əgər...
Buyur, kəməkçim ol, yapış əlimdən.*
(S.Vurğun)

*Ovçu, insaf eylə, keçmə bu düzdən!
O çöllər qızını ayırma bizdən!
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən, –
Qiyma öz qanına boyana ceyran!*

(S.Vurğun)

Nehayət, əmr cümlələri öyüd, nəsihət, mesləhət, təskinlik də bildirir; məs. *Şirin dillər səni aldatmasın (Mir Cəlal); Fikir eləmə, oğul, iş iigid başına gələr (Mir Cəlal); Qardaşlar, narahat olmayın, bu adam həmin söylədiyim Mirzə Rzadır (C.Cabbarlı); Şair, heç aldanma dünya varına; İnanma dünyanın etibarına; Savab gör, yaşlıq eylə (S.Vurğun).*

Bu ümumi mənə növlərindən başqa, əmr cümlələrində bir sırada digər mənə incelikləri de tapmaq olur; əmr cümlələri bir çox müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərə de malikdir: - *Dövlət bay, yalvarıram siza, bir də mənimlə görüşməyə can atmayıınız. Qoy bu görüş son görüş olsun. Əger bütün dediklərinizdə, azacıq da olsa, doğruluq varsa, əgər, doğrudan da, siz məni sevirsinizsə, məndən həmisişlik ayrılmınız. Bir yerdə məni görsəniz, mənə yanaşmayınız (C.Cabbarlı).* Bu cümlələrdən nə qəti hökm, nə də əmr cümlələri üçün yuxarıda sadaladığımız başqa mənələr vardır. Bu cümlələr aciz bir qadının yalvarışlarını ifadə edir, lakin yene də əmr cümlələridir.

Əmr cümlələrində bu müxtəlif mənə fərqlərini vermək üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir. Bu mənələr əmr cümləsinin işlədildiyi şəraitle, mətnlə, münasibətlə bağlı olaraq meydana çıxır və həmin cəhətlərlə də müəyyənləşdirilir. Ona görə də eyni sözlər dən ibarət olub, eyni şəkildə qurulmuş əmr cümlələri yerinə görə müxtəlif mənələr ifadə edərək bir-birindən ayrıla bilir. Başqa sözlə desək, bir əmr cümləsini yerinə görə qəti əmr ifadə edən cümlə mənəsində işlədə bildiyimiz kimi, başqa mənələrdə da işlədə bilərik. Buna görədik, əmr cümlələrindən ədəbi dilimizin bütün sahələrində, eləcə də adi danışqda geniş ifadə edilir.

Əmr cümlələrinin xəbərləri, əsasən, felin əmr forması ilə ifadə olunur. Bu, əmr cümlələrinin adı, lakin daha çox istifadə edilən formasıdır. Buna görə də felin əmr formasının xüsusiyyətləri, mənə cəhətləri əmr cümlələrində də təzahür edir; məs.: *Sən də ana kimi*

öz bağıma bas; Muğan torpağının ağ günlərini (S.Vurğun); Bu saat hər kəs öz yerinə gedib işə başlasın! (Ə.Veliyev); Təhqiqat üçün komissiya seçilsin, yüngül tərbiyəvi cəza verilsin, töhmət olunsun (Mir Cəlal); Baxşı, yox, Baxşı... Məni burada qoyma... Məni də özünlə Bakıya apar (C.Cabbarlı).

Əmr cümlörləri müxtəlif şəxslərə yönəldilə bilər. Yəni bu cümlələrin təhrük obyekti həm birinci, həm ikinci, həm de üçüncü şəxslər ola bilər. Lakin əmrin mənə və xüsusiyyətləri bütün şəxslərdə eyni olmur. Əmr daha çox ikinci şəxsə – qarşısında durana, dinləyiciyə edilir. Buna görə də əmr cümlələrinin xəbərləri çox vaxt ikinci şəxsə aid olur, məs.: *Bura bax, qonşu, sən zəhamət çök, bir az da danış* (C.Cabbarlı). *Gözlərin dolmasın, ey nazlı pəri; Boş yerə yapışma o dalğalar-dan* (S.Vurğun); *İki qardaşın arasına qan saldığını fikirləş, bir xəcaləni çək!* (Ə.Veliyev); *Ay qonşular, bundan da muğayat olun* (Mir Cəlal); *Kürələri yenidən alısdırın, dəmirləri qızdırın, çəkiciləri uca qaldırın* (Mir Cəlal).

Bunlar əmrin ən konkret formasıdır. Burada fikir obyekti birbaşa çatdırılır. Xəbəri üçüncü şəxslə ifadə olunan əmr cümlələrində isə belə deyildir. Bu cümlələrdə əmr obyekti həmsöhbət kimi qeyd edilmir, o, üçüncü şəxs kimi nəzərdə tutulur; məs.: *Təhqiqat üçün komissiya seçilsin, yüngül tərbiyəvi cəza verilsin, töhmət olunsun* (Mir Cəlal); *Təvəqqə edirəm, münəvvərlərimiz məni diqqət ilə eşitsinlər* (Mir Cəlal); *Mən təklif edirəm ki, fədailərin çox hissəsi silahları atıb dağlara çıxaraq, "Şahı istəmirik, məşruto istayırik" deyib təhdid etsin-lər. Az bir hissəm də "Rədd olsun məşruto, padşah Allahu kölgəsidir"* deyib onlara qarşı çıxın (C.Cabbarlı); *Bəli, buyursunlar* (C.Cabbarlı).

Qoy baş əysin mənə çöllər...

Qoy arxamca bütün ellər

Alqış desin hünərimə.

(S.Vurğun)

Əmr və qərarlarda əmr cümləsinin bu tipindən daha çox istifadə edilir və onların xəbərləri, adətən, felin məchul növündə olur.

Əmr cümlələrinin xəbərləri birinci şəxslə ifadə edildikdə veziyət tamamilə başqa şəkil alır. Hətta burada birinci şəxsin tək və cəmini də bir-birindən ayırmak lazımlı gəlir. Əmr cümləsinin xəbəri birinci şəxsin təkinə aid olanda, sözün əsil mənasında, əmr aradan

çıxır, həm də yalnız əmr mənəsi deyil, əmr cümləsinə aid bir sıra başqa mənələr da aradan çıxır. Bu da təbiidir: adam öz-özündən xahiş edə bilməz, öz-özündən xahiş edə bilməz və s. Burada yalnız arzu, istək mənəsi qalır, məs.: *İndi xəbər verim oxucuma mən; Xəyalı küs-dürən bir faciədən* (S.Vurğun); *Mən gedim bir başa çıxm, görüm necə yerləşdilər* (C.Cabbarlı); *Mən də bi evdə gizlənib elə bumlara qulaq asım* (C.Cabbarlı); *Gəl səni beş dəqiqəliklə ora göndərəm* (C.Cabbarlı); *Qulaq ver, ondan sənə bir şey söyləyim* (C.Cabbarlı).

*Deyirəm ki, qanadını gərəndə hicran,
Birləşdirim ayrı düşmüş dost əllərini;
Həsrət çəkən sevgilişər qovuşan zaman
Şera düzüm bu vüsalın əməllərini.*

(S.Vurğun)

*Deyin, gülün, əl də çalın, heç qismayın səsinizi,
Gülər görüm, oynar görüm, xoşbəxt görüm hər vaxt siz!*!..
(S.Vurğun)

Xəbəri birinci şəxsin cəminə aid əmr cümlələrində isə əmr cümləsinə xas olan bütün mənələr qalır. Bu da onunla bağlıdır ki, burada dəyişən, təhrük edən özündən başqa şəxslər, yəni eləvə təhrük obyektləri də iştirak edir. Burada bir cəhət xüsusi olaraq nəzərə çarpar: belə cümlələrdə birinci şəxs həm təhrük edən, həm de təhrük olunanlardan biri kimi özünü göstərir. Lakin burada əmr cümlələrinin hemin mənələri çox zəifləyir, məs.: *Gedək, buradan gedək* (Mir Cəlal); *Bahadır bəy, gedək içəri* (C.Cabbarlı); *Pasa, onda bir yerdə gedək* (C.Cabbarlı); *Çal, bari son görüşdə keçmişin xatiratı ilə ruhlanıb yola düşək* (C.Cabbarlı); *Gəl toyumuz barəsində niyyət eylə-yək, gedək bayira, qulaq asaq*... (C.Cabbarlı).

*İndi yanımca gəl, yapış alımdən,
Bir Muğan qızına müraciət gedək.
Gözəl bir ələmi ziyanat edək...*

(S.Vurğun)

*Bülbül! Səhər-səhər qonaq budaga,
Günəşin eşqina bir dəstan qoşaq!
Ötək bağçamızda dodaq-dodaq...*
(S.Vurğun)

Əmr cümlələrinin xəbərləri bəzən felin başqa formaları ilə də ifadə olunur. Bu formalar içərisində felin vacib forması daha feal çıxış edir. Xəbəri felin vacib forması ilə ifadə olunan cümlələr, ümumiyyətə, işin vacibliyini bildirdiyi kimi, əmr məqamında işlənərək əmr mənası da ifadə edə bilir; məs.: *Artıq dilləri silaha, sözləri gülləyə dəyişməli* (C.Cabbarlı); *Bu gündən etibarən bu məsələ əbdəlik olaraq bitməlidir* (C.Cabbarlı); *Zülmdən qorxmamalı, qəcmamalı, Allah deyə hücum etməli* (C.Cabbarlı); *Bu saat bütün polis səfərbərliyə alınmalı, yiğincəqlər dağılmalı, zabastovkaçılardan bir nəşərinin ayığı yerdə qalan mədənlərə toxuna bilməməlidir. Bu saat axın saxlanılmalıdır* (C.Cabbarlı).

Xəbəri felin arzu-iltizam, bacarıq formaları ilə ifadə olunan cümlələri də bəzən əmr məqsədi ilə işlətmək olur; məs.: *Rica edirəm, vaxt az olduğu üçün yalnız Mirzə Rzanın mətanət və sədaqəti xüsusunda söyləyəsiniz* (C.Cabbarlı); *Qardaşlar, rica edirəm, etidalınızı qeyb etməyəsiniz* (C.Cabbarlı); *Artıq mən siz saxlamıram, buyura bilərsiniz* (C.Cabbarlı); *Siz gedə bilərsiniz* (C.Cabbarlı). Bu cümlələrin xəbərləri kimi çıxış edən və felin arzu-iltizam, bacarıq formalarında olan söyləyəsiniz, qeyb etməyəsiniz, buyura bilərsiniz, gedə bilərsiniz fellərini, həmin cümlələrdə eləvə heç bir məna və grammatik dəyişiklik etmədən felin əmr formasına çevirmək mümkündür; məs.: *Rica edirəm, vaxt az olduğu üçün yalnız Mirzə Rzanın mətanət və sədaqəti xüsusunda söyləyin.* *Qardaşlar, rica edirəm, etidalınızı qeyb etməyin.* Lakin bunsuz da həmin cümlələr təhrikedici karakter daşıyır və onların ilk variantlarını da əmr cümlələri hesab etmək olar.

Xəbəri felin xəbər forması ilə ifadə olunan cümlələr də yerinə görə əmr cümləsi kimi işlənə bilir; məs.: *Sənə bir saat vaxt verirəm. Bir dəqiqə də vaxt itirmədən gedirsən həmin yərə, – orada kimlərin yaşadığı haqqında ətraflı məlumat toplayıb geri qayidursan. Səni izləyən olsa, ona qarşı atəş açarsan.*

Xəbəri felin əmr forması ilə deyil, felin başqa formaları ilə ifadə olunan cümlələrin əmr cümləsi kimi işlenib-işlenmeməsini müəyyənələşdirmək üçün həmin cümlələrin hansı məqsədə işlədildiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün isə o cümlələrin daxili olduğu mətni, onların əlaqədar olduğu başqa cümlələri, işlədildiyi şəraititənəzərdən keçirmək lazımlı gəlir. Çünkü belə cümlələr əslində əmr cümlələri deyil, nəqli cümlələr olub, müəyyən şəraitdə əmr cümlə-

sını çevirilir. Həm də bunların əmr mənası ifadə edərək əmr cümləsi kimi işlədilməsi birbaşa deyil, dolayısı ilə olur. Zahirən bu cümlələrin heç biri əmr cümlesiə oxşamır.

Bəzən əmr cümlələri məsədlərdən və məsədə tərkiblərdən, yəni məsədə-cümələrdən ibarət olur. Məsələn, C.Cabbarının “1905-ci ilde” pyesində götürülmüş bu mükələmədə belə əmr cümlələrindən istifadə edilmişdir:

Polismeyster. *Volodini buraxmaq?*

Qubernator. *Buraxmaq!*

Polismeyster. *Elədir ki var, general həzərləri. Bu doğru əmrdir, cünki onun nüfuzu çox böyükdür.*

Qubernator. *Buraxmaq və sabahdan gec olmayıaraq onu və Əsriyanı mənə təslim etmək!*

Yenə həmin əsərdə qubernator məsədə-cümələdən istifadə edərək əmr verir: *Dəstənin başında kim durur? Eyyaz Əsriyan! Bu saat həbs etmək!*

Əmrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun qısalıq tələb etməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, qəti əmr ifadə edən cümlələr bir sıra hallarda ixtisar edilmiş şəkildə olur və bunun nəticəsində, fel olmayan, başqa nitq hissələrinə mənsub olan ayrı-ayrı sözlər və birləşmələr də əmr cümləsi əmələ götürə bilir. Məsələn, C.Cabbarının “Nəsəreddin şah” pyesində şah qulama *Sitarəni!* – deyə əmr verir. Burada *Sitarəni* bir sözden – isimdən ibarət əmr cümləsidir. Yaxud yenə həmin əsərdə şah *Sakit olun* mənasında *Sakit!* – deyə əmr edir. Burada əmr cümləsi yenə də bir sözden – sıfatdən ibarətdir. Yaxud başqa bir misal: *Polkovnik, onu buraxın. Yoldaşlarımlı elə bu gecə birbaş dustağa* (C.Cabbarlı). Bu cümlə də feli xəbəri olmayan əmr cümləsidir. Herbi əmr formaları da adətən belə qısa, azsözlü yarımcıq cümlələrdən, söz-cümlelərdən ibarət olur; məs.: *Farağat! Azad! İrəli! Arxamca! Birinci böyük bir addım sağa, üçüncü böyük bir addım sola, dördüncü böyük iki addım sola, addımla arş.*

Əmr cümlələrinde müəyyən məna incəlikləri əmələ getirilmək üçün ədatlardan istifadə edilir; məs.: *Gəl inad göstərmə eşqinə qarşı...* (S.Vurğun); *Salam söyləyək gəl əsən yellərə; Aparsın qoy onu uzaq ellərə* (S.Rüstəm); *Di gəl durnalara bir şeir deyək* (S.Vurğun); *Çox gözəl, Vaqifi çağırın görək* (S.Vurğun); *Ona tapşırın tənbəllik etməsin ha!* (Y.Sirvan).

Əmr cümlelerinin əmələ gelməsində bu ədatların heç bir ciddi rolu yoxdur. Əmr cümleleri onlardan asılı olmayaq əmələ gəlir və işlənir. Lakin bu ədatlar əmr cümlelerində müəyyən münasibətlər ifadə edir, əmr cümlelerindəki mənəni qüvvətləndirir, təkidlə edir. Ona görə də ədatla işlənən əmr cümleleri ədatsız işlənən əmr cümlelerindən fərqlənir. Bunu nezərə alaraq, dilçilik ədəbiyyatında bəzən bu cəhətdən əmr cümlelerini ədatlı və ədatsız əmr cümleleri deyə iki yerə ayıırlar.

NIDA CÜMLƏSİ

Nida cümleleri hiss, həyəcan bildiren cümle növü kimi qeyd edilir; məs.: *Ay haray, köməyə gəlin, taxtabənd uçuldı, adamlar qaldı altında!* (C.Cabbarlı); *Adə, Yaşar, Yaşar, Toğrul, Nüsrot...* Buraya gəlin, tutmuşam! Evimizi yixdi zalim oğlu... Su basdı aləmi... Bura gəlin!.. (C.Cabbarlı); *Nə çoxdur Qarabağda gözəl qız!* (Ə.Vəliyev).

Nida cümleleri nəqli cümlelerin, sual ve əmr cümlelerinin əsasında yaranır. Bu cümle növləri müəyyən şəraitde, yeni xüsusiyyətlər kəsb edərək nida cümlesiin çevrilə bilir; məs.:

Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!
Yo...x! Yo...x! Oğul, məktəbi-üsyandyı bu!
Molla deyil bundakı təlim edən!
Əlhəzər et, bir yeni şeytəndi bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!

(M.Ə.Sabir)

Bu nida cümleleri nəqli (*Yo...x! Yo...x! Oğul, məktəbi-üsyandyı bu!* *Molla deyil bundakı təlim edən!*.. bir yeni şeytəndi bu!.. baş-ayaq qandı bu!), əmr (*Əlhəzər et...* *Dur qaçaq, oğlum...*) və sual (*Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!*) cümlelerinin hiss, həyəcanla deyilməsi nəticəsində əmələ gəlmüşdür. Nida cümleleri hansı cümle növündən əmələ gəlirse (nəqli, sual, əmr), həmin cümle növünün ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə özündə saxlayır. Əvvəlkı cümle növünün xüsusiyyətini saxladığına görədir ki, sual cümlelerindən əmələ gələn nida cümlelerinin sonunda bir çox hallarda hər

iki cümle növüne (sual və nida cümlelerinə) məxsus xüsusiyyətləri aks etdirən işaretlər (sual və nida işaretləri) eyni zamanda işlədilir. Məsələn, *Sual qopdu hər ürkədən: - Şair, nə tez qocaldın sən?* (S.Vurğun); *Kim istəməz çarpışmağı firtınalarla?!* (S.Vurğun).

Nida cümleleri həm danişanın emosional duygu və həyəcanlarını, həm də onun başqa şəxs və əşyalara olan emosional-əqli münasibətlərini ifadə edə bilir. Nida cümleleri inam, inamsızlıq, heyvət, təecüb, şübhə, istehza, nifret, etinəsizlik, qorxu, vahimə, qəzəb, hirs, kin, sevinc, mərhəmət, mehribanlıq, rəhm, qəm, kədər, qüssə və s. kimi hissi halları ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu hissi hallarla yaxından bağlılıq və onları ifadə etmək xüsusiyyəti nida cümlelərinə nida cəhətlərindən ayıran əsas cəhətlərdəndir. Məsələn, S.Vurğunun "Vaqif" pyesindən götürülmüş aşağıdakı nida cümlelərinə bu cəhətdən nəzər yetirmək kifayətdir: *Aman! Bu olmasın Vaqifin səsi?!* *Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan; Səndə dağ havası duyuram, inan! Qonağı, qonağı – qonağa bir bax;* *Hər yoldan ötəni başa çıxardaq! Kişi, bu nə işdir?!* *Küsüb getdi xan?!* *Ah mənsəb... Ah şöhrət... yaranmasaydin!* *Aman! Ayaqladı müqəddəs dini;* *Bu tanrı düşməni, vətən xaini!* *Nələr gördün, aman, Vaqif!* *Nə qansızmış zaman, Vaqif!* *Nə gözəl də boyu var!* *İtil gözlərimdən, bivəfa yaram!* *Aha! Cürətə bax, cəsarətə bax!*

Bu nida cümleleri mənə incəliklərinə, emosional münasibət ifadə etmələrinə, intonasiyalara görə bir-birindən fərqlənir; məsələn, əger *Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan; Səndə dağ havası duyuram, inan!* cümchlərində sevinc, mehribanlıq kimi hissi hallar ifadə edilir; *Qonağı, qonağı – qonağa bir bax;* *Hər yoldan ötəni başa çıxardaq!* cümchlərində kin, qəzəb, hirs kimi hallar ifadə edilmişdir. Yaxud: *Nələr gördün, aman, Vaqif!* *Nə qansızmış zaman, Vaqif!* cümchlərinde töəssüf, mərhəmət, eyni zamanda qəm, kədər; *Aman! Bu olmasın Vaqifin səsi?!* cümlesiində heyvət və eyni zamanda sevinc kimi hissi hallar ifadə edilir; *Kişi, bu nə işdir?!* *Küsüb getdi xan?!* cümchlərinde töəssüf, kinaya qarşıq istehza ifadə edilir.

Ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən, məsələn, deyək ki, elmi dili nisbətən bədii dildə nida cümlelərindən daha çox istifadə edilir. Nida cümleleri, xüsusən, yüksək pafoslu, romantik əsərlərdə, şeirdə, dram əsərlərində olduqca çox işlədilir. Adı təsviri xarakter daşıyan əsərlərdə – roman, povest və hekayələrdə belə cümlelər nisbətən az işlənir.

Nida cümlelerinin əmələ gəlməsi, əsasən, onların mənasından asılı olub, yuxarıda sadaladığımız emosional mənalarla bağlı olan intonasiya ilə meydana çıxır. Lakin nida cümlelerinin əmələ gəlməsində bəzi başqa vasitələrdən də istifadə edilir. Bu vasitələrdən biri sual əvəzlilikləridir. Sual əvəzlilikləri öz əsil mənalardan sual məqsədi ilə sual cümlələrində işlədir. Lakin onlar bəzən öz mənalardan kənara çıxaraq, nida cümləsinə məxsus emosional mənalar ifadə etmək xüsusiyəti kəsb edir; məs.: *Bu qərib manzara nə qədər acı!* (S.Vurğun); *Səni duyan könülmə nə bəxtiyardı!* (S.Vurğun); *Yoldaş Kərim, görürənəni, gözəllik adamın başına nə həla gətirir!* (Mir Celal); *Artıq qanın deyil qara; O gün hara, bu gün hara!* (S.Rüstəm).

Nida cümlelerinin əmələ gəlməsinə kömək edən vasitələrdən biri dənidalar. Bunlar nida cümlelerinin emosionallığını, təsir qüvvəsini artırıb, onların mənalarının müəyyənləşməsini kömök edir. Nidalar, bir qayda olaraq, nida cümlələrində istifadə edilir. Ona görə də nidalar bu cümlələrin əsas əlamətlərindən sayılır. Nida cümləsinin mənası bi sira hallarda orada işlədirən nidadan çox asılı olur. Nida cümləsinin adı da onun nidalarla bu qədər yaxın məna əlaqəsində olması ilə bağlıdır; məs.: *Ah, yənə Sitarə xatırə düşdü?* (C.Cabbarlı); *Ox, o fəlakatlı gecə olmasayı!*.. (C.Cabbarlı); *Of, məni titrətdi sənin gözlərin; Göz yaşı görməsin ala gözlərin; Boy, tərsliyə bax!* (S.Vurğun); *Aman!*.. *Bağrım başı od tutdu, aman...* (S.Vurğun).

Nida cümlelerinin əmələ gəlməsində bəzən sual əvəzlilikləri ilənidalar eyni zamanda iştirak edir; məs.: *Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi; Onda ki övladi-vətən xam idi!* (M.Ə.Sabir); Ah, nə qədər mehribandır bu xoşbəxt sehər! (S.Vurğun); *Vay, vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah!* (M.Ə.Sabir); *Heyhat! Ah.. İnsafsız, gözəllər nə qədər insafsız olurmuş!* (Mir Celal).

Nida cümlelerinin əmələ gəlməsində xitabların da müəyyən rolü vardır. Xitab nida cümlələri üçün nə formal əlamət, nə də onların əmələ gəlməsi üçün bir vasite hesab edilir. Lakin xitablar bəzən əsil mənasında müraciət üçün deyil, bədii vasitə kimi işlədirib və nida cümləsinin əmələ gəlməsinə kömək edir. Belə hallarda xitablar tez-tez təkrarlanır, müxtəlif xitablar sadalanır, çox vaxt ey söyü ilə müşayiət edilir; məs.:

*Gəl öpüm üzündən, nazlı sevgilim,
Ey mənim söhbatlı, sazlı sevgilim!*
(S.Rüstəm)

*Qaranlıq gecədə səni gözləyib,
Durmaqdən yoruldum, ey dan uluzu!
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ey dan uluzu!*

(C.Cabbarlı)

Nida cümlelerinin əmələ gəlməsində cümlədə sözlərin təkrarının əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, təkrar bir sira hallarda ifadəni qüvvətləndirmək üçün işlənir. Sözlərin bu mənada təkrarı cümləyə emosionallıq verir, onun nisbəton yüksək intonasiya ilə deyilməsinə səbəb olur ve beləliklə də, nida cümləsinə məxsus xüsusiyətlər meydana çıxır; məs.: *Bu evə, bu evə, tez bu evə keç!* (C.Cabbarlı); *Qalx, qalx, düşkün dünya!* (C.Cabbarlı).

*Üşyançı ol, üşyançı ol, üşyançı, amandır!
Şərqiñ o qızıl qəndili sönmüş, onu yandır!
Dur, ağlama, sil gözlərinin yaşımı, tap can:
Üşyan yarat, üşyan yarat, üşyan yarat, üşyan!
Zəncirləri qırmaq, o böyük haqq yolu tapmaq
Üşyanladır, üşyanladır, üşyanladır ancaq!*

(S.Rüstəm)

Bütün bu deyilən vasitələr nida cümlelerində intonasiya ilə yanaşı çıxış edir.

Nida cümlelerinin bir hissəsi də təbrik, alqış, sağlıq söyləmək, istək, arzu kimi mənalar ifadə edən cümlələrdən ibarət olur; məs.: *Alqış galəcəyin qəhrəmanına!* (S.Vurğun); *Sağ ol, vətən oğlu!* *Sağ ol, qardaşım!* (S.Vurğun); *Yaşasın qardaş olan insanlar!* (S.Vurğun); *Qoca Şərqiñ Nərimani var olsun!* (Mir Celal); *Yaşasın Səttar xan inqilab!* (Mir Celal); *Rübabənin üzüyindən bir arzu keçdi: Tramvaylar kimi gurultulu bir hərəkət bizi həmişəlik Gəldiyivlərdən ayırsayı!*.. (Mir Celal); *Ay ana, nə olaydı, həmişə yanımıda olaydın!* (Mir Celal).

SADƏ CÜMLƏ SİNTAKSİSİ

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Cümle bir-birindən fərqli mənə və vəzifəyə malik müxtəlif mövqeli sözlərdən düzəlir ki, bunlara cümle üzvləri deyilir.

Lügəvi mənəyə və qrammatik şəkəl malik her bir söz və ya söz birləşməsi cümle üzvü ola bilər. Cümle üzvlərindən bəziləri cümləni quruluş cəhətdən yaratmaqdə və bitmiş bir fikri ifadə etməkdə ən zəruri və həlledici əhəmiyyətə malikdir, digərləri bunları izah etməyə, aydınlaşdırmağa, mənalarını tamamlamağa xidmət edir. Bunnardan birincilər baş üzvlər, ikincilər isə ikinci dərəcəli üzvlər adlanır. Məsələn, *Bu şagird dünənki tapşırığı düzgün yazımışdır* cüməsində *şagird* və *yazmışdır* sözləri bunları aydınlaşdırıran *bu*, *tapşırığı*, *düzgün*, *dünənki* sözləri olmadan quruluş cəhətdən cüməni əmələ gətirir və bitmiş bir fikir ifadə edir (*Şagird yazmışdır*). Aydınlaşdırıcı sözlərin – üzvlərin özləri də başqa-başqa mənə və vəzifəyə, həmçinin mövqeyə malikdir. Məsələn, *bu* sözü *şagird* sözünü (mübtədəni), *dünənki* sözü *tapşırığı* sözünü (tamamlığı), *düzgün* sözü (terzi-hərəkət zərfliyi) *yazmışdır* sözünü (xəbəri) aydınlaşdırıldından və aydınlaşdırılan sözlərsiz (baş üzvlərsiz) düşünülmədiyindən və ya onlarsız müstəqil şəkildə işlənədiyindən asılı üzvlər adlanır.

Cümle üzvləri özlərinin mənalarına, vəzifələrinə və mövqelərinə görə baş və ikinci dərəcəli üzvlər adı altında aşağıdakı şəkilde qruplaşdırılır:

Baş üzvlər: mübtədə və xəbər.

İkinci dərəcəli üzvlər: tamamlıq, təyin və zərflik.

Cümle üzvləri müxtəlif vəzifəyə malik olmalarına baxmayaraq, bir-biri ilə six qrammatik (sintaktik) əlaqədə: tabeedici və ya təbə mövqeyində olub, menaca tam bir vahid olan cümlələri yaradır.

BAŞ ÜZVLƏR

Cümənin baş üzvləri mənə və qrammatik cəhətdən cümənin əsasını təşkil edir və xəbər mübtədəyə predikativ əlaqə vasitəsilə bağlanır.

Mübtəda

Mübtəda cütterkibli cümlənin ele bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən cümənin digər üzvlərindən asılı olmayıb, adlıq halda olub, əlaməti (hərəkət, hal-vəziyyət, xassə, keyfiyyət) xəbərdə müyyəyen olunan əşyani (bu sözün geniş mənasında) bildirir. Mübtəda *kim*, *nə* və *hərə* suallarından birinə cavab olur; məs.:

Uşaq qaçıı; *Mən oxuyuram;* *Quşlar uçur;* *Hava qaralır;* *Qəhrəmanlar ölmürlər;* *Çoxu piyada gəlir;* *Bura çox manzorəlidir;* *Qəhrəmanlıq cəsarət tələb edir;* *Yay çox isti keçir;* *Bes üçdən çoxdur* və s.

Mübtədədə əşya anlayışı geniş olub, xəbərdəki əlamətin daşıyıcı kimi çıxış etməklə, qrammatik əşyalıq mənasına malik müxtəlif (lügəvi mənalı) sözlərlə – şəxs (insan), başqa canlı və cansız əşya, hadisə və məfhum, eləcə də məkan və s. bildirən söz, söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Mübtədanın adlıq halda ifadə etdiyi əşya tamamlıqların ifadə etdiyi əşyadan (müsteqim və ya qeyri-müsteqim obyekt) fərqli olaraq, özünü müstəqil və fəal göstərir; cümlədə fail (subyekti) kimi çıxış edir.

Beləliklə, adlar özünün əsil formasında, başqa sözlə, adlıq (əsas) halda işləndikdə öz ilkin əşya mənasını və ya sonradan əldə etdiyi substantivliyi – əşyalığı saxladıqdə mübtəda olduğu kimi (məsələn: *Daş tikinti materialıdır;* *Sən tək gözəl yoxdur cümlə cahanda...* (M.P.Vaqif)), başqa bir isimdən əvvəl gəlib attributivləşdikdə və ya ilkin attributivliyini saxladıqdə təyin (məsələn: *Daş divar çox uca idi;* *Yuxarı otaq daha səliqəli idi;* *Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz;* *Gözəl olmaz sən tək olsa gözəl yüz* (M.P.Vaqif)), hər hansı bir felden əvvəl hərəkətin təsirinə məruz qalan əşya kimi çıxış etdiqdə tamamlıq (məsələn, *Arabalardan tikintiyə daş daşıyırlar*), adverbiallaşdırıldıqda isə zərflik olur (məsələn: *Uşaqlar yuxarıraq çəcdilər;* *Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax...* (M.P.Vaqif)).

Türk dillerində, o cümlədən Azərbaycan dilində fellər, həmçinin adlar xəber olarken daşıdları qrammatik əlamət vasitəsilə subyekt (şəxs) bildirdiklərinə görə çox zaman cümlədə subyekti müstəqil sözlə ifadəsinə – mübtədəyə ehtiyac olmur; məs.: *Mən uşaqlığda hamışa gõy gurultusundan qorxardım* (İ.Əfəndiyev); *Uşaqlığda hamışa gõy gurultusundan qorxardım;* *Sən nə qədər böyük məxlugsanmış!*.. (M.Hüseyn); *Nə qədər böyük məxlugsanmış!.. O mənə nə*

isə demək istəyirdi (İ.Əfəndiyev); *Mənə nə isə demək istəyirdi; Çay içəndən sonra onlar bərabər məktəbə getdilər* (Ə.Məmmədxanlı); *Çay içəndən sonra bərabər məktəbə getdilər* və s.

Şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar aşağıdakı hallarda buraxılmır:

1) Üzerinə məntiqi vurğu düşdükde:

Elxan. Çixılacaq bir yol varsa, bari sən qaç, qurtar (C.Cabbarlı); *Şəkil çəkməyi manə o öyrətməsidir.*

2) Özündən sonra ki edatı və ya da, da bağlayıcıları işləndikdə:

Mən ki damdan, bacadan baxmaz idim; Su kimi hər tərəfə axmaz idim (M.Ə.Sabir); Aqşin. O da mənimlə danışmaq istəmədi (C.Cabbarlı).

3) Həmcins olduqda:

Nadir. *Qardaşlarım, yoldaşlarım, indi biz, bizim ailəmiz, bəlkə, siz də təhlükə qarşısındayıq* (C.Cabbarlı); *Mən və Qiyas bu məsələni lazımı təşkilatlar qarşısında rəsmi şəkildə qaldıracağıq* (Ə.Abbasquliyev).

4) Yarımçıq cümlədən ibarət olduqda:

– *Tumurcuqlarını kim yolub?*

– *Mən* (Mir Cəlal).

Altunbay. *Arada kim qaldı? Sən və qızmar odlar!* (C.Cabbarlı).

5) Ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan sadə cümlələrin mübtədası olduqda:

Elxan. Neçin o zəngindir, mən bir köləyəm (C.Cabbarlı); *Əvvəlcə onlar mələşdi, sonra biz banlaşdıq* (Y.V.Çəmənzəminli); *Elxan!* Bu, qarışqalar kimi ayaq altına tökülen insan cəsədləri, bu əllər, bu ayaqlar, bu kəllələr, bu sümükler, bunlar, bunlar da deyir lailahə illəhəllah, yalnız mən demirəm (C.Cabbarlı); *hesab edilmək, zənn edilmək, sayılmaq, elan edilmək, təyin edilmək* kimi meçhul (passiv) fellər cümlənin xəbəri olduqda, həmin cümlədə iki mübtədə iştirak edir¹.

Düşmənini düşmən hesab etməyəni dost bilmə, elə adam tanış adlanar, dost sayılmaz ("Qabusnamə"); *Bu kitab bütün yaxşılıqların mənbəyi, bütün elmlərin məzəzi, xeyir və mənşəət xəzinəsi, hikmət açarı hesab edilir* ("Kəlilə və Dimnə"); *Bu sülälatının hökmdarları*

Şirvanşahlar adlanırdılar ("Azərbaycan tarixi", *Azərbaycan zəbt ediləndən sonra torpaqların və suvarma sularının çox hissəsi xilafətin mülkiyyəti elan olundu* ("Azərbaycan tarixi"); *Buğatay bütün qüvvələrə sərkərdə təyin olundu* (Y.V.Çəmənzəminli, və s.).

Mübtəda insan məfhumu ifadə etdikdə kim sualına cavab olur; məs.:

Axşamüstü mən bu əhvalatı Quluya söylədim (İ.Əfəndiyev); *Biz bugünkü səadətimizə çıçaklı yollarla galib çıxmadiq* (Ə.Məmmədxanlı); *Onlar yavaş-yayaş danışıldalar* (M.İbrahimov); *Mən özüm onu tutub buraya göndərmişəm* (M.İbrahimov); *Uzun geyimli və saçlarının uclarından gümüş parçaları sallanan qızlar yürüyüşərək itləri qovdular* (Y.V.Çəmənzəminli); *Hacı Qara. Heydər bəy doğru deyir* (M.F.Axundzadə).

Mübtəda insandan başqa, digər canlı və cansız varlıqları ifadə etdikdə nə sualına cavab olur; məs.:

Atlar kişiñir, inəklər böyüür, qoyunlar mələşirdi (Y.V.Çəmənzəminli); *Quşlar uçdu əkildi; Vay, səsləri kəsildi* (A.Səhhət); *Çıxır dağ döşünə körpə qızular; Tərlanın səsini əks edir sular* (S.Vurğun); *Qar qurşaqdan yuxarı idi* (M.Süleymanov); *İlham təbiətin bəxş etdiyi bir imtiyazdır* (Y.V.Çəmənzəminli); *Xala, bu təsadüf nə qəribə şeydir?* (Ə.Məmmədxanlı); *Oxumaq bütün gənclərin vəzifəsidir* və s.

Mübtəda məkan anlayışı ifadə etdikdə *hara* sualına cavab olur; məs.:

İsfahan bir şəhərdir, hər kas öz vəkili (Məsəl); *Azərbaycan canubda Xəzər sahilində Qafqaz sira dağlarının o təyində gözəl bir ölkədir* (Ə.Məmmədxanlı); *Nə üçünə ürəyimə dammışdı ki, ora Muradgilin kəndidir* (İ.Əfəndiyev); *Bura sizin evinizdir, mən də sizin sahibinizəm* (Ə.Məmmədxanlı); *Abxaziya ölkəsi çox gözəl və mənzərəli dağlar qoyunda yerləşmişdir.*

Lügəvi suali nə və elecə də *hara* olan sözlər mübtəda olarkən şəxsləndikdə, yəni insan məfhumu ifadə etdikdə kim sualını tələb edir; məs.:

Dedi bir gün qarışqaya milçək: – Sən zirəksən və ya ki mən zirək? (A.Səhhət); *Alma edər idi yüz təfaxür; Əmrud özünü qıldı*

¹ Həmin fellərin məlum növü (*hesab etmək, saymaq* kimi iki vasitəsiz tamamlıq tələb edir (ba x: "Vasitəsiz tamamlıq" bölməsinə).

zahir (Füzuli); *Tülkü dedi: – Çox sağ ol, ey qurd lələ; Boş danişqdan nə yetər hasılə* (A.Səhhət); *Əlqıssə ki, bustanda qavun; Vəsf etdi özünü həddən əfzun* (Füzuli); *Danışır Bakı*.

Lügəvi suali *kim* və eləcə də *hara* olan sözlər məchul növ feli xəbərlərlər əlaqədə mübtəda olarkən məntiqi obyekti bildirir və nə sualı tələb edir; məs.:

Şəhərə xeyli qoşun toplanmışdı; Xam torpaqlarda gənclər tərəfindən onurlarla şəhər və qəsəbə salılmış, kolxoz və sovxoza təşkil edilmişdir.

Mübtədanın ifadə vasitələri. Mübtəda isim, şəxs əvəzliyi, təyini söz birləşməsi və məsədər tərkibi ilə, həmçinin substantivləşən digər nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə, eləcə də bunları əvəz edə bilən sual əvəzlikləri ilə ifadə olunur.

Substantivləşmə prosesində bir nitq hissəsi ismin morfoloji əlamətlərini (kəmisiyyət, mənsubiyət və hal şəkilçiləri) qəbul etməklə əşyalı məzmunu əldə edib, ismin sintaktik vəzifəsində çıxış edir. Substantivləşmə həm daimi (məs.: *gənc, qoca, dost, düşmən, qəhrəman* və s.), həm də müvəqqəti olur (məs.: *qurmızılar, ağlar, 26-lar* və s.) və hər iki halda əlamət və onun aid olduğu əşya birləşərək öz təzahürünü əlamət bildiren sözdə tapır; məs.:

Gənc oğlan biza yaxınlaşdı – Gənc bizi yaxınlaşdı; Gözəl qızlar hər axşam bu bulağa suya gələrdilər – Gözəllər hər axşam bu bulağa suya gələrdilər.

Beləliklə, mübtəda ya bilavasitə, ya da bilvasita (substantivləşərək) əşya bildirən müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Mübtədalar, əsasən, nitq hissələrindən isim, əvəzlik, məsədər, sıfət, say və zərfə (yer zərfi ilə) ifadə olunur.

İsimlə ifadə olunan mübtədalar. Mübtəda, əsasən, isimlə ifadə olunur. Bu isə ismin ən səciyyəvi xüsusiyyətindən – şəkilçisiz (adlıq hal) formada əşya ifadə etməsindən irəli gəlir.

Mübtəda ismin bütün növləri ilə (xüsusi və ümumi, konkret və mücərrəd, tək və topluluq bildirən və s.) ifadə olunur. Bu zaman mübtədalardan insan məfhumu ifadə eləni *kim*, başqa canlı və cansız əşyaları ifadə edəni *nə*, məkananlayışı ifadə edəni isə *hara* sualına cavab olur; məs.:

Kəbusey bizdən əvvəl oraya gəlmışdı (Y.V.Çəmənzəminli); *Uşaqlar ayaga qalxıb qoca müəllimlərini qarşıladılar* (Ə.Məmməd-

xanlı); *Məktubu qız verdi* (M.İbrahimov); *Sənməz. Xalq ərab-lərin cəbrindən qurtarmaq* üçün odlardan kömək istəyir (C.Cabbarlı); *Məhəbbət mənim gözlərimdə* Çandranı xilqətin tacina çevirmişdi (M.İbrahimov); *Bu dünyada qayğı bilməz oğlanlıraq, qızlıraq; Dünya geniş bir bağçadır, çiçəkləri bizlərik* (C.Cabbarlı); *Azərbaycan cənubda, Xəzər sahilində, Qafqaz sıra dağlarının o tayında gözəl bir ölkədir* (Ə.Məmmədəxanlı); *Nərgiz ki göz açdı bağı girdi; Bir baxmağının özün itirdi* (Füzuli).

Əvəzliklə ifadə olunan mübtədalar. Mübtədaların əvəzliklə ifadəsi geniş yayılmaqla əvəzliyin ayrı-ayrı məna növü ilə əlaqədar olaraq müxtəlif xüsusiyyətə malikdir.

Şəxs əvəzlikləri, xüsusən birinci və ikinci şəxs (tək və cəm) konkret şəxs ifadə edərək *kim* sualına, üçüncü şəxs isə, əslində substantivləşən işarə əvəzliyi olduğundan insan məfhumu bildirib-bildirməməsindən asılı olaraq həm *kim*, həm də *nə* sualına cavab olur; məs.:

Mən orada uşaqlara bizim kəndin məktəbini son nəfəsinə kimi müdafiə etmiş bir qəhrəmanın hekayəsinə danışacağam (Ə.Məmmədəxanlı); *Sən gərək rahi-həqiqətdə cahandan keçəsan; Xanimandan keçəsan, bas ilə candan keçəsan* (A.Səhhət); *Biz bugünkü sadətümizə çiçəkli yollarla galib çıxmadiq* (Ə.Məmmədəxanlı); *Çox gözəl, siz hacının bu ehsanları haqqında nə kimi qorara gəlmisiniz?* (M.S.Ordubadı); *O mənə nə isə demək istəyirdi* (İ.Əfəndiyev); *Onlar bir daş üstündə oturdular* (Ə.Məmmədəxanlı); *O nəmim cavanlıq şəkildirdi; Onlar düşünülmüş...* (Y.V. Çəmənzəminli).

Birinci və ikinci şəxsin cəminə bildirən *biz* və *siz* əsas şəxs əvəzlikləri *-lər* (cəm) şəkilçisi ilə işləndikdə nəzərdə tutulan şəxslər məhdudlaşır, azalır; məs.:

Bizlər qocalmışıq, siz cavansınız (Mir Cəlal).

Yiyəlik şəxs əvəzlikləri (ümumiyyətə, ismin yiyəlik hal şəkilçisindən sonrakı *-ki* (*-ki*, *-ku*, *-kü*) ismi sıfət şəkilçisini qəbul edən bütün sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar sahib şəxslə birlikdə mənsub əşyani da özündə eks etdirir və mənaca mənsub əşyaların insan məfhumu ifadə edib-etməməsindən asılı olaraq *kim* və *nə* sualına cavab olur; məs.:

– Neyləyim, – dedi, – mənim ki də bunlardır (İ.Əfəndiyev); *Səninki niyə birinci olur?* (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli); *Bizimkilər təndir qoyur, sən yüyür* (Mir Cəlal); *Sizinkilər gəlib çıxdı, yoxsa*

yoldadırlar?; Onunku yundandır; Onunkular, maşallah, od parçasıdır.

Qayıdış şəxs əvezlikləri öz təyin əvezliyinin mənşəbiyyət şəkilçisini qəbul etməsi ilə düzəldiyindən ikinci ve ya üçüncü növ təyini söz birleşməsinin ikinci tərəfi kimi meydana çıxır. Bu əvezliklər mübtəda rolunda ya təklidkə, ya da aid olduğu əsas şəxs əvezliyi ilə birgə işlənir ki, bu axırıncı halda subyekti təkidlilik yolu ilə daha da konkretlaşdırılır. Qayıdış şəxs əvezlikləri de əsas şəxs əvezlikləri kimi, əsasən, *kim* sualına, yalnız üçüncü şəxse aid olduqda bəzən *nə* sualına cavab olur; məs.:

Öz üm rəngli xoşlayıram deyə sizinkini də tünd elədim, – dedim (İ.Əfəndiyev); *Dil bər. Yaxşı, al, onda özün bunu düzəlt* (C.Cəbərlı); *Xeyr, – dedim, – mən özüm də tezən durmağa adət etmişəm* (İ.Əfəndiyev); *Yazılıları körpüclərə özü hakk etmişdir* (Y.V.Çəmənzəminli); *Nə vaxtاقan özümüz çalıb, özümüz oxuyacağú?* (İ.Əfəndiyev).

İşarə əvezliklərdən *bu* və *o* bilavasitə (adlıq hal formalarından), *belə* və *elə* isə nisbət şəkilçisi və ya cəm və nisbət şəkilçisi qəbul etməklə substantivləşdiyindən sonra mübtəda olur, *kim* və *nə* sualını tələb edir; məs.:

Bu, xəsta bir rus qızı idi (Ə.Məmmədxanlı); *Bu, heç bizim ağlığımızın gəlmirdi* (İ.Əfəndiyev); *O manə nə isə demək istəyirdi* (İ.Əfəndiyev); *Biz gözümüzü həyata burada açmış, onun göyləri, ulduları altında boy atmışıq – o bizim üçün doğmadır* (Ə.Məmmədxanlı); ...*Bütün bunlar indi nə qədər uzaq, nə qədər qəmli xatırılər olmuşdur* (İ.Əfəndiyev); *Onlar yavaş-yavaş danışındılar* (M.İbrahimov); *Bələləri iyirmi beş ailə idi* (M.İbrahimov).

*Qeyd. O işarə əvezliyi bu işarə əvezliyinə nisbətən abstraktlıq ifadə etdiyindən mənənə baş cümledən əvvəl gələn mübtəda budaq cümləsi tərəfindən konkretləşən mübtəda rolunda işlənər və budaq cümlədə *kim* və *ya nə* sual əvezliyinin iştirakından asılı olaraq *kim* və *nə* sualına cavab olar; məs.:*

Kim birinci gəlsə, o da mükafat alacaqdır; Kim ki getmişdi, o da gördü; Nə gətirilsə, o da satılacaqdır; Nə tökərsən aşına, o çıxar qasığına (Atalar sözü).

*Qeyri-müəyyəyen əvezliklər mübtəda olarken *kim* və *ya nə* sualına cavab olur; məs.:*

Pəyədən mal-qarani bəzi çıxardır qırğı; Bəzi səhryaya gedir islamaya, bəzi bağa (A.Səhhət); *Hamısı becərməkdən asılıdır* (İ.Əfəndiyev); *Hər şey zəhmətin başındadır* (İ.Əfəndiyev); *Bəziləri gülüşdü* (M.İbrahimov); *Kim isə qoluna girib, məni yuxarı çıxardı* (Ə.Məmmədxanlı); ...*Kimi taxtū kimi tacū kimi əfsər istədi... Heç birində aqibət bir zövqü rahət görmədim* (M.P.Vaqif); *Birdən qocanın gözlərində nə isə parlədi* (Ə.Məmmədxanlı); *Biri ölməzsa, dirilməz birisi* (H.Cavid).

Sual əvezlikləri bilavasitə eşa ifadə edən sözlərdə və söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədaların həm lügəvi, həm də sintaktik suali kimi, substantivləşməkən mübtəda olan sözlərin və söz birləşmələrinin isə sintaktik suali kimi işlənir; məs.:

Kim bilir, bəlkə də biz ömrümüzün yarısını artıq yaşamışq (M.İbrahimov); *Kim deyir onu?* (İ.Əfəndiyev); *Onun fikrini görəsən kim lər öz mahnularında oxuyacaqlar?* (M.İbrahimov); *Qalada nə var?* (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli); *Hara daha mənzərəlidir?*; *Kim qalib gəlsəydi, gələcəyi də o qazanacaqdı* (M.İbrahimov); *Nə faydalıdırsa, o da əkilsin; Hara sizin üçün əlverişlidirsə, ora bizim üçün də yararlı*.

Məsdlərlə ifadə olunan mübtədalar. Məsdlərlər fel adı olduğunu bilavasitə eşyalıq ifadə edib, insan məfhumu və məkan anlayışı bildirir və mübtəda rolunda təkcə *nə* sualına cavab olur; məs.:

Yaş a ma q öz-özülüyündə bir məqsəddir (Y.V.Çəmənzəminli); *Anı bir ehtiyatsızlıq və tələsmək bütün işi pozardı* (M.İbrahimov).

Sifətlə ifadə olunan mübtədalar. Sifətlər öz əsas sintaktik vəzifələri zamanı təyin rolunda işlənir, lakin substantivləşdiyindən sonra mübtəda da ola bilir. Əsl sifətlər, həmçinin isimdən və felden düzəltmə sifətlər felden əvvəl adverbiallaşdırılmış zərflik olduqları kimi, substantivləşib mübtəda olur, *-ki* (-ki, -ku, -kü), *-dəki* (-dəki) şəkilçili ismi sifətlər, *-diğim...* və *-acağım...* şəkilçili feli sifətlər isə heç vaxt adverbiallaşdırır, yalnız substantivləşib mübtəda olur. Birinci-lər qeyri-müəyyəyen, axırıncılar isə müəyyəyen eşa (geniş mənada) ifadə edərək, *kim* və *ya nə* sualına cavab olur; məs.:

Tənbəl deyər: ver yeyim, ört yatum, gözəl canım çıxmasın (Məsəl); *Sən tək gözəl yoxdur cümlə cahanda...* (M.P.Vaqif); *Yaxşılıarı qurtarib, pisləri qalıb; Sən sən olsan, Mərdan kimi lütlər çəkilib yerində oturar* (Mir Cəlal); "Ağlar" nə istəyir "qırmızılar"dan

(S.Vurğun); *Keçən işdən mərd i gidlər pozulmaz; Atalar deyibidir: töküllən dolmaz* (M.P.Vaqif); *Yersiz gəldi, yerli qaç* (Atalar sözü); *Sinasi dağlılar; Vəfəsiz bir eşqin dağının zülfünə bağlılar; Daxilin olmuşlar* (M.Müşfiq); *Çörəkxanadakılar vurhavur işləyir, su tökürlər, xamır yoğurur, kürəyə od qoyurdular* (Mir Cəlal); *Gördükleriniz bunlar olmuş, görəcəkləriniz də bunlar olacaq, başqa heç nə olmayıcaq.*

Sayla ifadə olunan mübtədalar. Saylar da substantivləşdikdən sonra mübtədə rolunda çıkış edir. Miqdar sayılarının, xüsusen qeyri-müəyyən sayıların substantivləşmə meyli, o cümlədən şəxslənməsi sıra saylarına nisbətən zəifdir. Miqdar və qeyri-müəyyən sayılar qeyri-müəyyən əşya (geniş mənada), sıra sayıları isə müəyyən əşya (geniş mənada) ifadə etməkələ, *kim* və ya *nə* sualına cavab olur; məs.:
Bir ar deyil, min də çox deyil (Məsəl); *On üç nəhsədir* (S.Rəhman); *Sizə borc verdiyimiz bu yuzlər və minlər şimal sərhədinəki neft yataqlarının amerikanların əlinə keçməsini təmin etməlidir..* (M.Ibrahimov); *Coxları onun xasiyyətinə dair vaxtilə söylənən əfsanələrə indi inanmur* (M.Hüseyn); *Birincilər bizim mədənin hesabındadır* (M.Süleymanov).

Zərfə ifadə olunan mübtədalar. Zərfin mənə növləri içərisində yer zərfəleri geniş mənada əşya, daha doğrusu, məkan ifadə etdiyindən bilavasitə mübtədə rolunda işlənir (yer bildirən isimlər və ismi birləşmələr kimi) və *hara* sualına cavab olur; məs.:

Şübhəsiz ki, buralar bir zaman evlərlə dolu olacaq... (Y.V.Çəmənzəminli); *Nə üçünsə ürəyimə dammişdi ki, ora Muradgilin kəndidir* (İ.Əfəndiyev); *Mimrə çox düşünmədən: – Belə bir bina üçün Ulusun içinde əlverişli bir yer görmürəm, – dedi və ali ilə ulusun üst tərəfini göstərərək: – oralar dağlıqdır* (Y.V.Çəmənzəminli); *Bu yerlər ömründə insan üzü görməmişdir* (İ.Əfəndiyev); *Harda olsan, ora döñər behiştə...* (M.P.Vaqif); *Burası həməzənlər düşərgahı imiş* (Y.V.Çəmənzəminli); *Aşağılar hələ gün idi, lakin Qızey qışlaşığın üzərinə xoş bir sərinlik enmişdi* (İ.Əfəndiyev).

Mübtədalar, əsasən, aşağıdakı söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə olunur:

- 1) təyini söz birləşmələri ilə;
- 2) məsder tərkibləri ilə;
- 3) feli sıfət tərkibləri ilə.

Təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar. Birinci növ təyini söz birləşməsinin tərefləri ayrı-ayrı cümle üzvü, birinci tərefi həmisi tərefi həmisi təyin, ikinci tərefi isə müxtəlif cümlə üzvü, o cümlədən mübtədə olur, yalnız ikinci növ təyini söz birləşmələrinin her iki tərefi birlikdə bu və ya başqa cümlə üzvü, o cümlədən mürəkkəb mübtədə olur.

İkinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar əsasən qeyri-müəyyən əşya bildirir və *kim*, *nə*, *hara* suallarından birinə cavab olur; məs.:

Qoca ev sahibəsi qapını açıb, onları içəri buraxdı (M.Ibrahimov); *Vətən eşqi daima qəlbimizdə sənməz bir atəşdir* (Ə.Məmmədxanlı); *Qız ürəyi necə zəif olurmuş* (İ.Əfəndiyev); *Biriki saniyə sonra siddətlər göy gurultusu başıım üzərində partladı* (Ə.Məmmədxanlı); *Oktiyabr ayı qurtarıldı* (M.Ibrahimov); *Böyük döyüş meydani atəş və hərəkət içərisində idi* (Ə.Məmmədxanlı).

Məsder tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədalar. Məsder tərkibləri mübtədə olub, *nə* sualını tələb edir; məs.:

Solmaz. Yadlar mərhamətinə sığınmaq od gəlininə yaramaz (C.Cəbbarlı); *Tənbələr, əyriya xeyirxahlıq etmək yaxşı işləyənin belindən basmaq deməkdir* (M.Ibrahimov); *Bitdi havayı gəzmək!* (İ.Əfəndiyev).

Feli sıfət tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədalar. Feli sıfətlər məsderlərdən fərqli olaraq yarandıqları şəkilçilər hesabına sıfətliyə malik olduğundan, substantivləşdikdən sonra (mürəkkəb) mübtədə rolunda işlənir, *kim* və ya *nə* sualına cavab olur; məs.:

Evdə isə sakit otaqların sükünatını pozan yənə o idi (Ə.Məmmədxanlı); *Burada qəbilə düzəldən, buranı abad edən midiyalı Cəməsb olmuşdur* (Y.V.Çəmənzəminli); *Şəhərdən gələnlər bizi "Ölürlər" adlı bir tamaşa göstərdilər* (M.Ibrahimov); *İndi gündüz işığında gördükleri onu daha da sarsıdı* (Ə.Məmmədxanlı).

Mübtədanın quruluşca növləri. Mübtədalar quruluşca iki növ olur:

- 1) sade mübtədalar;
- 2) mürəkkəb mübtədalar.

Sade mübtədalar leksik vahidlərə, başqa sözlərlə (sade, düzəltmə ve mürəkkəb sözlərlə), yəni nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalardan ibarətdir; məs.:

Hüm mət nə isə Murada danışırı (İ.Əfəndiyev); İndi hər yerdə xalq sənən başına and içir, oğul! (Ə.Məmmədxanlı); Nəhayat, yuxu qorxuya qalib gəldi (Y.V.Çəmənəzəminli); Arabaçı ciyinlərini çəkərək uzaqlaşdır (Ə.Məmmədxanlı); Mən vətəni canum kimi sevirəm; Ruhum, ətim, qanum kimi sevirəm (A.Səhhət); Çay içdikdən sonra onlar bərabər məktəbə getdiłar (Ə.Məmmədxanlı); Bəziləri gülişdü (M.Ibrahimov); Birdən qocanın gözlərində nə isə parladi (Ə.Məmmədxanlı); Çalışmayanlar, acizlər, tənbəllər və acı təbiatlilar həyatda müvəffəq olmazlar (Y.V.Çəmənəzəminli); Üçü də birdən qışqırdı (M.Hüseyn).

Mürəkkəb mübtədalar sintaktik vahidlərlə, daha doğrusu, təyini söz birləşmələri, məsələr və feli sıfət və s. tərkiblərlə ifadə olunan mübtədalardan ibarətdir; məs.:

Biz ikimiz də ayağı qalxdıq (İ.Əfəndiyev); Molla İbrahim-xəlil. Keçmiş və əldəki kürələrin gümüşünü Əylis erməniləri alıblar (M.F.Axundzadə); Çeşik çəkmək işi on nəşər gəncə həvalə olundu (Y.V.Çəmənəzəminli); Döyüşçülərdən biri yürüüb attı tutur (Ə.Məmmədxanlı); Bu anda birdən at ayağının səsi eşidilir (Ə.Məmmədxanlı); Solmaz. Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə yaraşmaz (C.Cabbarlı); Vətənin sevməyən insan olmaz; Olsa, ol şəxsədə vicdan olmaz (A.Səhhət).

Xəber

Xəber cütərkibli cümlənin ele bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən yalnız mübtədadan asılı olub, mübtədanın ifadə etdiyi eşyanın əlamətini (geniş mənada) bildirir, adətən, felin deyişən şəkilləri ilə, həmçinin adlarla və ad birləşməleri ilə ifadə olunur. Xəberin qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olması onun şəxse və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşması demekdir. Cümlənin xəber qütbü informativ cəhətdən daha qüvvətli olur; məs.:

Solmaz. Mən bir sənməz ulduzam ki, daim işiq saçaram (C.Cabbarlı); Bu şəhərə ki, təşrif-i-bəqalər gətiribsən; Sən xoş gəlib sən və səfələr gətiribsən (M.P.Vaqif); Butorpaqlar əsrlər boyu xalqımızın alm təri və qanı ilə suvarılmışdır – o bizim üçün müqəddəsdir (Ə.Məmmədxanlı); Biz bu ərəb yurtuçularından, bu vəhşi elbəyilərindən qurtulmałyq (C.Cabbarlı); ...Bəs deyirlər siz Leyli-Məcnun kimi sevişmisiniz? (S.Vurğun); Koxa. Bunlar o banın adamlarıdır (M.F.Axundzadə).

Tərkibli cümlədə yeganə baş üzv olan xəber daşıdığı morfoloji əlamətlə düşünlən subyektlə uzaşır və ikinci dərəcəli üzvləri öz etrafında qruplaşdırır; məs.:

İki aya qədər şimal torzfdəki ölkələri gəzib dönməli idim (Y.V.Çəmənəzəminli); Pəri xanım. Ay qız, qoy badyanı, əvvəldən gərək bunu gətirəydim (M.F.Axundzadə); Ah, nə gözləq iqlələr idi! (Y.V.Çəmənəzəminli); Gəlmədi ol sərvqəddü güləndən; Bir çıxayıdığ bu hicranın altından (M.P.Vaqif); Ay quşcuğazlar, nə yaraşqılsız (A.Səhhət).

Cümlədə xəberlər mübtədanın əlaqələnməsi xəberlik (predikativlik) kateqoriyasını və bununla da hökm və fikirlerin ifadəsinə yaradır. Hökm və fikir xəber vasitəsilə ya tösdig, ya da inkar edilir. Beləliklə, xəber obyektiv gerçəkliliyə və başqalarına olan münasibətimizin ifadəsinə tömən etməkdə həlliəcə rol oynayır. Xəberlik kateqoriyası ya morfoloji əlamətlərlə, ya da morfoloji əlamətlərsiz əmələ gelir. Bu cəhətdən xəberlik anlayışının ifadə tərzini iki növə bölmək olar: 1) morfoloji üslub; 2) sintaktik üslub.

Xəberin morfoloji üsulla ifadəsi. Azərbaycan dilində xəberin morfoloji üsulla ifadəsi daha geniş yayılmışdır. Bu üslub xüsusilə morfoloji vasitələrin – xəberlik şəkilçilərinin bütün nitq hissələrinə və eləcə də söz birləşmələrinə artırılması ilə xəber əmələ gətirilməsindən ibarətdir. Qeyd olunan əlamətlərin xəberlərdən atılması ilə xəberlik kateqoriyası pozulur və cümlələr müəyyən bir fikir və hökm ifadə etməyən söz yığınına çevrilir; məs.:

Pərzad. Anamın gözüün ağı-qarası bir mənəm (M.F.Axundzadə); Hər gedən gəlmış, mənim ol qəmküsərim gəlməmiş; Ey görmüm, qan ağla kim, çeşmi-xumarum gəlməmiş (M.P.Vaqif); "Qızğın"dan bizim evə gələn gənci biz yola verəcəyik zənnindəyəm (Y.V.Çəmənəzəminli); Turğut. Yazıq ki, heç bir yana gedə bilməyəcəksən (C.Cabbarlı); Altunbay. Siz gözləyin (C.Cabbarlı).

Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi. Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi morfoloji əlamətlərsiz, daha doğrusu, sözlərin sırası və intonasiya vasitəsilə emələ gelir.

Bu növ xəbərlərə felin əmr şəklinin ikinci şəxs təki ilə ifadə olunan feli xəbərləri, müqayisə edilən və bununla da iştirakı vacib olan subyektlərə (mübtədə) aid bəzi ismi xəbərləri, həmçinin yığcamlıq, təsirlik möqsədi ilə üslubla əlaqədar bəzi frazeoloji ifadələri (idiomlar, atalar sözü, zərbi-məsəllər və s.), xüsusən *var*, *yox*, *deyil*, *gərək* sözləri ilə ifadə olunan ismi xəbərləri aid etmek olar; məs.:

Altunbay. Sən get, onları gözləyirəm (C.Cabbarlı); *Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik; Ağ əllərin əlvan hanadan, Pəri!* (M.P.Vaqif); *Siz yüz iyirmi iki, bizi yüz iyirmi* (M.Hüseyn); *Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa* (Atalar sözü); *Bu qurtları qırmaq gərək. Dünənya həyqırmaq gərək* (M.Müsfiq); *Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyanda ortaqlardır* (Atalar sözü); *Aləma vəlvələ salmaq lazıim; Quruluş şairi olmاق lazıim!* (M.Müsfiq).

Xəbərin ifadə vasitəsi. Xəbər öz ifadə vasitələrinin genişliyinə və rəngarəngliyinə görə başqa cümlə üzvlərindən seçilir. Əgər mübtədə və tamamlıq yalnız substantiv söz və söz birləşmələri ilə, təyin attributiv söz və söz birləşmələri ilə, zərflik isə, əsasən, adversial söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunursa, xəbər bunların hamısı ilə və heç bir başqa cümlə üzvünün ifadə olunmadığı deyişən (təsriflənən) fello ifadə olunur. Xəbər tekce təsirlik hal şəkilcili adlarla, bir də ne təsriflənən fele, nə də adlara aid edilməyən feli bağlamalarla ifadə olunmur. Beləliklə, ifadə vasitələrinə görə xəbərin bu genişliyi onun cümlədə ən zəruri qrammatik kateqoriya olmasından irəli gəlir.

Xəbər öz ifadə vasitələrinə görə iki növə ayrılır:

- 1) feli xəbərlər;
- 2) ismi xəbərlər.

Feli xəbərlər. Feli xəbərlər yalnız fello ifadə olunur. Bununla belə, feli xəbərlərin özünəməxsus geniş forma və məna xüsusiyyətləri mövcuddur. Fel zaman, şəxs, təsirlik, növ, forma, inkarlıq və tərz kateqoriyalarına malik olmaqla daha çox predikativlik əlaqəsi yaradır və cümlədə, adətən, xəbər olur. Buna görə də bəzən fel və xəbər anlayışlarının eynileşdirilməsinə baxmayaraq, bunlar bir-birinə yaxın olan başqa-başqa kateqoriyalardır.

Fel xəbər olarkən bütün məna və forma xüsusiyyətləri (əlamətləri) ilə öz ekşini tapır və *nə et*, *nə etsin*, *nə etdi*, *nə etmişdir*, *nə edir*,

nə edəcək, *nə edər*, *(gərək) nə edə*, *nə etməlidir*, *nə edəsidir*, *nə etməkdədir*, *nə etsə* və s. suallardan birinə cavab olur.

Felin əmr formasında olan xəbərlər heç bir zaman şəkilçisi, eləcə də hekayə və rəvayet bildirən *idi*, *imiş köməkçi* felləri ilə işlənmir. Bu növ xəbərlər ikinci şəxsin tekinə aid olduqda sintaktik, ikinci şəxsin cəminə, birinci və üçüncü şəxslərin tekinə və cəminə aid olduqda isə morfoloji üsulla ifadə olunub, əmr olunan, həmçinin xahiş və arzu olunan hərəketin gələcək zamanda icrasını bildirir; məs.:

Molla! İşim yaşıdı, yazım, yazmayıım? Huşu başım çəşdi, yazım, yazmayıım? (Ə.Nəzmi); Altunbay. *Sən get, onları gözləyirəm* (C.Cabbarlı); *Səba, söylə mandən ol gülüzarə; Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin!* (Nəbatı); Turğut. *Siz onun yaziq görkəmİNə aldanmayın* (C.Cabbarlı); Altunbay. *Burax, burax gəlsinlər* (C.Cabbarlı).

Felin xəbər forması ilə ifadə olunan xəbərlər bütün zamanları əhatə etməklə daha geniş xəbərliy xüsusiyyətinə malikdir.

Felin xəbər formasının sadəsi zaman və xəbərlik (şəxs) şəkilçilərinin, mürəkkəbi isə bunularla yanaşı *idi*, *imiş köməkçi* fellərinin iştirakı ilə yaranır. Tekcə şühudi keçmiş zamanda olan xəbərlər tam bitkinlik, qotılık və şahidlik ifadə etdiyindən *idi*, *imiş köməkçi* felləri ilə işlənmir; məs.:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim; Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim... (M.P.Vaqif); *Yavuqlaşış qaydaşıyla q u c a q l a s d i, öp üs d ü...* (A.Səhhət); *Yarım gün də tarlaça əl işd iq* (Y.V.Çəmənəzəmli).

Sən məz. İndi onlار öz yerlərinə bərkitmışlər (C.Cabbarlı); *Onlar dünən gəlmisdirilər. Mənə bir sevgili qonaq gələcək; Galacək, bilmirəm haqq gələcək* (A.Səhhət); *O indi daha zəhmli və qüdrətli görünürdü* (Ə.Məmmədxanlı); *Rəbi. O burada Babək adı ilə yaşayırmış* (C.Cabbarlı); *Azad isə yalnız o zaman qayıda-caqdı* (Ə.Məmmədxanlı); *Əbu Ubeyd. Rəbi, Solmaz bu gün atəsgaha köçürüləcəkmış* (C.Cabbarlı); *Solmaz. Mən bir solmaz yarpağam ki, çıçaklıları bəzərəm* (C.Cabbarlı); *Bilsə idim, uyumaz idim səhbətə; Vəslisi ilə düşməz idim niyyat!* (Ə.Nəzmi).

Felin arzu (iltizam) forması ilə ifadə olunan xəbərlər heç bir zaman şəkilçisi qəbul etməsələr də, gələcək zamanda hərəketin arzu, istək yolu ilə icrasını bildirir. Bu növ xəbərlər *idi*, *imiş köməkçi* felləri ilə işləndikdə keçmiş zaman anlayışının ifadə edir. Bəzən felin arzu formasında olan xəbərlərdən əvvəl *gərək*, *kaş* və s. sözlər işlənib

xəbərdə ifadə olunan arzu, istək mənalarını daha da qüvvətləndirir; məs.:
Molla İbrahimxəlil. Dəxi ki gəlibsiniz, laməhalə gorəkdir ki,
iksir kürədə qaynadığı yerdən uzaqlaşmaya sınız (M.F.Axundzadə); Bu qanlı faciə dərs olsun bizi; Gərək hər zaman göz qoyaq cərgəmizə (S.Vurğun); Teymur ağa. Magər mən ölmüşəm ki, səni vəzir özgəsinə verə bilə? (M.F.Axundzadə); Gəlmədi ol sərvəqəddi güləndəm; Bir çıxayıq bu hicranın altından (M.P.Vaqif); Yaxşı. Gərək günəş dağları aşib sənəməyəydi; Gərək mənim dönmüş taleyim dənəməyəydi... (C.Cabbarlı).

Felin vacib forması ilə ifadə olunan xəbərlər heç bir zaman şəkilçisi qəbul etməyib, hərəkətin gələcək zamanda icrasının vacib olduğunu bildirir və idi, imiş köməkçi felleri ilə işləndikdə keçmiş zaman anlayışı ifadə edir. Vacib forması ilə ifadə olunan xəbərlərin inkarı, əsasən, -ma (-mə) şəkilçisi və bezen də ismi xəbərlər kimi deyil sözü ilə (sintaktik üsulla) yaranır; məs.:

Mən də, qardaş, sənin kimi dağ aş maliyam (S.Vurğun); Elxan. İnsanlığın nicat yolu bu mənfiur məzarlığın qara torpaqları üzərindən keçməlidir (C.Cabbarlı); Sən yenə də oyanaraq quşlardan əvvəl; Tunc sinəni verməlisən bizim Bozdağı (S.Vurğun); Bu qədər əmək sərf olunan qəbiləni sevməli və onun adət və qanunlarına hörmət etməlisiniz! (Y.V.Çəmənzəminli); Qorxmaz. Biz bu ərab yirticilərindən, bu vəhşi elbəylərdən qurtulmalıyıq (C.Cabbarlı); İki aya qədər şimal tərəfdəki ölkələri gəzib dönməli idim (Y.V.Çəmənzəminli); Əbu Ubeyd. Lakin siz bu gün səhər vergiləri gətirməliydiniz (C.Cabbarlı).

Felin lazımlı forması ilə ifadə olunan xəbərlər də zaman şəkilçisi qəbul etməyib, hərəkətin gələcək zamanda icrasının lazım olduğunu bildirir və idi, imiş köməkçi felleri ilə işləndikdə keçmiş zaman anlayışı ifadə edir. Lazımlı forması ilə ifadə olunan xəbərlərin inkarı -ma (-mə) şəkilçisi və en çox deyil sözü ilə meydana çıxır; məs.:

Biz gələsi deyilik, onlar gələsidiirlər; O dünən bizi xəbər verəsiyim.

Felin davam forması ilə ifadə olunan xəbərlər də zaman şəkilçisiz işlənib, hərəkətin icrasının indiki zamanda, idi, imiş köməkçi felleri ilə işləndikdə isə keçmiş zamanda davam etdiyini - bitmədiyini ifadə edir; məs.:

Ya bizi sahib olubdur başı saçlı çağalar; Cüçələr tək bizi çəkməkdədirler işsə, əmu! (Ə.Nəzmi); O bu çətin və məsul vəzifənin öhdəsindən hamını heyrətə salan bir bacarıq və istedadla gəlməkdə idi (Ə.Məmmədxanlı); O bir zamanlar həmin bu yolla şəhərə gəlməkdə imis.

Felin şərt forması başqa fel formalarından fərqli olaraq, müstəqil xəber kimi işlənə bilməyib, yalnız tabeli mürekkeb cümlənin şərt və bezen mübtədə, tamamlıq, yer və s. budaq cümlələrinin xəbəri olub, hərəkətin gələcək zamanda, idi, imiş köməkçi felleri ilə işləndikdə isə keçmiş zamanda müəyyən şərtlə əlaqədə icra edildiyini bildirir; məs.:

Darı, künçüd, arpa, buğda əkməsəm; İljin üç fəslində zəhəmat çəkməsəm; Ac qalmazmən gözəl, məsum uşaglar? (A.Səhhət); Elxan. Mənimlə gedəcək olsan, səni xalqdan ayıran bu altunlardan, bu sansız sərvətdən bir qrupunda vaz keçib yola çıxmalısan (C.Cabbarlı); Deməsin, Vaqif, əcəl kim, gəlsə məndən can alır; Kimdir ona can verən, fərmani-yarım gəlməmiş (M.P.Vaqif); Bilsə idim, uymaz idim söhbətə; Vəslisi ilə düşməz idim niyyətə (Ə.Nəzmi); Kim oxusə, o da qiymət alacaqdır; Nəyi tapşırısa, onu da oxuyacağım; harada işləsə, oraya da köçəcəyəm.

Xəbərin felin məna növləri ilə ifadəsi. Felin ayrı-ayrı məna növləri xəbər rolunda öz məna xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlamaqla, predikativlik münasibətlərinin müxtəlif şəkildə meydana çıxmamasına və cümlənin struktur cəhətdən adı quruluşuna müəyyən təsir edir.

Məlum növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər həm təsirli, həm də təsirsiz olur. Bütün təsirli fellər kimi, məlum növ təsirli fellər də vəsitiəli tamamlıqlarla yanaşı, vəsitsiz tamamlıq tələb etdiyi halda, məlum növ təsirsiz fellər (ümumiyyətə, bütün təsirsiz fellər) yalnız vəsitiəli tamamlıq qəbul edir, daha doğrusu, vəsitsiz tamamlıqla işlənmir. Beləliklə, məlum növ feli xəbərli cümlələrdə məntiqi və qrammatik üzvlər bir-birinə uyğun gelir (subjekt – mübtədə, obyekt – tamamlıq) və adı qaydada sıralanır; məs.:

Ulduz heç bir söz demədi (Ə.Məmmədxanlı); Elxan. Mən onu çox sevirdim (C.Cabbarlı); Hər axşam kökləyir aşiq sazını (S.Vurğun); Özüm rəngli xoşlayıram deyə, sizinkini də tünd elədim (İ.Əfəndiyev); Altun bay. Sən get, onları gözləyirəm (C.Cabbarlı).

Mənə bir sevgili qonaq gələcək; Gələcək, bilmirəm haçaq galəcək (A.Səhhət); Rəbi. O burada Babək adı ilə yaşayırımsız (C.Cabbarlı); Ancıq açılmayırla qorxur ki, sən; Onu birdəfəlik rədd elayaşan (S.Vurğun); Altun bay. Sən get, onları gözləyirəm (C.Cabbarlı); Zalxa. Tarverdi, Pərzad ilə qoşa qarıyasın! (M.F.Axundzadə).

Məchul növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər təsirsiz olduğundan vasitəsiz tamamlıq tələb etmir. Bu növ feli xəbərlərin subyekti məchul və ya qeyri-feal (passiv) olduğundan çox vaxt zahirde olmur və həm də məntiqi obyekti qrammatik subyekte uyğun gelir, yəni mübtəda kimi çıxış edir. Məntiqi subyektin işlədilmesinə ehtiyac olduqda o yalnız vasitəli tamamlıq kimi meydana çıxır (məs.: *Məktub* yazılıdı – *Məktub Azər tərəfindən* yazılıdı).

Ocaqlar çatıldı, kabablar bişdi (S.Vurğun); Altun bay. Ağac bar gətirmək üçün əkilir (C.Cabbarlı); Hacı Qara. Toxumunuz yer üzündən götürürüsün! (M.F.Axundzadə); Sənməz. Bəli, Solmaz məhv ediləcəkdir (C.Cabbarlı); Üç dəfə çalındı qapının zəngi; Kimdir qonaqlığa bu vaxtsız gələn (S.Vurğun); Bu torpaqlar əslər boyu xalqımızın alın təri və qanı ilə suvarılmışdır – o bizim üçün müqəddəsdir (Ə.Məmmədxanlı).

Qayıdış növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər, adətən, təsirli fellərdən düzəlib, əsasən, təsirsiz olur (*geyinmək* və *soyunmaq* fellərinin başqa) və buna görə də vasitəsiz tamamlılıq işlənmir. Bu növ feli xəbərli cümlələrdə məntiqi subyekti qrammatik subyekte uyğun gəlib mübtəda kimi çıxış etməklə menaca məntiqi obyekti də ifadə edir, başqa sözlə, subyekti hərəkəti öz üzərində icra edir; məs.:

Sel kimi töküldü göydən yağışlar (S.Vurğun); Açılin, iyli güllərim, açılın; Allı-əlvənlə güllərim, açılın (A.Səhhət); Solmaz. Mənsiz güllər açılmاسın, axar sular dayansın; Oxu, bülbülbəl, bəlkə yarım oyansın... (C.Cabbarlı); Hər isti yazın da, soyuq qışın da; Üzündə, gözündə şəfq söküldü (S.Vurğun); Qoy mən paltomu geyinim, gedək.

İcbar növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər təsirli fellərdən düzəldiyi kimi, təsirli də olur və buna görə də vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu fellərdən ibarət xəbərlər menalarındaki icbarlı xüsusiyyətin-dən asılı olaraq iki və daha artıq subyektin varlığını nəzerdə tutur və mübtəda rolunda işlənen subyekti hərəkəti başqa (meydanda olmayan və ya mübtəda kimi işlənmeyən) subyekte gördürür; məs.:

Əbu Ubeyd. Eləmi? Yaxşı, gəldin. Sizi çağırtdıram (C.Cabbarlı); Ata kimi danışdırıb hər bir nəşəri; Səadət də, galəcək də sizindir, – dedi (S.Vurğun); Əbu Ubeyd. Apar, yanına gəlmək üçün yalan dediyinə görə bu cəhənnəm bəkcisinə əlli təziyanə vurdurub, altı ay həbs etdir (C.Cabbarlı); Sonrasa qarışub yen qızlara hər gün oxudardı öz əsərini (S.Vurğun).

Qarşılıq növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər, əsasən, təsirli fellərdən düzəlib təsirsiz olur və buna görə də vasitəsiz tamamlıq tələb etmir. Bu növ fellərdən ibarət xəbərlər hərəkətin subyekti tərəfindən (tek olduqda) meydanda olmayan, daha doğrusu, mübtəda rolunda çıxış etməyən (başqa bir) məntiqi subyektlə qarşılıqlı icra edildiyini və ya bir neçə subyektin (cəm olduqda) hərəkəti qarşılıqlı icra etdiklərini bildirir; məs.:

Yay fəsiyyidi, bir gün axşam çağında; Gəzişirdim Qız qalası dağında (A.Səhhət); Məni görçək hönkürtü ilə aqlaşdır (Y.V.Çəmənəzəminli); Yavuqlaşüb qardaşıyla qucaqlaşdı, öpüşdü... (A.Səhhət); ...Bəs deyirlər siz Leyli-Məcnun kimi sevişmisiniz!.. (S.Vurğun).

Ismi xəbərlər. Feldən, daha doğrusu, təsriflənən feldən başqa, digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunan xəbərlər ismi xəbər adlanır. Beləliklə, ismi xəbərlər isim, sıfət, say, əvəzlik, məsədər, feli sıfətlə, həmçinin teyini söz birləşmələri, məsədər və feli sıfət tərkibləri və s. ilə ifadə olunur.

Xəbər ismin məna və quruluşca bütün növləri ilə (xüsusi və ümumi, konkret və abstrakt, tek və topluluq bildirən və s.) ifadə olunur; məs.:

– Sahibi Qəmərbənəndur. Bir adı da Səadət xanımdır (M.İbrahimov); Zalxa. Ba, nə yaxşı yaylıqdır! (M.F.Axundzadə); Nisya deyil, sözüm həqiqatdır (M.İbrahimov). İküzlülük qorxudan əmələ gələn bir xəstəlikdir (M.Hüseyn); Əlacım nadir, millətimdir, gərək dərdini çəkəm (M.İbrahimov).

Xəbərlər sıfətin bütün mənə növləri və dərəcələri ilə ifadə olunub mübtədəya aid keyfiyyət, əlamət və s. bildirir.

Tarverdi. Allah, tüfəngi necə uzundur! (M.F.Axundzadə); Sən hər əsrərə gözəl idin, dağların əzəmətli idi, çayların coşqun idi, torpaqların bərəkatlı idi (Ə.Məmmədxanlı); Sənməz. Burada iş toyuq-cüca üzərində deyil, məsələ dəha dərindir (C.Cabbarlı); Mən nə bilim böylə cəfakar imiş; Ax, bu pərvənə nə dilazar

imiş (Ə.Nəzmi); *Solmaz. Altunbay çox hıyləgər və yırtıcıdır* (C.Cabbarlı); *Bir zaman bunlar da sizinkilər kimi qapqara idi* (M.İbrahimov).

Xəbərlər sayıların bütün mənə növləri ilə ifadə olunub, mübtədaya aid kəmiyyət, sira və s. ifadə edir; məs.:

Ağə dedi, yox, sahih bilir ki, üç yüzdür (M.İbrahimov); *Altunbay. Hədəf bir, nəticə də bir və heçdir* (C.Cabbarlı); *Fək. Mən bircəyəm!* (M.F.Axundzadə); *Pəri çoxdur, nə fayda, heç birinin; Adamlıq ədasi, hayif ki, yoxdur!* (M.P.Vaqif); *Altunbay. Sizə hər şey azdır* (C.Cabbarlı); *Müsəmirədə çıxış edənlər o nuncular idi.*

Əvəzliyin bütün mənə növləri (qeyri-müəyyəyen əvezliklərdən başqa) xəbər rolunda işlənir.

Şəxs əvezliklerinin hər üç növü (əsas, yiyəlik və qayıdış şəxs əvezlikleri) xəbər rolunda çıkış edir. Qayıdış şəxs əvezlikləri isə bəzən əsas şəxs əvezliklərdən sonra gəlməklə birlikdə mürəkkəb ismi xəbər olur; məs.:

Pərzad. Anamin gözünün ağı-qarası bir mənəm (M.F.Axundzadə); *Rəbi. İsləm dininə, bir olan Allahla qarşı tüşyan qaldıran, xalq içində təbligat aparıb elmi dinsizliyə, zinaya, yolbasarlığa, tüşyana çağırın sənmisən?* (C.Cabbarlı); *Bızləriz o ki, müsəlman deyəriz adımıza; İftixar eyləyiriz şörhəti-əcdadımıza* (Ə.Nəzmi); *Nahaq yera elə bılırik ki, bizi dənəvələşdirən yaşınlar axmaq olublar, ağıllı elə bir bizi k* (M.İbrahimov); *Gələnlər bizimkilər idi; Kişi, vallah, günah özüm dadır* (M.İbrahimov); *Günahkar mən özüməm.*

İşarə əvezlikləri həm sadə cümlənin, həm də xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin ismi xəbəri rolunda işlənir; məs.:

Altunbay. Bax, mən buya m (C.Cabbarlı); *Evdə isə sakit otagaların sükünetini pozan yenə o idi* (Ə.Məmmədxanlı); *Naçalnık. Heydər bəy, yoldaşların bulardım?* (M.F.Axundzadə); *Sənməz. İşin iç üzü belədir* (C.Cabbarlı); *Yaxşısı budur, nə pis iş tut, nə da pis söz eşit* (M.İbrahimov).

Sual əvezlikləri, adəten, sual cümlələrinin xəbəri rolunda işlənir; məs.:

Bu ağalar kimdir? (M.İbrahimov); *Naçalnık. Bəs yoldaşların kim idi* (M.F.Axundzadə); *Elxan. Lakin əsil məqsəd nədir?* (C.Cabbarlı); *Nuxulular. Molla Həmid, bu dərviş nədir, bu xoruz nədir?* (M.F.Axundzadə); *Bir de görüm, necəsan?* (M.İbrahimov);

Tarverdi. *Siz necəsiniz?* (M.F.Axundzadə); *Məstəli şah. Xanım, Hələmxan ağa, Şahbaz bəy indi haradadırlar?* (M.F.Axundzadə).

Qeyd. Qeyri-müəyyəyen əvezliklərdən (sual əvezliklərdən törəyen kimi, kim isə, kimə, nə isə, nəsə və sairədən başqa) az qismi xəbər olur; Bu işdə günahkar hamı deyil, bəziləridir.

Zərfin də bəzi növləri xəbər rolunda işlənir; məs.:

Yoxsa bir vaxt aylacaqsınız ki, gecdir (M.İbrahimov); *Tələsmə, Tahir, hələ təzdir* (M.Hüseyn); *Bəli, ağa burdadır* (M.İbrahimov); *Xəlil yüzbaşı. Ay ağa, buradadırlar, tapmışam, gəlin!* (M.F.Axundzadə); *Şirzad bu saat a şağıdadır, - deyib, Yarməmməd boyununu uzatdı, - çağırıbm?* (M.İbrahimov); *Ferma müdürü də içəridədir* (M.İbrahimov).

Məsələlər ismi xəbər kimi çıkış edir və başqa ismi xəbərlərdən fərqli olaraq cəm şəkilçisi qəbul etmir; məs.:

Əlbəttə, zahirdə bu da irəliləməkdir (M.İbrahimov); *Bələ qoyulmuş aləmin binası; Dəyişməkdir tərəqqinin əsası* (A.Səh-hət); *Tənbəlik yatmaqdır, ölümdür* (M.İbrahimov).

Təyini söz birləşmələrdən hər iki tərəfi birlikdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olan ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, bəzəi təsadüfdə isə mənə xatırınə təyin və təyin olunanandan ibaret tərəfləri birlikdə eyni bir üzv kimi çıkış edən birinci növ təyini söz birləşməsi ismi xəbər rolunda işlənir; məs.:

Mən kənd müəlliməsiyəm (Ə.Məmmədxanlı); *Oxqay, can dərmanıdır* (M.İbrahimov); *Mən orda məskən salmaq fikrindəyəm* (Ə.Məmmədxanlı); *Koxa. Bunlar obanın adamlarıdır* (M.F.Axundzadə).

Məsələ, feli sıfət və ismi sıfət terkipləri bəzən hissələrinə – üzvlərinin ayrılmadan cümlənin mürəkkəb bir üzvü, o cümlədən ismi xəbəri olur; məs.:

Kapitanın qapısından həyat ummaq; Əjdahanın ağızından nıcat ummaq deməkdir! (M.Müşfiq); *Ahura Mazda cavab verdi: – Ən savab işlər susuz yerə su çıxarmaq, ağaç əkmək, körpü salmaq, zərərli həşərati öldürməkdir* (Y.V.Çəmənzəminli); *Almaz. İndi burada mən bir dərs deyənəm, bir də vətəndaşam* (C.Cabbarlı); *Ahura Mazda cavab verdi: – Mənə an sadıqlar yaxşı fikirli, yaxşı sözlü və yaxşı hərəkətlilərdir* (Y.V.Çəmənzəminli).

İsmi xəbərlərin hal kateqoriyasına və qoşmalara münasi **bəti. İstər adlar, istərsə də ad birləşmələri, yəni ismi birləşmələr təsirlik haldan başqa, bu və ya digər halda işləndikdən və bəzən də ayrı-ayrı qoşmları qəbul etdikdən sonra xəbər rolunda çıxış edir.**

Adlıq haldə olan söz və elcə də söz birləşmələri bilavasitə xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək xəbər olur; məs.:
Elxan. Mənəm mügəssir, mən (C.Cabbarlı); *Bu hansı Səlimidir?* (M.Ibrahimov); *Elxan. Budur əsrər boyu qanun adına hökmənləq sürən qanunsuzluq!* (C.Cabbarlı); *Bazar günləri səhər saat səkkizdən on ikiyə qədər xırda tacir və alverçilərə mal burax-dığımız yer oradır* (M.Ibrahimov); *Ay quşcuğazlar, nə yarasıqlısız* (A.Səhhət); *Məni qocaldan da elə onların dərdidir* (M.Ibrahimov).

Yiyəlik haldə olan sözlər xəbər şəkilçisi və ya qoşma və xəbər şəkilçisi qəbul etdikdə ayrılıqda müstəqil olaraq xəbər olur; məs.:
Torpaq sizindir – bir pay, su sizindir – iki pay, mal sizindir – üç pay, toxum bizimdir – bir pay, bax, bu əl, bu zəhmət bizimdir – bu da bir pay, elədi ki pay (M.Ibrahimov); *Elxan. Kimindir və nə üçün onundur?* (C.Cabbarlı); *Kərim. Qız Bayramındır!* (M.F.Axundzadə); *Vaqifi derlərdə çox gözəl sevən; Elə bildim, sən də onun kimisən...* (M.P.Vaqif); *Onun sağından və solundan hərarətli fisiltular eşidildi: – Xan səninlədir, başlasana!* (Y.V.Çəmənzəminli).

Yönlük haldə olan sözlər ya bilavasitə xəbərlik şəkilçisi, ya da qoşma və xəbərlik şəkilçisi qəbul etməklə xəbər olur; məs.:
Gərək bütün cavanları ayağa qaldırasınız, ümidiñ sizədir (M.Ibrahimov); *Hacı Qara. Əleykəssalam!* Naşurun topu neçiyədir? (M.F.Axundzadə); *Almaz. Yoldaşlar, mənim sözüm yoxsun və ortabək kəndlilərdir* (C.Cabbarlı); *Yanardağ. Cavab ver, odalar galını!* Axır bütün ümidi sənin qüdsiyyətinədir (C.Cabbarlı); *Onlar da sənə qarşıdır.*

Yerlik haldə olan sözlər qoşma qəbul etmədiyinə görə, birbaşa xəbərlik şəkilçisi ilə işlənməklə xəbər olur; məs.:
Ağlamalı günün axırı tədədir; Hələ indi sanda nə var, ağlar-sın! (M.P.Vaqif); *Elxan. Halbuki mən onu altunlara, dinlərə, köləliyə qarşı mübarizəyə çağırarkən açıqlanıb atlığı baltanın yeri budur, göysümdədir* (C.Cabbarlı); *Yadındamıdır mazi – o keçmiş gözəl*

əyyam?! (A.Səhhət); "Quzğun" dan bizim evə gələn gənci biz yola verəcəyik zənnindəyəm (Y.V.Çəmənzəminli).

Cıxışlıq haldə olan sözlər ya bilavasitə (qoşmalsız), ya da qoşmalardan sonra xəbərlik şəkilçisi qəbul etməklə xəbər rolunda çıxış edir; məs.:

Almaz. Yoldaşlar, mən özüm də bu kənddənəm, getmişəm, yenə də qayıdır bu kəndə sizin aranıza gəlmışəm (C.Cabbarlı); *O nə bundan, düzü, nə ondandır; Yeni bir şey, acaib insandır* (A.Səhhət); *Şirin sözlərinin çox müştəqiyəm; Danışmayıb kiriməyin nədəndir?* (M.P.Vaqif); *Qəbilənin tarixi onun tərcüməyi-halında ibarətdir* (Y.V.Çəmənzəminli).

Xəbərin var, yox, deyil sözləri ilə ifadəsi. İsmi xəbərlər bəzən adların və ad birləşmələrinin bu sözlərdən biri ilə işlənməsindən bəzən olur; məs.:

Vaqif, öyünmə ki, kəmalımız var; Allaha şükür ki, kəmal da yoxdur (M.P.Vaqif); *İndi o da yoxdur* (Θ.Məmmədxanlı); *Halbuki sənin də nöqsanın az deyil* (M.Ibrahimov).

Xəbərlərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi. İnkarlıq kateqoriyası xəbərdə, adətən, iki (morpholoji və sintaktik) üsulla meydana çıxır. Feli xəbərlər inkarlığı, əsasən, morfoloji üsulla, yəni -ma (-mə) inkarlıq şəkilçisi və inkarlıq bildirən nə sözü ilə, ismi xəbərlər isə təkcə sintaktik üsulla, daha doğrusu, nə və deyil sözləri ilə ifadə edir; məs.:

İlyas bu fərmana o qədər də əhəmiyyət vermirdi (M.S.Orubadi); *Elxan. Ancaq unutma ki, nə olursa olsun, Elxan Biləganlı bu məsum gözəlliyi unutmayaçaqdır...* (C.Cabbarlı); *Nə yordan doyur, nə əldən qoyur* (Atalar sözü); *Nə ətdir, nə balıq* (Atalar sözü); *Onlar gələn deyil, gedək.*

Xəbərin quruluşu növləri. Xəbərlər, feli və ismi olmasından asılı olmayaraq, quruluşca iki növ olur:

1. Sade xəbərlər;
2. Mürekkeb xəbərlər.

Sadə xəbərlər leksik vahidlərlə, başqa sözlə, sadə, düzoltma və mürekkeb sözlərlə, yəni nitq hissələri ilə ifadə olunur; məs.:

Altun bay. Sən get, onları gözləyirəm (C.Cabbarlı); *O bütün günü fikirləşirdi* (Θ.Məmmədxanlı); *Təbiati belədir, xeyir-xahdır* (M.Ibrahimov); *Elxan. Çünkü bizim gedəcəyimiz yollar*

da başqa - başqadır (C.Cabbarlı); *Kimin ki, yaxşı dostu var, o xoşbəxtidir* (M.İbrahimov).

Mürəkkəb xəbərlər sintaktik vahidlərlə, daha doğrusu, təyini söz birləşmələri, məsədər, feli sıfət və ismi sıfət tərkibləri, *idi, imiş* köməkçi fellərinin qoşulduğu sözler və s. ilə ifadə olunur; məs.:.

Orası mən m işim deyildir (C.Cabbarlı); *Yaxşı deyiblər: savadsız ev susuz dəyirman kimidir...* (C.Cabbarlı); *Elxan. Mənim yolum sənə qarşıdır* (C.Cabbarlı); *Mən Gəncə torpağındanam, baba, - dedi, - Həmdünyan kəndinə gedirəm* (Ə.Məmmədxanlı).

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR

İkinci dərəcəli üzvlər baş üzvləri və biri digərini izah edir. Cümənin ikinci dərəcəli üzvləri tamamlıq, təyin və zərflikdən ibarətdir.

Tamamlıq

Tamamlıqlar feli xəbərə, həmçinin ismi xəbərə aid olur. Tamamlıqlar ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər hallarında və bəzi qoşmalarla işlənən sözler və birləşmələrlə ifadə olunub, əşya bildirir. Tamamlıqlar hərəketin təsirinə məruz qalan, hərəketin icrası naticəsində yaranan, hərəketin çıxdığı, yönəldiyi obyekti, əlamətin (geniş mənada) müqayisə obyekti və s. ifadə edir.

Tamamlığın ifadə vasitələri. Tamamlıq özünün əşya mezzundan asılı olaraq hallana bilən bütün söz və söz birləşmələri ilə ifadə olmasına görə, bir növ, mübtədə ilə ceyniyyət teşkil edir.

Tamamlıqlar nitq hissələrindən isim, şəxs əvəzliyi, məsədər, həmçinin substantivləşən işarə əvəzliyi, sıfət, say və s. ilə da ifadə olunur; məs.:.

Yol uzungu mən çoxluçı çək dərdim (İ.Əfəndiyev); *Hər şey birlikdən, hünərdən asılıdır* (Ə.Abasov); *Solmaz. Məni ondan tək bir atəşgah ala bilər* (C.Cabbarlı); *Özüm rəngli xoşlayıram deyə, sizinkini da tünd elədim* (İ.Əfəndiyev); *Özümüz azad bir torpaqda hiss edirdim* (M.S.Ordubadı); *Söhbəti cavanlıqdan, sevməkdən, sevilməkdən saldı* (Ə.Abasov); *Qubernator. Səndən soruşuram, bunu kim öldürmüdü?* (C.Cabbarlı); *Bakı şəhərində anadan olmuş otuz-otuz beş yaşlı bir adam haralari gəzməmişdi*

(M.İbrahimov); *Sən allah, bax, buranı öz evin hesab elə* (İ.Əfəndiyev); *Təzə gözəl görən kimi köhnəni unudular* (Ə.Vəliyev); *Bacarmazsını!* Çünkü milyonlardan yüz qat azsınız! (S.Vurğun).

Bu cümlələrdəki tamamlıqlardan çıçək, birlidən, hünərdən, cavanlıqdan isimlə, məni, səndən əsas şəxs əvəzliyi, sizinkini yiyəlik şəxs əvəzliyi, özünü qayıdış şəxs əvəzliyi, sevməkdən, sevilməkdən mesdər, bunu, ondan işarə əvəzliyi, həraları sual əvəzliyi, buranı yer zərflı, köhnəni sıfət, milyonlardan isə sayıla ifadə olunmuşdur.

Tamamlıqlar ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələri və məsədər tərkibləri, substantivləşən feli sıfət tərkibləri və s. ilə ifadə olunur; məs.:.

Solmaz. Yaddar mərhamətinə sığınmaq od gəlininə yaraşmaz (C.Cabbarlı); *Hər kim çatınıyi görəsə doyunca; Ömrün iç üzünü o anlayacaq* (S.Vurğun); *Bir gecə qar bizim dağın da təpəsinin əhang kimi ağardı, ancaq İmaməli kişi dağda toy çaldırmadğan ol çəkmədi* (Ə.Əylisli).

Tamamlıqların ifadə vasitələrindəki əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar, eləcə də vasitəli tamamlıqlar müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik kateqoriyası ilə əlaqədar olaraq daha geniş, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar isə məhdud ifadə vasitələrinə malikdir. Buna görə də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar leksik-semantik cəhətdən müəyyənlilik bildirən nitq hissələri və söz birləşmələri ilə (xüsusi isimlər, əsas, yiyəlik və qayıdış şəxs əvəzlikləri, həmçinin substantivləşən işarə əvəzlikləri, bəzi feli sıfət və feli sıfət tərkibləri, eləcə də üçüncü növ təyini söz birləşməsi və s.) ifadə olunmur.

Hərəketlə obyekt arasındaki əlaqənin xarakterinə görə tamamlıqlar iki növə bölündür: 1) Vasitəsiz (müstəqim) tamamlıq; 2) Vasitəli (qeyri-müstəqil) tamamlıq.

Vasitəsiz tamamlıq

Bu növ tamamlıqlar hərəketlə bilavasitə (müstəqim) bağlı olub, hərəketin təsirinə məruz qalan obyekti ifadə edir. Vasitəsiz tamamlıqlar ismin tesirlik hali ilə ifadə olunur.

Vasitəsiz tamamlıqlar formasına görə iki cür olur: 1) hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqlar; 2) hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar.

Təsirlik hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqlar. Təsirlik hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqlar aid olduqları fellər tərəfindən idarə

olunduqlarından, başqa sözlə, həmin fellərə idarə əlaqəsi ilə bağlılıqlarından, cümlədəki yerləri sərbəst olur; məs.:
...Çandranı mən bu cür sevirdim, mənim gücüm də bu sevgidədir (M.Ibrahimov); "Rast" qurtaran kimi Çərkəzi alqışladılar (İ.Əfəndiyev); Əlibəy. Ata, həbs etdilər yaxşı Eldarı! (S.Vurğun).

Bu misallarda vasitəsiz tamamlıqlar Çandranı cümlənin bütün üzvlərindən əvvəl, Çərkəzi yalnız xəbərdən əvvəl, Eldarı isə bütün üzvlərdən sonra işlənmişdir.

Təsirlik hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar. Təsirlik hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar, bir qayda olaraq, aid olduqları fellərin yanında gelir; məs.:

O daşlı-kəsəkli boz səhərlarda; Cörək də yeyirdik, şeir də yazdıq (S.Vurğun); Sonsuz qadınlara sovgat aparardılar (Y.V.Çemənzəməlini); Ay Tanrıqlulu, yüyür lapatka gətir (M.Hüseyin).

Bu misallarda vasitəsiz tamamlıqlar: cörək, şeir, sovgat və lapatka bilavasitə aid olduqları feli xəbərin yanında işlənmişdir. Bunları aid olduqları fellərdən (xəber) aralı işlətmek, yəni aralarına başqa söz daxil etmək mümkün deyildir.

Vasitəsiz tamamlıqlardakı bu ikili xüsusiyyət təsirlik hal şəkilçisinin qoşulduğu sözlər müəyyənlik məzmunu vermesindən irəli gəlir ki, nöticədə təsirlik hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar müəyyənlik, təsirlik hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar isə qeyri-müəyyənlik bildirir. Məsələn, *şagird dəftəri aldı* cümləsində məlumat verənə dinləyən arasında onlara vaxtile və yaxud səhəbet zamanı məlum olan müəyyən bir əşyadan (obyekt) səhəbet gedir, *şagird dəftər aldı* cümləsində, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyən bir əşya – *dəftər haqqında* səhəbet gedir.

Azərbaycan dilində xüsusi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, *kim* sual əvəzliyi, substantivləşən işarə əvəzlilikləri, yer zərfəri (*ora, bura, içarı, irali və s.*), *-daki (-dakı)* şəkilçili ismi sıfetlər, *-digi..., -acağı...* şəkilçili feli sıfətlər, üçüncü növ təyini söz birləşmələri və sairə həmçinin müəyyən məfhum ifadə edir və bunu görə de vasitəsiz tamamlıqlar olarken hər zaman hal şəkilçisi ilə işlənir; məs.:

Səlim onlara gəlib Dilaranı yeni bir kinoya dəvət etdi (M.Ibrahimov); Mən Hindistani, İraqı, Misri, Ərəbistanı gəzdim, sizin kimi bir dosta rast gəlmədim (M.Ibrahimov); Qadın da onu təqib etdi (S.Vurğun); Mən yenə də sən i sevirəm (M.Ibrahimov); Altunbay. Sən get, onları gözləyirəm (C.Cabbarlı); Ana bunu

hiss etdi (İ.Əfəndiyev); Altun bay. Mən özümüz sizə tanıtdıraram (C.Cabbarlı); – Orada kimi tanıyırsan? – Həç kimi (M.Hüseyin); Çandra sənənin qüdrətinə nümayiş etdirir (M.Ibrahimov).

Bu misallardakı Dilaranı, Hindistani, İraqı, Misri, Ərəbistanı, sənə, onu, onları, bunu, özümüz, kimi, heç kimi, sənənin qüdrətinə vasitəsiz tamamlıqlarını təsirlik hal şəkilçisiz, yəni qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar kimi işlətmək olmaz, eks teqdirde həmin cümlələr ya heç bir məna ifadə etməz, ya da mənaları dəyişirler.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar, adətən, ümumi isimlərlə, həmçinin ikinci növ təyini söz birləşmələri, bəzən də heç nə əvəzliyi və sairə ilə ifadə olunur; məs.:

Bir fəhlə öz əli, öz zəhmətiylə... Həyata, insana məhəbbətiylə; Mismar da düzəldər, şeir də yazır (S.Vurğun); Fəhlələr hardansə xərək tapıb gətirmişdilər (M.Hüseyin); Siz onu itələyərək əlinə bir alma cecəsi verdi (Y.V.Çemənzəməlini).

Bu misallardakı *mismar, şeir, xərək, alma cecəsi* vasitəsiz tamamlıqları qeyri-müəyyənlik bildirir.

Vasitəsiz tamamlıqlar müəyyənlik bildirdikdə kimi, nəyi, haranı suallarından birinə, qeyri-müəyyənlik bildirdikdə isə yalnız nə sualına cavab olur.

Vasitəsiz tamamlıqların əsas mahiyyətini və ya əhatə dairəsini aydınlaşdırırkən onların hərəkətlə olan əlaqələrini nəzərə almaq lazımdır.

Vasitəsiz tamamlıqların böyük bir qrupu aid olduğu fellərdə ifadə olunan konkret fiziki hərəkətin icrası nöticəsində yaranan və yaxud dəyişikliyə uğrayan, o cümlədən subyektin (hərəkət vasitəsi) təsirinə məruz qalan maddi obyekti ifadə edir. Bu tamamlıqlar da öz növbəsində bir sıra mənə xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı növlərə bölünür.

Nötcə obyekti bildirən vasitəsiz tamamlıqlar. Bu növ vasitəsiz tamamlıqların ifadə etdiyi əşya (maddi varlıq) hərəkətin icrasından əvvəl mövcud olmayıb, yalnız aid olduğu hərəkətin təsiri ilə, yəni onun icrası nöticəsində yaranır. Bu növ tamamlıqlar *yaratmaq, qurmaq, kəşf etmək, tikmək, yazmaq, toxumaq* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olur; məs.:

Iğidlar alaçıq tikdilər (İ.Əfəndiyev); Mən, doğrudan da, bu fikirdəyəm ki, Roma öz qüdrətini göstərmək üçün Çandranı yaratmışdır (M.Ibrahimov); Qacar. Burda kəllələrdən bir qala qurun! (S.Vurğun); Bir şeir yazmışdım dərdi-dilimdən; Cox bəyəndin, qızım, öpdün əlimdən (Ə.Cavad).

Tam dəyişikliyə uğrayan vasıtəsiz tamamlıqlar. Vasıtəsiz tamamlıqların bu növünün ifadə etdiyi əşya hərəkətin icrasından əvvəl də mövcud olur, lakin hərəkətin təsiri ilə, yeni onun icrası nəticəsində tam dəyişikliyə uğrayır, başqa sözlə, yox olur. Bu növ tamamlıqlar *məhv etmək, dağıtmaq, uçurmaq, söndürmək, sindirməq* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəberlərə aid olur; məs.:

Nəhayat, yanğını söndürdülər (M.Hüseyn); *Xalq. Komalarımızı daşıdırılar* (C.Cabbarlı); *Vaqif. Uçurma könlümün xani-manını...* (S.Vurğun); *Eyyaz. Su stəkanını salıb sindirdim* (İ.Əfəndiyev); *Qadın səsi ilə oxunan bir mahni otağa dolaraq gecənin sükütunu pozdu* (İ.Əfəndiyev).

Qismən dəyişikliyə uğrayan vasıtəsiz tamamlıqlar. Bu vasıtəsiz tamamlıqların ifadə etdiyi əşya hərəkətin icrasından əvvəl də mövcud olur, lakin hərəkətin təsiri ilə, yeni onun icrası nəticəsində tam dəyişikliyə uğrayıb yox olmur, yalnız daxili keyfiyyət, əlamət və sair cəhətdən qismən dəyişikliyə uğrayır. Bu növ tamamlıqlar *rəngləmək, qaralmaq, ağartmaq, işıqlandırmaq, böyütmək, kiçitmək, süpürmək, təmizləmək* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəberlərə aid olur; məs.:

O, mazutlu əlini üzüñə çırpıb, yanagını daha da qaraltdı (M.Hüseyn); *Sönməkdə olan ocağın zəfər şəloşü onların çöhrələrinin işıqlandırırı* (İ.Əfəndiyev); *Əllər, düşüncələr aləmlər qurur; Ürək də böyükür öz sərhədini...* (S.Vurğun); *Görünür, qız evi bir az bundan qabaq silib-süpürmüdü* (İ.Əfəndiyev).

Yer və yaxud vəziyyət dəyişikliyinə uğrayan vasıtəsiz tamamlıqlar. Vasıtəsiz tamamlıqların ifadə etdiyi əşya hərəkətin icrasından əvvəl də mövcud olur, lakin hərəkətin təsiri ilə, yeni onun icrası nəticəsində məkanı münasibətcə yer və ya vəziyyət dəyişikliyə uğrayır. Bu növ tamamlıqlar *yaxınlaşdırmaq, uzaqlaşdırmaq, gətirmək, aparmaq, daşıməq, qovmaq, oynatmaq* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəberlərə aid olur; məs.:

Tez-tez gəlib onu qonşu kəndlərə aparırdılar (İ.Əfəndiyev); *Altınbay. Siz iki həftə bundan qabaq vergiləri gətirməliydiniz* (C.Cabbarlı).

Bu növ tamamlıqların özləri də hərəkətin icrasında feal və qeyri-feal iştirak etməsinə görə iki yerə bölünür:

Bu tamamlıqların ifadə etdiyi obyektlər, adətən, insan məfhumu bildirdikdə aid olduqları fellərdəki hərəkətin icrasında, əsasən, feal iştirak edir; məs.:

Yenə də onlar sükut dolu ağır baxışlarla məni yola saldılar (M.Ibrahimov); *Aşıq çağırıldılar* (İ.Əfəndiyev); *Zamundar öz camadarıntı, yəni mübəsirini manım dalımcı göndərmişdi* (M.Ibrahimov).

Bu tamamlıqların ifadə etdiyi obyektlər cansız varlıqları və bəzən də eyni mənədə insan məfhumu bildirdikdə hərəkətin icrasında qeyri-feal iştirak edir; məs.:

Təxtil-rəvanı qulların çıyından alıb yerə qoydular (İ.Əfəndiyev); *Mən də öz stəkanımı götürdüm* (M.Ibrahimov); *Sona qarı dağlara gedib bir atək içək gətirdi* (İ.Əfəndiyev); *Toğrul. Bacısını sürükliyib aparmışlar* (C.Cabbarlı).

Vasıtəsiz tamamlıqların böyük bir qrupu konkret fiziki hərəkətin icrası nəticəsində yaranan, dəyişikliyə uğrayan, o cümlədən subyekti təsirinə məruz qalan obyekti deyil, subyekti *qavrama* (*dark etmə, danışma, eşitmə, hiss etmə və s.*) obyekti olur. Bu tamamlıqların özləri də subyekt və hərəkətə olan münasibətləri cəhətdən bir-birindən seçilir. Bunların bəziləri (*görmək, nəzərdən keçirmək, seyr etmək* kimi fellərə aid olduğunu) qavrama prosesində subyektdən aralı olduğu halda, bəziləri (*duymaq, hiss etmək, başa düşmək, tanımaq* kimi fellərə aid olduğunu) subyekta yaxınlaşmış olur və bu yaxınlaşmada real təsiri obyekti deyil, əslində subyekt özü hiss edir; məs.:

Səlimnəz arvad Aslanı az görməmişdi (M.Hüseyn); *Nəfəssiz buddalar, bütür, ehramlar; Min il eşitmədi insan səsini* (S.Vurğun); *Əhmət tililin, həm də ətrafdan baş verən digər hadisələrin mənasını, bir növ, dərk edə bilmirdi* (M.Hüseyn); *Tikintidə işləyənlər Sənubəri, qiyabi də olsa, çıxdan tanyurdular* (İ.Əfəndiyev); *Atlıların, hər halda, yaxşı məqsədlə gəlmədiyi ni hamı duyurdu* (M.Hüseyn); *Gənc qadın nə düşünmürdü?* (İ.Əfəndiyev).

Bəzən bu növ tamamlıqlar mətndə *hiss etmək, duymaq* kimi fellərin mənasını ifadə edən *görmək, eşitmək* və sair fellərə aid olur; məs.:

Mən bu gözlərdəki məhəbbəti də, sözümüzün axırını gözləyən intizarı da görürüm (M.Ibrahimov).

Bəzən *hesab etmək, zənn etmək, sanmaq* felləri və bu fellərin mənasına yaxın *saymaq, bilmək, adlandırmaq* felləri ilə ifadə olunan xəberlər iki vasıtəsiz tamamlıq teleb edir. Bu tamamlıqlardan əvvəlcincisi həmişə müəyyən vasıtəsiz tamamlıq (dərkətmə obyekti), ikincisi isə qeyri-müəyyən vasıtəsiz tamamlıq olub, gümanetmə və qisman müqayisə (bu halda *kimi* qoşması ilə işlənir) obyekti olur; məs.:

Bəndəli qətiyyən xəyal edə bilməzdə ki, Məşədi Hüseyin onu öz həmkarı, öz zəhmət yoldaşı, öz bərabəri sayar (Mir Cəlal);

Demək olar ki, o da başqa iranlılar kimi İranı dünyanın ən abad və gözəl ölkəsi. Tehrani dünyanın ən böyük paytaxtı, şahı qibleyi-aləm. Allahın kölgəsi və şahların şahı bildirdi (A.Makulu); Tahirzadənin mühüm mətləblər müqabilindəki bu ağırlığını bəziləri ehtiyat, bəziləri tərəddüd, Mirzə Abbasqulu isə təmkin, səbir adlanndurdu (Mir Cəlal); Onlar çarı, onun bütün dəstəhini öz ətəyində bir ləkə kimi hesab edir... (A.Makulu).

Təyin etmək, həmçinin bu mənada işlənən qoymaq feli də iki obyekt tələb edir; məs.:

Mən səni bu gündən dəstəyə başçı təyin edirəm.

Qeyd. Vasitosız tamamlıqlar, xüsusun icbar və bəzən də məlum növ oxutdurmaq, söylət(dir)mək, danışdırmaq, dilləndirmək və s. fellərə aid olub, insan möthumu ifadə etdikdə hərəkəti bilavasita icra edən məntiqi subyekt olur; məs.:

Bir neçə xalq mahnısı çaldırb Gülaçarı oxutdurdu (İ.Əfəndiyev).

Vasitosız tamamlıqların bir qrupu aid olduğu hərəkətin maddi-məkan münasibətini ifadə edir. Bu tamamlıqlar lügəvi cəhətdən yer (məkan) məzmunu bildirən isimlər, zərfər və söz birləşmələri ilə ifadə olunub gəzmək, dolanmaq, getmək, gəlmək, keçmək kimi hərəki fellərə aid olur; məs.:

Fərhad. Cöllərə düşdüyüm o vaxtdan bəri; Dolandım dağları, meşəlikləri (S.Vurğun); Üç verstlik yolu piyada getməli idi (M.Hüseyn); Hər halda şose yolunu keçin, çıxın ora... (M.İbrahimov); Dolasıydım məbədləri gizlিা; El dərdini el ağızından duyadım (Ə.Cavad); Biz onun sahəsin i gəzirk (M.İbrahimov).

Vasitəli tamamlıq

Bu növ tamamlıqlar ismin məkani-grammatik halları olan: a) yön-lük; b) yerlik; c) çıxışlıq hallarında və c) qoşmalarla işlənən isimlərlə, əvəzliliklərlə, həmçinin substantivləşmiş digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunub əşyalıq (geniş mənada) bildirir.

İsimin yönülük halında işlənən vasitəli tamamlıqlar. Bu vasitəli tamamlıqları da ifadə etdikləri mənaya görə aşağıdakı növlərə ayırmalı olar: 1) bənzəmə-oxşama bildirənlər; 2) yönəlmə bildirənlər; 3) məqsəd bildirənlər və s.

Bənzəmə-oxşama bildirənlər vasitəli tamamlıqlar, əsasən, təsirsiz fellərlə işlənib subyektin (mütbəda) oxşadıldığı əşyani bildirir; məs.:

Onlar işni və səadət içində olan körpə uşaqlara bənzəyirdi (İ.Əfəndiyev); Oğlum, Firdun, sən mənim oğlumsan, halal südəmmiş bir adama oxşayırsan (M.İbrahimov); Axt yayda bu suyun hər damcısı bir qızılı bərabər olur (İ.Əfəndiyev).

Bu növ tamamlıqlar bəzən təsirli fellərlə işləndikdə müstəqim obyektin (vasitosız tamamlıq) oxşadıldığı əşyani bildirir; məs.:

Dilara həmişə onu ərinə, əri isə Dilaraya oxşadırdı (M.İbrahimov); Fərhad. Mən sonin eşqinə çapdim dağları; Cənnətə döndərdim qayalıqları (S.Vurğun).

Qeyd. Bu növ tamamlıqlar yaraşmaq, yaramaq və s. fellərlə, həmçinin sənat, adat, məxsus və s. kimi isimlərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olduqda tam bənzəmə-oxşama deyil, aid olma, xas olma və səairə bildirir; məs.:

Eldar. Yaraşmayır basılmaq qəhrəman gürcülərə (S.Vurğun); Eldar. Arxadan vurmaq igidi yaraşmaz! (S.Vurğun); Şapur. Şahlara layiqdir, doğrudan o qız (S.Vurğun); Şeyx Şairə sənətdir tikanlı sözlər (S.Vurğun).

Yonəlmə (yaxınlaşma) – istiqamət bildirən vasitəli tamamlıqlar, adəten, təsirsiz fellərlə işlənir. Bunlar təsirsiz hərəki (dinamik) fellərlə (yaxınlaşmaq, yanışmaq və s.) aid olduqda subyektin (mütbəda) öz fiziki hərəkətinin icrası prosesində istiqamət aldığı əşyani, təsirsiz qeyri-hərəki (statik) fellərə (müraciət etmək, əmr etmək, yalvarmaq, əlac etmək və s.) aid olduqda subyekti (mütbəda) öz qeyri-fiziki hərəkətinin icrası prosesində müxtəlif hərəkət təsirinin (söyləmək, tasir etmək və s.) yönəldiyi əşyani, təsirli fellərə aid olduqda isə müstəqim obyektin (vasitosız tamamlıq) ifadə etdiyi əşyanın yönəldiyi əşyani – şəxsi ifadə edir; məs.:

Qarı qalxb xəstəyə yanaşdı (İ.Əfəndiyev); Səliməz. Sözlərin bir ildirim kimi insanın beyninə, baxışların bir iynə kimi ürəyinə sancılır (C.Cabbarlı); Vaqif. Qardaşım! Sən nəhaq yalvardın ona... (S.Vurğun); Tez ol, qarı, oğlumun dərdinə əlac et (İ.Əfəndiyev); Bacardıqca həmişə fəqir-füqəraya əl tutmuşsan (M.Hüseyn); Vaqif. Ala bu məktubu, qoynunda gizlə; Onu gözün kimi qoruyub gözlə; Çatdır hardadırsa qaçaq Eldara (S.Vurğun); Üç gün-üç

geçə şadyanlıq etməyi, qalibiyət badələri qaldırmağı qoşun əhlində emr etdi (İ.Əfəndiyev).

Bu növ tamamlıqlar bəzən qarşı qoşması ilə işlənir; məs.:;

Hamisində sənətə, sənətkarə qarşı böyük bir məhəbbət var idi (İ.Əfəndiyev); *Solmaz. Mən ona qarşı heç bir şey düşünmürəm* (C.Cabbarlı).

Məqsəd bildirən vasitəli tamamlıqlar, əsasən, təsirli və təsirsiz fellərə aid olub hərəkətin icrasının, ismi xəbərə aid olduqda isə əlamətin meydana çıxmاسının məqsəd obyekti bildirir; məs.:;

Qız bulağsa s u y a getdi (M.İbrahimov); *Aşıqlar hüs nü nə dastan dedilər* (İ.Əfəndiyev); *Ey könül! Min namə yaz bir gülzərin eşqinə; Can evindən seyrə çıx bir xoş güzərin eşqinə* (S.Vurğun); *Xançoban a toy etdilər* (İ.Əfəndiyev); *O, insan eşqinə öz əllərilə; Zevsin dərgahundan odğurla!* (S.Vurğun); *Sözüm vardır mənim sizə, durnalı!* (M.P.Vaqif).

Bu növ tamamlıqlar çox vaxt ismin yönük hal şəkilcisi ilə deyil, üçün, ötrü və s. qoşmalarla işlənir; məs.:;

Sabah q um üc ün çaya gedəcəklər, - deyə o, ərina baxdı (İ.Əfəndiyev); *Solmaz. Mən səninçin çıçəklərdən süslü bir tac yaparım; Yol ver mənə, gül darmışəm, sevdiyim c in aparım* (C.Cabbarlı).

İsmiñ yerlik halında işlənən vasitəli tamamlıqlar. Bu növ vasitəli tamamlıqların özündə də ifadə etdikləri mənalara görə aşağıdakı növlərə bölmək olar: 1) nisbi yer bildirənlər; 2) seçilmə bildirlənlər və s.

Nisbi yer bildirən vasitəli tamamlıqlar, əsasən, *var*, *yox* sözləri ilə ifadə olunan ismi xəbərlərə və yaxud bu sözlərin mənasına yaxın fellərlə (*qalmaq, olmaq, ola bilmək* və s.) ifadə olunan feli xəbərlərə aid olur. Bunlar bu və ya digər əşyanın tutduğu – yerleşdiyi sahəni deyil (bu halda yer zerfliyi olur), hər hansı bir əşya və ya əlamətin müvəqqəti və yaxud daimi aid olduğu, mövcud olduğu əşyani, şəxsi bildirir; məs.:;

Altun bay. Bir də, ağa, məndə sizin üçün çox gözəl və dəyərli bir yaqtı vardır (C.Cabbarlı); *Əlibəy. Bunda qalmamışdır nə namus, nə ar...* (S.Vurğun); *Elxan. O yazıqda heç bir günah yoxdur* (C.Cabbarlı); *Küləklər, küləklər, ey sərin küləklər; Siz də var qoxusu hər yerin, küləklər!* (M.Müşfiq); *Mən öz gözümlə eloğlu da bunları çox görmüşəm* (S.Rəhimov).

Seçilmə bildirən vasitəli tamamlıqlar əsasən, nisbi yer bildirən vasitəli tamamlıqların aid olduğu xəbərlərə işlənib subyekti (mübtəda) aid hər hansı bir əlamətin az və ya çox olduğu sahəni bildirir; məs.:;

Sara igidlərə yoldaş, qışlara sırdas oldu, cıdırlarda ad aldı, ox utmaqda tatsız oldu (İ.Əfəndiyev); *Cəbi ana məhəbbətinin uçurulmasında Göyərcini müqəssir görürdü* (S.Rəhimov); *Tamara. Doğrudan, Eldar! Qılinc döyüşündə məharətin var!* (S.Vurğun).

İsmiñ çıxışlıq hələndə işlənən vasitəli tamamlıqlar. İsmiñ çıxışlı halində işlənən vasitəli tamamlıqların özünü də ifadə etdikləri mənalara görə bir neçə növə bölmək olar: 1) çıxış obyekti; 2) maddi əsas və ya səbəb; 3) sahiblik və ya aidiyyət; 4) mövzu obyekti; 5) xarici təsir obyekti; 6) müqayisə bildirenler.

Çıxış obyekti olan vasitəli tamamlıqlar, əsasən, təsirsiz fellərə aid olub, subyekti (mübtəda) ister həqiqi, isterse məcazi mənada çıxdığı, uzaqlaşlığı, ayrıldığı, təsirinin azaldığı və s. obyekti bildirir¹; məs.:;

Səriyyə. Qoy məni öldürsünlər, amma mən səndən ayrılmaram (C.Cabbarlı); *Qacar. Yaxşı, gəl əl götür bu inadından* (S.Vurğun); *Ara sözünə inanıb məndən üz döndər...* (M.Hüseyin); *Şirin. Xosrov da taxtından, tacından keçir; Yolunda ömrün-dən, baxtından keçir* (S.Vurğun).

Eyni tamamlıqlar təsirli fellərə aid olduqda müstəqim obyekti (vasitəsiz tamamlıq) ister həqiqi, isterse məcazi mənada çıxdığı, təsirinin azaldığı və sair obyekti bildirir; məs.:;

Xuraman. Deyirlər səni vəzirlikdən qovlayacaq xan! (S.Vurğun); *Aqşin. Mən onu tutduğu yoldan qaytararam* (C.Cabbarlı); *Azərbaba. Bu gün gətirərlər ondan bir xəbər* (S.Vurğun).

Mənbə-maddi əsas və ya səbəb obyekti olan vasitəli tamamlıqlar həm təsirsiz, həm də təsirli fellərə aid olub², subyekti və ya müstəqim obyekti əmələ gəldiyi əşyani (obyekti) və yaxud subyekti (mübtəda) aid əlamətin (geniş mənada) meydana çıxmاسının səbəb obyekti bildirir:

1. Vasitəli tamamlıqların bu qrupu əmələ gəlmək, yaranmaq, qurulmaq, düzəlmək, ucalmaq və s. təsirsiz fellərlə işləndikdə subyekti (mübtəda) əmələ gəldiyi obyekti ifadə edir; məs.:;

¹ Şəkilcə bu növ tamamlıqlara oxşayan yer zərflikləri cümlədə obyekt olmayıb, hərəkətin çıxış nöqtəsini ifadə edir.

² Səbəb zərflikləri bu tamamlıqlardan fərqli olaraq cümlədə obyekt olmur, yəni əşyalıq ifadə etmir.

O, dünyanın an nadir çəklərindən çəkilib, – deyə qarı cavab verdi (İ.Əfəndiyev); Elxan. Oturduğun bu geniş sarayın daşları əllərimin qabarlarından yapılmış, torpağı alın tərimlə, göz yaşlarınıla yoğrulmuşdur (C.Cabbarlı); Mən azılən bir sinfin həqiqərən; Haqq bağırın sədəsindən yarandım; Ölümərin pəncəsində həqiqərən; Məzəlumların nəvəsindən yarandım (M.Müşfiq).

Bu tamamlıqlar təsirli fellərə aid olduqda müstəqim obyektin (vasitəsiz tamamlıq) əmələ gəldiyi obyekti ifadə edir; məs.:

Qoy sənəşir düzüm tarlanın ipəyindən; Gəl sənə çələng hörmətə bağların ciçəyindən (Ə.Cavad); Yerdəki hər soyuq dəş parçasından; Bir saray yaradır sənətkar insan (S.Vurğun).

2. Bu növ tamamlıqlar *qorxmaq*, *xəstə olmaq*, *yixılmaq*, *uçmaq*, *dağılmak*, *titrəmək* və s. təsirsiz fellərə və bəzi ismi xəbərlərə aid olub, subyektdə (mübtədə) aid əlamətin (hal-vaziyət, keyfiyyət və s.) meydana çıxmاسının sabəb obyekti bildirir; məs.:

Topal. Gördün ləşəsin? Qorxdular məndən... (S.Vurğun); Onların böyük bir qismi açıq və soyuqdan ölürlər, min cür dərd və azarın əlində acız bir halda can verib solurdular (M.Ibrahimov); Bir xəstəyən qəm otağı ürəyimin yarasından (S.Vurğun).

Sahiblik və ya aidiyyat obyekti olan vasitəli tamamlıqlar, *qalmaq*, *yadigar qalmaq*, *nümunə qalmaq*, *miras qalmaq* və sair bu kimi feli xəbərlərə, *yadigar*, *hədiyyə*, *nümunə*, *pay*, *miras* və sair bu kimi isimlərlə ifade olunan ismi xəbərlərə aid olub, subyektdə (mübtədə) ifadə etdiyi eşyaya keçmişde sahib olan və yaxud onun keçmişdə aid olduğu obyekti bildirir; məs.:

Qoca. Böyük Koroğludan qalmış yadigar; Budur, dəstəsində barmaq yeri var (S.Vurğun); İndi oğlundakı sədəfə tutulmuş balaca saz ondan qalmışdır (İ.Əfəndiyev); Vaqif. Rusiya padşahi o zülməkardan – Yekaterinadan bir hədiyyədir (S.Vurğun).

Mövzü obyekti olan vasitəli tamamlıqlar subyektdən ister yazılı, isterse şəfahi şəkildə haqqında məlumat verdiyi obyekti bildirir və *danişmaq*, *söyləmək*, *bəhs etmək*, *xəbər gətirmək*, *demək*, *söz salmaq* kimi fellərə aid olur; məs.:

O hər şeydən: kəndimizdən, kolxoz sədri Qədirin məzəli hərəkətlərindən, Musa kişidən danişirdi, lakin bir dəfə də olsun Bəyimdən söz salmurdu (İ.Əfəndiyev); Tamarə. Göy üzünün durnaları, beyin vətən havasından (S.Vurğun); Bir az oralar-dan danış (M.Ibrahimov); Hey dillən, sazum, dedim; Bir az da yazım

dedim; Ölkənin hünərindən, zərbəçi ərlərindən; Qadının- dan, qızından; Parlayan yıldızından (Ə.Cavad).

Bu növ tamamlıqlar bəzən ismin çıxışlı hal şəkilcisi əvəzinə, yerlik hal şəkilcisinə qəbul edən *barə*, *haqq* kimi köməkçi sözlərlə işlənir; məs.:

Ömründə bir dəfə bizim camaatdan dəyirman barədə şikayet işidibsanmı? (İ.Əfəndiyev); Düşmənim də mənim barəmdə bu sözü deməz (M.Hüseyin); Həttə onun haqqında mərkəzi qəzərlərə də məqalələr çap olundu (İ.Əfəndiyev).

Xarici təsir obyekti olan vasitəli tamamlıqlar subyektdən (mübtədə) özüne təsir göstərməklə bərabər, ona məxsus xarici əlamət və təsirin çıxdığı əşyani – şəxsi bildirib, şübhələnmək, *incimək*, *narazi olmaq*, *iyrənmək*, *küsəmək* kimi feli xəbərlərə, həmçinin *razi*, *yanıqli*, *xoşal* kimi adlarla ifadə olunan ismi xəbərlərə aid olub, xarici təsir obyekti ifadə edir; məs.:

Kim dən şübhələnrinizi? (M.Hüseyin); Vaqif. Gözüm su içməyir heç Xuramandan... (S.Vurğun); Onun sərt və coşqun rəftərindən kimsə inciməzdə (İ.Əfəndiyev); Şapur. Nə olar... nə olar... küsmürəm sizdən (S.Vurğun); Camaat ondan xirtədəyəcən narazıdır (M.Hüseyin); Əli bəy. Dedi ki, atana məndən salam de; Onun köməyindən çox xoşhalam de... (S.Vurğun).

Meydانا çıxma – tapılma obyekti olan vasitəli tamamlıqlar qismən hərəketin çıxış obyekti bildirməklə bərabər, subyektdə (mübtədə) aid əlamətin (geniş mənada) meydana çıxan, tapılan vasita obyekti olur. Bu tamamlıqlar, əsasən, təsirli (*tutmaq*, *öpmək*, *yemək*, *icmək* və s.), bəzən də təsirli fellərin sinonimi olan təsirsiz (*yapışmaq* və s.) fellərə aid olmaları ilə cini formalı başqa vasitəli (xarici təsir obyekti olan və s.) tamamlıqlardan seçilir. Bu tamamlıqlar öz növbəsində özlərinin aid olduğu eyni (təsirli) fellərlə işlənən vasitəsiz tamamlıqlara qismən oxşamaqla, ya mümkün olan müxtəlif obyektdən (əşya və yaxud şəxs) birinin, ya da tamin (küll) müəyyən bir hissəsinin hərəketin təsirinə məruz qaldığını bildirir.

a) Mümkün olan müxtəlif obyektdən birini bildirenler: – Gedək, Südabəyə bir hədiyyə alaq, – deyib qolundan tutdu və evdən çıxardı (M.Ibrahimov); Azər baba. Öpsün alnindan bahar rüzgari... (S.Vurğun); ...Şən torpaqdan yapış, burdadır qüvvət... (S.Vurğun); Firdun şanəni yerə atdı və kuzənin qulpundan yapışdı... (M.Ibrahimov).

b) Tamim (küll) müəyyən hissəsini bildirənlər. Bu növ tamamlıqlar çox vaxt kəmiyyət zərflikləri ilə işlənir ki, bunlar da məntiqcə həmin obyektlərin miqdarını bildirir; məs.:

İbrahim xan. O məni dənizə basıb dedi, xan; Buyur, doyunca iç tökdüyün q a n d a n! (S.Vurğun); A z e r b a b a. Al, oğlum, bir loğma kəs bu çörəkdən! (S.Vurğun); O z a n. Mən də bu n e m a t dən a z-çox yemişəm... (S.Vurğun); Gah şad gəldi, gah da çar suyunda n içı得到了 (Ə.Cavad).

Müqayisə obyekti olan vasitəli tamamlıqlar xəbərdə ifadə olunan əlaməti subyektlə (mübtədə) müqayisədə tamamlayırlar. Bu tamamlıqlar sıfırlarla, həmçinin az, çox qeyri-müəyyən sayıları ilə ifadə olunan ismi xəbərlərə, habelə bu sözlərin biri ilə ol köməkçi felindən düzənlən mürəkkəb ismi xəbərlərə aid olur; məs.:

Vaqif. İnsanın canından şirindir övlad... (S.Vurğun); O mənim qardaşdımndır. Qardaşım dan da artıqdır!.. (M.Ibrahimov); Yox, layiq görmərəm mən bunu sana; Ölüm dən pis olar töhmət insana... (S.Vurğun); Vücudunun son bahar yarpağından forqı yox, dədagiñda gülüş, bir qaynayan şərqı yox... (M.Müsfiq); Fərhad. Ölsən də, ölüm dən yüksəkdəsən sən! (S.Vurğun); Biz sayca onlardan çıxıq.

Qoşmalarla işlənən vasitəli tamamlıqlar. Vasitəli tamamlıqlar çox vaxt müxtəlif qoşmalarla işlənir. Bu qoşmaların bir qrupu (*üçün, ötrü, qarşı və s.*) sözə (tamamlıq) isminin bu və ya digər hal şəkilçisinin (bəzən də ilə qoşmasının) verdiyi mənədan başqa yeni bir məna vermədiyi üçün, onlardan yuxarıda vasitəli tamamlıqların məna növlerindən bəhs edərkən danışıldı. Bunlardan ilə qoşması isə isminin hal şəkilçiləri ilə işlənən vasitəli tamamlıqlardan fərqli olaraq yeni mənələr emələ getirir.

İlə qoşması ilə işlənən vasitəli tamamlıqlar 1) vasitə, 2) birləşlik, 3) qarşılıq, 4) forqlənmə (seçilmə) və s. bildirir.

Vasitə (alət) obyekti olan tamamlıqlar, əsasən, eyni kökdən ibarət təsirli və təsirsiz fellərə aid olub, konkret isimlərlə, həmçinin substantivleşmiş məsədər, işarə əvəzliyi və sairə ilə ifadə olunaraq, subyektlə (mübtədə) aid hərəkətin icrasında vasitə obyekti kimi çıxış etməkə xəberin mənasını tamamlayırlar¹. Buna görə də bu tamam-

lıqlar bəzən lügəvi mənasında vasitə məfhumu bildirən *vasitə* sözü ilə ifadə olunduqda da mənələrinə heç bir xələl gəlmir və nə vasitə ilə, kimin vasitəsi ilə suallarının mənələrinə yaxın nə ilə və ya kim ilə suallına cavab olur; məs.:

Cavanlar maşını q um ilə doldurdular (İ.Əfəndiyev); Altun-bay. Mən altunlarımla sənən gizli kömək edə bilərəm (C.Cabbarlı); Bütün buntarla "söhbəti kas!" demək istəyirdim (M.Ibrahimov); Oddam dı. Əlbəttə, hər sey qurban verməklə, toyuq-cüçə gətirməklə düzəlir (C.Cabbarlı); Hərə bir vasitə ilə bu keçmiş müğənniyi öz hörmətinə ifadə etməyə çalışırı (İ.Əfəndiyev).

Birləşlik (iştirak) obyekti olan tamamlıqlar hərəkətin icrasında subyektlə (mübtədə) birgə iştirak edib hərəkətin icrasında feal mövqə tutur və cümlədə birləşlik (iştirak) obyekti olur. Bu tamamlıqlar ilə qoşmasından sonra özünün lügəvi mənasına görə birləşlik məfhumu bildirən *birgə, bərabər, birlikdə, bəham* kimi sözlərə işləndikdə mənələrinə heç bir xələl gəlmir. Belə tamamlıqlar həm hərəki, həm qeyri-hərəki feli xəbərlərə, həm də bəzi ismi xəbərlərə aid olub, *kimlə* (*kimlə birlilikdə, kimlə bərabər mənasında*) nə ilə (nə ilə birlilikdə, nə ilə bərabər mənasında) suallarından birinə cavab olur; məs.:

Eldar. İranı talayan o qart canavar; Gəlir s ür üs ilə bizi soy-mağ... (S.Vurğun); Rəbi. Yaxşı, sən də bizimlə gedəcəksən (C.Cabbarlı); Bütün kainatı gəzdir öz ünlə; Kiçik bir zərrədən ilham alanda!.. (S.Vurğun); Biz onları kəndimizin Şahmar kimi zarafatçı gəncləri ilə, Bəyimlə birlilikdə əkib-becərdik (İ.Əfəndiyev).

Qarşılıq obyekti olan tamamlıqlar şəkilcə vasitə və birləşlik obyekti olan tamamlıqlara, mənaca isə sonunculara oxşayıb, hərəkətin icrasında subyektlə (mübtədə) birgə fealiyyət göstərsə də, hərəkətin icrası prosesində subyektlə qarşılıq duran obyekti bildirir və *kim ilə, nə ilə* (*kimə qarşı mənasında*) suallarından birinə cavab olur; məs.:

Qacar. Xeyr! Öləməmişəm, hələlik sağam; İndi mən ölümlə çarpışacağam!.. (S.Vurğun); Banu. Düşmənlə qoç kimi durun üz-üzü; Sizi təpşirirəm ulu Hürmüza! (S.Vurğun); Məhabbat h icrən lə, həyat ölümlə; Vuruşmuş daima pəncə-pəncəyə (S.Vurğun).

Qeyd. Bu növ tamamlıqlar bəzən *qarşı* qoşması ilə işlənən söz və söz birleşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

Elxan. Biz arəb mötəsimlərinə, Bağdadın xilafatına qarşı vuruşuruq (C.Cabbarlı).

¹ İlə qoşmalı bezi konkretn isimlər mecazi mənada işlənib *qarşılıqla, yola salmaq, xatırlamaq, yad etmək* və s. fellərə aid olduqda cümlənin vasitə obyekti (tamamlıq) deyil, mücaərad isimlər kimi, tarzı-hərəket zərfliyi olub, *necə, nə cür* və s. suallardan birinə cavab olur. Bu haqda "tarzı-hərəket zərflikləri" bəhsində geniş məlumat verilir.

Fərqlənmə (seçilmə) obyekti olan tamamlıqlar vasitə obyekti olan tamamlıqlardan fərqli olaraq, xəbərdəki əlaməti tamamlayaraq kənə subyektin (mübtəda) ifadə etdiyi əşya ilə (geniş mənədə) müqayisədə fərqləndiyini bildirir və *fərqlənmək, seçilmək, ayrılməq* və s. fəllərlə ifadə olunan feli xəbərlərə, həmçinin *fərqli* sıfeti ilə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur; məs.:

O öz zahiri görkəm i ilə başqlarından heç nə ilə fərqlənmirdi (M.Hüseyin); Xəzər dənizi öz b öyüklüyü ilə başqa qapalı dənizlərdən seçilir.

Tamamlığın quruluşca növləri. İstər vasitəsiz, istərsə vasitəli tamamlıqlar özlerinin müxtəlif mənə növlərindən asılı olmayaq, quruluşca iki növə bölünür: 1) sadə tamamlıqlar, 2) mürəkkəb tamamlıqlar.

1) Sadə tamamlıqlar ayri-ayri sözlərlə ifadə olunur; məs.:

Bir bir aylığa bunu kirayə vermişik (M.Ibrahimov); Uşaqlar həmisiə səndən giley eləyirdilər... – deyə ana ayaq üstündə dayanan oğlanlara baxdı (İ.Əfəndiyev); Guya aqlamagla ölüni qaytaracaqlar (M.Hüseyin); Bəlkə sizdə bir xeyir xəbər ola? (S.Rəhimov).

2) Mürəkkəb tamamlıqlar sintaktik vahidlərlə – söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

Əsas iş mətbəənin məhsulunu fəhlə kütləsinə çatdırmaqdır (S.Rəhimov); Xosrov. Odlar ölkəsinin şahzadəsinə; Qəlbimda çırpinan sevda səsinə; İran torpağından salamlar olsun!.. (S.Vurğun); Vera yaranı nə ilə bağlamağı bilmirdi (S.Rəhman).

Təyin

Cümlədə əşya ifadə edən hər hansı bir sözə – üzvə aid olub, onun əlamət, keyfiyyət və kəmiyyətini bildirən ikinci dərəcəli üzvə təyin deyilir.

Təyin sıfət, say, isim, feli sıfət və bəzi əvezliklərlə, həmçinin ismi sıfət və feli sıfət tərkibləri ilə ifadə olunub *necə, nə cür, nə qədər, hansı* suallarından birinə cavab olur. Təyinin suallarına müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası cəhətdən yanaşıqlıq aydın olur ki, qeyri-müəyyənlik təyinləri *necə və ya nə cür, həmçinin neçə və ya nə qədər* sualını, müəyyənlik təyinləri isə *hansı* sualını və bu sualın

əvəz (əhatə) edə biləcəyi neçənci, nə zamankı, haradaki, kimdəki, nadəki suallarını tələb edir; məs.:

İki qara qoyunun südündən kasaya sağib, gəldi (Ə.Abasov); Bayram. *Get, al bu yaylıq da sənə peşkəs olsun* (M.F.Axundzadə); *O gətirib bağça dəki topacıya b ir çanaq arpa tökdü* (Ə.Məmmədxanlı); *Gecədən yola tökülmüş daş yolun üstünü örtümdüdü* (İ.Əfəndiyev); *Onun ayağında uzun boğaz rezin çökə, əyninda göy mahud palto, başında yelənli qara kələğayı vardi* ("Azerbaijan" jurn.); *Yol rəisi Adil Səriyyənin gəlmədiyini görüb ona telegram vurdurdu* (İ.Əfəndiyev).

Söz birləşməsində və cümlədə hər zaman birinci tərəf olan təyin təyinolunana yanaşma əlaqəsi ilə tabe olduğundan qrammatik cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramır.

Təyin cümlənin mübtədasına, tamamlığına, ismi xəbərinə, isimlə və bəzi ismi birləşmələrlə ifadə olunan zərfliyinə, həmçinin təyininə, daha doğrusu, bəzi ismi sıfetlərlə ifadə olunan təyininə aid olur:

1) Mübtədaya aid təyinler; məs.: *B a y r a m. Get, al, bu yaylıq da sənə peşkəs olsun* (M.F.Axundzadə); *Ətrafında b i r çox gözəl qız və oğlanlar durmuşdu* (Y.V. Çəmənzəminli); ...*Sağının hər muiyinə yüz saçı sünbüllər fəda; Ləhceyi-göftarına gülşəndə bülbüllər fəda; Qaşının hər taqın qurban iki dünya, Pəri!* (M.P.Waqif); *Natıçıda, dağılmış kəndlər və şəhərlər yenidən canlanmış, yəni evlər, yəni kückərlər salınımiş, yəni nəsil meydana gəlmışdi* (M.Ibrahimov).

2) Tamamlığa aid təyinler; məs.: *Divan bəyi. Yasavullar, gətirin bu oğluṇ manım dalımcı!* (M.F.Axundzadə); *Biz bugünkü səadətimizə çiçəkli yollarla galib çıxmadiq* (Ə.Məmmədxanlı); *Sən hər bir hadisəyə, hər bir faciəyə kənardan laqeyd baxırsan* (Ə.Abasov); *Yaşadıqça çarpışmayı, sevməyi; Qələbim dəki diləklərdən öyrəndim* (M.Müşfiq); *O gündən kand oxuyan, yuva tikən, yem dalısınca uçan quşlarla doldu* (Ə.Məmmədxanlı).

3) İsmi xəbəre aid təyinlər. İsmi xəbər, daha doğrusu, isim və bəzi ismi birləşmələrlə ifadə olunan xəbər təyin qəbul edir; məs.:

F o k. Ağa divanbəyi, bu h a m a n adamlı! (M.F.Axundzadə); *Bu, xəsta bir rus qızı idi* (Ə.Məmmədxanlı); *Ana, ana... çiçəkli bir fidan-dır ki, içimdə; Ta əzəldən kök salaraq, ürəyimdə boy atmış* (M.Müşfiq).

4) Zərfliye aid təyinlər. Zərfliklərdən yer və zaman zərflikləri, eləcə də müqayisə bildirən tərzi-hərəkət zərflikləri isimlə, həmçinin ismi birləşmələrlə ifadə olundığından, əşyalıqə malik olub təyin tələb edir; məs.:

Tarverdi. Görüm o biri sandıqda nə var? (M.F.Axundzadə); Tərlan könlüm yenə uca dağlara; Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə (M.P.Vaqif); Kişilərə eyvanda yer salındığından Qərənfil bacı o gecə mənimlə bir otaqda yatalı (İ.Əfəndiyev); O bu kənddən heç hara getməyəcək (Ə.Abasov); Tavat nənəyə də birdən elə gəldi ki, tezlikdə o da bu geniş dünyada, yol kənarındakı bir daş kimi, dənizdəki bir qaya kimi, cöldə bitən bir ağaç kimi tak və yetim qalacaqdır (Ə.Məmmədxanlı).

5) Təyinə aid təyinlər. Bir çox dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində -ki (-ki, -ku, -kü), xüsusən -daki (-dəki), həmçinin -lı (-li, -lu, -lü) şəkilcili ismi sıfətlər kökləri hesabına əşyalığı malik olduğundan, özləri təyin kimi çıxış etdikdə belə, təyin teləb edir; məs.:

Buludlar belə, bu açıq geniş səmalardakı yollarında sanki yorulub dayanır (Ə.Məmmədxanlı); Mən bu baxışlardakı mənəni səhv oxuya bilməzdəm (Ə.Məmmədxanlı); Kənd bən gecəki hadisədən bir-birinə dəymişdi (Ə.Abasov); Daş hasarlı binaya yaxınlaşdıq.

Bu təyinlərin sırası pozulduqda, yeni ismi sıfətlərdən ibarət təyinlər – təyinolunanlar öz təyinlərindən qabağa düşdükdə və ya əvvəl gəldikdə bir-birinin təyinliyindən çıxıb eyni bir (ümumi) təyinolunana aid qeyri-həmcins təyinlər kimi işlənir. Məsələn (müqayisə et):

Buludlar belə, səmalardakı bu açıq geniş yollarında sanki yorulub dayanır; Mən baxışlardakı bu mənəni səhv oxuya bilməzdəm; Kənd gecəki bu hadisədən bir-birinə dəymişdi; Hasarlı daş binaya yaxınlaşdıq və s.

Təyin təyinolunanın geniş mənada əlamətini bildirir. Bu əlamət həm təyinlərin, həm də təyinolunanın lügəvi mənəsi nəzərə alınmaqla bir sıra konkret mənalardan (keyfiyyət, müqayisə, miqdar, sira, hərəkət, zaman, məkan və s.) ibarətdir. Beləliklə, təyinləri aşağıdakı əsas məna növlərinə bölmək olar:

1) keyfiyyət təyinləri; 2) müqayisə təyinləri; 3) maddiyət təyinləri; 4) miqdar təyinləri; 5) sıra təyinləri; 6) işarə təyinləri; 7) hərəkət təyinləri; 8) zaman təyinləri; 9) məkan təyinləri.

1. **Keyfiyyət təyinləri** təyinolunanı, adından da məlum olduğu kimi, keyfiyyət, həmçinin əlamət və s. cəhətdən aydınlaşdırmaqla, əsl sıfətlərlə, həmçinin isimdən və feldən düzəltmə sıfətlərlə, eləcə də isim və ismi birləşmələrlə ifadə olunur və qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış etməklə *necə və ya nə cür* suallına cavab verir: məs.:

Mən qarşımda yamaşıl çöllər görürəm. Qeyrətli, bacarıqlı ellər görürəm (M.Müşfiq); Baş tərəfdəki stolun üstünə rəngbərəng şüşə qablar, güzgü, daraq, əlvən kağızlardan qayrılmış gül dəstələri düzülmüşdü (İ.Əfəndiyev).

2. **Müqayisa təyinləri** təyinolunanı başqa bir əşya ilə müqayisə edilə və ya benzəmə yolu ilə hasil olan əlamətlə təyin etməklə, müqayisə bildirən kimi, tək və s. qoşmalarla işlənib, qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış edir, *necə və ya nə cür* suallına cavab olur; məs.:

Buna görədirmi ki, onun sümükləri sizildəyir, yoxsa uzun ömür boyu daşıdığı dağ kimi yüksəklerin ağırlığındırı müdad onun çiyinlərinə azır? (Ə.Məmmədxanlı); Soltan, Kərəməxan və buldozerçi kimi oğlanlar sizin kimi yüksəlmək üçün yox, ancaq vətənə xeyir vermək üçün çalışırlar (İ.Əfəndiyev).

3. **Maddilik təyinləri** isimlərlə ifadə olunan təyinlər içərisində genis yayılmaqla, əşya ifadə edən konkret isimlərlə istifadə olunub, qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış edir və *necə, nə cür* suallarından birinə cavab olur; məs.:

Onun ayağında uzunboğaz rezin çəkmə, əynində göy mahud palto, başında yelənlə qara kələğayı vardi ("Azərbaycan" jurn.); Baş tərəfdəki stolun üstünə rəngbərəng şüşə qablar, güzgü, daraq, əlvən kağızlardan qayrılmış gül dəstələri düzülmüşdü (İ.Əfəndiyev).

4. **Miqdar təyinləri** öz ifadə vasitələrindən (miqdardır sayıları, say birləşmələri və qeyri-müəyyən sayılar) asılı olaraq təyinolunanın müəyyən və qeyri-müəyyən miqdardını (kəmiyyətinə) bildirməklə, qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış edir və *neçə, nə qədər* suallına cavab olur; məs.:

Zalxa. Düs Şamaxı yolu, beş yüz sövdəgər gəlib gedir, birin, ikisin soy, malin gətir, görək ki, doğrudan qoçaqsan, ya lovğalıq edirsin? (M.F.Axundzadə); İki qara goyunun südündən kasaya sağib gəldi (Ə.Abasov); O gün yanına bir neçə xəsta gətirdilər (Y.V.Çəmənəzəminli); O kədərlər uşaqlıq günlərindən bəri çox sular-sellər axıb getmişdir (İ.Əfəndiyev).

5. **Sıra təyinləri** təyinolunanın sırasını bildirməklə, sıra sayıları ilə ifadə olunub, müəyyənlik təyini kimi çıxış edir və *hansı və ya neçənci* suallına cavab olur; məs.:

Bəsirət Nemətullayev ikinci otağa girdi (S.Rəhimov); Yedinci vagonun qarşısında başı açıq dayanıb qəzet oxuyan üzünsüzət oğlanın siması Nərimana tanış gəldi (Mir Cəlal); Bu qayda ilə Qəşəm

Sübhənverdizadə qırmızı qanlı kababdan ötürüb, birinci butulkani boşaldı (S.Rəhimov).

6. İşarə təyinləri təyinolunan konkret əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət cəhətdən deyil, eynicinsli əşyalara işarə etməklə onları bir-birindən seçmək yolu ilə təyin edir və işarə əvəzlikləri ilə ifade olunur. İşarə təyinlərindən *bu, o, həmin, həmən* əvəzlikləri ilə ifade olunanları müəyyənlik təyinləri (*hansi* suallı), *bəla, elə* işarə əvəzlikləri ilə ifade olunanları ise qeyri-müəyyənlik təyinləri kimi (*necə, nə* cür suallı) çıxış edir; məs.:

Qoca eli ilə xarabani göstərərək: – Budur, oğlum, Qızıl Arslanın sənə bağışlaşdırı Həmdünyan kəndi, həm in elə bu xarabalıqdır ki, öz ayağınla galib çıxmışan... (Ə.Məmmədxanlı); Tarverdi. Görüm o biri sandıqda nə var? (M.F.Axundzadə); Bizə b u nazlı aləm göründəri qaranlıq; Gözəl çalışmasaydıq, gözəl yaşamasaydıq (M.Müşfiq); – Bəli, belə bir vədə verilib, – deyə Karo sözünə davam etdi (Ə.Abasov).

7. Hərəkət təyinləri feli sıfət və feli sıfət tərkibləri ilə ifade olunaraq təyinolunanı ifade etdiyi hərəkət cəhətdən əlamətləndirir. Tərkibində mənsubiyət şəkilçisi iştirak edən -diğim..., -acağım... şəkilçili feli sıfət və feli sıfət tərkibləri müəyyənlik, başqa şəkilçili feli sıfət və feli sıfət tərkibləri isə, əsasən, qeyri-müəyyənlik təyinləri kimi çıxış edir; məs.:

Divan bəyi. Doğrudan bunlar mən dediyim sözlərə inanmırlar? (M.F.Axundzadə); İndi isə onun şüüru bu gecə gördüyü, xarabadan mütəəssir olaraq bir vaxtlar zəif bir duman kimi tutub saxladışı o qorxunc manzorələri yenidən canlandırır, onun yuxusunu o əzaq şəlakətin dəhşətləri ilə doldururdu (Ə.Məmmədxanlı); Martda tikiləcək böyük körpünün planı indidən müzakirə edilirdi (İ.Əfəndiyev).

8. Zaman təyinləri təyinolunanı zamanca təyin edir. Bu təyinlər, adətən, zaman zəflərindən -ki (-ki, -ku, -kü) şəkilçiləri, zaman bildirən isimlərdən, həmçinin ismi birləşmələrdən isə -dəki (-dəki) şəkilçiləri ilə düzələn ismi sıfətlərlə ifade olunub müəyyənlik təyinləri kimi çıxış etməklə hansı və ya nə zamankı sualına cavab olur; məs.:

Axsəm ki firtına, axşəm ki ruzgar; Düşmüs nağıl kimi xalqın ağızına (M.Müşfiq); Bu il b izdən əvvəlki köhnə, sərxoş il deyildir! (M.Müşfiq); Qişdəki hadisə heç yadimdən çıxmaz; Aprel ayındəki sel çox ziyan verdi.

9. Məkan təyinləri təyinolunanı məkanca təyin edir. Bu təyinlər yer zəflərindən, yer (məkan) bildirən isimlərdən və ismi birləşmələrdən, eləcə də əşya bildirən bütün söz və söz birləşmələrindən -dəki (-dəki) şəkilçiləri ilə düzələn ismi sıfətlərlə ifade olunub, müəyyənlik təyinləri kimi çıxış etməklə, hansı və ya haradəki sualına cavab olur; məs.:

O zaman qarsıdakı meşəli sahildən nə isə çıxıb gurultu ilə gölə düdü (Ə.Məmmədxanlı); Neft olmasa, fabrik necə işlər?.. Parlarmı o çağlarda kı odlar? (M.Müşfiq); ...Sonra şəlaləyə, meşəyə və dərədəki cərgə ilə düzülmüş vəhşi armud ağaclarına baxıb: – Gözəl yaylaqdır, – dedi (Ə.Məmmədxanlı); Meydana çıxdı bu gün səndəki böyük hünər (M.Müşfiq).

Təyinin ifadə vasitələri. Təyinlər ya bilavasitə, ya da bilvasitə, yəni atributivləşərək əşyanın əlamətini bildirən aşağıdakı nitq hissələri və səz birleşmələri ilə ifade olunur:

1. Sıfətlə ifadə olunan təyinlər. Buraya əsl və müräkkəb sıfətlər, düzəltmə sıfətlərdən isə köklərində əşyahlığı və ya felliyi zəif ismi və feli sıfətlər, daha doğrusu, isimdən və feldən düzəltmə sıfətlər daxildir; məs.:

Zalxa. Onun kimi gözəl, sözü bütün oğlan tamam obada varmı? (M.F.Axundzadə); Qara buludlu göy də, işıqsız yer də, hər ikisi bir-birinə qovuşmuş... (Ə.Məmmədxanlı); Projektorlardan xiyanənlər salınan rəngbərəng işıqlar parka füsunkar gözəllik verirdi (İ.Əfəndiyev); Balاش. Artıq bu bir həqiqətdir ki, qadın məclis yarışıçıdır, qadınsız cəmiyyət çürük bir ağac kimidir... (C.Cabbarlı); Büรümüş dövrəni də həşətlə, qudurmuş ləpələr (M.Müşfiq); Solıma z. Sənsiz güllər açılması, axar çaylar dayansın (C.Cabbarlı).

2. İsmi sıfətlə ifadə olunan təyinlər. Buraya köklərində əşyahlığı qüvvəti olub, tərkib (ismi sıfət tərkibi) eməle getirən -ki (-ki, -ku, -kü), xüsusiən -dəki (-dəki), həmçinin -li (-li, -lu, -lü), bəzi təsadüfdə -siz (-siz, -sus, -süz) şəkilçili ismi sıfətlər daxildir; məs.:

Kənd bu gecəki hadisədən bir-birinə dəymişdi (Ə.Abasov); Qişdəki hadisəni heç vaxt unutmaram; Sənin ana ayrılığı yolunda tökdüyün göz yaşları irəlilik nəsillərin səadət çıxayıni suvaracaq (Y.V.Çəmənzəminli); Əlyar xan qonşu kənddəki malikanəsinə qayıdır (Ə.Məmmədxanlı); Oxu, tar! ...Gözələri qıbləyə açılan hasarlı binalar; Dinləmiş əzəldən səsini; Papaqlı atalar, çadralı analar; Ötürmiş sayəndə köksünü (M.Müşfiq).

3. Feli sıfətlə ifadə olunan təyinlər. Buraya köklərində felliyi güvətli olub, tərkib yaradan feli sıfətlər daxildir; məs.:

Man doğma Azərbaycandan, sevdiyim, vurulduğum bir şəhərdən ayrırlıram... (Ə.Məmmədxanlı); Bu gördüyüünüz gülüçüçəkli qəbilə avəzində burada boş bir çöl varmış (Y.V.Çəmənzəminli); O gündən kənd oxuyan, yuva tikən, yem dalışında uçan quşlarla doldu (Ə.Məmmədxanlı).

4. Sayla ifadə olunan təyinlər. Buraya qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar sayıları, qeyri-müəyyən sayılar və müəyyənlik bildirən sıra sayıları daxildir; məs.:

Ö d d a m d i. Dünən vur-tut səkkiz qotur cüçə, iki də axsaq keçi gətirmişdilər (C.Cabbarlı); Sonra qız oğlana yeddi tapmaca söylər və tapmasını tələb edir (Y.V.Çəmənzəminli); Molla İbrahim-xəlil. ...İkinçi kürənin iksirinin təkmil və tamam olmasına bir ay qalıbdır (M.F.Axundzadə); Sən nuncu qadının dili bizimkinə yaxın olduğunu anlaşdıq (Y.V.Çəmənzəminli).

5. Əvəzliliklə ifadə olunan təyinlər. Buraya əsasən müəyyənlik bildirən *bu*, *o*, *həmin*, *həmən* qeyri-müəyyənlik bildirən *belə*, *elə*, *bəzi* işarə əvəzlilikləri, həmçinin *hansı*, *necə*, *nə cür*, *neçə* və sair sual əvəzlilikləri daxildir; məs.:

Get-geda bu cürm şiddətinə qaib etmiş, ətraf qəbilələrdə belə bir ittişaq düşərsə, cürm işləyənləri qəbilədən kanara atalar (Y.V.Çəmənzəminli); O ləkələr Yusif böyüdücə gedəcəkdir (Ə.Abasov); İndi şair yenə həmin bağçada, yenə həmən o qoşa sərv ağacları altında, unudulmaz Afaqının qəbri yanındı oturmuşdu (Ə.Məmmədxanlı); Qapıda qarovel çəkən iki qız əllərindəki nizələri yerə vuraraq bəzi sözələr dedilər (Y.V.Çəmənzəminli); Hənsi oğlan hənsi qızı yuxarsa, sağ əlini başına çəkər: "Hayatının sonuna qədər mənə tabəsən", – deməkdir (Y.V.Çəmənzəminli).

6. Isimlə ifadə olunan təyinlər. Buraya maddilik, həmçinin ictimai vəziyyət, milliyyət, cinsi mənşəbiyyət və s. bildirən isimlər daxildir; məs.:

Ulduz cirq şinelinə bürünüüb, çırkli daş döşəmə üzərində uzanmışdı (Ə.Məmmədxanlı); Mən lap balaca ikən kəndimizə gələn o qaraçı nənə mənə fal açdı... (Ə.Məmmədxanlı).

7. İsmi sıfət tərkibi ilə ifadə olunan təyinlər. İsmi sıfətlərden -*ki* (-*ki*, -*ku*, -*kü*), xüsusən -*dakı* (-*dəki*), həmçinin -*li* (-*li*, -*lu*, -*lü*) şəkilçiləri ilə düzələnləri özlərinə aid təyin qəbul etməklə tərkib

yaradır ki, bunlar da öz əsas vəzifələri zamanı təyin vəzifəsində işlənir; məs.:

Bu gecəki ziyaftədə mən bu səsi eşitməsəm, məclisim naqis olacaqdır (Ə.Məmmədxanlı); Buludlar belə, bu açıq geniş səmələrdəki yollarında sanki yorulub dayanır (Ə.Məmmədxanlı); Çoxdanrılçaların mayır divardan asılı tarın; Tutqun bir ürək kimi telləri paslı tarın (M.Müşfiq).

Qeyd. Bəzən ismi sıfətlər müstəqil olaraq təyin kimi çıxış edə bilməyib, özündən əvvəlki təyinlə birlikdə mürəkkəb təyin rolunda işlənir; məs.:

Xəstaxananın baş həkimi məni ikinçi mərtəbədəki pilləkən yuxarı hissəsində qarşıladı (İ.Əfəndiyev); Buludlardan ıldırımlar çaxdırın göy üzündə çırqıbanlar yaxdırıran; Al a gözlü şimşəklərə and olsun! (M.Müşfiq); O, xurmayı saçlı, göy gözlü bir oğlan idi (İ.Əfəndiyev).

8. Feli sıfət tərkibləri ilə ifadə olunan təyinlər. Feli sıfətlərin çoxu öz daxili üzvləri ilə birlikdə, yəni tərkib şəklində mürəkkəb təyin kimi işlənir; məs.:

Qərəfil bacını zorla kənar edib, başında çaynik olan iri ağ samovarı yüngül hərəkətlə götürərək stolun üstünə qoydum (İ.Əfəndiyev); Ozaman bayraqdan bəri qara bir heykəl kimi hərəkətsiz dayanmış qara çadralı qız ilan vurmuş kimi yerindən sıçradı (Ə.Məmmədxanlı); Martda tikiləcək böyük körpünün planı inididən müzakirə edilirdi (Ə.Məmmədxanlı); Ağacı götürüb yenə yeni cizgilər çəkdi və o biri gün görəcəyimiz işləri təyin etdi (Y.V.Çəmənzəminli).

9. İkinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan təyinlər.

Nəhayət, tanış şəfqət bacısı Cəvahir xanım galib mənə xəbər verdi ki, oğlanın ayağını kəsməyəcəklər (İ.Əfəndiyev); Ozaman yenidən azad olduğunu eşidən vətən qızı Afaq biixtiyar başını divara söykeddi (Ə.Məmmədxanlı); Gürcüstan valisi İraklı ilə dostluq davam edirdi (Y.V.Çəmənzəminli).

10. Üçüncü növ və mürəkkəb təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan təyinlər. Gənc mənə yanaşdı və yavaş səslə: - Xa qanın böyük qızı Ərdicə səni görmək istəyir (Y.V.Çəmənzəminli); Elxan. Budur mənim gedəcəyəm yol, istər isən manimla gedə bilərsən (C.Cabbarlı); Ön tərəfdə hərəkət edən sərkərdələrdən ən mahiri

Oxabay idi (Y.V.Çəmənzəminli); Axşam məktəbinin tədris hissə müdiri Əli müəllim çox gözəl insandır.

Qeyd. Bəzən ikinci və üçüncü növ, hətta mürekkeb təyini söz birləşmələri -dakı (-dakı) ismi sıfət şəkilçilərini qəbul etməklə məkan və zaman bildirən mürekkeb ismi sıfətlər kimi təyin olur; məs.: *Dəm üzərinə açılan pəncərə ənindəki masa arxasında oturmuşdu* (Ə.Məmmədxanlı); *Mərmər sütunlu sarayıñ qabağındañ meydançada orkestr vals çalırdı* (M.Ibrahimov); *Başlıları üzərində yüksəlan Cülyan dağının alp otları ilə örtülü təpəsin dəki yaylalarda və aşağıda onun qalın və keçilməz meşələrinə qaynayan saysız-hesabsız çeşmələr dərəya doğru süzülərək bir-birinə sarmasınaq* (Ə.Məmmədxanlı).

11. Qoşma birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər. Nuxulular- dan birisi. *Sizin kimi büzürgüvarın ziyarəti üçün çəkdiyimiz zəhmət biziñlər eyni-rahət və səadət göründü* (M.F.Axundzadə); *Buna görədirmi ki, onun sümükləri sizildəyir, yoxsa uzun ömür boyu daşılığı da ġ i k i m i yüklərin ağırlığındırı müdam onun ciyiñlərini əzir?* (Ə.Məmmədxanlı).

12. Sayılar ölçü bildirən adlardan düzələn birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər. ...*Ayaqlarından yer bağılı bir cüt gəyərçin kimi hey qanad çalıb havalanmaq istərdilər* (Ə.Məmmədxanlı); *Şibra xatunun riyasətilə beş kışılık bir heyət seçildi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Hacı Kərim zərgər. Şeyx Salah öz gözü ilə görübür ki, Əylis erməniləri iyirmi beş min manat sikkəli pul gotırıb, Molla İbrahim Xəlildən əlli pud xalis gümüş alıb aparıblar; elədirmi seyxəna?!* (M.F.Axundzadə).

Qeyd. Bəzən aidlik bildirən *aid, məxsus, xas, dair, həmçinin layıq, uyğun* və s. sözlər *ol* köməkçi felindən düzəlmış feli sıfətsiz işləndikdə də özündən əvvəl idarə etdiyi müxtəlif adlarla birlikdə təyin olur; məs.:

Səriymanın buldozerini Adilin yanında müdafiə etması min-nətdarlılıq a layıq bir hərəkat idi (İ.Əfəndiyev); *Obizə məxsus ikinci mərtəbədə yaşıyordu*.

13. Frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər. *Bu, iyirmi altı-iyirmi yeddi yaşlarında, qırmızı güllü ağ çitdən qırçınlı tuman,*

golu qısa qoşa geyib qara saçlarına siğal verərək tən ortadan ayrılmış, dikdəban çəkməli, ətli-canlı, "gəl məni gör, dərdim dən ol" bir gəlin idi (İ.Əfəndiyev); *Bu gəlişi gözəl sözlərdən o bir-təhər görünürdü* (İ.Əfəndiyev); *Mən Adilin yanında heç də üzü danlaqlı, gözü barmaqlı bir adam olmaq istəmirəm* (İ.Əfəndiyev).

Təyinin quruluşa növləri. Təyinlər öz məna növlərindən asılı olmayaraq quruluşa iki cür olur: 1) sadə təyinlər, 2) mürekkeb təyinlər.

1. Sadə təyinlər ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur; məs.:

Qərəfil bacını zorla konar edib, başında çaynik olan iri ağ samovarı yüngül hərəkətlə götürərək stolun üstünə qoydum (İ.Əfəndiyev); *O zaman qarşıda kimi məşəli sahildən nə isə çıxıb gurultu ilə gölə düşdü* (Ə.Məmmədxanlı); *Bu dünya da hər halın bir sonu vardır* (İ.Əfəndiyev); ...*Tutinin ağızndakı şəkkər məqalə baxmadram; Mən sənin şirin-şirin göftərinin müştəqiyəm* (M.P.Vaqif).

2. Mürekkeb təyinlər sintaktik vahidlərlə (söz birləşmələri) ifadə olunur; məs.:

Biz cəbhə boyu uzanan möhtəşəm şam meşəsindəyik (Ə.Məmmədxanlı); *Divanbəyi. Doğrudan, bunlar mən dediyim sözlər inanmırlar?* (M.F.Axundzadə); *Nadir şahın bütün səfərlərində Gürcüstan valisi İraklı ilə bərabər qazaxıllar da iştirak etmiş və böyük iğidlik göstərmişdilər* (Y.V.Çəmənzəminli).

Zərfliklər

Zərfliklər hərəket və ya əlamətin əlamətini bildirən ikinci dərəcəli üzv olub, cümlənin digər ikinci dərəcəli üzvlərindən fərqlənir.

Zərfliklər cümlədə, əsasən, feli xəbərə (terkib daxilində məs-dər, feli sıfət və feli bağlamaya), həmçinin adlarla, xüsusen sıfətlərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olub, hərəket və ya əlamətin icra və meydana çıxmama tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdərini, dərəcəsini, şərtini və s. bildirir.

Zərfliklər öz ifadə vasitələrinə görə başqa cümlə üzvlərindən az və ya çox dərəcədə seçilir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, bəzi zərfliklər öz mənalarından asılı olaraq eyni növ nitq hissəsi ilə, yəni

tərzi-hərəkət zərfliyi tərzi-hərəkət, zaman zərfliyi zaman, yer zərfliyi yer, kəmiyyət zərfliyi isə kəmiyyət zərfi ilə ifadə olunur. Bundan başqa, yer zərfliyi yer bildiren ümumi və hətta xüsusi isimlərlə ifadə olunduğu halda, zərfliyin bir çox mənə növləri isimlərlə ifadə olunmur. Zaman zərfliyi geniş şəkildə, tərzi-hərəkət və sebəb zərflikləri isə qismən feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunduğu halda, yer, kəmiyyət, məqsəd və s. zərfliklər bunlarla ifadə olunmur. Bəzi zərfliklər, xüsusən şərt və qarşılıq-güzəşt zərflikləri bir çox zərfliklərdən (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət və s.) fərqli olaraq, ayrı-ayrı nitq hissələri ilə deyil, adətən, xüsusiləmiş tərkiblərlə ifadə olunur.

Zərfliklərin ifadə vasitələrindəki bu müxtəlifliyi hərtərəfli yüksək etdirmək üçün onlardan zərfliyin ayrı-ayrı mənə növləri içərisində bəhs etmək məqsədə daha uyğundur.

Zərfliklərin aşağıdakı mənə növləri vardır:

1) tərzi-hərəkət zərfliyi; 2) yer zərfliyi; 3) zaman zərfliyi; 4) sebəb zərfliyi; 5) məqsəd zərfliyi; 6) kəmiyyət zərfliyi; 7) dərəcə zərfliyi; 8) şərt zərfliyi; 9) qarşılıq-güzəşt zərfliyi.

Tərzi-hərəkət zərflikləri. Tərzi-hərəkət zərflikləri hərəkətin 1) icra tərzini, 2) keyfiyyətini, 3) müqayisəsini, 4) hərəkətin icra və əlamətin meydana çıxmama prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirərək necə, nə cür, nə tərzdə, nə halda və s. suallarından birinə cavab olur.

Hərəkətin icra tərzini bildirən zərfliklər bilavasitə hərəkətlə bağlı olub, feli xəbərlərlə işlənir və necə, nə cür, nə tərzdə suallarından birini tələb edir.

Bu növ zərfliklər a) tərzi-hərəkət zərfliyi, b) feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri, c) ilə (-la, -la) qoşmalı isimlər və ç) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur; məs.:

a) *Atlar ya vaş hərəkət edirdi* (M.Ibrahimov); *Furqon astaca cirildiyirdi* (M.Ibrahimov); *Çəqqallar getdikcə daha ucadan ularşırıldı* (M.Ibrahimov); *Yazılısa nə qıtbən öqtə, deyilsə hərbə hərəf: Qurtarmaz haşra qədər halü macərası gülün* (Nəzəvan); *Kefinin belə duru vaxtında o, do da qalı təzüməməyə başladı* (M.Ibrahimov).

b) Adətən, -araq, -ərəq və bəzən -ib (-ib, -ub, -üb), -a (-ə), -madən (-mədən), -armaz (-ərməz) şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ifadə etdikləri hərəkət və ya əlamət vasitəsi ilə əsas fəldəki (xəbər) hərəkətin icra tərzini bildirir; məs.:

Gözlərindən iki damcı yaş süzülərək yerə düşdü (M.Ibrahimov); *Bu ayın başında tamam olan iksirin və kürənin gümüşünü də Vartaşen yəhudiləri yalvarıb altıblar* (M.F.Axundzadə); *Takım astadan danışa-danışa çörəyini yeyirdi* (Ə.Əbülhəsən); *Ehmalca, səs salmadan hərdən bir az sürünməyə, düşmən saldatlarına yaxınlaşmağa başladı* (Mir Cəlal); *Beləliyinən, Möminə xanım görər - bilməz Koroğluya aşiq olmuşdu* ("Koroğlu").

c) Mütərrəd¹ isimlər və bu isimlərdən düzələn ikinci növ təyini söz birləşmələri (bəzən öz təyinləri ilə birlükde ilə (-la, -la) qoşması) ilə işləndikdə cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi olur; məs.:

Araz dağları yarış, qayalar dılır; Zamanın sıkri tek axır sürətə (S.Vurğun); Ana onları öz uşaqları kimi məhribənliliklə qarşıladı (M.Ibrahimov); *Mən sevirdəm öz yurdumu bir müqəddəs məhəbbətələ (S.Vurğun); Aslan bu adamları ürəkdən, həqiqi bir gənclik ehtirası ilə sevirdi* (M.Hüseyn).

Qeyd. Əşya mözəməni güclü olan konkret isimlər və bəzən mənəsi konkretləşən mücorred isimlər cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi deyil, vasitəli tamamlıq rolunda çıxış edir və *kimlə, nə ilə* suallarından birinə cavab olur. Bunlar tərzi-hərəkət zərfliklərindən forqlı olaraq, bəzən müəyyənlək təyinlərini (*bu, o, həmin və s.*) qəbul edir; məs.: *Bundan sonra Güləbətin şəklinə təravəti həmisi təravəti çıçəklərlə bəzərdi* (M.Ibrahimov); *Kurd Əhməd qartal gözləri ilə süküt içinde durmuş kəndlilərə baxdı* (M.Ibrahimov); *Qüvvətimiz, ümidişimiz, arzularımız bu məhəbbətələ isinmişdir – bu məhəbbətələ analarımızın ilk öpüşündən ürəyimizə axmışdır* (Ə.Məmmədxanlı).

c) *Ala öküzü ətlik adına Talibxan dirigözülü uddu* (S.Rəhimov); *Sözgəliyi dedim* (M.Ibrahimov); *Atını dördnala çapdırır külək* (S.Vurğun).

Keyfiyyət zərflikləri hərəkətin hansı keyfiyyətdə icra olunduğu və necə, nə cür suallarından birinə cavab olur.

Bu növ zərfliklər, əsasən, keyfiyyət zərfliyi və frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur; məs.:

¹ Konkret isimlər yalnız məcəzi monada işləndikdə cümlədə tərzi-hərəkət zərfliklər rolunda çıxış edə bilir; məs.: *Biz onları duz-çörəklə qarşılıqlı* və s.

Həzərat, yaxşı baxın qabaqda duran gözələ! (A.Hüseyin); ...Gözel durub, gözel gəzib, gözel bax... (M.P.Vaqif); Boyun-boğazını yaxşı sari, isti geyindir, getsin (Ə.Thülbüləsən); Ancaq-ancaq yarı ac-yarı tox dolanırlar (M.Ibrahimov); Ona yalan-dan təsəlli vermək özündə də iyrənc göründü (M.Ibrahimov).

Müqayisə zərflikləri feli xəbərə, bəzən də sıfət və zərfle ifadə olunan cümlə üzvlərinə, xüsusən ismi xəbərə aid olub, necə, nə cür suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər kimi, *tək*, *təki* və ya *qədər* qoşmaları ilə işlənən a) sıfətlərlə, b) feli sıfət və ya feli sıfət tərkibləri ilə, c) isim və əvəzliliklərlə, eləcə də ç) -incə (-incə, -unca, -üncə) şəkilçili feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur; məs.:

a) *Gülər əvvəlki kimi hərəkətsiz oturmuşdur* (C.Cabbarlı); *Bir ay rəməzan mömin müsəlmanlar səhərdən axşamadək kefli kimi dolanırlar* (C.Məmmədquluzade).

b) *Əzəmətli Neva da; Axıldı ağır-agır, dünyadan küsmüş kimi* (R.Rza); *Camaat yerində qurumış kimi durmuşdu* (M.Ibrahimov).

c) *Şərafatının varsa, ağa, bu qapıdan içəri qonaq kimi girmişsiniz, qonaq kimi də çıxıb gedin* (M.Ibrahimov); ...*Sözin hökmü meydan sürər uzaq vuran mərmilər tək* (S.Vurğun); *İksiri möhüm barıt kimi havaya uçur* (M.F.Axundzadə); *Turabin rangı kül kimi bozardi* (M.Hüseyin); *Ay işığında başı çıxınca taxta qapıya söyknərək durmuş Gülnaz ona bir xəyal, bir heykəl kimi göründü* (M.Ibrahimov); *Daşlar o d kimi isti idi*.

ç) *Adamın adı pisliyə çıxınca, canı çıxsa yaxşıdır* (Atalar sözü); *Allah o günü mənə görsədincə, ölüm versə, yaxşıdır* (M.Hüseyin).

Hal-vəziyyət zərflikləri subyektin hal-vəziyyətini, daha doğrusu, hansı vəziyyətdə hərəketi icra etdiyini bildirərək, feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub, necə, nə cür, nə vəziyyətdə, nə halda və sair suallardan birinə cavab olur.

Bu zərfliklər a) zərflərlə, b) hal-vəziyyət məzmunu bildirən *hal, vəziyyət, şəkil, tərz* və sair sözlerin ikinci təref kimi işləndiyi birinci növ təyini söz birləşmələri, c) üst, iç, alt, arxa və sair köməkçi sözlərin ismin yerlik halında ikinci təref kimi işləndiyi ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, ç) feli sıfət tərkibləri, d) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, e) şiddetləndirme dərəcəsində olan sıfətlər və ə) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Alo eyvana çıxıb pallı-paltarlı ağac taxtın üstündə uzandı* (S.Rəhimov); *İndi biz istəyirik ki, arvadlar ərsiz, analar oğulsuz, oğullar anasız qalmasın* (M.Hüseyin); *Sanki elə anadan da qolsuz doğulmuşdum* (M.Ibrahimov).

b) *Mən iclasdan çox tutqun bir halda çıxdım* (M.Ibrahimov); *Sevirsən?! - deyə birdən-birə utancaq bir vəziyyətdə yenə sözünüz yarımcıq kəsdi, üzünə döndərib sənəkdən yapıdı* (S.Rəhimov); *Hər ikisi, az bundan əvvəl aralarında baş vermiş səhbətdən hələ fikrən ayrılmadıqlarını göstərən bir tərzdə dalğın-dalğın baxırdı* (M.Hüseyin).

c) *Bu dəfə Smirnov dizi üstə yixildi* (M.Hüseyin); *Başı müsbətlər çəkmış Təbrizim... yenə qan içində çalxalanıb, yenə od içində yanır* (Ə.Məmmədxanlı); *Hikmat İsfəhani ağır bir təəssürat altında saraydan çıxdı* (M.Ibrahimov); *Faytonlar bir-birinin arxasında düzülmüşdü* (Ə.Məmmədxanlı); *Mənsur həyat ilə ölüm arasındakı cavab gözləyirdi* (C.Cabbarlı).

ç) -an, -an şəkilçili feli sıfət tərkibləri görmək feli xəbərinə aid olub, obyektin hal-vəziyyətini bildirir; məs.:

Pəncərəyə yaxın gəlib şəfqət bacısını tək bəğcada gəzən gördüm (M.Ibrahimov); *Uca hasarla örtülmüş bağların yanından keçərkən, maşını Hikmat İsfəhaninin geniş darvazasında saxladıqda Kurd Əhmədi oradan çıxan gördü* (M.Ibrahimov).

Qeyd. Bu növ zərfliklər təsirli feli xəbərlərə aid olduqda obyektin, obyekt qayğısı şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda isə obyekt kimi çıxış edən subyektiñ hal-vəziyyətini bildirir; məs.:

Mən onu heç vaxt açıqlı, əsəbi və yaxud qas-qabaqlı görməmişdim (M.Ibrahimov); *O özünü yorğun hiss edir* (S.Rəhimov).

d) *Hal-vəziyyət bildirən fellərdən düzəlmış feli bağlama və feli bağlama tərkibləri bəzən hərəketin icra tərzi ilə bərabər, subyektiñ hal-vəziyyətini bildirir; məs.:*

Mister Tomas oturub trubka çəkir və nə isə qarşısındaki kağızlarla baxırdı (M.Ibrahimov); *O, başını aşağı salaraq, ayaq üstə yatrırdı* (Ə.Sadiq); *Qızclarım əsə-əsə həyat qapımıza çatdırımdı* (M.Ibrahimov).

e) *Rəng bildirən sıfətlər (şiddətləndirmə dərəcəsində) həmin sıfətlərdən düzəlmə fellərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olduqda subyektiñ daxili (psixoloji) hal-vəziyyətini bildirir; məs.:*

Dodaqları gah qıpqırmızı qızarır, gah saralır, gah da kətan kimi ağappaq ağarır (C.Cabbarlı); O şərdir ki, paxılılığından qap-qara yanır (M.Ibrahimov).

ə) *Min il yola baxdı qulağı səsdə (S.Vurğun); Onun da üst-başı mazuta bulaşmışdı, o da Xanlar kimi yanığın sönməyini istəyir və bacardıqca əlli - ayaqlı tərpənirdi (M.Hüseyin).*

Yer zərfliyi. Yer zərflikləri 1) hərəkətin icra yerini və ya əşyanın yerləşdiyi (tutduğu) sahəni, 2) hərəkətin istiqamətini, 3) hərəkətin çıxış (başlanğıc) nöqtəsini, 4) hərəkətin son nöqtəsini, 5) hərəkətin həm çıxış, həm də son nöqtəsini və 6) hərəkətin keçdiyi yolu bildirir.

Hərəkətin icra və yaxud əşyanın yerləşdiyi (tutduğu) yeri bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər feli xəbərlərə aid olduqda hərəkətin icra yerini, ismi xəbərlərə aid olduqda isə hadisənin mövcud olduğu yeri və ya əşyanın yerləşdiyi sahəni ifadə edir və hər iki vəziyyətdə ismin yerlik halında işlənib, *harada* sualına cavab verir; məs.:
Qoca anası yerdə yatmışdı (M.Ibrahimov); Yalnız yuxarı tarafdan böyük çadırın qabağında bir ocaq hələ də közərirdi (İ.Əfəndiyev); Xoş ol kəsə ki, vel dolanıb, dağda çobandır, asuda hamandır (M.Ə.Sabir).

Bu növ zərfliklər a) yer zərfləri, b) yer bildirən isimlər, c) ikinci növ teyini söz birləşmələri, ç) köməkçi sözlərlə isimlərdən ibarət birləşmələrlə və d) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Bura da olurlar, yoxsa kənddə? (M.Hüseyin); A kişi, deyirəm, indi ki, belədir, sən bu su dəyirməni ilə ortada tək qalib nə qayra-caqsan? (İ.Əfəndiyev); Nə işim var, qoy özü bəşqə yerdə özünü bir işi tapsın (M.Ibrahimov).*

b) *Yolda o rast gəldi bir xana (S.Ə.Şirvani); Alo eyvanda yatmışdı (S.Rəhimov); Molla bir gün çöldə cüt sürürdü ("Molla Nəsreddin lətişləri"); Yaxşı axtarın, məşədə partizan var (Mir Cəlal).*

c) *Cəbi aylarla qarı nənəsi ilə başı qarlı Çalbayır dağlarında gəzir (S.Rəhimov); Həmin intibahnamələrdən bir qismi də o gecə Rəhim bayın zavodunda... divarlaraya yapışdırılmışdı (M.Hüseyin).*

ç) Mənşəcə adlardan – isim ve sıfetlərdən olan bir qrup sözlər, ümumiyyətə, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində özlərinin ilk vəzifəsi olan eşa və eşa elameti bildirməkdən başqa, məcazi və köməkçi vəzifədə işlənib, müxtəlif məkanı münasibət elameti, bəzən də zaman, tərzi-hərəkət, səbəb və yaxud məqsəd elameti ifadə edir.

Bu köməkçi sözlərə *təpə, üst, alt, dib, orta, iç, qabaq, ard, arxa, yan, kənar, qıraq, qarşı, qənşər* və s. sözləri, həmçinin bədən üzvləri adları olan *baş, ayaq, ağız, sin, döş, böyür, üz, qaş, dal, bel, burun* və s. isimləri daxil etmək olar.

Bu sözlər köməkçi vəzifələri zamanı ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi kimi çıxış etməklə hər hansı bir əşyanın içərisində və ya bir neçə əşyanın arasında yer tutmanı, hər hansı bir əşyanın yanındakı, önungəki (qarışındakı), üzərindəki, altındakı, dalındakı yerləşməni və sairəni ifadə edir; məs.:

Üç qadın arabanın içində oturmuşdu (Ə.Sadiq); Safo ondan al çəkməyərək irəliyə yeri yib evvanın qabağında dayandı (S.Rəhimov); Tez ayağa qalxıb, heç bir söz demədən qapı ağızında dayandı (Ə.Sadiq); Bir daş üstündə oturub, babasını uzaqdan seyr etdi (A.Şaiq); Aşağıda, bulağın başında otururlar (Ə.Sadiq).

d) *Mühəribələr Bağdadın qulağının dibində gedirdi (M.S.Orbüdi); Bu nə sözdür, gözümüz üstə yeriniz var... (İ.Əfəndiyev).*

Hərəkətin istiqamətini bildirən zərfliklər. Bu zərfliklər, adətən, feli xəbərə aid olub, hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirərkən, *haraya* və ya *hara* (haraya mənasında) sualına cavab olur.

Bu növ zərfliklər ismin yönlük halında işlənən a) yer zərfləri, b) yer bildirən isimlər, c) təyini söz birləşmələri, ç) köməkçi sözlərin iştirak etdiyi söz birləşmələri və d) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Bir həftədən çoxdur geriyə qayıdıblar! (S.Rəhimov); Bir-dən içəriyə dönerək, eşiyyə yürüdü (M.Hüseyin); Bir neçə gün ovval buraya da gəlmüşdi (S.Rəhimov); Dibçəkdəki çıçəklərdən strafa qoxu yayıldı (M.Süleymanov).*

Qeyd. Yer zərfləri bəzən yönük hal şəkilcisişiz işləndikdə də yönük hal məzmunu bildirir və hərəkətin istiqamətini ifadə edir; məs.:

O, Cəmildən cavab almamış, pilləkənlə yuxarı dirmandı (M.Hüseyin); Hünər od kimi içəri girdi (Mir Cəlal); Xatircəm ol, bu gün vəzir bura gələ bilməz (M.F.Axundzadə); Əl-üzümüyü yumaq üçün aşağı düşdü (İ.Əfəndiyev).

b) O, kahannin üstündən düşüb, tələsik kəndə getdi (S.Rəhimov); *Ovçu komaya girdi* (Ə.Məmmədşanlı); *El yaylağa köçdü* (İ.Əfəndiyev).

c) *Ganc qadının varlığını birdən-birə anlaşılmaz bir qorxu büründü və o bütün vücudu ilə titrəyərək dönüb sürətlə qonaq otağına getdi* (İ.Əfəndiyev); *Mən bu düşüncələrlə həyatımızı girib, evimizin artırmasına qıxdım* (İ.Əfəndiyev).

ç) İsimlərdən kəməkçi sözlərdən ibarət təyini söz birləşmələri, əvvəlkildən fərqli olaraq, daha bir sira məkanı münasibətləri – hərəkətin əşyanın içine və ya iki və daha artıq əşyanın arasına, yanına, qarşısına, üzərinə, altına, arxasına yönəlməsini və sairəni bildirir; məs.:

O da başqaları kimi, gələnlərin qabağına yürüyər, atasını axtarardı (Mir Cəlal); *Balaxanım iki stakan çay, bir qab mürəbbə gətirib qoydu stolun üstünə* (Ə.Vəliyev).

d) *Onu canlı həyatdan, vuruş səhnəsindən qaytarıb dörd divar arasına qapadılar... öldürdülər* (C.Cabbarlı); *Minim uçucularla bəhs etməyə qadir olan qanadlarımı sindirüb quyu dibinə saldın* (C.Cabbarlı).

Hərəkətin çıxış (başlanğıc) nöqtəsini bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər, adətən, hərəki fellərə aid olub, *haradan* suallına cavab olur.

Bu zərfliklər çıxışlıq halda işlənən a) yer zərfli, b) yer bildirən isimlər, c) təyini söz birləşmələri və ç) kəməkçi sözlərin iştirak etdiyi birləşmələrlə ifade olunur:

a) *Rədd ol buradan, başlama faryadə, əkinçil!* (M.Ə.Sabir).

b) *Qoy o maral bu dağlardan çıxb getsin, sevgilim...* (Ə.Məmmədşanlı); *Şahbaz bəy tez damdan gedir* (M.F.Axundzadə).

c) *Heyvanlar və quşlar çay boyundakı qamışlıqlardan və Samux meşəsindən bas alıb uzaqlara qaçırdılar* (Ə.Sadiq); *Şirner saatına baxaraq, tələsik əlini Salavatın quru, isti ovçundan çəkdi və tatarlara inandığını bildirdi* (Ə.Əbülləsən).

ç) İsim və kəməkçi sözlərdən ibarət söz birləşmələri hərəkətin əşyanın içindən, bir neçə əşyanın arasından, üstündən, altından, arxasından çıxdığını və sairəni bildirir; məs.:

Gömgöy olmuş damar bir zolaq kimi qulağının dibindən alına doğru uzanırı (M.İbrahimov); *Bəzən ona elə galırdı ki, Qulaməli ölməyib, indica gədiyin dalında çıxacaq* (Ə.Sadiq).

Hərəkətin son nöqtəsini bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər, adətən, hərəki fellərə aid olub, hərəkətin varacağı son nöqtəni bildirir

və *harayadək, harayacan, haraya qədər, haraya kimi* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər, esasən, hədd bildirən *dək, can, cən, qədər, kimi* qosmalarının qoşulduğu a) yer bildirən isimlərlə, bəzən zərf və əvəzliklərlə, b) təyini söz birləşmələri ilə, c) kəməkçi sözlərlə isimlərdən ibarət söz birləşmələri və sairə ilə ifadə olunur:

a) *Bizim kənd usaqları yaman qabiliyyətli olurlar, bir oxumaq oxuyur ki, səsi düz Narginəcən gedir...* (M.Hüseyn); *Bir ucu Kirəcə qədər uzanıb gedir* (M.Ibrahimov).

b) *O zaman Pərinin baxtıyar səsi Lalə dərəsinin üzərində qanadlanır, ta Şah dağının zirvəsinə qədər ucalırdu...* (Ə.Məmmədşanlı).

c) *Yol şəhərin xaricindən başlayıb qalanın içərisinədək uzanırı* (Q.İlkin); *Lalələr bir yol kimi ta dağın başına qədər uzanır* (Ə.Sadiq).

Bu növ zərfliklərin bəzən qoşmasız (yönlük hal şəkilçisi ilə) işlənib son hədd ifadə etməsi fellərin (*çatmaq, gedib çatmaq, gəlib çatmaq, axıb gəlmək* və s.) məzmunundan – hərəkətin bitməsi tərzini bildirməsindən asılı olur; məs.:

Yalnız bir ay sonra onlar Tehrana çatdılar (M.Ibrahimov); *1945-ci il iyun ayının əvvəllərində Xanmuradov golib Bakıya çıxdı* (Ə.Sadiq).

Hərəkətin həm çıxış, həm də son nöqtəsini və ya istiqamətini bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər, adətən, hərəki fellərə aid olub, birincisi ismin çıxışlıq, ikincisi isə yönük hal şəkilçisi ilə (bəzən son hədd bildirən *dək, can/cən, qədər, kimi* və yaxud istiqamət bildirən *tərəf, doğru, sari* qosmaları ilə) işlənən sözlərlə ifadə olunub, *haradan-haraya, haradan-harayadək, haradan-haraya kimi, haradan-haraya qədər* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər ayrı-ayrı nitq hissələri (isim, zərf və əvəzliklər) və söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

Bu gəmi arxadan cəbhəyə qoşun, cəbhədən arxaya yaralı daşıyırı (Ə.Əbülləsən); *Molla bir gün piyada şəhərdən kəndə gedir* ("Molla Nəsrəddin lətifələri"); *Bu bağdan o bağ'a keçir, qarşımı hər kəs çıxırdısa, mənali-mənasız söhbət tuturdum* (İ.Əfəndiyev).

Hərəkətin keçdiyi yolu bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər hərəki fellərlə əlaqədar olub, *haradan* və *hara* ilə suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər a) ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən isimlərlə, b) ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, c) *ilə* (-la, -la) qoşmaçı isimlərlə, ç) ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, d) ikinci tərəfi *boy*, *uzun* sözlərdən ibarət ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə (bəzən ikinci tərəfə -ca şəkilçisi artırılır) və e) ikinci tərəfi *yan*, *dal* və başqa köməkçi sözlərdən ibarət üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə (həmişə ikinci tərəfə -ca şəkilçisi əlavə olunur) ifadə olunur:

a) *Ovçu, insaf elə, keçmə bu dəzdən!* (S.Vurğun); ...*Ayun 25-də səhərimizdən ötəcəyəm, bəlkə, görüşə bildik* (Mir Cəlal).

b) *Biz onun günəşləri, küləkləri, yağışları içərisindən keçmişik, bizi onun nəfəsi bərkitmışdır* (Ə.Məmmədxanlı); *Tikinti ilə tanış olmaq üçün gələn bir dəstə gənc sexin qabağında keçirdi* (Ə.Sadiq).

c) *Səttarla Ülkər böyük bir məşə ilə yeddi gün-yeddi gecə yol gedib böyük dağça çıxdılar* ("Azerbaycan nağılları"); *Dar cığırla, bir az o tərəfdə yanın işqlara doğru getdilər* (Ə.Sadiq).

ç) *Qatar verindən tərəpniş və bir daqıqə sonra o artıq sürətinə artıraraq bir od kimi tunel içərisi ilə iraliyə uçur* (Ə.Məmmədxanlı).

d) *İllərlə Volqa boyu dolaşdı* (R.Rza); *Ana ilə qız Kür boyunca irəliləyərək cökə, qovaq, soyüd və iyidə ağaclarının çox six bitdiyi kiçik meşərə girdilər* (Ə.Sadiq).

e) *Nəfəsinə bir qədər dərəndən sonra nəhəng maşınların yanına addimlayıb onlara tamaşa etdi* (Ə.Sadiq); *Buna görə da şəhərin oyanları və xətibin müridləri xətibin və əmirin dalınca gedildilər* (M.S.Ordubadı).

Qeyd. Bəzən bu növ birləşmələr tərzi-hərəkət zərfliyi olur; məs.: *On il müddətində adamlar bir-birinin dalınca buraya gəlir* (Ə.Sadiq).

Zaman zərfliyi. Zaman zərflikləri hərəkət və ya əlamətin müəyyən bir zamanla bağlılığını, daha doğrusu, 1) hərəkət və ya əlamətin icra və ya meydana çıxma zamanını; 2) hərəkət və ya əlamətin başlanğıc zamanını; 3) hərəkət və ya əlamətin qurtaracaq zamanını; 4) hərəkət və ya əlamətin həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirir.

Hərəkətin icra və ya əlamətin meydana çıxma zamanını bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər həm feli, həm də ismi xəbərə aid olub, *nə vaxt*, *nə zaman*, *haçan* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər a) zaman zərfli, b) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, c) feli sıfət və feli sıfət tərkibləri, ç) zaman bildirən isimlər, d) miqdardı sayları, e) təyini söz birləşmələri və ə) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur.

a) Bezi zaman zərfli (*tez, gec, gec-gec* və s.), adətən, feli xəbərə, bəziləri (*indi, onda, gecə, gündüz* və s.) həm feli, həm də ismi xəbərə aid olur; məs.:

Siz onda balaca olardınız (İ.Əfəndiyev); *Dərhal günahını bildi* (Mir Cəlal); *Səni çox tez ayrdı bizdən ölüm* (A.Səhhət); *Əvvəl baxır salona, xeyli diqqətlə baxır* (R.Rza); *Gec gəlsəm, yatasan, qapını da döyərəm, -dedi* (M.İbrahimov); *İndi onda bir qətiyyat duyulurdu* (C.Cabbarlı); *Öindi məktəbdədir*.

Bu növ zərfliklər bəzən *burada* yer zərfi ilə (*bu vaxt, bu an mənasında*), həmçinin ismin yerlik hal şəkilçisini qəbul edən yer isminin işləndiyi müxtəlif söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

- *Gözəlim, mən sənə qanım bahasına xidmət etməyə hazırlam, fəqöt bu işdə məzuram...* *Burada Sitarənin əndamı susdalıb yerə dəydi* (C.Cabbarlı); *Hər ikisi qah-qah çəkib güldü, kruşkaları dodaqlarına gətirdilər. Bu yerda Ostapenko bal biçağını vedrəyə salıb təmizləyirdi* (Mir Cəlal); *Yazarsan ki, durdugum yerdə, küçə ilə getdim yerdə elə bark yuxum gəlir ki, az qalıram yixılam* (C.Məmmədquluzadə).

b) -*anda* (-əndə); -*diqda*...; -*kan* (-kən); -*madan* (-madən); -*miş* (-miş); -*ar*, -*maz* (-ər, -məz), -*caq* (-cək); -*inca*... və s. şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, əsasən, feli xəbərə aid olub, zaman zərfliyi rolunda işlənir; məs.:

Gələndə Kürd Əhmədi gördüm (M.İbrahimov); *Tahir fikirli-fikirli uzaqlara baxarkən qarşıdakı adamı gördü* (M.Hüseyn); *Qapı döyüldü, kim olduğunu soruşduqda bir qadın səsi eşildi* (M.İbrahimov); *Gülşən tarlayı çatçaq yoxlamağa başladı* (Ə.Vəliyev); *Onun çatılmış qaslarını və iti baxışlarını görünce tez gözlərini döndərdi* (C.Cabbarlı); *Artıq mən göydəki ulduzlara baxmadan anımın nağıllarını eşitmədən yuxulardım* (M.İbrahimov).

c) -*an* (-ən), -*diğim*... şəkilçili feli sıfət və feli sıfət tərkibləri zaman, vaxt kimi sözlərlə, həmçinin *tək, kimi* və sair qoşmalarla işlənərək, feli və bəzən də ismi xəbərə aid zaman zərfliyi olur; məs.:

Biz qurudan zaman bataqlıqları; Dörd yanın çıçıklar, gülər açacaq (S.Vurğun); *Nəhayət, gün günortadan əyildiyi zaman Bəyimin tapşırığını yerinə yetirmək üçün qonağın dalınca MTS-ə*

getdim (İ.Əfəndiyev); Qızlar quş kimi sıçrayıb qalxırlar məni görən tək... (S.Vurğun); Sən onunla tanış olan vaxt o, tələbə idi.

ç) Bu növ zərfliklər bəzən müstəqim və ya qeyri-müstəqim (məcazi-metonomik) zaman bildirən isimlərlə (yerlik halda) ifadə olunub, feli və ismi xəbərlərə aid olur; məs.:
Bir qoşa bülbül də hər ilk baharda; Aşıqlər eşqinə ilhamə gəlir... (S.Vurğun); Yayda yaylağımız; qıçıda oylagım; Yazda seyran-gahum bu dağlar mənim (Aşiq Ələsgər).

Zaman bildirən isimlər təsirlilik halda işləndikdə həm təsirlilər, həm de təsirsiz feli xəbərə aid olub (bəzən öz təyinləri ilə birlikdə) zaman zərfliyi olur; məs.:
Biz gecəni yola düşdük; Bu dərəyə gələnlər o güñü mütləq yeni bir şey öyrənmış olmalı və orada nağıl etməli idilər (Ə.Sadiq); – Ona baxma, bu yayı anam müslüm tutacaq, hazırlasacağam! (S.Rəhimov).

d) Bu növ zərfliklər bəzən yerlik hal şəkilçili miqdar sayları ilə ifadə olunur. Bu sayıların zamanı ifadə etməsi (meydanda olmayan, lakin cümlənin məzmunundan anlaşılan) saat, il, yaş və sair zaman bildirən isimlərlə bağlı olmasıdır; məs.:

On yedidə parçaladıq; Zəncirini biz zülmətin... (R.Rza); İyirmisində gələr döñər gəlinə; İyirmi birdə seyqəl verər telinə; İyirmi ikidə düşər eşqin gölünə... (M.P.Vaqif).

e) Ya bir, ya da hər iki tərefi zaman bildirən sözlərdən ibarət təyini söz birləşmələri zaman zərfliyi olur; məs.:

Mühəribə ərafəsində böyük bir mədənin müdürü vəzifəsinə qədər yüksəlmüşdi (Ə.Məmmədxanlı); Bunlar ona dekabrın əvvəllərində verilmişlərdi (Ə.Əbülhəsən); On üç yaşında bir mükafat aldin... (Ə.Cavad).

ə) Ancaq zəngin təbiət qışın qış vaxtında seçilir (Mir Cəlal).

Hərəkat və ya əlamətin başlangıç zamanını bildirən zərfliklər.
Bu növ zərfliklər feli və bəzən ismi xəbərə aid olub, nə vaxtdan, nə zamandan, haçandan suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər çıxışlıq halda a) zaman zərfli, b) isimlər, c) sayilar, ç) bəri qoşmali müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşməleri, d) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur:

¹ Bu növ zaman zərflikləri təsirlili feli xəbərə aid olduqda ismin təsirlilik hal şəkilçisi ilə işlənib həmin feli xəbərə aid başqa bir söz – vasitəsiz tamamlıq ola bilər; məs.:

Man bütün gecəni səni gözledim cümləsində təsirlilik hal şəkilçisi ilə işlənen iki söz-dən biri – səni vasitəsiz tamamlıq, digəri isə (bütün gecəni) zaman zərfliyidir.

a) *Ay qız, qoy badyanı, əvvəldən gərək bunu gətirəydim (M.F.Axundzadə); Bəlkə də, o yoxluğu indidən duymusən sən (R.Rza).*

b) Eyni zərfliklər bəzən müstəqim və ya qeyri-müstəqim olaraq zaman bildirən isimlərlə ifadə olunur; məs.:

Səhərdən o iki dəfə oğlu Xolmogortsevin yanına getmişdir (Ə.Əbülhəsən); – Yox, anacan... Mən uşaqlıqdan Azəri sevirm (Ə.Məmmədxanlı).

c) Bu növ zərfliklər sayılarla ifadə olunduqda həmin sayıların zaman bildirən (saat və s.) sözlərlə bağlı olduğu cümlənin məzmunundan aydın olur; məs.:

– Galin, doqquzdan burada oluram (Mir Cəlal).

ç) *Qızım, mən gəzirəm səhərdən bəri; Sizin kənd yerini, bu zəmiləri (S.Vurğun); Çoxdan bəri Durna bulağının daş şırnanına səykənmis balaca qırımızı sənəyin boğazından çıxan ağappaq su piqıldayur, dəyirmi qumlu gölmaçaya töküldürdü (S.Rəhimov); Əfsanələr dünyasını unutduğum gündən bəri; Tilsimləri yarib keçir bu qatarın təkərləri (S.Vurğun).*

d) Bu növ zərfliklər bəzən -ali (-əli), -andan (-əndən), həmçinin -mamış (-məmış) şəkilçili (çıxışlıq halda) feli bağlama və feli bağlama tərkiblərindən ibarət olub, ifadə etdikləri hərəkətin icra vaxtı ilə xəbərdəki hərəkət və ya əlamətin çıxış vaxtını bildirir; məs.:

Bakıya gələli bu nöqsanımı qismən düzəltmişəm (M.Hüseyn); Vallah, dünən bunu eşidəndən az qalıram elə öz əlim ilə bir qəbir qazam, girəm içində, yaxam qurtarsın (C.Məmmədquluzadə); O, müalicəyə gedəndən xeyli yaxşıdır.

Hərəkət və ya əlamətin qurtaracaq zamanını bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər, əsasən, feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub, nə zamanadək, nə zamanan, nə zamana kimi, nə zamana qədər suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər, adətən, a) son hədd bildirən dək, can (cən), kimi, qədər qoşmaları ilə, bəzən yalnız ismin yönük hal şəkilçisi ilə işlənən zər, isim, feli sıfət (və ya feli sıfət tərkibi) və təyini söz birləşmələri ilə, b) feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur.

a) *Sübədək cəng elədim; Əllərindən çəkdim aman (Aşiq Ələsgər); Bəs sən nə üçün o çağacan yatmamışın? (İ.Əfəndiyev); Bu vaxta qədər harada qalmışdım, Pərvin? (Ə.Məmmədxanlı); Məni tamam yuxu aparana qədər o, nağılini kəsmədi (M.İbrahimov).*

b) -inca... şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri hərəkət (feli xəberde) və əlamətin (ismi xəberde) son anını ifadə etdikləri hərəkətin icrası ilə bağlayır; məs.:
Ölüncə bəl edərəm naləvü fəşən, getmə (Natevan); Qazi bu söza addimlarını yavaşdır və evə çatınca islanıb cücəyə dönür ("Molla Nəsreddin lətifələri").

Hərəkət və ya əlamətin həm başlangıç, həm də qurtaracaq zamanını bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi və dək, can (cən), kimi, qədər qoşmalar ile işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunub, feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub, nə vaxtdan, nə zamandan, nə zamana kimi suallarından birinə cavab verir; məs.:
Birini səhərdən içərdim axşama kimi, sənən sağlığına, birini də axşamdan içərdim səhərə kimi, bax bu cənabi mirzənin sağlığına (C.Məmmədquluzadə); Burada səhər azanından tə gün batanadək əcək səsi aramsız olaraq eşidildi (A.Makulu); ...Mən 1920-ci ildən 1925-ci ilə qədər, yəni yeddi yaşından başlamış mal otarmaq, tövflə süpürmək və sair bu kimi işlərdə atama kömək edərdim (M.İbrahimov).

Qeyd. Bəzən bu növ zərfliklərde hərəkətin başlangıç zamanı bildirən sözden sonra menaca başlangıç məshumu bildirən başlamış, başlayaraq feli bağlamaları işlənir; məs.:
Yazdan başlamış payızın son ayına qədər işlərimiz çoxalırdı (M.İbrahimov); Bu gündən başlayaraq ayın axırına kimi işləri qurtarmalyıq.

Səbəb zərfliyi. Səbəb zərflikləri hərəkətin icrasının və ya əlamətin meydana çıxmاسının səbəb və ya bəhanesini bildirir və nə üçün, nədən ötrü, niyə, nə səbəbə suallarından birinə cavab olur.

Səbəb zərflikləri a) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri; b) çıxışlıq hal şəkilçili məsələ və məsələ tərkibləri, mücərrəd isimlər, ikinci tərəfi uc, üz köməkçi sözlərindən ibarət ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri (öz təyinləri ilə birlükde), c) yönlük və ya çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən səbəb sözünün müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə yaratdığı tərkiblər, ç) ismin yerlik hal şəkilçisi ilə işlənən nəticə, sayə, üst sözlərinin ikinci tərəf kimi çıxış etdiyi ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri və d) üçün, ötrü, görə

qoşmaları ilə işlənən sual əvəzlikləri, feli sıfət və feli sıfət tərkibləri ilə ifadə olunur:

a) -ib..., -caq (-cək), -diqda..., -anda (-əndə), -araq (-ərək), -inca..., -diğdən... və sair şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri bəzən ifadə etdikləri hərəkətlə əsas hərəkətin icra səbəbini bildirir və hemişə feli xəbərə aid olur; məs.:

Qardaşım işə yaraların ağrısına davam gətirməyib öldü (Q İlkin); Kənlüm bulanır küçədə cövlənənini görək; Nitqim tutulur həzəvü hədyanını görək (M.Ə.Sabir); Gülsənəmin gəlmədiyini gördükdə, o birbaş Alo kişigilə getdi (S.Rəhimov); ...Məşədibayın atası Bakı pristavının vəhiyi rəftarına, sonsuz təhqir-lərinə dözməyərək onu küçədə vurub öldürmişdi (M.Hüseyn).

b) Camaat elə qışqırıb o yan-bu yana qaçırdı ki, adamın gül-məkdən qarnı cirilurdu ("Molla Nəsreddin lətifələri"); Mən hey göyə baxdım... göy mənə baxdı... Yollara baxmaqdan gözlərim adı... (Ə.Cavad); İntizarın üzüldürdü (M.Ibrahimov); Dərddən beli bükülmüşdü; Qonşuluq üzündən görəndə ötəri bir salam verirdim (Mir Cəlal).

c) Bu səbab dən də Rəhimbayla söhbətində həm təmkinli, həm də sərbəst idi (M.Hüseyn); Bu ığid qızın səbab inə bizim yaylağımdan bir quzu aparan olmaz (M.S.Ordubadi); O! səbab dən xalq arasında miqdarın yoxdur (M.F.Axundzadə).

ç) Heç nəyin üstündə, görəsan ki, arada biabırçılıq baş verdi (M.Ibrahimov); Biz bu kişinin sayəsində xoşbəxtliyə çatmışq... (Ə.Sadiq); İngilabdən qabağın yadigarı olan bu ev qəribə bir təsadüf nəticəsində hələ də yerində durmaqdır idi (M.Ibrahimov).

d) Çay dağ döşündən gəldiyinə görə xeyli iti və xırıltaya-xırıldaya axırdı (S.S.Axundov); Onunçun əhli-dil daim qəminin zarı məhzundur (Heyran xanım).

Məqsəd zərfliyi. Məqsəd zərflikləri hərəkətin icrasının, əlamətin meydana çıxmاسının məqsədini bildirir və niyə, nə üçün, nədən ötrü, nə məqsədə, nə məqsədlə suallarından birinə cavab olur.

Məqsəd zərflikləri a) sual əvəzlikleri (niyə, nə üçün və s.), b) yönlü hal şəkilçili məsələ, məsələ tərkibləri və mücərrəd isimlər, c) üçün, ötrü qoşmalar ilə işlənən məsələ və məsələ tərkibləri, həmçinin ikinci tərəfi xatir sözündən ibarət üçüncü növ təyini söz birləşmələri, ç) ikinci tərəfi məqsəd, niyət, bəhanə sözlərindən ibarət birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, d) ikinci tərəfi uğur, yol, dal köməkçi sözlərindən düzələn təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

a) Bu növ zərfliklər eyni formalı səbəb zərfliklərindən fərqli olaraq, adətən, təsdiq feli xəbərlərə aid olur; məs.:
Dünen nə üçün şəhərə getmişən? Sən nədən ötrü buraya galmışən (Mir Cəlal).

b) *Biz dünyaları abad etməyə gəlmisiç* (Ə.Məmmədxanlı); *O, göylərə qanad calmağa getdi; Qızın qisasını almağa getdi* (M.Rahim); *O, bulağı su gətirməyə getdim* (M.İbrahimov).

c) *O, kənən iidi, amma acından ölməmək üçün arpa əkirdi* (C.Cabbarlı); *Molla Qasaf doğru deyir, biz sənin xatırın üçün təvəqqəf elayirik, – dedi* (S.Rəhimov).

ç) *Həsəni tamamılə nüfuzdan salmaq vəzəif yerindən tutmaq məqsədilə bir telegram da vurmağı qərara aldılar* (M.İbrahimov); *Bu niyyətlə o, şeylərini ən ucqar pəncərələrdən birinin qabağına çəkib, əşəyinə açdı* (Ə.Thübələsən); *Yerini rahatlamaq bəhanəsi ilə qalxıb ona baxdı* (M.İbrahimov).

d) Eyni zərfliklər bəzən ikinci tərəfi yerlik hal şəkilçili uğur, yol, həmçinin -ca şəkilçili dal köməkçi sözündən ibarət ikinci və üçüncü növ təyin söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

Onlar vətəni xilas etmək kimi nəcib, yüksək bir məqsəd uğrunda vurusurdular (M.İbrahimov); *Qəribədir ki, əmimin məni görən gözü yoxdur, amma oğlu mənim yolumda canımı da versə, uñ deməz* (M.Hüseyn).

Qeyd. Məqsəd zərfliklərinin ilk baxışda səbəb zərfliklərinə oxşamasına (*niyə, nə üçün, nədən ötrü* suallarına cavab olmasına) baxmayaraq, bunları ayırmak mümkündür.

Əvvəl, səbəb zərfliyi *na səbəbə, na səbəbdən* suallarını, məqsəd zərfliyi *ise na məqsəda, na məqsədlə* suallarını da tələb edir. Məsələn, *O xəstələndiyindən dərsə gəlməmişdi* cümləsində *xəstələndiyindən* zərfliyi *na səbəbə, na səbəbdən* sualını tələb etdiyi halda, *na məqsəda, na məqsədlə* sualını vermək düzgün olmaz. Həmçinin *Araz ali təhsil almaq üçün şəhərə gəldi* cümləsində *ali təhsil almaq üçün* zərfliyi *na məqsədlə, na məqsədə* sualını tələb etdiyi halda, *na səbəbdən, na səbəbə* sualını vermək düzgün olmaz. İkinci, misallardan göründüyü kimi, səbəb zərfliyinin (*xəstələnmək*) ifadə etdiyi səbəb aid olduğu hərəkət və ya əlamətdən (*gəlməmək*) əvvəl mövcud olduğu halda, məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi səbəb və ya məqsəd (*ali təhsil almaq*) aid olduğu hərəkət və ya əlamətdən (*gəlmək*) sonra meydana çıxır.

Üçüncü, səbəb zərfliyi təsadüfi bir səbəbi (*xəstələndiyindən*) bildirdiyi halda, məqsəd zərfliyi obyektiv səbəbi (*oxumaq üçün*) ifadə edir.

Miqdar zərfliyi. Miqdar zərflikləri hərəkət və ya əlamətin miqdarını bildirməklə, feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub, *nə qədər, neçəyə* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər 1) hərəkət və ya əlamətin miqdarını, 2) məkan miqdarını, 3) zaman miqdarını, 4) çəki və dəyər (qiymət) miqdarını bildirir.

Hərəkət və ya əlamətin miqdarını bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər hərəkət və ya əlamətin miqdarını, neçə dəfə təkrar olunmasıdır ifadə etməklə, feli və bəzən də sıfırlardan ibarət ismi xəbərə aid olub, *nə qədər, neçə dəfə* suallarından birini tələb edir.

Bu zərfliklər a) miqdar zərfli, b) son hədd bildirən *kimi, qədər, can (cən), dək* qoşmaları ilə işlənən isimlər, c) miqdar sayıları ilə təkrar bildirən *dəfə, kərə* və *yol* köməkçi sözlərindən düzələn söz birləşmələri, ç) bəzi miqdar zərfi və ya sual əvəzlikleri ilə *dəfə* sözündən düzələn söz birləşmələri və d) kəsr sayıları və ya miqdar sayıları ilə *fazı* sözündən düzələn söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

a) *Mən demədimmi, çox yemə, tez pozular məzacımız?* (M.Ə.Sabir); *Qurd dedi; çox-çox yanıram halına* (A.Səhhət); *O dəfələrə mənə demişdi...* (M.İbrahimov).

b) *Çox adam divandan xırtdayən narazıdır* (M.Hüseyn).

c) *Rəsîd inanırkı ki, Süsən kimi mənəvi istiqlaliyyətini saxlayan insanlar ömürlərində yalnız bir dəfə yalnız birini sevirlər* (M.Hüseyn); ...*Bir kərə vermişəm ala bilmənəm; Ol qaməti-sənubərdən ağlım* (M.P.Vaqif); *Əlli yol çapillam, yüz yol talannam;* *Bir şey deyil dövlət, mal, incimərəm* (Aşıq Ələsgər).

Qeyd. Bəzən canlı dənişq dilində miqdar sayıları yuxarıda qoşmalsız işləndikdə de eyni mənəni ifadə edir; məs.:

Yüz ölç, bir biç (Atalar sözü).

ç) *Nadir cəbhəyə getməmişdən qabaq zavodu bir neçə dəfə dolandı* (H.Seyidbəyli); *Keçən vaxtlarda çox ittifaq düşüb ki, yay çox isti olub, çox quraqlıq keçib və müsləman camaati neçə dəfələrlə müsəllaya çıxıblar.* *Man özüm də bu işləri n e çə - n e çə dəfələr görmüşəm və eşitmışəm...* (C.Məmmədquluzadə).

d) *Kağızını ver, haqqını da birə beş alarsan* (S.Rəhimov);
“Mən səni çox istərəm, bir yanımı boş istərəm” – deyilən atalar sözünü, o, iki yüz faiz həyata keçirirdi (A.Şaiq).

Məkan miqdarı bildirən zərfliklər. Məkan (*yol, ərazi və s. qət olunma*) miqdarı bildirən zərfliklər, adətən, hərəki feli xəbərə aid olub, nə qədər sualları tələb edir.

Bu növ zərfliklər miqdar zərfləri, həmçinin miqdar sayıları və qeyri-müəyyən sayılarla ölçü-məsafə bildirən söz (*addım, metr, kilometr və s.*) və söz birləşmələrindən (*cida boyu, çinar boyu və s.*) düzələn tərkiblərlə ifadə olunur:

Qaranlıqda xeyli getdim (Mir Cəlal); *O, Mübaşir Məmmədi* gördükdə yəna sarsıldı və iki addım geri çəkildi (M.İbrahimov); *Bəla bir yolda wagon gündə bir-i ki kilometr irəliləyə bilər* (Ə.Sadiq); *Gün iki cida boyu qalxmışdı* (Mir Cəlal).

Zaman miqdarı bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər hərəkətin icrası və ya əlamətin meydana çıxmazı zamanının miqdarnı bildirərək, əsasən, feli xəbərə aid olur və nə qədər, nə qədər vaxta, nə vaxtda (nə qədər vaxta mənasında) suallardan birinə cavab olur.

Bu növ zərfliklər a) miqdar zərfləri, b) miqdar sayıları və zaman bildirən isimlərdən (*il, ay, həftə, gün və s.*) düzəlib, adlıq, həmçinin yönlük və yerlik halda işlənən söz birləşmələri, c) təsirlik halda işlənən zaman bildirən isimlərlə (bəzən miqdar bildirən öz teyinləri ilə), ə) *ilə (-la, -la)* qoşmalı zaman bildirən isimlərlə, d) ikinci tərefi boy, uzun sözlərdən, birinci tərefi isə zaman bildirən isimlərdən ibarət ikinci növ teyini söz birləşmələri və e) ismin adlıq, yönlük, təsirlik hallarında işlənən miqdar sayıları ilə ifadə olunur:

a) *Ağayı Sofi, hələ çox gözləyəcəyik?* (M.İbrahimov); *Əlibəy cənabları Qafqazda xeyli çalışmışdır* (Mir Cəlal); *O azca düşüñüb, vəziri-dərbarı yanına çağırıldı* (M.İbrahimov); *Tanyıram səni. man də səni bir aza oxumuşam* (C.Məmmədquluzadə).

b) *Sizin yüz illik yolu keçəcəyik on ilə* (R.Rza); *On iki saatadək gərək mən özümü ona yetirəm* (M.F.Axundzadə); ...*Min illik yolu iyirmi iildə keçmişlər* (M.İbrahimov); *Getmişdi on günə, çıxıdı on beşə; Neçin saldı məni belə təşvişə?* (Ə.Cavad).

c) *Man sevincindən, gecəni yatmadım* (C.Cabbarlı); *Onlar nəinki payızı, hətta bütün qıştı Krimda oturub: “Bu gün-sabah Qafqaz yolu açılar”,* – deyə gözləməyə məcbur oldular (Mir Cəlal); *Gündə dörd-beş saat ayaq üstə dərsini de, üç ay yayı da get,* –

keşin istəyən yaylaqlarda dincəl! (S.Rəhimov); *Mən bütün günü məktəbdə növbətçiyyəm.*

ç) *İllərlə Volqa boyu dolaşdı* (R.Rza).

d) *Mən indi hər sözün üstündə bəzən; Saatlar üzunu fikrə gedirəm* (S.Vurğun); – *Yox, əmi, mən atamın faciəsini ömrüm boyu unutmayacağam* (M.Hüseyn).

e) *Namuslu iyidən, səni yüz yaşa!* (Aşıq Ələsgər); – *Səfər əmi, saatın neçədir? – On iki yərə işləyir!* (Mir Cəlal); *O zaman aylıdı ki, masanın üstündəki saat altını vururdu* (Ə.Vəliyev).

Çəki və ya dəyər miqdarı bildirən zərfliklər. Bu növ zərfliklər çəki miqdardan bildirdikdə yüksəlmək, boşaltmaq və s. feli xəbərlərə, dəyər miqdardan bildirdikdə ise almaq, satmaq kimi feli xəbərlərə aid olub, neçə, neçəyə, neçədən, nə qədər suallarından birinə cavab olur.

Bu zərfliklər a) sual əvvəzlilikləri, b) yönlük və çıxışlıq halda işlənən miqdar sayıları, həmçinin bu sayılarla dəyər bildirən (*manat, qəpik və s.*) və ya ölçü bildirən (*metr, kubmetr və s.*) sözlərdən düzələn birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Aslan cibini qurdaladı: – Yaxşı, neçə verim?* (M.Hüseyn); *Sən bunu n eçədən alısan?* (C.Məmmədquluzadə).

b) *Sitarə bunu görüb atasından qalmış həmin mülkü, bağlı Mənsura on min manata satmışdı* (C.Cabbarlı); – *Harda yeddiyə verirlər... Yeddi iki şahidən bir qəpik əskiya verməzlər* (C.Məmmədquluzadə); *O, səkkiz saatda 640 kub metr yüksəlmüşdi* (Ə.Sadiq).

Dərəcə zərfliyi. Dərəcə zərfliklər əlamətin meydana çıxmاسının dərəcesini bildirməklə, adətən, sıfatlərlə ifadə olunan müxtəlif cümlə üzvüne, xüsusi xəbərə aid olub, nə dərəcə, nə dərəcədə suallarına cavab olur.

Bu zərfliklər a) *tamamilə, tamamən, büsbüütin* və s. dərəcə zərfli, b) ikinci tərefi *dərəcə* sözündən ibarət birinci növ tayini söz birləşmələri ilə (adlıq və yerlik halda) ifadə olunur:

a) *Ta ki, gördüm camalının şölsəsin; Əridi bağlarimdə tamam yağ, galın* (M.P.Vaqif); *Burada tamamən səninə şərikəm* (M.İbrahimov); *O qədər dalğın, o qədər fikrili idi ki, gəlib-gedənlərlə də sual-cavab eləmirdi* (Ə.Thülbəsən).

b) *Pristavin öy yanında onun uzunqulağının çox oxşayır, üzündən və burnundan öpür, hədsiz dərəcədə tərifləyirdi* (S.Rəhimov); *Haman mənə giley yazan şagirdlərdən mən özüm çox artıq dərəcədə diligərəm* (C.Məmmədquluzadə).

Şərt zərfliyi. Şərt zərflikləri hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmamasını şərtləndirən səbəbi bildirərək, *hansi şərtlə* sualına cavab olur¹.

Bu növ zərfliklər, adətən, bir sıra xüsusişmiş tərkiblərlə: a) ikinci tərefi lügəvi cəhətdən şərt bildirən *şərt* sözündən düzələn və *ilə* qoşması ilə işlənən birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, b) ikinci tərefi yerlik hal şəkilçili təqdir sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri, c) bəzən cümlənin və ya mətnin ümumi məzmunundan asılı olaraq -inca-, -məmisi..., -madan..., həmçinin -andan sonra... şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri (bu halda zərfliklər və xəbərlər, adətən, inkarlıq kateqoriyasında işlənir) və ç) ikinci tərefi yerlik hal şəkilçili *yer* sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

a) *Şərqli nə şərtlə qazdırıq?* (A.Şaiq); *Elin adətinin mühafizə edilməsi şərti ilə raziyam* (M.S.Ordubadi).

b) *Xalqlar arasında sülh və əmin-amanlıq yarandığı təqdirdə soyuq müharibə siyaseti boşça çıxacaqdır; Lazım gəldiyi təqdirdə tələbələrin hamisəna evlərinə getmək üçün icazə veriləcəkdir və s.*

c) *Meydanda şəşpər atmamış; Qolların dalda çatmadı; Qırat dösünə qatmadı; Buraxmam səni, bəzirgan!* ("Koroglu"); *Qız atasının razılığı olmadan əra getmək istəmir* (İ.Əfəndiyev); *Qızın rəyi olandan sonra kim nə deyə bilar?* (İ.Əfəndiyev).

ç) *Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kəraməddin ağa deyərlər* (Atalar sözü); *Böyük olan yerdə kiçik danışmaz* (Atalar sözü).

Qarşılıq-güzeşt zərfliyi. Bu növ zərfliklər hərəkətin icrasına və ya əlamətin meydana çıxmamasına qarşı duran və ya bu halda güzəştə gedən səbəbi bildirərək, əsasən, feli xəbərə aid olub, *nə olduğu halda, nə ola-ola, naya baxmayaraq* və s. suallardan birinə cavab olur.

Bu növ zərfliklər xüsusişmiş tərkiblərdən a) -a//a-, -a//ə-, -diqca..., -inca..., -kən, -araq (-ərək) şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, b) yerlik hal şəkilçili *hal* sözünün -diğ... şəkilçili feli sıfət və feli sıfət tərkiblərinə, adlıq halda olan *bərabər* sözünün *isə ilə* qoşmalı məsələ və ya məsələ tərkiblərinə qoşulduğu birləşmələr, həmçinin ikinci tərefi (yönlük halda) *əvəz* sözündən, birinci tərefi

iso məsələ və ya məsələ tərkibindən ibarət ikinci növ təyini söz birləşmələri və ç) çıxışlıq hal şəkilçisindən sonra şərt bildirən -sa (-sa) şəkilçisinin işləndiyi məsələ və məsələ tərkibləri ilə ifadə olunur:

a) ...*Manqal dura-dura, papirosu spička ilə niyə yandırırsan* (M.Hüseyn); *Xosrov. Bu düzdür, görürəm yumşaldıqca mən; Bir das, das asılır onun dilindən* (S.Vurğun); *Atan ilə atamı devinçə, özün ilə özümü de* (Atalar sözü); *Xosrov. Mənə baş əyərkən dumanlı dağlar; Mənim qılincimi öpürkən göylər; Şöhratim etməyir o qəlbə əsər* (S.Vurğun); *Bu ürək dağıdan şübhələrə, tərəddüdlərə baxmayaraq, onlar gedirdilər* (M.İbrahimov).

b) *Qırx səkkiz yaşı olduğu halda, üzündə, saçlarında bir dənə də aq tük yox idi* (İ.Əfəndiyev); *Rəşidin təkidi ilə Rəhimbəyin mühəsibliyə götürdüyü Turab, sahibinin pul haqq-hesabını çəkməklə bərabər, tamam ayrı bir işlə də məşğul olurdu* (M.Hüseyn); *Nahaq yerə, natiçə çıxarmaq əvəzinə gülürsən* (Ə.Vəliyev).

c) *Fit calmaqdansa, bir az çalış, toy tədarükündə ol* (A.Şaiq); *Onun ağırlığını gəzdirməkdənə, boynundan aşır, namus ilə ölü!* (S.Rəhimov).

Bu növ zərfliklərin ifadə etdiyi səbəbin xəbərdəki əlamətlə qarşılıq (ziddiyət) təşkil etməsi, ya bunlarla xəbərlərin lügəvi (antonim) mənalarından, ya birinin tesdiq, digərinin inkarlıq kateqoriyasında işlənməsindən, ya da bunlara aid aydınlaşdırıcı üzvlərin qeyd olunan xüsusiyyətlərə malik olmasından və sairədən irəli gəlir; məs.: *Rəhimbəyin oğlu Rəşid iyirmi dörd yaşına çatdığı halda, indiyəcən evlənməmişdi* (M.Hüseyn); *Açıdan ölüb cənnətə getməkdənə, toxundan ölü, cəhənnəmə get* (Atalar sözü); *O kişi bir söz deməyə-deməyə, bunlar ona vəkillik eləyirlər* (M.Hüseyn).

Zərfliyin quruluşa növləri. Zərfliklər quruluşca iki növbə bölünür: 1) sədə zərfliklər, 2) mürəkkəb zərfliklər. Mənə növbələndən asılı olaraq bir çox zərfliklər (terzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd və s.) quruluşca həm sadə, həm də mürəkkəb olduğu halda, bəzi zərfliklər (şərt və qarşılıq-güzeşt zərflikləri) yalnız mürəkkəb olur.

1) Sadə zərfliklər başqa cümlə üzvləri kimi ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur; məs.:

Mən oradan dağın qarına çox baxmışdım – oradan baxanda qar manə daha aq görünürdü (Ə.Əylişli); *Furğun astaca cirildiyrdi* (M.İbrahimov); *Gec-tez onlar Rey məmləkətini öz əllərinə*

¹ Şərt və eləcə də qarşılıq-güzeşt zərflikləri, əsasən, xüsusişmiş tərkiblərlə ifadə olundugundan heç bir suala cavab vermır. Bunların qeyd olunan sualları da şərti xarakter daşıyır.

alacaqlar (M.S.Ordubadi); *Vidadi hələ də Şişədə Vaqifə qonağı idi* (Y.V.Çəmənəzəminli); *Eh malca, səs salmadan hardənbir sürünməyə, düşmən soldatlarına yaxınlaşmağa başladı* (Mir Cəlal).

2) Mürakkəb zərfliklər sintaktik vahidlərlə (söz birləşmələri) ifadə olunur; məs.:

Məclis dağlığı: hər kəs öz hesabını anlayıb, məyus bir halda evinə getdi (Y.V.Çəmənəzəminli); *Bibim çırğın piltəsini alışdırıb samovarın yanına qoydu; çıraq yandı, biz susduq* (Ə.Thylisli); *Biz gecə saat 10-dan gündüz saat beşə qədər yoldaşların basdırılması, yaralıların sarınması ilə məşğul olduq* (M.S.Ordubadi); *Bir qapıda yükü düşürtmək lazımlı olanda eşşəyin boynunu saxlamaq üçün Yaqub həmişə məni çağırırdı – bunun özü heç də az iş deyildi* (Ə.Thylisli); *Axşam qaralıq düşdүү zamandan Səba xanım məktubun cavabını gətirdi* (M.S.Ordubadi); *Allahgulu Kazımın daxmasına girdikdə, Kazımı körpə uşaqları ilə bərabər kürsüdə oturan gördü* (Y.V.Çəmənəzəminli); *Bu kənd 15 təsərrüfatdan ibarət olmasına baxmayaraq, hərəsi bir tərəfdən, bir dərədən tüstünlənirdi* (S.Rəhman).

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN HƏMCİNS İŞLƏNMƏSİ

Həmcins üzvlərin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Həmcins üzvlər cümlədə eyni sintaktik vəzifədə, yəni eyni cümlə üzvü rolunda çıxış edir.
- Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya tabesizlik (bitişdirmə, bölüşdürümə, qarşılıq) bağlayıcıları, ya da sadalama (birləşdirici, bölüşdürücü, qarşılaşdırma intonasiyası ilə) bağlanır.
- Həmcins üzvlər özləri üçün ümumi (müştərek) olan hər hansı bir cümlə üzvü ilə eyni sintaktik əlaqə və məna münasibətində olduğu üçün nəticədə, əsasən, eyni ifadə vasitəsinə və eyni şəkəl malik olub, eyni suala cavab verir.
- Həmcins üzvlər ikidən az olmamaqla, qeyri-məhdud kəmiyyətə malik olur.

Bunlardan başqa, cümlənin həmcins üzvləri bezi (nominativ) söz birləşmələrindən fərqli olaraq müyyəyen bir məfhumu deyil, lazımlı gəldikdə ümumi cins məfhumu altında birləşə bilən bir sıra ayrı-ayrı növ məfhumlarını ifadə edir və hər biri müstəqil vurğuya malik olur; məs.:

*Xəzən ayında meyvələr şüru edər savılmağa,
Bazara turp, kök, kələm, soğan gələr satılmağa.*

(A.Səhhət)

Bu cümlədə həmcins üzvlərin – mübtədaların (*turp, kök, kələm, soğan*) ifadə etdikləri növ məfhumları onlar üçün ümumi *tərvəz* cins məfhumu ilə ümumiləşdirmək olar.

Bəzən müxtəlif məfhumları ifadə edən sözlər, ümumiləşdirici söz olmadıqda belə, həmcins üzvlər kimi işlənib, sinonim və ya antonimlər əmələ getirir. Həmcins üzvlər bu halda emosional çələrgili ilə ya birləşir, ya da qarşılaşdırılır; məs.:

Dostlar, gəlin bu dağlardan, bu düzlərdən bir də keçək! (S.Vurğun); *Yağ, ey yağış, fikrim kimi, hissim kimi; Uzaq, yaxın çöllərə yağ, ölkəmizə, ellərə yağ!* (M.Müşfiq); *Düşmüsələr gah şirin, gah acı toruna; Sevinə-sevinə, qoruna-qoruna* (M.Müşfiq).

Cümlənin həmcins üzvləri öz leksik tərkiblərindən və hər hansı bir nitq hissəsinə olan morfoloji münasibətərindən deyil, sintaktik vəzifələrindəki eynilikdən asılıdır. Buna görə də həmcins üzvlər cümlədə bəzən ayrı-ayrı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə (bəzən müxtəlif şəkildə) ifadə olunub, başqa-başqa leksik suallara cavab olur; məs.:

Uzaqdan ağrısan kəndləri, ətrafi bağlarla örtülü, bir-birindən aralı tikilmiş binalar, kəndin qırığında müxtəlif bar ağacları ilə örtülmüş bağları, altı otaqdan ibarət ikimərtəbəli evləri, atası, anası, kəndin böyründəki Şomulu təpənin görünüşü, axşam tərəfləri həyətlərdən eşidilən mal-qara səsi Əzizin gözü qabağına gəlirdi (Ə.Veliyev).

Bu misaldə həmcins mübtədalardan *kəndləri, bağları, evləri* kəmiyyət və mənsubiyət şəkilçili, *atası, anası* yalnız mənsubiyət şəkilçili, *binalar* isə yalnız kəmiyyət şəkilçili isimlərlə, *mal-qara səsi* ikinci, *Şomulu təpənin görünüşü* isə üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Bunlardan *atası, anası – kim?*, yerdə qalanları isə *nə?* sualına cavab olur.

Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər; məs.:

- Tatar da, gürcü də, rus da, türkmən də; Ehtiram saxlayır bu böyük ada...* (S.Vurğun) – mübtədalar həmcinsidir;

- Turğut. Ağa, öldürə bilərsiniz, boğdura bilərsiniz, quyuya atdırıa bilərsiniz, diri-diri yerə basdırıa bilərsiniz* (C.Cabbarlı) – xəbərlər həmcinsidir;

3. Sona Bahadırı sevir, çünkü Bahadır nihayətdə mülayim, ağılli, qeyrətli, insaflı, ürəyi təmiz bir cavandır (N.Nərimanov) – təyinlər həmcinsidir;

4. Professor fikirləşir, yeni toxum u, ciyid sapılən torpağı, hərarəti, səpindən sonra cərgələrin üzərinə verilmiş gübrəni nəzərdən keçirirdi (Ə.Vəliyev) – tamamlıqlar həmcinsidir;

5. Kolxoziçular günorta yeməyinə, istirahət etməyə, dincəlməyə qayydilər (Ə.Vəliyev) – zərfliklər həmcinsidir.

Bəzən qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər də həmcins olur; məs.:

Kür qıraqı, Qarayazı, göy çəmən; Qoca palid, tüstülenən od-oqaq!. Saç ağardı, unutmadım sizi mən; Hansı şair sizi bir də yazacaq? (S.Vurğun) cümləsində Kür qıraqı, Qarayazı, göy çəmən, qoca palid, od-oqaq – həmcins xitablardır.

Həmcins üzvlər həm müxtəsər, həm də geniş ola bilər. Geniş həmcins üzvlər aydınlaşdırıcı sözlərə malik olur; məs.:

Atmışam mən həvəsi, eşqi dəxi, dilbəri də; Səni də, şeri də, ilhamı da, dəftəri də (A.Səhhət); Bu, daşqın çayları kəməndə salan, sildirim qayaları parıldan, yüksək dağların bulaqlarını gur işığa döndərən, yararsız torpaqları məhsuldur elzəyən, müabit torpaqlardan bol məhsul götürən qəhrəmanlar kimi fədakar və qorx-mazdur (Ə.Vəliyev).

Həmcins üzvlərə oxşayan sözlər aşağıdakı hallarda cümlənin həmcins üzvləri olmur:

a) Bu sözlərdə həmcins üzvlərə aid xüsusiyyətlərdən bu və ya digəri çatmadıqdır. Məsələn, Qəhrəmanlıq cəsarət tələb edir cümləsində qəhrəmanlıq və cəsarət sözləri eyni suala (nə?) cavab olub, eyni söz – xəbərə aid olsa da, bunlardan birincisi xəbərlə tabelilik əlaqəsinin uzlaşması növü ilə əlaqədar olub, tabeədici mövqə, ikincisi isə xəbərlə tabelilik əlaqəsinin idarə növü ilə əlaqədar olub, tabe mövqə tutur. Bunlar qrammatik məna cəhətdən də müxtəlif olub, birincisi mübtədə, ikincisi isə vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir.

b) Mənaca bir-birini tədricən konkretləşdirən bəzi mürəkkəb zaman və yer zərflikləri eyni növ məfhumlarını ifadə etmədiyinə və aid olduqları xəbərə eyni münasibətdə olmadığına görə həmcins olmur. Neticədə bunların arasında sadalayıcı intonasiya da olmur; məs.:

Hücum səhər dan üzü başlanılmışdır (Ə.Məmmədhanlı); Həsən mənzilinə gecə saat on bir də gəldi (Y.Şirvan); Monitorların kon-toru dağın döşündə kiçik taxta otaqda yerləşirdi (Ə.Sadiq).

c) Cümledə müxtəlif münasibətlə – hərəkətin tekrar olmasını və ya uzun müddət davam etməsini, əşya və şəxslərin çoxluşunu, əla-mətin təsirli şəkildə meydana çıxmamasını və s. bildirmək məqsədi ilə tekrar olunan eyni sözler həmcins olmur; məs.:

Elxan. Bu, qarışqalar kimi ayaq altına tökülen insan cəsədləri, bu əllər, bu ayaqlar, bu kəllələr, bu sümüklər, bınlar, bınlar da deyir lailahə illəllah! (C.Cabbarlı); Edəməm tərk, Füzuli, səri-kuyin yarın; Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim! (Füzuli); Gedirik, gedirik – hey əkin yeri; Şumlanmış, dənəvər qara torpaq-dır (Ə.Cəmil); Dünyanın hər yerinin müxtəlif adamları; Şimala sari, Şimala sari getdilər (N.Hikmet).

Həmcins mübtədalar. Həmcins mübtədalar digər həmcins üzvlər kimi, öz aralarında tabesizlik əlaqəsi ilə – ya tabesizlik bağlayıcıları, ya da yalnız birləşdirici fasılə ilə bağlanıb söz cərgəsi əmələ gətirir. Həmcins mübtədalar müəyyən bir xəbər və ya xəbər qrupuna aid olub, onunla eyni münasibətdə olur; məs.:

Səfər ilə Qurban gedirdilər (C.Cabbarlı); Qızlar və oğlanlar yanaşı oturmışdular (M.Hüseyn); Xalqın düşmənləri, istibdadın nöklärı çoxdan sınadın çıxarılmış bir silahı işə salırlar (M.İbrahimov); Elxan. Bütün həbsxanalar, bütün bu qılınclar, bu mizraqlar, bu qara iplər, zəncirlər də deyir lailahə illəllah! (C.Cabbarlı).

Həmcins mübtədaların təyinləri onlarla müxtəlif münasibətdə olur:

a) Həmcins mübtədaların ümumi və ya xüsusi təyini olur; məs.:

Sahildə vurnuxan şofer ilə brigadir başlarını itirmişdilər (İ.Əfəndiyev); Altunbay. Bu üşyan kütləsini bəsləyən əkin-lər, biçin-lər, torpaqlar kimindir (C.Cabbarlı); Eldar. Ona həmdəm olmuş saralan şamlar; Qəlbi hicran çəkmiş qərib axşamlar... (S.Vurğun).

b) Bir cərgə həmcins mübtədanın bir ümumi təyini, o biri cərgənin başqa bir ümumi təyini, bəzisinin isə xüsusi təyini olur; məs.:

O vaxtlar buralarda çoxlu uca ağac, saysız-hesabsız quş, məşə heyvanları, müxtəlif otlar vəçiçəklər, atırlı güləllər bir-birinə qarışar, aran olmasına baxmayaq, düzənliliklər müşk-ənbər qoxuyarmış (Ə.Vəliyev).

c) Həmcins mübtədaların bəzilərinin xüsusi təyini olduğu halda, bəzisinin təyini olmur; məs.:

Qılınclar, nizələr, yumruqlu qollar; Döyüşən insanlar, ayrılan yollar; O qanlı günlərdən bir yadigarıdır (S.Vurğun).

Teyinlər de xəbərlər kimi həmcins mübtədaların əlamətini bildirse de, müxtəlif fərqli (mənə və qrammatik) xüsusiyyətlərə malikdir:

a) Teyinlər həmcins mübtədalara aid olmaya da bilər, lakin xəbərin meydanda olması vacibdir;

b) Teyinlər həmcins mübtədalar üçün ümumi və xüsusi ola bilədiyi halda, xəbərlər ümumi olur;

c) Teyinlər həmcins mübtədalara aid olan əlaməti müəyyən zaman xərincində bildirdiyi halda, xəbər əşyaya aid əlaməti konkret zaman daxilində bildirir;

ç) Teyinlər bir qayda olaraq həmcins mübtədalardan əvvəl, xəbər isə sonra gəlir.

Qeyd. Heyəcanlı (ekspresiv) nitqde xəbər həmcins mübtədalardan əvvəl də gələ bilər; məs.:

Vaqif. *Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət!..* (S.Vurğun).

Həmcins mübtədaların sırası. Həmcins üzvlər müəyyən principlərə əsaslanan qanunauyğunluqla sıralanır. Bu qanunauyğunluq özünü müxtəlif şəkildə göstərməklə, həmcins üzvlərin bir-birinə və ya özləri üçün ümumi (müştərək) olan hər hansı bir cümlə üzvünə sintaktik münasibətdən deyil, sonuncuya olan mənə cələrlindən irəli gəlir. Beləliklə, öz sırasına görə, həmcins mübtədalər xəbərdən, həmcins xəbərlər mübtədaləndən, həmcins teyinlər teyin etdikləri sözən – üzvdən, həmcins tamamlıq və zərfliklər ise xəbərdən asılı olur.

Həmcins mübtədalər əsasən aşağıdakı qaydada sıralanır:

a) Həmcins mübtədalər subyektlərin ictimai vəzifəsi, hüquqi cəhətdən daha əsas mövqə tutmasına görə düzülür; məs.:

Konsertdə Azərbaycan xalq artisti Qurban Primov, əməkdar artistlərdən Sara Qədimova, Fatma Mehraliyeva, Hacı Məmmədov, Əbülfət Əliyev, Gülgəz Məmmədov, artistlərdən Əlibaba Məmmədov və İrsad Məmmədov iştirak edirlər.

Qeyd. Həmcins mübtədalər siyasi ədəbiyyatda bəzən əlifba sırası ilə düzülür.

b) Hərəketin icrası və ya əlamətin meydana çıxmamasında subyektlərin vəziyyətine (yerləşməsinə) görə (yuxarıdan aşağıya, uzaqdan yaxına və ya əksinə) düzülür; məs.:

Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi, hamısı nahar otağına getdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfdə və Maşa, Sona sol tərəfdə əyləşdilər (N.Nərimanov); *Uzaqda dəniz və yelkən gəmisi, bir tərəfdə bağlar, ən yaxında isə dar ağacında üzü arxaya ağ kömləkli bir cənaza görülür* (H.Cavid).

c) Hərəketin icrası və ya əlamətin meydana çıxmamasında subyektlərin tedciliyi (ardıcılılığı) ilə əlaqədar olaraq düzülür; məs.:

Hamidən qabaq Bayram, onun dəlinca Bahadır, ən axırda Gözəl içəri girdi (M.Hüseyn); *Livan, Tunis, Mərakeş, Sudan, Malayıziya Federasiyası, Qana və Qvineya indi müstəqil dövlətlər olmuşlar.*

ç) Əşya və ya şəxslərin tarixən qədimliyinə əsasən düzülür və on qədim olanı əvvəl gelir; məs.:

Tövrat da, İncil də, Quran da biz; Cahil babalardan yadigar galmış (S.Vurğun); *Hani əski assurilər, kəsrilər* (A.Səhət).

d) Əşyaların keyfiyyətinə (bahaldan ucuza, əsasdan ikinci dərəcəliyə və ya əksinə), həcmində əsasən (böyükdən kiçiyə, bütövdən hissəyə və ya əksinə) düzülür; məs.:

Lotereyada 1 "Mersedes" və 6 "Moskvic" markalı avtomobil, 20 motosiklet, 10 motoroller, 40 pianino, 15 televizor, 200 paltaryuyan maşın, 400 soyuducu, 1000 xalça, 230 yun parça və çoxlu başqa şəyər oynanılır; Elxan. Yemək, içmək, parlaq altunlar, geniş barigahlar həyatın məqsədidi? (C.Cabbarlı); *Əsgərlərin bir qismi, məmurlar və köylülər gedər* (H.Cavid).

e) Əşyaların mənasına görə (konkretdən mücerrdə və ya əksinə) düzülür; məs.:

Vəzir. Bu dünya qalmamış ulu şahlara; Zülüm də, zalim də var ola bilməz! (S.Vurğun).

ə) Həmcins mübtədalər bəzən (məsələ və ya məsələ tərkibləri ilə ifadə olunduqda) hərəketin (mentiqi obyektin) mənasına görə, yəni ümumidən xüsusiyyə və ya daha konkreta doğru düzülür; məs.:

Bütün gözlərdən uzaq, bütün dillərdən və nəzərlərdən uzaq sevdiyin və sevildiyin adamlı bir otaqda tək qalmaq, yalnız onu görmək, yalnız onun səsini eşitmək, yalnız ona baxmaq, yalnız onun nəfəsini duymaq ən böyük sədtdir (M.İbrahimov).

f) Həmcins mübtədalardan *başqa, sairə, özgə, qeyri* və sair əvəzliklərə ifadə olunanı və yaxud bu əvəzliklərdən ibarət təyini olanı ona axırda golir; məs.:

Boşqablar, çəngəl-biçaq, təzə dərilmiş göyərti və sairə olduğca tamız və saliqə idi (İ.Əfəndiyev); *Əziz becərmə ilə bilavasitə məşğul olur, kultivasiya çəkmək, seyrəltmək, suvarmaq, uc vurmaq və başqa işlər onun göstərişi ilə görüldürdü* (Ə.Vəliyev).

d) Subyektlər öz aralarında eyni münasibətdə olduqda, onlardan bu və ya digərini ayırmaga ehtiyac olmur və həmcins mübtədalar adı qaydada sıralanaraq düzülür; məs.:

Evđa ancaq Sona ilə Bahadır qaldı (N.Nərimanov); *Bu min-valla Bahadır və Sona hər gün dərsdən sonra bu təhər səhbaşlırla ciddi surətdə girişirdilər* (N.Nərimanov).

Həmcins xəbərlər. Həmcins xəbərlər bir-birinə tabesizlik əlaqəsi, tabesizlik bağlayıcıları, sadalama intonasiyası və birləşdirici fasılı ilə bağlanmış, eyni bir mübtədaya və ya mübtəda qrupuna aid olur; məs.:

Sən insanın mədəsinə girmiş xərçəng kimi qorxulu və dəhşətlişən (M.İbrahimov); *Mənim ümidiñin qapılarını; Neçin gah açırsan, gah qapayırsan?* (M.Müsfiq); *Azaddır, işığılıdır, gözəldir vətənimiz!* (Ə.Cəmil); *Ortada yə, ucda yat, kənardı dolan* (A.Makulu); *O, həyatın çirkab, tikən dolu quyularına yixılmış, ancaq batıb qalmamış, üzə çıxmağı bacarmışdı* (S.Rəhman).

Həmcins xəbərlər ya bir, ya da bir neçə şəxsin əlamətini bildirməklə, əsasən, eyni nitq hissəsi ilə ifadə olunub, eyni formada çıxış edir. Həmcins xəbərlər ifadə vasitələrinə görə iki qrupa bölünür: həmcins feli xəbərlər, həmcins ismi xəberlər.

Həmcins feli xəbərlər bir-biri ilə şəxşa, kəmiyyətə və zamana görə uyğun olur, lakin zamana görə uyğunluq bəzən pozulub, yəni həmcins feli xəbərlər müxtəlif zamanlarda çıxış edər; məs.:

Qiyamətdir, qiyamət!.. Qalx, oyan, zövq al bu fürsətdən (H.Cavid); *Döyüş davam edir, davam edəcək* (Ə.Cəmil).

Həmcins feli xəbərlərin bəzən hamısı ya tösdik, ya inkar, bəzən də biri tösdik, digəri və ya digərləri inkar kateqoriyasında olur; məs.:

Qaçay fəhlə yoldaşları ilə çox mülayim rəftar edir, bilməyənləri başa salır, şuluqluq eləyənlərin qulağını burur, Veyşal Kəngərlə kimilərini hədələyirdi (Ə.Vəliyev); *Təlxək Mən demədimmi çox yanma; Uşaq kimi çox inanma;* *Bu dünyaya*

nın səfasına; Sarayların vəfasına... (S.Vurğun); *Səba, məndən söylə ol gülüzara; Bülbül gülüştana gəlsin, gəlməsin?* (Ə.Nəbatı).

Həmcins feli xəbərlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə olunaraq, felin formalarından (əmr, xəbər, vacib, lazım və s.) birində olur.

Həmcins xəbərlərin sırası. Həmcins xəbərlər (eyni sıralı) digər həmcins üzvlərdə olduğu kimi, müyyəyen prinsipə görə yerləşir. Həmcins xəbərlər ifadə etdikləri əlamətin (geniş mənada) xarakterinə və subyekte (əşyaya) münasibətinə görə, əsasən, aşağıdakı qaydada sıralanır:

a) Həmcins feli xəbərlər subyektin hərəkətinin həcmində – daha genişində kiçiyinə doğru olan bir ardıcılıqla düzülür; məs.:

Bilirsən, Sünbüllə bacı, Dadaş mənim üzümün suyunu töküb, dincilik vermir, hər gün bir eşqnamə oxuyur (B.Bayramov); *O, kitabxanaya gedib, müxtalif əlyazmalarını oxuyub, lazımı malumatları topladı.*

b) Həmcins feli xəbərlər hərəkətlərin icrasındaki zamana görə, yəni ilk hərəkətdən son hərəkətə doğru olan tədriciliklə düzülür; məs.:

Ayıbasardan cənuba doğru gedən arabə yolu parça-parça əkilmiş zəmirlərin arasında keçir, Kəkkli dərə ilə yuxarıya uzanır, zəmirlər qurtaran yerdən ilan xətti cızaraq, Laçın dağının yəhər yastığına bənzəyən belinə qalxır, böyük təkən kolluğu içərisində görünməz olurdu (M.Hüseyn).

c) Həmcins feli xəbərlər hərəkətlərin icrasındaki səbəb və nəticə münasibətinə görə, səbəbdən nəticəyə doğru düzülür; məs.:

...Təhsilini qurtaranda ağıdamlı bir oğlana ərə gedərək, daha kəndlərinə qayıtmamışdı (Y.Sirvan); *Ocaqdan qalxan qara və acı tüstü daxmani bürümüş, Xədicə qarının gözlərini qızartmış, yaşıartmışdı* (Ə.Vəliyev).

ç) Həmcins feli xəbərlər hərəkətin icrasındaki səbəb və məqsəd münasibətinə görə, yəni səbəb olandan məqsəd olana doğru düzülür; məs.:

Məsud. Haydi gedəlim, rahatsız etməyəlim (H.Cavid); *Biz cəhənnəm, sən qaç, qurtar* (M.Hüseyn).

d) Həmcins feli xəbərlər hərəkətin mühümlüyünə görə, yəni danişan və yazanın nəzərinə daha əsas (lazımlı) hərəkətdən ikinci dərəcəliyə doğru düzülür; məs.:

Elxan. Solmaz, qalx, ayaqlarda sürünmə! (C.Cabbarlı); Məsud. Haydi, Şeydanı bulalım da evə gedəlim (H.Cavid).

Həmcins ismi xəbərlər, aşağıdakı qaydada düzülür:

a) Subyekto və ya eşyaya aid əlamətin (keyfiyyətin) dərəcəsinə görə, yəni on xarakterikdən ikinci dərəcəliyə doğru düzülür; məs.: *Kənddə müəllim həm mirzədi, həm artistdi, həm doktorudur, həm vəkil, aqronom, həm qazi* (Mir Cəlal).

b) Subyekto və ya eşyaya aid əlamətin (miqdarın) dərəcəsinə görə, yəni azdan çoxa doğru düzülür; məs.:
- *Nəyi yoxladasın, məğər belələri birdi, ikidi* (Mir Cəlal).

c) Subyekto və ya eşyaya aid əlamətin hüquqi cəhətdən daha əsaslıdan ikinci dərəcəlisinə doğru düzülür; məs.:
Bunlar onun dostları, qohumları, küçə qonşuları, atasının tanışları idi (A.Makulu).

ç) Subyekto və ya eşyaya aid əlamətin əhatə dərəcəsinə görə (genişdən kiçiyə doğru və ya əksinə) düzülür; məs.:
Siz İranın iftixarı, bizim iftixarıımız, başımızın böyüyü - sünüz (M.Ibrahimov).

Həmcins tamamlıqlar. Həmcins tamamlıqlar bir-birine tabesilik əlaqəsi: ya bitişdirmə bağlayıcısı və sadalama intonasiyası, ya da sadalama intonasiyası və birləşdirici fasila ilə bağlanır. Həmcins tamamlıqlar mübtədələrlə eyni ifade vasitələrinə malik olub, isimlərlə, həmcinin digər substantivləşmiş nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifade olunub, tabelilik əlaqəsi ilə eyni bir xəbərə aid olur.

Həmcins tamamlıqlar əsas iki növə bölünür: həmcins vasitəsiz tamamlıqlar və həmcins vasitəli tamamlıqlar.

Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar. Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar təsirli feli xəbərə aid olur. *Sərin bir havə otların iyini, sünbüllərin qoxusunu xırmana götirdi* (M.Ibrahimov); *Bu məsələ atanıda, ananı da çox həyacanlandırdı* (M.Hüseyn); *Apar, özün apar cəbhəyə bizi; Apar qəlbimizi, iradəmizi!* (S.Vurğun); *Tünd qəhvəyi rəngli yun parçadan frenç və şalvar geymişdi* (İ.Əfəndiyev); *Firudin mağazadan iki uşaqqabısı və bir uşaq paltosu aldı*.

Həmcins vasitəli tamamlıqlar. Həmcins vasitəli tamamlıqlar da həmcins vasitəsiz tamamlıqlar kimi eyni ifade vasitələrinə malik olub, tabeziqlik əlaqəsinin eyni növleri ilə bir-birina bağlanır.

Bu tamamlıqlar a) ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə və b) qoşmalarla işlənir.

a) Hal şəkilçiləri ile işlənən həmcins vasitəli tamamlıqlar bölüşdürmə və qarşılıq bağlayıcıları və yaxud birləşdirici fasıl ilə bağlanıdında hal şəkilçiləri heç birində ixtisar olunmur; məs.:

Hakim olduq, nəhayət, yera, göyə, dənizə (M.Müşfiq); O sözləri həm beyninə, həm ürəyinə, həm də bloknutuna yazırıd (Ə.Vəliyev); *Qacar. Vicdan! O nə məndə, nə də səndə var!* (S.Vurğun); *Sənə çoxlu nağıl deyər əsgərlikdən, davadan* (Ə.Cəmil); *Elxan. Halbuki bu vaxta qədər heç bir daşdan, heç bir sillədən ağlamamışam* (C.Cabbarlı); *Güldən də, çıçəkdən da, günaşdən də gözəlsən...* (Ə.Vahid).

Bu növ həmcins tamamlıqlar bitişdirme bağlayıcılarından ilə və bəzən də və ilə bağlandıqda əvvəlkinde hal şəkilçisi düşə bilər; məs.: *Təlxək. Keçərəm yolunda baş ilə candan!*.. (S.Vurğun);

Qapını açıq gördükdə heyərt etdi, dəhşətli bərkir və gizli bir vahimədən sarsıldı (M.Ibrahimov); *Elxan... atəsgah isə səni qan və qılınc taşlı edir* (C.Cabbarlı).

b) Bu tamamlıqlar, əsasən, *ilə (-la, -la), qarşı, üçün* qoşmaları ilə işlənir və həmin qoşmalar həmcins vasitəli tamamlıqların hamisində eynilə işləndiyi kimi, çox vaxt axırından başqa, əvvəlincilərdə düşür; məs.:

Gah atası ilə zarafat edirdi, gah qulluqçuları ilə (N.Nərimanov); *Kolxozon geri qalması atam üçün də, mənim üçün də yaxşı deyildir!* (Ə.Vəliyev); *Hamısında sənətə, sənətkara qarşı böyük bir məhəbbət var idi* (İ.Əfəndiyev).

Həmcins tamamlıqların sırası. Həmcins tamamlıqların sıralanması aşağıdakı şəkildə meydana çıxır:

a) Həmcins tamamlıqlar obyektlərin ictimai vəziyyəti, vəzifəsi, hüquqi cəhətdən daha mühüm mövqə tutması və s. əsasında düzülür; məs.:

Rayon partiya komitəsinə də, Əzizə də bu xüsusda ətraflı yazılmışdıq (Ə.Vəliyev).

b) Obyektlərin hərəketin icrasındaki tədriciliyinə və ya özlərinin ifadə etdikləri hərəketin tədriciliyinə əsasən (bu halda məsələ və feli sıfetlərlə ifadə olunur) düzülür; məs.:

Miting gedən sexin yanındaki otaqda isə Cunyatovla Əjdər mitinqin qurtarmasını və tətil komitəsinin seçilməsini, həm də "Nina"nın yeni materialını götürəcək Veranın gəlməsini gözlayırdılar (S.Rəhman).

c) Obyektlərin qədimliyinə görə (qədimdən yeniyə və yaxud əksinə) düzülür; məs.:
Onun çıxardığı din büt-pərəstliyi da, xristianlığı da, müsəlmanlığı da danır (M.İbrahimov).

ç) Obyektlərin vəziyyətinə görə düzülür; məs.:
O, birdən qarşısını, sağını, solunu dirlədi (Ə.Vəliyev).

d) Əşyaların – obyektlərin keyfiyyət, əlamət və ya miqdardına görə (əsasdan ikinci dərəcəliyə, bahalıdan ucuza, böyükdən kiçiyə, çoxdan aza və yaxud əksinə) düzülür; məs.:
Münəccim Səyavuşun tacını və qılıncını alır (H.Cavid);
Musa. Hətta bu gün səni də, kəndimi də, o vicdansız bəbanı da yənə bu tək ətimlə rahatlaşdıracağam (H.Cavid); *Şeyda. Xayır, xayır, sənə pərəstiş etdiyim güləri, sənə sarıldığım dəqiqləri hənən unutmadım* (H.Cavid).

e) Əşyaların – obyektlərin mənasına görə (ümmidən xüsusiyyə, mücerredən konkreta və yaxud əksinə) düzülür; məs.:
Bir-bir baxırdım ol köhnə asara, viran olmuş Sura, bürcə, hasara (A.Sohhet); *Nə bilim, bəş yerini, küçəsini, məhəlləsini bilmirsizmi?* (M.İbrahimov); *Əbu Ubeyd. İndi mən sizinlə də, xalq ilə də həsablaşa biləram* (C.Cabbarlı).

ə) Obyektlər bir-biri ilə eyni münasibətde olduqda, onlardan bu və ya digərini ayırmaya ehtiyac olmur və onlar adı qaydada sıralanaraq düzülür; məs.:

Gözəllikdə, səliqədə, təmizlikdə, bacarıqda, insanlıqda Sünbüll kolxozdə şöhrət qazanmışdı (B.Bayramov).

Həmcins təyinlər. Həmcins təyinlər təyinolunan sözün – üzvün ifadə etdiyi əşyanı ayrı-ayrı cəhətdən (keyfiyyət, əlamət, kəmiyyət və s.) deyil, bu və ya başqa bir cəhətin müxtəlif tərəfindən izah edir. Beləliklə, həmcins təyinlərin hər biri təyin etdiyi sözlə eyni münasibətə olur.

Həmcins təyinlər bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsilə: ya tabesizlik (bitişdirmə, bəzən də qarşılıq və bələdliyinə) bağlayıcıları, ya da sadalama intonasiyası və birləşdirici fasile ilə bağlanır; məs.:

Dilsiz və sağır göylər onun halını duymaz (H.Cavid); *İsti, lakin bürküsüz bir yay axşamı bir dəstə uşaqla kəndə yola düşdü;* *Fikri dar, qəlbəi dar, acgöz, acgödən;* *Hər zaman, hər yerdə təriflər güdən;* *Düz sözün, haqq fikrin ziddinə gedən;* *Hər soyuq nəfəs də, hər quru səs də;* *Mənsəbə, şöhrətə, pula həvəs də;* *Ömürlük yox olur bizim ölkədən...* (S.Vurğun).

Cümlədə eyni sözə aid təyinlər əşyanı müxtəlif cəhətdən izah etdikdə onunla eyni münasibətdə olmur və həmcins hesab edilmir. Bu təyinlərin sırası həmcins təyinləre nisbətən daha sabit olub, əsasən, başqa-başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur və bu ifadə vasitələrinin lügəvi mənası və qrammatik təbiəti əsasən düzülür. Məsələn, *Şəhərdəki gördüyüümüz həmin hündür, tarixi, daş qala "Qız galası"* dir. Bu təyinlər eyni nitq hissəsi ilə, xüsüsən sıfətlərlə ifadə olunduqda mühüm əlaməti bildirən təyinolunanın yanında gəlir, başqları isə eyni tədriciliklə ondan aralı yerləşir.

Həmcins təyinlər təyinolunanı bu və ya başqa cəhətin müxtəlif tərəfindən izah edərkən bu tərəflər öz aralarında a) yaxın (sinonim), b) yaxın olmayan və c) eks (antonim) monələr ifadə edə bilər:

a) *Deyirlər, o çox iradəli və qorxmaz adamdır* (M.İbrahimov); *Yığın-yığın axışan avtolar, tramvaylar; Çiçəkli, süslü, torvətli bir cahanə qoşar* (H.Cavid); *Nə xoş, nə gözəl bir əmədir* (M.İbrahimov).

b) *Rəşid ucaboylu, gözəl, gülərz bir oğlandı* (İ.Əfəndiyev); *Burası Tehranin on-on beş kilometri şimal-şərqində dağların ətəyində düşmüş sərin, sulu və bağlı-bağatlı bir yaylaqdır* (M.İbrahimov); ... *Yoğun, qırımızı bir oğlan irəli çıxı* (M.Hüseyn).

c) *Qarışık meydən böyük və kiçik maşınlarla dolu idi.*

Həmcins zərfliklər. Həmcins zərfliklər, əsasən, eyni və bəzən də müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olub, biri digorinə tabesizlik əlaqəsi əsasında (ya tabesizlik bağlayıcısı, ya birləşdirici fasilə, ya da sadalama intonasiyası ilə) bağlanır. Həmcins zərflikləri məna növlərinə (tərzi-hərəkət, yer, zaman, səbəb və s.) və aid olduqları cümlə üzvüne görə qruplaşdırılmalar.

Həmcins tərzi-hərəkət zərflikləri. Həmcins tərzi-hərəkət zərflikləri: a) zərflərlə, b) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə, c) ilə qoşmalı isimlər və təyini söz birləşmələri ilə, ç) hal-veziyət bildirən bəzi sözlərin ikinci tərəf kimi işləndiyi söz birləşmələri ilə, d) kimi qoşması ilə işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

a) *Nədənsə, indi bu hal ona daha acınacaqlı və dəhşətli* göründü (M.İbrahimov); *Rusca, gürcüçə danişdi* (S.Rəhman); *Başladı şəhərbəşəhər, kəndbəkənd soraqlaşıb gəzməyə* ("Azərbaycan nağılları").

b) *Uşaglar gülüşərək; Tez atılıb düşərək; Babaya əl çaldılar* (Ə.Cəmil); *Düşməşlər gah şirin, gah acı toruna; Sevinə-sevinə, qoruna-qoruna* (M.Müşfiq).

c) Yolun düşsə əgər bizim Azərbaycana; Qarşılıq məhəbbətələ, duzla, çörəklə; Salamlıq gülər üzlə, açıq ürəklə! (Ə.Cəmil); Mələk bacı dizləri üstə oturub, kəndli qadınlara məxsus təmkin və səliqə ilə təknədə xəmir yoğururdu (Ə.Sadiq).

ç) Sofi İranparəst ürəyi boşalmış və arxayıñ bir haldə onun yanından çıxdı (M.İbrahimov).

d) İgid var ki, dəniz kimi, dalğa kimi hey coşur; Gecə-gündüz ölüm ilə əlbəyaxa vuruşur (Ə.Cəmil); Bir an şad olmadı ürək, məhəbbət; Ağladı gah Məcnun, gah Leyli kimi (S.Vurğun).

Həmcins yer zərflikləri. Həmcins yer zərflikləri eyni formada, yəni bu və ya digər məkani hal şəkilçisi və yaxud qoşmalarla işlənən a) isimlərlə, b) zərfərlər, c) təyin söz birləşmələri ilə ifadə olunub, bitişdirməcəvələr ilə, yaxud birləşdiricili fasile və sadalama intonasiyası ilə biri-biri ilə bağlanır:

a) Keç bu dağdan, bu arandan; Astaradan, Lənkərandan (S.Vurğun).

Qeyd. Bəzən isimlər hər, bütün və s. təyin əvəzlilikleri, həmcinin o, bu işarə əvəzlilikleri ilə birlikdə həmcins yer zərflikləri olur; məs.:

Eyni zamanda hər yerdə, hər əyalətdə, hər şəhərdə adam-larımız olmalıdır (M.İbrahimov); Bir cəbhədə, bir səngərdə gərərik sin! (Ə.Cəmil); Könlüm keçir Qarabağdan, gah bu dağdan, gah o dağdan (S.Vurğun).

b) Düşməni qoymağın büsbütün geridə; Səsimiz gurladı ötədə, bəridə! (M.Müşfiq); Aşağıda da, yuxarıda da heç kəs yox idi.

c) Bu otlardan dağ ətəklərində, çay kənarlarında çox görəmüsəm; yalnız bu alçıqlardan sonra qabaqı evlərin qapılalarında, pəncərələrində bir hərəkət oldu (S.Rəhimov); Ağam sabah saat altıdan başlayaraq növbə ilə ingilis, amerikan və sonra da alman səfəratxanalarında olacaqdır (M.İbrahimov).

Qeyd. Biri çıxışlıq, digəri yönlük hal şəkilçisi qəbul edib hərəketin həm çıxış nöqtəsini, həm də yönəldiyi istiqaməti bildirən tərkiblərdən bir neçəsi eyni cümle daxilində işləndikdə həmcins olur; məs.:

Bu sözler iki günün içində vağzaldan şəhərə, şəhərdən şəhərlərə, kəndlərə, kəndlərdən evlərə, evlərdən isə hər bir kəsin qulağına çatdı (Mir Cəlal).

Həmcins zaman zərflikləri. Həmcins zaman zərflikləri bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsinə görə bağlıdır, əsasən feli, həmcinin ismi xəbərə aid olur və a) zaman zərfəri və zaman bildirən isimlərlə, b) feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri ilə, c) feli sıfat və ya feli sıfat tərkibləri ilə ifadə olunur:

a) Bu gün də, sabah da səfərbər olun (Ə.Cəmil).

b) Yurdumuzda yaz olalı; Bülbüllər pərvaz olalı; Məclislislərə saz olalı; Dildən-dilə düşdü adın (Ə.Cəmil); Biz ağa ilə mübahisə eləyəndə, ağa məni maşından çölə salanda Mister Harold qəhqəhə çəkib gülürdü (M.İbrahimov).

c) Feli sıfat və ya feli sıfat tərkibləri qoşma və ya zaman bildirən sözlərle birləşdə həmcins zaman zərflikləri olur ki, bəzən qoşma və zaman bildirən sözlər (axırından başqa) ixtisar olunur; məs.:

Günəş yalnız üşüglərə yatlığı, evlərin və ağacların kölgəsi bütün küçələri örtdüyü zaman sərin döşündü (M.İbrahimov).

Həmcins zaman zərflikləri, əsasən, iki qaydada sıralanır:

a) Ümumi xarakterli əvvəl, get-gedə konkretləşdiriciləri isə sonra gəlir; məs.:

Biçarə övrətin cisminin qalanından yenə tarix hicrinin min iki yüz doxsan doqquzuncu ilində, ramazanın beşində, pəncəşənba günü, axşamdan üç saat keçdikdə genə bir parça ayrlıb qopdu, haman gün oğlum Məmməd Əli anadan oldu (C.Məmmədquluzadə).

b) Məntiqi cəhətcə səbəb olanı və ya qabaqcə vəqə olanı əvvəl, get-gedə asılı olanları və ya sonra vəqə olanları isə sonra gəlir; məs.:

Gün əyiləndən, kölgələr sallanandan, qırx səkkiz nömrəli qatar ötəndən az sonra vağzal yolunda yorğunluqdan ağır-ağır addimlayan bir adam görünmüştü (Mir Cəlal).

Həmcins səbəb zərflikləri. Həmcins səbəb zərflikləri -digindan... şəkilçili feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri ilə, çıxışlıq hal şəkilçili isimlərlə, ikinci tərəfi uc, üz və sair köməkçi sözlərdən ibarət ikinci və ya üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, üçün qoşmali feli sıfat və məsələ tərkibləri ilə ifadə olunur; məs.:

Utandığın dan və qorxusundan bütün bədəninə soyuq bir tər gəldi (M.İbrahimov); Kəndimizin ucundan, kolxozi mu-zun ucundan yoldaşlarının, tay-tuşlarının yanında başımı yuxarı qaldıra bilmirəm (Ə.Vəliyev); Belə hallarda istər-istəməz özünü

onlarla müqayisə edir və səbirsizlik göstərdiyi, dərixdığı üçün özünmü danlayırdı (M.İbrahimov); ...Tapığını da vaxtlı vaxtında yeməmək və yatmaq üzündən Sarin gündən-güna zəifləməyə başladı (Ə.Əbülhəsən).

Həmcins məqsəd zərflikləri. Həmcins məqsəd zərflikləri bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsi ilə (bitişdirmə bağılayıcısı və ya birləşdirici fasılı) bağlılı, üçün, ötrü qoşmaları və başqa köməkçi sözlərlə işlənən məsələ və ya məsələ tərkibləri ilə ifadə olunur. Bu zərfliklərin çox vaxt axırıncaşından başsaq, yerdə qalanlarında üçün, ötrü qoşmaları və köməkçi sözlər ixtisas olunur; məs.:

Orda da sarınləmək, tənbəki çəkmək üçün; Nəfəsi təng-ləşənlər axşam küçəyə çıxır (Ə.Cəmil); *Türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və ya firəng dilini bilməkdən ötrü və öz dilini, millətinin düşmən tutmaqdan ötrü mədəniyyətin dalınca gedirlər, heç getməsələr yaxşıdır* (N.Nərimanov).

Digər həmcins zərfliklər (kəmiyyət, güzəşt və s.) nişbətən az işlənən; məs.:

Həftələrcə, aylarca bu orijinal əsərin; Qarşısında dalmışlar rəssamlar darin-darin (H.Cavid); *Şeyx Hadi. Yolcular çarəsi: qalib nagah; İki-bir, üç-bir oldular həmrəh* (H.Cavid); *Sevgilinin ola-ola, nişanın dura-dura məni niyə bədbəxt eləyirsən, Əziz?!* (Ə.Vəliyev).

Bir neçə üzvü həmcins olan cümlələr. Bəzən bir cümlədə neinki bu və ya digər cümlə üzvü, hətta bir neçə cümlə üzvü həmcins olur. Beləliklə, cümlənin a) mübtəda və xəbəri, b) mübtəda və təyini, c) mübtəda və tamamlığı, ç) mübtəda və zərfliyi, d) xəbər və təyini, e) xəbər və tamamlığı, ə) xəbər və zərfliyi, f) mübtəda, xəbər və tamamlığı, j) mübtəda, xəbər, tamamlıq və təyini, ğ) mübtəda, təyin və zərfliyi və h) bir neçə ikinci dərəcəli üzvü həmcins olur; məs.:

a) *Burda şahlar, dərəbəylər, xanlar; Şəni-şöhrət keçirən xaganlar;* Çoxdan öz vaxtını tərk etmişdir; *Göyün altında sənüb* getmişdir... (S.Vurğun).

b) *İnca, dilbər tablolalar, parlaq, zəngin lövhələr;* Maraqla seyrə dalmış nəzərləri cəlb eylər (H.Cavid).

c) *Elxan. Dünəyada əbədi səadəti, azadlığı, sevgiləri, birlik və qardaşlığı tərəhhümlər, sədəqələr düzəltməyəcəkdir* (C.Cabbarlı).

c) *Fəqət səndən gen düşəndə; Ayrılıq məndən düşəndə; Saçlarıma dən düşəndə; Boğar aylar, illər məni...* (S.Vurğun).

d) *Orta boylu, boğazı nazik, qaraşın, biğ yeri yenicə tərləmiş bir gənc Rəhimbəyin qarşısında dayanıb, adəblə saləm verdi, parusin kepkasını çıxarıb baş əydi* (M.Hüseyn).

e) *Gündə ipək bir dona; Bəzənərmiş Mahniyar; Yanında qulluqçular; Bağçaları, bağları; Bu düzləri, dağları; At belində gəzərmiş* (S.Vurğun).

ə) *İlk günlərdə arabir piçaltı ilə gileyənən fəhlələr indi heç bir seydən çəkinmir, həm ucadan, həm də tez-tez etiraz yağıdırırdılar* (M.Hüseyn).

f) *Eldar. Qılınclar, nizələr, dəmir qalxanlar; Sinəndə at çapan şahlar, xaganlar; Səni parçaladı, diddi atını; Qəlbini, hissini, məhəbbətini...* (S.Vurğun).

g) *Fikri dar, qalbi dar, acgöz, acgödən; Hər yerdə, hər zaman təriflər güdən; Düz sözün, haqq fikrin ziddinə gedən; Hər soyuq nəfəs də, hər quru səs də; Mənsəbə, şöhrətə, pula həvəs də; Ömürlük yox olur bizim ölkədən; Bir tüfəyli kimi çıxır cərgədən...* (S.Vurğun).

ğ) *Saysız-hesabsız küçələr, bir-birinin böyrünə soxulmuş uca, alçaq evlər, bir-birinə aman verməyən maşınlar və faytonlar hörümək toru kimi onların ol-goluna sarımb göz açmağa, harada olduqlarını müəyyən etməyə imkan vermirdi* (M.Ibrahimov).

h) *Pınacı orduları batmış, yarpaq kimi saralmış və ariqla-mış Arazi və Niyazi göstərdi* (M.Ibrahimov).

Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər. Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərdən əvvəl və ya sonra gələrək onlara eyni formada çıxış edir, eyni məna daşıyır, eyni sintaktik vəzifədə işlənir və eyni suala da cavab olur.

Ümumiləşdirici sözlər ümumi isimlərlə ifadə olunduqda bəzən həmcins üzvlərin mənasındaki növ məfhumlarını ümumiləşdirərək, cins məfhumunu bildirir; məs.: Sahibkarlar: *Həyat mərədən hörülmüş hasar içində idi, hasarın dibi ilə boyaboy ağaclar: nar, gilənar, gül kolları var idi* (Mir Cəlal).

Ümumiləşdirici sözlər ümumi isimlərlə ifadə olunmadıqda cins məfhumuna uyğun golmir, yalnız yekunlaşdırıcı mənaya malik olub, həmcins üzvləri nəzərə çarpdır. Bu növ ümumiləşdirici sözlər müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN XÜSUSİLƏŞMƏSİ

Xüsusiləşmələr cümle üzvləri içerisinde mühüm yer tutur. Dildə xüsusiləşmeyən cümlə üzvləri ile yanışı, bir çox xüsusiləşən üzvlər de işlədirik. Cümlə üzvlərinin bir qismi xüsusi quruluş və menaya malik olub, cümlənin qalan qismindən intonasiya və fasiləyə görə ayrılır ki, bu cür ayrılmada xüsus ilə şəmə deyilir. Xüsusiləşmənin dilimizdə bir neçə tipi vardır. On çox nəzərə çarpan xüsusiləşmə tipi feli tərkiblərin xüsusi qrammatik şəraita düşüb xüsusiləşməsidir.

Məlum olduğu üzere, genişlənmiş üzvlərin bir qismi cümlənin adı mürəkkəb üzvü vəzifəsində işləndiyi halda, digər qismi xüsusiləşmiş üzv vəzifəsi daşıyır. Feli sıfət tərkibi adı halda təyin, substantivləşdikdə xüsusiləşməyən mübtədə, tamamlıq vəzifələrində işlənir; feli sıfət tərkibi zərf və qoşma ilə idarə əlaqəsi ilə birləşib, cümlənin qalan hissəsindən mənaca, intonasiyasına görə ayrıla və xüsusiləşə bilir. Feli isim tərkibi mübtədə, tamamlıq vəzifəsində işləndikdə, xüsusiləşmir. Qoşma (və ya az da olsa isim-qoşma) ilə işləndikdə cümlənin qalan hissəsindən məna və intonasiyaya ayrırla, xüsusiləşir. Feli bağlama tərkibləri də (bunlar, adətən, qoşma qəbul etmir) cümlənin o biri qismindən mənaca ayrırla, onlar da xüsusiləşir. Bütün bunları nəzərə alıqda, feli tərkiblərdən ibarət olan geniş üzvlər iki xarakterdə olur: a) xüsusiləşməyən geniş üzvlər, b) xüsusiləşən geniş üzvlər. Xüsusiləşən geniş üzvlərin müxtəlif ifade formaları vardır.

I. a) Feli sıfət tərkibləri qoşma, qoşmalaşmaq üzrə olan isim və ya zərfi idarə olunduqda məna və quruluş etibarilə xüsusi konstruksiya əmələ gəlir. Belə konstruksiyalar bilavasitə feli xəberlər yanaşı işlənəmədikdə (yəni aralarında başqa sözlər işləndikdə) cümlənin qalan qismindən ayrırlar və xüsusiləşmiş zərflik (zaman, tərzi-hərəkət, qarşılıqlılaşdırma) vəzifəsi daşıyır; məs.:

Bəysonuncu arvadı ilə haqq-hesabını kəsəndən sonra, öz kəndlərindən evlənə bilməyəcəyini başa düşüb, birbaş yuxarı dağ kəndlərinə keçmiş və orada Mələyi görüb elçi düşmüşdü (İ.Şixlı); Bir neçə gün də öz yatağında istirahət edəndən sonra Züleyxa ayağa qalxdı (S.Rəhimov); Siz ey Avropanın cahangırları; Tarixin məhvəri dənəndən bəri; Quldur paltarına büründünüz siz; Budur ölümünüz, acizliyiniz (S.Vurğun); Göyün üzünü qara bulud alan kimi, bəzi xəstələrə mənfi təsir göstərir; Polad hər vaxt narahat olduğu zamanlar etdiyi kimi, indi də

o yan-bu yana gəzinmək istədi (S.Rüstəm); Mehri... ürək sıxan hər şeyi unutdu, əbədi səadətə qovuşmuş kim i, qəlb, vücudu, əsəbləri mum kimi yumşalıb rahat oldu (Mir Celal); Hümmətyar yarış şərtlərinin ayrı-ayrı maddələrini izah edən zaman, Kərim Sadığın ayağını basaraq ehməlcə deyirdi... (Ə.Vəliyev); 48 yaşı oldugun ayağına halda şəhərə yox idi (İ.Əfəndiyev).

Belə tərkiblər birbaşa xəbərə yanaşırısa, yəni arada başqa sözlər işlənmirsə, xüsusiləşmə baş verməz. "Ösgər tüfəngi uzandığı halda doldordu" cümləsində halda sözü ilə doldurdur sözü arasında ne fasiə var, ne də xüsusiləşmə. Bunlar arasında qarşılaşdırma mənası da yoxdur.

b) Feli bağlama tərkibləri bilavasitə feli xəbərə yanaşılqdə xüsusiləşmə üçün şərait olmur. Elə ki feli bağlama tərkibi ilə cümlənin feli xəbəri arasında digər sözlər də iştirak edir, onda feli bağlama tərkibinin qalan hissədən ayrılması (xüsusiləşməsi) üçün şərait yaranır. Beleliklə, xüsusiləşmiş zaman, qarşılaşdırma zərflikləri əmələ gəlir; məs.:

Üç həftə əvvəl Mehriban bütün fəlakətlərinə bu adamın səbəb olduğunu söylədiyidə, Səlim o adamlı xüsusi surətdə görüşmüdü (S.Hüseyn); Qızlar hər dəfə vəri başa vurdugda, görülən işə baxdıqda, sahənin bir hissəsinin çox qışəng təmizləndiyini görürdülər (Ə.Vəliyev); Atanla atamı deyin cə, özünlə özümlü de (Atalar sözü); Mələk əlləri titrəyə-titrəyə iri mis parçı qabağa uzadanda, Cahandar ağa gəlinin biliyindən yapışib, bir göz qırpmında onu atın qucağına almışdı (İ.Şixli); Fərman müəllimin hekayəsinə dirlər kən, həmin oğlana öz doğma qardaşı kimi ürəyi yanmışdı (Ə.Sadiq).

Xüsusi bir qrup xüsusiləşən tərkiblər vardır ki, onlar əlaqədar olaraq, fərqli olaraq, asılı olaraq, əksinə olaraq, yanışı olaraq, müvafiq olaraq sözləri ilə təşkil olunur və cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsi daşıyır; məs.:

Hər gün telefonla ən azı iki dəfə Qüdrətlə danışır, təkrar mənfi cavab alıqdır, adı vaxtlardan fərgli olaraq, narazı halda piçıldır, ucadan ah-uf elayırdı (M.Hüseyn); Sübhən verdi zədə keçəngünkü ağlamağının əksinə olaraq, "Hər saniyanın bir hökmü var" deyirdi (S.Rəhimov); Mingəçevirlilər, işin vəziyyətin-dən asılı olaraq, hər neçə aydan bir köhnə idarə binasını sökərək, avəzinə başqa bir təpənin üstündə yeni bina tikirdilər (Ə.Sadiq).

c) Məsdər tərkibi qoşma (və ya az miqdarda isim+qoşma) qəbul edərək, cümlənin feli xəbərindən aralıda yerləşir, intonasiya və fasılə ilə cümlənin qalan hissəsindən müəyyən qədər ayrılır və xüsusileşmiş səbəb, məqsəd, qarşılaşdırma mənali zərfliklər kimi formalasılır; məs.:
Aşağıdan yenidən başlamaq əvəzinə, ulduzunu gözə soxasoşa, "həqiqət" axtarmağa başlayıb (B.Bayramov); *Ona ürəkdirək* vərəm yerinə bir az da üzrəyini sıxbalar ("Koroğlu" dastanı); *Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə Qara Kərəm oğlu ayağa durdu* (M.İbrahimov); *Rüstəm Cəfərin zəif damarından tutmaqla birdəfəlik onu kırıtmak istədi* (M.İbrahimov); *Keçən il maya dəyarının aşağı salınması sayəsində sovozun şəhərləri xeyli miqdarda mükafat da almışlar*;

Elə xüsusiyyətlər vardır ki, bu məsələdə həm feli sıfət, həm də feli isim (məsdər) tərkiblərinə eyni dərəcədə aiddir. Məs.: *baxmayaraq*¹ sözü ilə feli sıfət tərkiblərindən də, məsdər tərkiblərindən də qarşılaşdırma mənali xüsusileşmiş zərfliklər əmələ gelir; məs.:
Nizami xalqların hayatına hamidən artıq tanış olduğuna baxmayaraq. Püsəran kəndində təsadüf etdiyi hayatı heç bir xalqın tarixində oxumamışdı (M.S.Ordubadi); *Kazım Sonadan yaşça böyük olduğuna baxmayaraq*, çox zaman onun dediklərini anlamaz, gözünü döyüb durardı (M.İbrahimov); *Eyvaz kişi tamam islandığına və başdan ayağa su içində olduğunu baxmayaraq*, özünü yenidən çaya vurub, o taya keçənlərə kömək edirdi (Ə.Vəliyev); *Yaşının az olmasına baxmayaraq*, inak sağır, paltar yuyur, birnəfəsə kəndin kənarındakı dərədən dörd-beş səhəng bulaq suyu gətirirdi (İ.Şıxlı); *Onların nazik geyimlərinə baxmayaraq*, heç kim şaxtadan şikayət etmirdi (S.Qədirzadə).

Bələ tərkiblərdə feli sıfət və məsdərin ixtisara düşməsi nəticəsində yeni bir forma da əmələ gelir. *Baxmayaraq* sözü isma birləşir. Nəticədə yaranan monolit bir söz birləşməsi və məna bütövlüyü cümlə daxilində seçilir və yənə də xüsusileşmiş qarşılaşdırma mənali zərfliklər əmələ gelir; məs.: *Səlcuq şahzadələri dövlətin süqutuna baxmayaraq*. *Kirmando, İraqda, hətta Misirdə bələ*

¹ *Baxmayaraq* sözü öz müstəqim mənasından başqa, əlavə bir keyfiyyət də qazanmaq üzərdir. O, feli bağlama mənasını saxlamaqla bərabər, eyni zamanda qoşma keyfiyyəti da qazanır.

hökumət düzəltməyə başlayıblar (M.S.Ordubadi); *Yaşının çoxluğu və görkəminin sadəliyinə baxmayaraq*, o çox söhbətcil və zarafatlı bir adam idi (Ə.Nəzərli); *Bu iki gündə Firidunun bütün səylərinə baxmayaraq*, Musa kişiñin ruhi aləmində bir sakitlik əmələ gəlmədi (M.İbrahimov); *Fərmanın dəvətinə baxmayaraq*, müəllim gəlməmişdi (Ə.Sadiq); *Ata-anası tərəfindən verilən cəzaya baxmayaraq*, Xosrov yena də inadında davam edirdi (A.Şaiq).

II. a) İsmi birləşmələr *başqa, savayı, qeyri, əlavə* sözləri ilə idarə əlaqəsinə əsasen birləşir, həmin birləşmənin cümlənin qalan hissəsi ilə qrammatik əlaqəsi zəifləyir və beləliklə, xüsusiləşmə baş verir; məs.:
Onun 60 yaşlı anasından başqa, heç bir kəsi yox idi (H.Nəzərli); Həmişəki yerində oturmuş Pəri nənədən başqa, ailə üzvlərinin hamisi ayaq üstündə yasavullarla üz-üzə dayanmışdı (M.Hüseyn); *Bu kisələrdə yemək şeylərindən başqa, hər ehtimala qarşı qazmaya lazımlı reagentlər, xırda alətlər, baltalar və s. də vardi* (M.İbrahimov); *Əgər belə olarsa, Namazqulunun Zülmət dəstəsinə qoşulmaqdan savayı, daha ayrı bir yolu qalmırı* (S.Rəhimov); *Ədhəmin başına həmisikindən əlavə, bir dəstə adamın toplandığını görüb, "simq düşməmək üçün" ayaq saxladı* (B.Bayramov).

Başqa sözü idarəedici vəziyyətdə olmasa, xüsusiləşmə əmələ getirməz:

Siz bunun hələ başqa oyunlarını görməmişsiniz (İ.Əfəndiyev).

Burada xüsusiləşmə baş vermir.

Başqa, savayı, əlavə, qeyri sözləri ilə əmələ gelən bu xüsusiləşmə tipinin aşağıdakı məna variantları vardır:

1. Xüsusileşmiş üzvün əşyası ilə cümlənin yerdə qalan hissəsindəki əşya eyni cinsli olur. Cümlənin təsdiq xəbəri hər ikisinin varlığını iqrar edir, yəni ikinci haqqında söylənən müsbət fikir, xüsusiləşmiş həmcins üzvə də aid olur; məs.:
İbrahim çox təsərrüfatçı olmaqdan başqa, çox da müşahidəçi idi (S.Rəhman); *Ağalar və bəylərdən başqa, Şahməmməd və Xanməmməd də burada idi* (Y.V.Çəmənzəminli).

2. Xüsusileşmiş üzvün əşyası (bu, növ adlandırılara bilər) cümlənin yerdə qalan hissəsindəki daha böyük əşyanın (cinsin) bir hissəsini teşkil edir. Ona görə də böyük əşya (o, adətən hamı, hər

kəs, hər şey, bütün+cəm halda olan, yaxud topluluq bildirən bir isimlə ifadə olunur) haqqında söylənən fikir xüsusişmiş üzvə aid olmur; başqa sözlə desək, xüsusişmiş üzv daha böyük əşya barədə deyilən fikirdən konarda qalır. Deməli, xüsusişmiş üzv *istisna edilmə* səciyyəsinə malik olur. Belə cümlələrdə xüsusinin üümumiyyət, hissənin bütövə eks münasibəti ifadə olunur; məs.:

Həmi başa düşəcək, o bəbdəxtən başqa (Ə.Vəliyev); *Demək lazımdır ki, bir yığın mürid və mövhumatçılarından başqa, Xərabat məhəlləsi ətrafında yiğilan xalq onun dostu idi* (M.S.Ordubadi).

3. Cümplenin yerdə qalan qismi inkar aspektində olarsa, xüsusişmiş üzvün əşyası haqqında müsbət fikir hasil olur ki, o da həmin əşya ilə məhdudlaşır; məs.:

Şirin-şirin yatan kəndlilərin xorultusundan başqa, bir səs eşidilmirdi (M.Ibrahimov); *Sənəmdən başqa, Çıçakdən başqa, partkom Əsbətdən başqa, işləyən bir qız xeylağı, arvad xeylağı yoxdur* (Ə.Əbülhəsən); *Lazım gəlsə, öz idarəmi də, evimi də künxhana eləyəcəyəm, onun üçün mənə heç zad deməzlər, sağ oldan başqa* (B.Bayramov).

Beləliklə, *başqa* sözü ilə xüsusişən üzvün birinci qrupunda aid olma, ikincisində istisna edilmə, üçüncüsündə isə məhdudlaşma xüsusiyyəti vardır.

b) İsmi birləşmələr *ikən* qoşması ilə birləşərək, zaman və qarşılaşdırma mənalı xüsusişmiş zərfliklər əmələ getirir; məs.:

Gün gürorta yerinə qalxmaq üzrə ikən, kəndin yuxarı başından bir dəstə atlinan çal-qamçı göldiyi göründü (S.Rəhimov); *Xanpəri bu fikirlərin əlində dəstgir ikən divar saatı on ikiyi vurdı* (Ə.Vəliyev); *Buna görə də "beş" xəyalında ikən, "dörd" alıdm...* *Birimiz bu qədər dərd içində ikən, nədən digərimiz elə gülür?* (İ.Əsfəndiyev); *O gözəllik parisinin minlərlə pərəstişkarı var kən, manı na üçün sevin?* (A.Şaiq).

III. Sözlərin və söz birləşmələrinin əvvəline gelərək, qüvvətləndirən, seçib qeyd edən xüsusən, ələlxüsüs, hətta, o cümlədən, özü də, illah da sözləri vasitəsilə müxtəlif cümlə üzvlərinin xüsusişməsi əmələ gelir; məs.:

Böyük bir ordunu məmləkətə gətirmək, xüsusən əkin və biçin zamanı xalqın tarlalarını basdırmaq - məmləkətə böyük bir aqılıq fəlakətinə salı bilar (M.S.Ordubadi); *Siz alımsınız, özünüz yaxşı bilirsiniz, Şərqə, xüsusən İran kimi böyük bir məmləkətə elm və mədəniyyəti verən, islamdan da qabaq bu yerlərdə*

yaşayan babalarımız olmuşdur (M.S.Ordubadi); *Biçarə Mənsur bu altı ayda, ələlxüsüs bu bir neçə gündə divanə kimi olmuş, hər gün ağacın dibində oturub canyandırıcı nalərlə ağlayırdı* (C.Cabbarlı); *İllərdən bəri hamidan, hətta yaxın qohumlarından belə gizli saxlaşdı sirrini müəllimdən də gizlətmək istədi* (A.Şaiq); *Xanpəri Gözəlin dinib-danışmadığına, cavab vermədiyinə, hətta qimildanmadığına təəccüb eldi* (Ə.Vəliyev); *Güldəstə xeyli danışdı, hətta əsəbilişdi də* (Ə.Vəliyev); *Yaşlıları, o cümlədən Kərim dayı da Yunis kişiyyə öyüd verardılar* (İ.Hüseynov); *Elə bu məsələ də əqli kəsən hər kəsi, o cümlədən qayğı çəkən raykom katiblərindən birisi olan Tahir Dəmirov da çox bərk düşündürdü* (S.Rəhimov); *Heç mümkün deyildi ki, Xəlilov kimi bir professor, özü də mükəmməl təhsil almış bir adam, respublikanın taleyini bir adamın iradəsindən asılı hesab eləsin...* (M.Hüseyn); *Bir adam ki belə tərtəmiz, özü də qönçədən çıxmış gül kimi, vicdanla işləyir, o irəliya getməlidir, ya geriya?* (S.Rəhimov); *Ev işlərində, illah da palaz toxumaqda Güllü nənəyə çatan olmamışdı.*

IV. Sözlərin adı düzülüş qaydası dəyişilərək, müyyəyen cümlə üzvü xəbərdən sonra keçib, qoşulma əlaqəsi ilə cümləyə bağlanmış olur. Bu yolla müxtəlif cümlə üzvü xüsusişir; məs.:

a) *Həkim mənzilindən çox razıdır, ələlxüsüs arvadı* (N.Vəzirov); *On vicdanına and əlsən ki, bir daha pintilik eləsəniz, iti məsciddən qovan kimi, sizi bu küçədən qovacağam, ələlxüsüs da ki, bu müftəxor maymaq Fərmanı* (S.Rəhimov); *Burada Reynqarten üçün artıq hörmət göstərilirdi, xüsusən qulluqçular tərəfindən* (C.Məmmədquluzadə).

b) *Həmi deyir: arvadlar, qızlar, kişilər, hətta balaca uşaq-lar da* (M.F.Axundzadə); *Siz isə ancaq bir tülküsinüz, həm də qorxaq bir tülkü* (C.Cabbarlı).

c) *Bu arvad həmi ilə görüşür, bir məndən başqa* (M.Ibrahimov); *Nə deyirəm, qurban, elə İranda da eşşək üstündə hər şey satmaq olar, bir məsciddən və hamamdan başqa* (Ə.Məmmədxanlı).

*ç) Öz insanlıq haqqını
almaqlıq zaman-zaman,
Çıxdı döyüş yoluna
Fəhlə - əməkçi insan...
(R.Rza)*

*d) Bu gəbələr ağanın halal xoşu olsun, öz anasının südü kimi
(Ə.Abasov); Saç-saqgal ağarıb, az qalib bel də büküsün, bircə o
uşaqların dərdini çəkməkdən... (M.İbrahimov); Salman. Şərabi ortalıqə gətirirlər qarını doldurmaq üçün yox, ürək aćmaq
üçün (M.İbrahimov).*

V. Xüsusiləşmə əmələ getirən səbəblərdən biri de cümlədə əsas
üzdən fasilə və intonasiya ilə ayrılan əlavələrin işlənməsidir ("Əla-
vələr" bölməsinə bax).

Misallar:

*Sinəmdə dil açıb danışdı ilham
Ömründə ən əziz bir gün olaydı –
Mənim Aybənizim, mənim qız balam
Hünərdə, namusda Aygün olaydı.
(S.Vurğun).*

*Bizim uşaqlar – Tapdıqla Qələndər səhər burada mənə
məlumat veriblər (Ə.Əbülləsən); Bu gün iyunun 22-də, yəni
mühabibənin bir ili tamam olan gündə düşmən şəhəri
hökəmən almaq istəyirdi (Ə.Əbülləsən).*

Bütün cümlə üzvləri eyni dərəcədə xüsusiləşmir. Bunlardan bəzi-
lərinin xüsusiləşməsinə tez-tez, bəzilərininkinə isə gec-gec rast
gəlirik. Ən az hallarda xüsusiləşən xəbər, mübtədə və təyindir. Ən çox
xüsusiləşən isə zərfliklər və tamamlıqlardır. Bunlardan başqa, əla-
vələr da xüsusiləşir.

Xəbərlər daha çox əlavələr şəklində xüsusiləşir:

*Sənin kimi rəncərin əsil cəbhəsi buradır – kənddir (Mir
Cəlal); ...Ancaq onu da bilin ki, bura "xaraba" sözünə qətiyyən
layiq olmayan sağlamlıq ocağıdır, minlərlə insana yenidən
həyat verən şəfəxanadır (Q.Xəlilov).*

Həmcins üz şəklində işlənən mübtədalardan və tamamlıqlardan
biri xüsusən, ələlxüsus, hətta, o cümlədən və bu tripli sözlər vasitəsilə
xüsusiləşir; məs.:

*Kalla otaq kənar adamdan boşaldılandan sonra qonşu otaqlardan
birinin qapısı açıldı. İbrahim xan, Vəqif, Məmmədhəsən ağa,*

*Məlikşahnəzərin gənc oğlu Cəmşid, xanzadələr, o cümlədən Məm-
məd bəy içəri daxil oldu (Y.V.Çəmənzəmli); Rüstəm kişi rayonun
adlı-sanlı adamlarını, hətta rəhbərlərini də toya yiğmaq, böyük
süfrə açıb, karvan kimi daldala düzülən "pobeda" larda gəlin gətir-
mak istəyirdi (M.İbrahimov).*

Təyin daha az xüsusiləşir, çünki dilimizdə, adətən, təyin təyin-
lənəndən ayrı düşə bilmir. Bununla belə ədəbi dildə cümlədə elə
şərait yaranır ki, təyinin xüsusiləşməsi mümkün olmur; məs.:

*İndi bir yarım, üç tonluq maşın deyil, beş, sakız və hətta on
tonluq maşınlar dalbadal gəlirdi (M.Süleymanov).*

Cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərində, xüsusən feli tərkiblərlə olan
xüsusiləşmələrdə belə bir hal nəzərə çarpır ki, bu da onların məz-
munca tabeli mürəkkəb cümləyə ekvivalent olmasıdır. Yəni eyni
məzmunu xüsusiləşmiş üzvü olan sade cümlə ilə də, tabeli mürəkkəb
cümlə ilə də ifadə etmək olur.

1) *Siz özünü yaxın qohum olduğunuz halda, mən sizin işinizə necə
qarişa bilərdim?*

2) *Yaşının altmışdan keçməsinə baxmayaraq, gözləri yaxşı
görürdü (İ.Əfəndiyev).*

3) *İcraiyyə komitəsi sədri Kamilov təkid edə-edə, müstəntiq Mur-
tuzov bu otağa köçməmişdi (S.Rəhimov).*

4) *Onlar partiya və hökumətə sədaqətlə xidmət etdikləri kimi,
dövlət mükafatlarının müqabilində daha can-dildən İsləməyə çali-
şırlar (Ə.Vəliyev).*

Xüsusiləşmə vasitəsilə ifadə olunan bu fikirləri həmin cümlələrin
tabeli mürəkkəb cümlə variənti ilə səra nömrələrinə müvafiq
şəkildə belə ifadə edə bilərik:

1) *Bir halda ki siz özünü yaxın qohumsunuz, mən sizin işinizə
necə qarişa bilərdim? Ya da: Madam ki siz özünü yaxın qohumsunuz,
mən sizin işinizə necə qarişa bilərdim?*

2) *Hərçənd yaşı altmış keçmişdi, amma gözləri yaxşı görürdü.
Ya da: Yaşı altmış keçmişdisə də, gözləri yaxşı görürdü.*

3) *İcraiyyə komitəsi sədri Kamilov təkid etsə də, müstəntiq Murtuzov
bu otağa köçməmişdi. Ya da: Hərçənd icraiyyə komitəsi sədri Kamilov
təkid edirdi, müstəntiq Murtuzov yənə də bu otağa köçməmişdi.*

4) *Onlar necə ki partiya və hökumətə sədaqətlə xidmət edirdilər,
eləcə də dövlət mükafatlarının müqabilində daha can-dildən İslə-
məyə çalışırdılar.*

Bu ifadə formalarının müxtəlifiyi onların sadə və mürekkeb cümlə kimi müəyyənleşməsini təmin edir. Bu iki cümle formasının məzmun eyniliyi (ya da yaxınlığı) onların eyni cümle tipi sayılmasına əsas vermir. V.V. Vinoqradovun dediyi kimi, "Cümplenin konkret məzmunu qrammatik tədqiqat obyekti ola bilməz. Qrammatika yalnız hər hansı bir ümumxalq dilinə məxsus olan cümlənin quruluşunu, cümlələrin tipik formallarını öyrənir". Bu cür xüsusişmiş üzvləri yanlış olaraq, budaq cümləyə bərabər tutan dilçilər xüsusişmiş üzvləri yarımpredikativ konstruksiyalar adlandırırlar. Halbuki bunlarda heç bir predikativ əlamət yoxdur.

Elə konstruksiyalar vardır ki, orada xüsusişmə könüllüdür (fakultativdir); yeni müəyyən bir konstruksiyani məqsəd və intonasiyanın asılı olaraq, xüsusişdirərsən de, xüsusişdirərsən de. Mes.:

Bizim Əhmədin oğlu Kamal Həmidov yarışda birincilik qazandı. Bu cümlədə Kamal Həmidov sözlerini intonasiya və fasilə vasitəsilə xüsusişdirmək olar. Yəni belə: *Bizim Əhmədin oğlu, Kamal Həmidov, yarışda birincilik qazandı.*

Bu cümlələr arasında fərqli ondadır ki, birinci halda cümlədə teyin vəzifəsində işlənən *bizim Əhmədin oğlu* sözləri sonrakı halda mübtədə kimi müəyyənəlsər. Əgər bunların sırası dəyişilsərse, xüsusişmədəki könüllülük aradan qalxar və xüsusişmə zəruri şəkil alar:

Kamal Həmidov, bizim Əhmədin oğlu, yarışda birincilik qazandı. Burada *Bizim Əhmədin oğlu* birləşməsi zəruri olaraq xüsusişləşir.

ƏLAVƏLƏR

Müsəir Azərbaycan dilində əlavələr mühüm yer tutur. Əlavələr özündə əvvəlki üzvün daha aydın, daha dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir. Onlar hənsi üzvə aid olursa, həmin üzvün də vəzifəsinə daşıyır; yeni mübtədanın yanında əlavə mübtədə, xəbərin yanında əlavə xəbər, tamamlığın yanında əlavə tamamlıq və s. kimi işlənir. Buna görə də əlavə xüsusi bir cümlə üzvü kimi özünü göstərə bilmir və "altıncı bir cümlə üzvü" kimi cümlə üzvləri sırasına daxil edilmir.

Əlavələrin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyil. Bunlardan bir qrupu izah edib aydınlaşdırıldığı sözdən fasilə və intonasiyaca ayrıldığı halda digər qrupu ayrılmır. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmak olar:

- 1) xüsusişən əlavələr;
- 2) xüsusişməyen əlavələr.

1. Xüsusişən əlavələrdən əvvəl fasilə etmək zəruridir. Eyni zamanda onlardan qabaq yəni bağlayıcısının işlədilməsi mümkündür.

Xüsusişən əlavələrin başlıca xüsusiyyətlərindən biri budur ki, həmin əlavələr izahəcisi sözlər hesabına genişlənə bilir:

Əsrimizin böyük tikintilərini – dünyanın ən nəhəng misil-siz tikintilərini ən qısa müddədə başa çatdırın əmək adamlarının qüdrəti ilə Xəzər dənizindəki şəhər də böyük inkişaf edəcəkdir (Ə.Əsgərov).

Bu misalda *dünyanın ən nəhəng misilsiz tikintilərini* birləşməsi əlavədir. Burada əsas üzvdən başqa, izahəcisi sözlər də vardır. Belə əlavələr xüsusişən əlavələr sayılır.

Bu tipli əlavələr əlavəli üzvlə eyni qrammatik formada olur. Əlavəli üzv ismin hansi halındadırsa, əlavənin də əsas üzvü ismin eyni halında olur:

Adama elə gəlirdi ki, bunlar – indiyəcən aralarında manələr, məsafələr olan istəklilər artıq heç vaxt bir-birindən ayrılmayaçaqlar (Mir Cəlal); *Külək çöllərdən qalxan tüstü və dumani cənuba – Səlyan və Lənkəran tərəfə qovub aparırdı* (M.İbrahimov); *Onu – boy-a-başa çatdırıldığı igid balasını bağrına basmaqla bütün intizar və nigarənlıqları unutdu* (Mir Cəlal); *Məşələrdə – xəlvət guşələrda, uzaq arxadan axışib galan əhali bizi – döyüşdən çıxmış əsgərləri ziyanat etməmiş öz xanimanına*

yaxın getmirdi (Mir Cəlal); *Lakin birçə an sonra eyvanda söhbət tamam başqa şeydən – mədəni təvlədən gedirdi* (İ.Hüseynov).

Əlavəli üzvlə əlavə hal, kəmiyyət və çox vaxt da şəxşə görə uzaşmalıdır.

Xüsusişən əlavələrin bəziləri ya bir sözdən, ya da cümlənin bir mürükkəb üzvünü teşkil edən söz birləşmələrindən ibarət olur; məs.: *Biz, manqalara uyaraq, əsas həlqəni – briqadani unutmuşuq* (Ə.Vəliyev); *Bunları – fü qəra bala larını ata kimi böyüdücəyik* (Mir Cəlal); *Ülfət, oğlunun bir qızla – Məşədi İbrahimin qızı ilə gəzdiyini bilirdi* də, *açıb ağartıldı* (Mir Cəlal).

Bu tipli əlavələrin bir qismi, yəni I ve II şəxs əvvəzliliklərinin əlavələri, əlavəsi olduqları üzvlə kəmiyyətə və isim halına görə uzaşır, şəxşə görə isə uzaşır. Bu cür əlavələr cümlədə mübtədə olduqda, o biri əlavələrdən fərqlənlərlər. Fərq onadır ki, onlar qrammatik cəhətdən cümlə ilə bağlı olmayan sözlərin xüsusiyyətinə alır və cümlənin xəberi ilə uzaşır. Elə bu xüsusiyyətə görə də əlavələr bəhsini köhnə qrammatika kitablarında bir müddət qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (xitab, ara söz və nidalar) sırasında verilmiş və onlardakı durğu işarələri o zamandan idiyə qədər xıtab və ara sözlərdəki durğu işarələri kimi işlədir. İndi də yazı yananlar, *Biz tələbələr əla oxumağa söz vermişik* cümlesində *tələbələr* sözünün hər iki tərəfində vergül qoyurlar. Bu o zamananda qalma "enənədir".

Xüsusişən əlavələrin böyük ekseriyəti əlavəsi olduğu üzvü əvəz edə bilir və cümlə pozulmur. Bir qismi isə bir-birini əvəz edə bilmir, əvəz etdikdə cümlə pozulur. Əlavə söz mübtədə olduqda, əgər əsas üzvlə əlavə arasında həm şəxşə, həm kəmiyyətə, həm də isim halına görə uzaşma varsa, belə əlavə – izah etdiyi üzvü əvəz edə bilər. Bunlardan biri (xüsusişən şəxşə və ismin halına görə uzaşmadan biri) olmadıqda, əlavə özündən əvvəlki üzvü əvəz edə bilməz.

Xüsusişən əlavələrdə əlavə ilə əlavəli üzv arasında durğu, fasılı olur.

Cümlədə əlavə əlavəli üzvdən asılı vəziyyətdə olur. Bu asılılıq özünü aşağıdakı xüsusiyyətlərdə göstərir:

Birincisi, əlavəsi olan cümlə üzvünü atsaq, əlavə öz keyfiyyətini – əlavə olmaq keyfiyyətini itirər.

İkinci, əlavə öz xarakterində asılı olaraq, aid olduğu cümlə üzvü ilə şəxşə, kəmiyyətə və isim halına görə uzaşmalıdır.

Üçüncüsü, əlavəni asılı olduğu cümlə üzvündən ayırdıqda nə əlavə, nə də cümlə üzvü toklikdə əvvəlki mənəni ifadə edə bilməz.

Doğrudur, cümlənin düzgünlüyü pozulmaz, amma əvvəlki mənə dəğnuluğu, mənə genişliyi pozular və cümlənin təsir qüvvəsi azalar.

Dördüncüsü, əlavə asılı olduğu cümlə üzvünə *yəni*, *yaxud* (*yəni* mənasında) sözləri, intonasiya ilə bağlanır.

Cümlə üzvünü nəzərə almadiqda, deməli, cümlə *yəni*, *yaxud* sözləri ilə başlanmalıdır. Onda da anlaşılmazlıq, mənəsizliq meydana çıxar. Əslində bu sözlər ona görə işlənir ki, özündən əvvəlki cümlə üzvünü izah etsin, onu konkretlaşdırınsın. Deməli, bu sözlərden əvvəl müyyət bir izah olunası, konkretləşdiriləsi cümlə üzvü olmalıdır. Bu da əlavənin asılı vəziyyətinə bir sübutdur.

Bu yuxarıdakı səbəblərə əsasən, demək olar ki, əlavə müstəqil cümlə üzvü deyildir. O, mənə etibarilə və cümlədə tutduğu yerə görə aid olduğu cümlə üzvündən asılıdır. Ona görə də bir cümlədə mübtədanın, o birində xəborin, üçüncüsündə tamamlığın, dördüncüsündə təqrifliyin yanında işlənib, onları konkretləşdirir.

Xüsusişən əlavələrin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar əlavəli üzvlə eyni söhbət hədəfinin müxtəlif ifadələri kimi meydana çıxır. Buna görə də cümlə üzvü ilə əlavə bəzən tamamilə, bəzən də təqrifin eyni əşyanın müxtəlif şəkildə ifadələri olur.

Bütün bunlara əsasən xüsusişən əlavələrə belə terif verə bilərik:

Asılı olduğu cümlə üzvündən sonra gəlib, onun qrammatik əlamətlərini daşıyan, ifadə etdiyi məzmunu konkretləşdirən və izah edən, ondan xüsusi fasılı ilə ayrılan üzvə xüsusişən əlavə deyilir.

2. Xüsusişən əlavələr əsas üzvdən fasılı ilə ayrılmır. Bunnarın aşağıdakı tipleri vardır:

a) Şəxs əvezliklərinin yanında gəlib, ondan intonasiya vasitəsilə ayrılmayan əlavələr xüsusişən əlavələrdəndir:

El adatında var ki, sən – Gül öyşə, ərsiz-ailəsiz qalib, saçını ağardıb qarıyanın? (B.Bayramov); *Biz – tələbələr onlara yardım etmək məqsədi ilə pul toplamışıq...* (İ.Sixli); *Şəxsən mən – Qəşəm bu xarabalığa ziddəm, gözəllik tarəfdarıym* (S.Rəhimov).

Burada əlavələr izah etdikləri sözlərlə (əvezliklərlə) əlavə birləşməsi teşkil edir. Əvezliklərdən sonra na fasılı etmək lazımlı gəlir, nə də *yəni* bağlayıcısını işlətmək mümkün olur.

b) İsimlərdən sonraya keçən təyinlər əlavəyə çevirilir; məs.:

Xəlil yüz başı hamisini dustaq edir (M.F.Axundzadə); *O zaman mən, mən, mən bədbəxət o qədər məğrur oldum ki, əhdimi sindirdim, onu yandırdım* (C.Cabbarlı).

Bu cümlələrdə yüzbaşı və bədbəxt sözləri xüsusiləşməyən əlavə kimi işlənmişdir.

c) Dilimizdə yaxın zamandan əməle gelib, özündə əvvəlki sözü konkretlaşdırıb əlavələr. Bu əlavələr birləşmə təşkil edir. Bu birləşməyə iki ümumi isim daxil olur, hər ikisi bir eşyani ifadə etmək üçün işlənir.

Bu tipli əlavələrə aid aşağıdakı misalları göstərə bilərik:

Mənim şuxluğumu, qaynar təbiətimi, bəzən ədəb-ərkan qəlibinə siğmayan açıqlığımı bəyənən, könlümcə, ürəyimcə olan mühəndis-geoloq Camalın məhəbbətinə mənim qəlbimdən heç bir qüvvə sıxışdırıa bilməzdə (B.Bayramov); *Kolxoziların yeni suvarma sisteminə keçmələri üçün lazımi tədbirlər görülmüş, yeni suvarma-meliorasiya qurğuları yaradılmışdır; Usta Yunis Rəşidov yoldaşın rəis olduğu komsomolçu-gənclər sahəsinin kollektivi də yarıda irəli gedir.* Lakin bu birləşməni, yeni əlavə birləşməsini definisə yazılıan və iki isimdən təşkil olunan qoşa sözlərdən forqləndirmək lazımdır. Bu forqı izah etmək üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət edək:

- 1) Bir neçə rayonda muzey-sərgilər təşkil edilmişdir.
- 2) Ata-analar öz uşaqlarının tərbiyəsi qeydinə qalmalıdırular.

Bu cümlələrdə olan *muzey-sərgilər* və *ata-analar* birləşmələri sanki bir-birinin eynidir. Lakin bunlar arasında müümən fərqlər var. Çünkü *muzey-sərgilər* birləşməsində olan *muzey* və *sərgi* sözleri bir hədəfdə birləşir. *Ata və ana* sözləri isə iki ayrı-ayrı hədəfləri ifadə edir. Deməli, birincinin bir eşyası, ikincinin isə iki eşyası vardır. Başqa cür demis olsaq, eyni şey həm muzeydir, həm də sərgi. *Ata-anan* dedikdə isə iki adam nəzərə çarpır (*ata və ana*).

Əlavə birləşməsi mürəkkəb söz vəziyyətində olduğuna görə, həm ayrıca bir cümlə üzvü kimi, həm də II və III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir:

- 1) *Institut bə il 50 nəfər mühəndis-geoloq buraxacaqdır;*
- 2) *35 nömrəli fəhlə-gənclər məktəbində 200 nəfər gənc fəhlə istehsalatdan ayrılmayaraq təhsil alır.*

Bu cümlələrdən birincisində *mühəndis-geoloq* birləşməsi tamamilə, ikincisində *fəhlə-gənclər* birləşməsi II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənmişdir.

Bələ əlavə birləşməsinə daxil olan iki isimdən birincisi daima sabit qalır, yalnız ikincisi qrammatik forma qəbul edir. Məsələn, *mühəndis-mexanik*, *mühəndis-mexanikin*, *mühəndis-mexanikdən*, *mühəndis-mexaniklər* və s.

Xüsusiləşməyən əlavələrin bir qismi dildə əlavə kimi əmələ gələsələr də, sonradan inkişaf nəticəsində mürəkkəb sözün tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Coğrafi adların tərkibində olan *dağ*, *çay* sözləri vaxtılı əlavə kimi işlənmişdir. Məsələn, *Babadağ*, *Murovdag*, *Qusarçay*, *Vəlvələçay* kimi sözlər bu qəbeldəndir.

Müasir dilimizdə *Məsməxanum*, *Babakişi*, *Əlibaba* kimi adlar işlədir ki, bu adların sonundakı *xanım*, *kişi*, *baba* sözləri əvvəllər ayrı işlənmiş, özündən qabaqkı sözü müəyyən cəhətdən konkretlaşdırılmışdır. İndi də dilimizdə *Məsmə xanım*, *Baba kişi*, *Əli baba*, *Ağayayı* formaları işlənməkdədir. Bunların bəziləri titul, bəziləri yaş dərəcəsi, bəziləri qohumluq münasibəti və s. mənalar bildirse də, hər halda sözün əlavəsi kimi işlənmişdir.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, bu qrupa daxil olan əlavələr xüsusi isimlərin sonunda işlənir və Azərbaycan onomastikasına daxil olan mürəkkəb isimlər əmələ getirməye xidmət edir.

Cümə üzvü və ondan asılı olan əlavə bəzən həmcins üzv kimi nəzərə çarpa bilər, çünki bunların hər ikisi, həmcins üzvlər kimi, eyni cümlə üzvü ilə əlaqədar olub, eyni suala cavab verə bilir. Buna görə də əlavələr üzvə əlavənin bir-birinə münasibəti həmcins üzvlərin bir-birinə olan münasibəti ilə qarışdırıla bilər. Lakin burada müümən fərqlər vardır. Əger əlavələr üzvə əlavə eyni hədəfdə birləşirsə, həmcins üzvlər müxtəlif hədəflərə aid olur. Aşağıdakı misalları müqayisə edək:

1. ...*Yeni nəslimizi – sovet balalarını oxudub, uca mərtəbələrə yetirmək partiyamızın tapşırığı, hökumətimizin planı və vətəndaşlarımın borcudur* (Mir Cəlal).

2. *Iştayırik ki, oxucu, bir ailənin başçısını – cəbhədə xəbər-atərsiz ikən gənc Fətullani tanısın, onun macərasını bilsin* (Mir Cəlal).

3. *Hayacanlı fikirlər arasında Firdiən, Qəhrəmanı və Kurd Əhməd gəlib Aramın gözləri öündə durdu* (M.İbrahimov).

Birinci cümlədə oxutmaq məsələsi eyni söhbət hədəfinə aiddir, yəni *yeni nəslimizi*, *sovet balalarını* birləşmələri eyni eşyada birləşir. Burada başqa-başqa eşyalar nəzərdə tutulmur və onları həmcins üzv kimi başa düşmek yanlış olardı. Eləcə də ikinci cümlədə əsas üzv olan *bir ailənin başçısını* və onun əlavəsi olan *cəbhədə xəbər-atərsiz itən gənc Fətullani* birləşmələrində eyni adam nəzərdə tutulur. İki ayrı-ayrı şəxs nəzərdə tutulsa idi, onda həmcins üzv vəziyyətində işlənmiş

olardı. Məsələn, birinci cümlədə *partiyamızın tapşırığı, hökumətimizin planı, vətəndaşlarımızın borcu* birləşmələri həmcins xəbərlər kimi işlənmişdir. Həmcins üzvlərin vəziyyəti üçüncü misaldə daha aydın görünür. Buradakı *Firidun, Qəhrəmanı, Kürd Əhməd* sözləri üç ayrı-ayrı şəxsi bildirdiyi üçün onların münasibətini əlavəli üzv və əlavənin münasibətini ilə qarşıdırmaq olmaz. Əlaveli üzvə əlavə arasında *yəni* bağlayıcısını işləde bilerik. Həmcins üzvlər arasında isə həmin bağlayıcını işlətmək olmaz. Eyni zamanda həmcins üzvlərin sadalama intonasiyası ile əlavələrin izahedici intonasiyası, həmcinin bunlar arasında edilən fasılələr də bir-birindən fərqlidir.

Əlavə ilə təyin arasında müəyyən yaxınlıq var: eyni fikri həm əlavə, həm də təyinin köməyi ilə ifadə etmək mümkündür. Buna görə də rus dilçiliyində əlavəni təyinin bir növü kimi izah edirlər. Azərbaycan dilində isə əlavə ilə təyinin on yaxşı vəziyyətini aldıqda yənə bunlar arasında ciddi fərqlər olduğunu görürük; məs.:

Birinci dəfə idi ki, ...atasi da oğlunu – dünənə qədər gözü önünde imaklayan, yixila-qalxa yeriyən ana uşağımı, simasından ümidi və rəşadəti yağan o yaraşlı gənci ağlayan görürdü (Mir Cəlal).

Bü cümləni belə ifadə etmək olardı:

Birinci dəfə idi ki, ...atasi da dünənə qədər gözü önünde imaklayan, yixila-qalxa yeriyən ana uşağımı, simasından ümidi və rəşadəti yağan o yaraşlı gənc oğlunu ağlayan görürdü.

Misallardan göründüyü kimi, isimlə (həm də ona aid olan izahedici sözlərlə) ifadə olunan əlavələr və təyinlər arasında çox yaxınlıq var. Bu yaxınlıq on çox məzmun eyniliyindədir. Lakin bunlar ayrı-ayrı formalar, ayrı-ayrı kateqoriyalardır. Birinci misaldakı əlavəli üzv və əlavələr yerlərini və grammatik vəziyyətlərini dəyişərək, sonrakı misaldə təyinlər və təyinlənənə çevrilmişdir. Bu xüsusiyyətlər, həmcinin intonasiya və fasile fərqləri də göstərir ki, təyinlər əlavə başqa-başqa kateqoriyalardır. Nəzərdən keçirdiyimiz misallar əlavə ilə təyinin həlo çox yaxın olduğu vəziyyətə aiddir. Başqa hallarda bu fərqlər daha qabarlıq nəzərə çarpır.

Ümumiyyətə, təyinlər əlavə arasında aşağıdakı fərqləri müəyyən etmək olar:⁴

1. Dilimizin grammatic quruluşuna xas olan bir xüsusiyyətdir ki, təyin təyinlənəndən qabaq gelir. Əlavə isə, bir qayda olaraq, izah etdiyi üzvdən sonra gelir.

2. İsimle ifadə olunan teyinlər adətən *hansı* sualına cavab olduğu halda, əlavə, hansı üzvün əlavəsidirse, həmin üzvün də tələb etdiyi suala cavab olur.

3. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində təyin təyinlənənin grammatik formasını qəbul etməz. Xüsusiləşən əlavələr isə izah etdiyi üzvün formasını qəbul edir, yəni isim halına və kəmiyyətə görə onunla uzaşır.

4. Danışq zamanı təyinlər təyinlənən arasında adı fasılı edilir. Əlavə ilə əlavəli üzv arasında isə daha artıq fasılı tələb olunur.

5. Əlavə və onun izah etdiyi cümlə üzvü fellə (həm də feli sıfət, feli bağlama və məsərlər) eyni dərəcədə idarə olunduğu halda, bütün təyinlər, o cümlədən də isimlə ifadə olunan təyinlər fellə idarə olunmur.

6. Təyinin asılı olduğu üzvü (təyinlənəni) cümlədən atıldıqda, cümlə pozulur. Əlavənin asılı olduğu üzvü atıldıqda isə cümlə pozulmur.

Xüsüsiləşən əlavənin növləri. Cümlədə isim, əvəzlilik və zərf-lərə, həmcinin substantivləşən nitq hissələri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinin və cümlə üzvü olmayan digər sözlərin əlavəsi olur. Həmin nitq hissələri isə cümlədə müxtəlif funksiyalarda işlənilir. Dilimizdə mübtədə, tamamlıq və zərfliyin (zaman və yer zərfliyinin) əlavəsi daha çox işlənməkdədir. Bundan başqa, tərkib üzvlərinin, təyini söz birləşmələrinin və xitabların da əlavəsi olur. Bu cəhətdən əlavələri aşağıdakı növlərə ayırmak olar:

I. Cümələ üzvlərinin əlavəsi.

1. Mübtədanın əlavəsi; 2. Tamamlığın əlavəsi; 3. Zərfliyin əlavəsi: a) zaman zərfliyinin əlavəsi; b) yer zərfliyinin əlavəsi; 4. Xəbərin əlavəsi.

II. Digər funksiyalarda işlənən sözlərin əlavəsi:

1. Tərkib üzvlərinin əlavəsi; 2. Birləşmə tərəflərinin əlavəsi;
3. Xitabların əlavəsi.

Əlavələrin bu növləri üzərində ayıri-ayrılıqda dayanaq.

I. Cümlənin üzvlərinin əlavəsi.

1. Mübtədanın əlavəsi. İstər şifahi, istərsə de yazılı nitqdə müəyyən üzvləri, o cümlədən mübtədaları da konkretləşdirmək, dəqiqlişdirmək, izah etmək, yaxud da nitqi qüvvətəndirmək, onun təsirini artırmaq lazımdır əlavələrdən istifadə olunur:

Deyəsan, məni bunlar, qalın kitabların mənasi ilə silahlanan həkimlər, şəfqət və mərhəmətdən yoğrulmuş qızlar həyata qaytarırlar (Mir Cəlal); *Orta təhsil alan sizlər, kolxozun qabaqcıl gəncləri buna*

⁴ 4 və 6-cı bəndlərdə təyinlənənin mübtədə olduğu vəziyyət nəzərdə tutulmur.

necə dözürsünüz? (M.İbrahimov); Usta Həsən Hacı Rüstəmi apardı diş həkiminin yanına, həkim, təmtəraqlı bir xanum Hacını aşlaşdırı kürsünün üstündə (Ə.Haqverdiyev); Bədii ədəbiyyatda ancaq bədii kəlmələr işlətmək lazımlı olduğunu sən, gənc şair hamidən avval təyin etmişən (M.S.Orubadi); Ondan sonra hadisələri daha aydın xatırlayır: onlar – ana və qız tək qaldılar (S.Rəhman).

2. Tamamlığın əlavəsi. Adəti üzrə, Səkinə bir yera gedəndə, evin açarını qonşuya – Güllər xalaya verərdi (Mir Cəlal); Cobhaçı əsgərin oğlu ilə görüşü hamidən çox ananı – Asyanı sevindirirdi (Mir Cəlal); Ömrə xan Avaristandan gözəl silahlar – xəncər, qılınc və gümüşə tutulmuş yəhər-əsbab göndərməmişdi (Y.V.Çəmənzəminli); Sonra o, gözlərini dolandırıb, güneylərə – o çıçəkli, yarpaqlı güneylərə baxdı (B.Bayramov).

3. Zərfliyin əlavəsi. Azərbaycan dilində elə zaman və yer zərflikləri vardır ki, onlar ya isimlə, ya da isim xüsusiyyətli sözlərlə ifadə olunur.

Dilimizdə ən çox zaman və yer zərfliklərinin əlavəsi işlədir.

a) Zaman zərfliklərini izah etmək, konkretləşdirmək üçün xüsusi-leşmiş əlavədən istifadə olunur.

Babası onun bir saat da dərsdən qalmasına razi olmasa da, bu gün, məhz indi, bağın yaxşı vaxtında, ağaclarda meyvənin çiraq kimi yandığı, yoldan keçəni çağırduğı bir zamanda... əziz nəvəsinin bağdan getməsinə heyfisişlənirdi (Mir Cəlal); Bu nəhs günlərdə, yəni Novruzdan 15 gün keçənədək gərək qibleyi-aləm şahlıqdan əl çəkə (M.F.Axundzadə); Qışın oğlan çağında – yanvarın 11-də Nəriman xəstəxanadan vidalasılıb hissələrinə yola düşdü (Mir Cəlal).

b) Yer zərfliklərini izah etmək və konkretləşdirmək üçün əlavə zərfliklər işlədir.

Buradan da Bərgüşad çayı aşağı – Araza doğru sallanır, o taydan – Qaradağdan basıb galən dumanlar bu aranın gündüzünü gecəyə döndərdir (S.Rəhimov); Bax, yöndəmsiz binalar uçulmali, dağılib abadlaşmalı ikən, kənardı, böyük bir meşənin yerində prospekt, ya da qəsəbə salırıq... (B.Bayramov); Pilləkənlərlə yuxarı dırmaşan adam düz buraya, Səltənətin evinə gəldi (Mir Cəlal).

Başqa zərfliklərin də əlavəsi ola bilər.

4. Xəbərin əlavəsi. Bəzən isimlə, yaxud da ismi söz birləşmesi ilə ifadə olunan xəbərlərin konkretləşdirilməsi xatirinə əlavə xəbərlər işlədir.

Sənin kimi rəncbərin asıl cəbhəsi buradır, kənddir (Mir Cəlal); Onları (qonaqları) heyrətə salan hər şeydən çox Hacının nahar qab-qasığı – servizləri idi (Mir Cəlal); Hacı İbrahimxəlilin evi kəndin ayağında – göl başında idi (Mir Cəlal).

5. Təryinin əlavəsi. Əlavə III növ teyini söz birləşməsinin birinci tərefini izah edir ki, bununla da teyinin əlavəsi əmələ gelir.

Əzilsin ilanın – faşizmin başı; Gülsün vətənimin torpağı, daşı (S.Rüstəm); Danışan qızın, Manyanın yanagları sevincdən, həyəcandan qızarmışdı... (Mir Cəlal); Memarın – şəhər quranın vəzifəsi təkcə öz müasirləri üçün deyil, gələcək nəsillərin yaşayışı üçün ən yaxşı şərait yaratmaqdır (B.Bayramov).

II. Digər funksiyalarla işlənən sözlərin əlavəsi.

1. Feli sıfət, feli bağlama və məsdər tərkiblərinin daxilində də əlavələr işlənə bilir.

Dünən kiçik kənddə – Mingəçevirdə mal otaran o gənc indi, budur bax. Nəhəng bir maşında sükan dalında durub texnikamı cilovlayaraq (R.Rza); Əşmar xala İlyası burada – Tamamın evində görükdə təəcübənləndi (İ.Hüseynov); Vaxtilə bu məktəbə ayaq basıb oxuyan, baharın şəklində baxan usaqlar indi vətənimizin böyük şəhərlərdə – Moskva, Leningrad, Bakıda ali təhsil alıb qayılmış, kənd məktəbində müəllimlik ilə məşğuldurlar (Mir Cəlal); Düşmən... sol cinahdan bu dəfə sağ cinaha – Yalta şəhəsi tərəfə atılmaqla, noyabrın on birində daha şiddətlili vuruşmalara başladı (Ə.Əbülbəsən); Mən gül dəstəsini bu oğlana, hamidən, har kəsden qabaq anasını axtarıb tapan oğula verməyi kəsərdim (Mir Cəlal).

2. Xitabların əlavəsi. Xitabları konkretləşdirmək, onun təsir gücünü artırmaq üçün əlavələrdən istifadə edilir:

Oqtay! Fırqəz! Yavrum! Aldanırsan! (C.Cabbarlı); Aqsın. Tapdım, çox sıükür, o sağdır. Elxan, zavallı qardaşım! Solmaz. Elxan, aslan üzərkiligid! Aqsın. Elxan, əziz qardaşım, taslim ol! Elxan. Solmaz, sənən həyatının batan günəş! Acıma, həyat çox bilinməzdür, qılınc və zəncir dünyası çox yaşaya bilməz (C.Cabbarlı); Şahmar. Əshi, ay baba, yaman əndazədən çıxarıdırırsınız... (B.Bayramov).

Paralel əlavələr. Elə hallar olur ki, müəyyən cümlə üzvünü izah etməkdə bir əlavə kifayət etmir, yaxud ifadəni daha da qüvvət-ləndirmək lazımlı gelir. Onda ikinci (bəzən üçüncü) əlavənin də işlədilməsinə ehtiyac hiss edilir. Belə əlavələrə paralel əlavələr adı vermək olar:

Sevil. Mən indi boynumu kişilərin qolları arasına, bu mərhəmət boyunduruğuna, bu dəmir obruçlara, bu çəlik məngənələrinə keçirə bilmərəm (C.Cabbarlı); Uzaqda, buludların arasında mavi göylərdə ilduzlar parlayırdı (M.İbrahimov); Xalçada Bakının ən gözəl küçələrindən biri – Xəzər sahil, bular çəkilmişdi (Mir Cəlal); Nəriman və qızın söz-söhbət ehtiyacı olmazdı. Bunlar bütün hiss və fikirlərini məhəbbətin an zangın dili ilə – süküt ilə, qəlibin dərinliklərini təxir edən odlu süküt ilə ifadə edərdilər (Mir Cəlal); İndi həmin bu Qələndər – bu təvəzükər kolxozi mühəsibisi süngü çəkib düşmənin üstündə gedirdi (Ə.Əbülhəsən).

Paralel əlavələrlə həmcins üzvlərdən ibarət olan əlavəni qarışdırma məməli. Aşağıdakı misala diqqət edək:

Abbas kişi elə bu saat bir quş olub qaçmaq, Köşkü kəndində, doqquz ağızında var gücü ilə səslənmək, haray salıb hamını və hər kəsi – biləni, bilməyəni, oxumuşu, avamı, dostu, düşməni, rəncəri, odunçunu, kömürçünü, meşə qarovalıçusunu, çobanı, naxırçını – hamını, hamını yiğmaq; Bakıdan, orada başlanan yeni aləmdən, insana kömək, dost, qardaşlıq əli uzadan böyüklərdən söhbət açmaq istəyirdi... (Mir Cəlal).

Bu cümlədəki üümümləşdirici hamını, hər kəsi sözlerinin iki əlavəsi var: 1) *biləni, bilməyəni, oxumuşu, avamı, dostu, düşməni, rəncəri, odunçunu, kömürçünü, meşə qarovalıçusunu, çobanı, naxırçını;* 2) *hamını, hamını.* Birinci əlavəyə daxil olan 12 həmcins üzvün hamısı bir əlavə hesab edilməlidir.

Xüsusişən əlavələrin quruluşca növləri. Xüsusişən əlavələri quruluşca iki yerə ayırmak olar: 1. Müxtəsər əlavələr. 2. Geniş əlavələr.

Müxtəsər əlavələr o əlavələrə deyilir ki, onlar yalnız bir cümlə üzvündən ibarət olur. Məlumdur ki, cümlə üzvü həm bir sözlə, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

Salavyovun zenit toplar batareyası ta dekabra qədər yalnız hava hədəfləri ilə – təyyarələrlə mübarizə etmişdi (Ə.Əbülhəsən); Lətifə ona – İlyasa elə hər vaxt qayğı ilə, səmimi yanaşmış, o isə bunu başa düşə bilməmişdi (İ.Hüseynov); Adamlar hər tərəfdən buraya – mədəniyyət evinə axıb gəlirdi.

Geniş əlavələr isə iki və ya ikidən çox üzvdən ibarət olur. Geniş əlavələrde əsas üzvün əvvəlində bir və ya bir neçə aydınlaşdırıcı üzv – təyin, tamamlıq və zərflik iştirak edir.

Məşələrdə – xəlvət güşələrdə, uzaq arxadan axışib gələn əhali bizi – döyüsdən çıxmış əsgərləri ziyan etməmiş, öz xanimanına yaxın getmirdi (Mir Cəlal); Görünür, biz – başıbələti anaların üzəyi bu dünyada dərd çəkmək üçün yaranıbdır! (S.Rəhimov); İstərəm ki, yenidən bir körpə olum, anamın, o mehribən xilqətin qucağına atılım, isti nəvazişlərinə tutulum (Mir Cəlal).

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SIRALANMASI

Bütün sintaktik vahidlərin tərkib hissələri kimi, cümlə üzvləri də müəyyən qanuna uyğunluq əsasında sıralanır.

Cümə üzvlərinin hər birinin özüne maxsus mövqeyi onların ümumi sırasını müəyyən edir. Bu sıralanmada hər bir üzvün tutduğu mövqə onun mənası və qrammatik təbiətindən irəli gelir. Cümə üzvlərinin qrammatik təbiəti onların qrammatik kateqoriyalara (subs-tativlik, atributivlik, adverbiallıq, prosessuallıq, müəyyənlilik, qeyri-müəyyənlilik və s.) münasibətindən, bu münasibətin dərəcəsindən və ifadə tərzindən asılı olur.

Cümledə yalnız tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan sözlər eyni hüquqlu olduğundan bir-birinə zidd mövqə tutmur. Beləliklə, həm məna və şəkilcə, həm də sintaktik vəzifəcə eyni hüquqlu olan həmcins üzvlərin sırası onların eyni qrammatik təbiətindən deyil, ifadə vasitələrinin lügəvi mənasından asılı olur. Buna görə də həmcins mübtədalar, həmcinin eyni ifadə vasitələrinə malik həmcins tamamlıqlar və bəzi ismi xəbərlər subyektlərin ictimai vəzifələri, hərəkətin icrası və ya əlamətin meydana çıxmásındaki vəziyyəti, ardıcılılığı, əşya və şəxslərin tarixiliyi, əşyaların keyfiyyəti, mənası və s. əsasında; həmcins feli xəbərlər hərəkətlərin həcmi, mühümlüyü, hərəkətlərin icrasındaki zaman, səbəb və nəticə, səbəb və məqsəd münasibəti əsasında; digər həmcins üzvlər də bu və ya başqa məna xüsusiyyəti əsasında sıralanır. Həmcins üzvlər yalnız öz aralarında eyni münasibətə olduqda, yəni bu və ya digər məna münasibətinə görə fərqlənmədikdə adı qaydada sıralanır və bu sıranı pozduqda cümlənin mənasına xələl gəlmir.

Cümə üzvlərinin sırası pozulduğda cümlənin mənası ya tamamilə, ya da qismən dəyişildiyi kimi, bəzən də mənasızlığa yol verilir. Bütün bunları aydın təsəvvür etmək üçün onları bir-birilə əlaqədə nəzerden keçirmək lazımdır.

Cümledə mübtəda və xəbərin yeri. Cümle mübtəda və xəbərin sintezindən ibarət olduğu üçün bu üzvlər (mübtəda və xəbər) heç bir ikinci dərəcəli üzvdən asılı olmadığı halda, ikinci dərəcəli üzvlər bunlardan asılı olur.

Baş üzvlərdən xəber mübtədəyə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanıb ona təbe olur. Uzlaşma əlaqəsi ilə təbe olan bütün sözlər (ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməlerinin ikinci tərefləri) kimi, xəber də asılı olduğu mübtədədən sonra gelir; məs.:

Güldən sindi (Y.V.Çəmənzəminli); *Payız qurtardı* (Ə.Əylisli); *Mədinə kefsizləmişdi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Qatar yola dişdū* (İ.Əfəndiyev); *Hamı sükut içində idi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Mən kənd müəlliməsiyim* (Ə.Məmmədxanlı); *Aqşin. O manım qardaşım yan yadigarıdır* (C.Cabbarlı); *Pərzad. Anamın gözünün ağıqarası bir mənəm* (M.F.Axundzadə); *Altun bay. Sizi yaşadan kimdir?* (C.Cabbarlı); *Adınız nadir?* (İ.Əfəndiyev); *Fok. Mən birçəym!* (M.F.Axundzadə); *Kitab oxuyan kimdir?* (İ.Əfəndiyev) və s.

Baş üzvlərin qeyd olunan sırası sadə geniş cümləde de eynilə qalır, başqa sözlə, əvvəlcə mübtəda və ona təbe sözlər (mübtədə zonası), sonra isə xəber və ona təbe sözlər (xəber zonası) işlənir; məs.:

İndi kimsəsiz bir qızın bu yad otaqda ən əziz arzusundan əbədi olaraq ayırlıraq məcburiyyatında qaldığını hiss etməsi çox kadərlıdır (İ.Əfəndiyev); *Nərgiz xanım indi artıq allı yaşıını keçmiş, gözəl gözlərə və insani heyran edən məlahətlisi səsə malik bir qadın idi* (Ə.Məmmədxanlı) və s.

Emosional nitqdə cümlənin baş üzvlərinin qeyd olunan sırası bəzən mənalarının daha qabarlıq nəzərə çatdırılması xatirinə mübtədən xəbərdən sonra və ya xəberin mübtədədən əvvələ keçməsi ilə pozulur; məs.:

Bitdi havayı gəzmək! (İ.Əfəndiyev); *Elxan. Mənəm müqəssir, man!* (C.Cabbarlı); *Galmədi mənim muradım...* (İ.Əfəndiyev); *Danışır Bakı;* “*Qarabağ maralı*” – oxuyacaq Səriyyə. Pianinoda müşayiət edəcək Nuriyyə xanım (İ.Əfəndiyev); *Elxan. Budur əslər boyu qanun adına hökmranlıq sürən qanunsuzluq!* (C.Cabbarlı); *Çıxır dağ döşüna körpə quzular;* *Tərlanın səsinə əks edir sular* (S.Vurğun) və s.

Cümledə tamamlığın yeri. Mübtəda ilə xəberin, xüsusən təsirli feli xəberin bitmiş bir fikir ifadə etməsində mühüm rol oynamamasına görə tamamlığın, xüsusən vasitesiz tamamlığın ikinci dərəcəli üzvlər arasında mövqeyi böyükdür.

Tamamlıqlar, adətən, xəbər idarə əlaqəsi ilə bağlanır. Söz birleşməlerinin idarə əlaqəsi ilə təbe olan bütün tərefləri kimi, tamamlıqlar da asılı olduğu xəbərdən əvvəl gelir. Tamamlıqların sıralanmasında diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, qeyri-müəyyən vasitesiz tamamlıqların sırası son dərəcə sabit, müəyyən vasitesiz tamamlıqların, eləcə de vasitəli tamamlıqların sırası bir qədər sərbəstdir.

Qeyri-müəyyən vasitesiz tamamlıqlar başqa tamamlıqlardan fərqli olaraq, şəkilcisiz, daha doğrusu, qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənib, həmişə bilavasite xəbərin yanında (ondan əvvəl) gelir və məhz bu sabit mövqeyinə görə türkoloji dilçilikdə bəzən xəbərə yanaşma əlaqəsi ilə bağlılığı da qeyd olunur. Qeyri-müəyyən vasitesiz tamamlıqların bu sabit sırası onların müəyyənlilik bildirən vasitəsiz tamamlıqlardan, həmçinin müəyyənlilik kateqoriyası ilə neytral münasibətdə olan vasitəli tamamlıqlardan fərqli olaraq, qeyri-müəyyənlilik bildirənəsindən irəli gəlir və bu növ tamamlıqlar, lügəvi mənalarından asılı olmayıraq, yalnız nə? sualını tələb edir.

Qeyri-müəyyən vasitesiz tamamlıqların sıralanmasındakı bu sabitlik baş üzvlərdən tekce xəbərin və ya her iki baş üzvün, eləcə də baş üzvlərdən başqa, ikinci dərəcəli üzvlərdən birinin, bir neçəsinin və ya hamısının iştirak etməsindən asılı olmayıraq, pozulmur. Beləliklə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq mübtədədən, eləcə də bütün ikinci dərəcəli üzvlərdən sonra, tekce aid olduğu xəbərdən əvvəl gəlir; məs.:

Mən isə bir söz demirdim (İ.Əfəndiyev); *Vaqif pəncərənin içində oturub şeir yazırı* (Y.V.Çəmənzəminli); *Mən səninçin çıçaklılarından süslü bir tac yaparam* (C.Cabbarlı); *Kəkotu yena ətrafa gözəl qoxular saçırı* (Y.V.Çəmənzəminli); *Baramanın pulunu alan kimi şəhərdən radio da gətirdəcəyim* (İ.Əfəndiyev) və s.

Bu növ vasitəsiz tamamlıqların sırasındaki sabitlik onların mənasındaki qeyri-müəyyənliliklə yanaşı, xüsusi şəkli əlamətinin olmamasından irəli gəlir. Belə ki, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar onların aid olduğu feli xəber arasına başqa üzvlər, daha doğrusu, şəkli əlamətsiz üzvlər: mübtəda, xitab və s. daxil olduqda qeyd olunan tamamlıqlar onların yerini tutar və onlar kimi düşünlər. Müqayisə et:

Həkim usta çağırdı – Usta həkim çağırdı; *Ay qoca, buradan uşaq keçdimi?* – Ay uşaq, buradan qoca keçdimi?; *Əli ham bal çağırdı – Ham bal Əli çağırdı* və s.

Qeyri-müəyyən vasitesiz tamamlıqlar yalnız başqa üzvə çevrilək tehlükəsi olmadıqda bəzən inversiya nəticəsində (şeirdə) aid olduğu feli xəbərdən sonra gelir; məs.:

*Örkən, palaz, çatı toxu, ip tovla, yun dara,
Təndir qala, bışır çörək, aş, ət, gavur qızı.
(M.Ə.Sabir).*

Müeyyən vasitəsiz tamamlıq, həmçinin vasitəli tamamlıqlar hər zaman şəkli olametlə (hal şəkilcisi və qoşma ilə) işləndiyindən sıraları bir qədər sərbəst olur; məs.:

Atam çayı dəmlədi (Ə.Thylisli); Mən bunu başa düşürdüm (İ.Əfəndiyev); Oğlan altdan-altdan Kazıma baxırdı (Y.V.Çəmənzəminli); Məni sən tanımursan, Məşədidən soruşarsan, ay arvad! (Mir Cəlal); Bunu sən yaxşı bilirsən, uşağı da danlama (Mir Cəlal); Bununla mərasim bitdi (Y.V.Çəmənzəminli); O gün mən ciblərimi cövüzlə doldurub məktəbə getdim – uşaqlara cövüz payladım (Ə.Thylisli); Bu sözlərdən sonra qayçı ilə ipliyi kəsdi (Y.V.Çəmənzəminli) və s.

Yuxarıda misalların birinci və ikincisində müeyyən vasitəsiz tamamlıq mübtədədan sonra və xəbərdən əvvəl, üçüncüsində vasitəli tamamlıq mübtəda və tərzi-hərəkət zərfliyindən sonra, xəbərdən əvvəl, dördüncü və beşincisində müeyyən vasitəsiz tamamlıq, altıncısında isə vasitəli tamamlıq bütün üzvlərdən əvvəl, yedinciində müeyyən vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqlan, sekkizincidə isə vasitəli tamamlıq vasitəsiz tamamlıqlan əvvəl gəlmüşdir.

Emosional nitqdə, xüsusən şeirdə müeyyən vasitəsiz tamamlıq, eləcə də vasitəli tamamlıqlar aid olduğu xəbərdən sonra da gəlir; məs.:

Boş danışma, bura say öldürüb aldıqlarını!

Bölüb aldıqlarını, böldürüb aldıqlarını! (M.Ə.Sabir).

Qacar. Çaylar yaradılsın göz yaşlarından (S.Vurğun) və s.

Cümədə zərfliklərin yeri. Zərfliklər özlerinin mənə növlərindən və ifadə vasitələrindən, başqa sözlə, mənə və qrammatik təbiətlərindən asılı olaraq bir-birinə zidd müxtəlif mövqə tutur.

Tərzi-hərəkət və kəmiyyət zərflikləri, adətən, feli xəbərə aid olub, bilavasitə onun yanında (ondan əvvəl) gəlir; məs.:

Düşmən top atışını birdən başladığı kimi, birdən də kəsdi (Ə.Thüləhsən); Furqon astaca cirildiyordu (M.İbrahimov).

*Şairəm, çünkü vazifəm budur əşar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar yazım,*

*Günü parlaq, günüüzü ağı, gecəni tar yazım,
Pisi pis, ayrını ayrı, düzü həm var yazım,
Niyə bəs b öylə bərəldirsən, a qare, gözünү?
Yoxsa bu ayinədə ayrı görürsən özünü?!
(M.Ə.Sabir)*

Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax... (M.P.Vaqif); Əhməd xanın rəngi sapsarı saralımışdı (F.Xoşginabi); Taxıl, taxıl deyib də çox çığırma zəngəzurlu tək; Bəyin-xanın, xanın-bəyin əlində ehtikari gör! (M.Ə.Sabir); Əli bəy canabları Qafqazda xeyli çalışmışdır (Mir Cəlal) və s.

Tərzi-hərəkət və kəmiyyət zərfliklərinin sırasındaki sabitlik onunla izah olunur ki, keyfiyyət bildiren sözlər (sifətlər), bəzi işaretəvəzlikləri, həmçinin kəmiyyət zərfli məhz feli xəbərin yanında gəlməklə tərzi-hərəkət zərfliyi olur. Onlar feli xəbərdən aralanıb, başqa bir isimdən əvvəl keçdiykdə, adətən, təyin rolunda çıxış edir, bəzən isə substantivləşərək mübtəda və tamamlıq olur; məs.:

Gözəl qamat, gözəl gərdən, gözəl üz; Gözəl olmaz sən tək, olsa gözəl yüz (M.P.Vaqif); ...Sapsarı armudu man öz əlimlə dərib qatar qabağında satmağa aparmışdım (Ə.Thylisli); İndi bu dağlarda xeyli fədai vardi (F.Xoşginabi) və s.

Qeyri-həmcins tərzi-hərəkət zərfliklərindən feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunanı əvvəl, zərf, sifət və s. ilə ifadə olunanı sonra gəlin, çünki eks halda zərf və sifətlə ifadə olunanı feli bağlama tərkibinə aid zərfliya çevirilər. Müqayisə et:

O, başını aşağı salaraq ayaq üstə yatrıldı (Ə.Sadiq); O, ayaq üstə başını aşağı salaraq yatrıldı və s.

Zaman zərfliklərindən *tez*, *gec* və s. zaman zərfli ilə ifadə olunanları bilavasitə feli xəbərin yanında (ondan əvvəl) gəldiyi halda, *indi, sonra, əvvəl, gec-tez, tez-gec* və s. zərfli, həmçinin bir çox feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunanları bütün üzvlərdən, hətta mübtədədan da əvvəl gəlir və hamısı xəbərə yanaşma əlaqəsi ilə tabe olur; məs.:

Bayram axşamları iş bir saat tez qurtaracaqdır (M.S.Ordubadı); Siz onda balaca olardınız (İ.Əfəndiyev); Gec-tez onlar Rey məmləkətinə öz əllərinə alacaqlar (M.S.Ordubadı); Bir axşam yağmurlu bir havada qapı döyüldü (Y.V.Çəmənzəminli); Həmin gün Bəndlə Şamaxı meydanına gəldi (Mir Cəlal); İndi isə bizim

hörmətli sazəndələrimiz “Bağdaduri” çalacaqlar (İ.Əfəndiyev); Onun çatılmış qasalarını və iti baxışlarını göründə tez gözlərini döndərdi (C.Cabbarlı) və s.

Zaman zərfliklərindən bir qrupunun çox zaman cümlənin bütün üzvlərindən əvvəl gələməsi onların (*indi, gec-tez, bir axşam, həmin gün* və s.) “sərbəstliyindən” – heç vaxt attributivləşmə, substantivləşmə təhlükəsi qarşısında qalmamasından, bəzi feli bağlama təkiblərinin əvvəl gələməsi isə onların sonrakı üzvləri öks halda öz daxili üzvlərinə çevirmək təhlükəsindən irolu gelir.

Zərfliklərdən yer, səbəb və məqsəd bildirenler, adətən, xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlanır, onların cümlədəki yeri de müəyyən vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar kimi sərbəst olur. Bununla belə, qeyd olunan zərfliklər çox vaxt mübtədədan sonra, xəberden əvvəl gelir; məs.:

Dəbdəbəli bir qafila çadırlara doğru gedirdi (Y.V.Çəmənzəminli); *Baramanın pulunu alan kimi şəhərdən radio da gətirdəcəyi* (İ.Əfəndiyev); *Bu zaman İbrahim xan məiyəti lə bərabər Əsgərəna göndərmiş olduğunu qoşunu yoxlamaq üçün Qala qapısından çıxırdı* (Y.V.Çəmənzəminli) və s.

Qeyd olunan zərfliklər inversiya nəticəsində bəzən xəberdən sonra da gelir; məs.:

Qoşun yüksəbər qoşun yüksəbər Arana (Y.V.Çəmənzəminli); *Bağban ağlar bar ucundan; Xəsta ölü nar ucundan; Ələsgər tək yar ucundan; Batıbdır yasaş tellərin* (Aşıq Ələsgər).

Sərt və qarşılıq-güzəşt zərflikləri, adətən, xüsusişmiş təkiblərlə ifadə olunduğundan mübtədədan sonra, xəberlən və ikinci dərəcəli üzvlərdən əvvəl, ya da bütün üzvlərdən, hətta mübtədədan da əvvəl gelir. Öks halda bu zərfliklərin ifadə vasitəleri olan feli bağlama təkibləri özündən əvvəl gələn üzvləri özlərinə tabe edər; məs.:

İran bu hasarları yuxmayınca, özünü xarici sərmaya-darların əlindən qurtarmayınca, istiqlaliyyət və azadlıq gör-məyəcəkdir (M.Ibrahimov); *Böyük olan yerdə kiçik danışmaz* (Atalar sözü); *O kişi bir söz deməyə-deməyə, bunlar ona vəkil-lilik eləyirlər* (M.Hüseyn); *Qız mənəli bir təbəssümə gülüm-sədiyi halda, man özümü itirmiş kimi dayanmışdım* (M.S.Ordubadi); *Gecə yarısından xeyli keçidiyinə baxmayaraq, Firdunu yuxu-aparmırdı* (M.Ibrahimov) və s.

Cümədə təyinlərin yeri. Təyin etdiyi sözə münasibətdə hər zaman birinci tərəf olan təyin təyinlərinə yanaşma əlaqəsi ilə tabe olub, qrammatik cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramır; məs.:

Bu xəbər onu sarsıtdı (Y.V.Çəmənzəminli); *Bu bir yetim qızdır, Hacı (Mir Cəlal); Mən bu sözləri özümü aldatmaq üçün demirəm* (İ.Əfəndiyev); *O gün yanına bir neçə xəstə gətirdilər* (Y.V.Çəmənzəminli); *Pərzad iki körpəsi ilə gəlib çıxdı* (Y.V.Çəmənzəminli); *O bu kənddən heç hərə getməyəcək* (Ə.Abasov); *Mən bu baxışlardakı mənəni səhv oxuya bilməzdim* (Ə.Məmmədxanlı) və s.

Bu cümlələrdən birincidə təyin mübtədədan, ikincidə xəberdən, üçüncüdə müəyyən vasitəsiz tamamlıqlan, dördüncüdə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlan, beşincidə vasitəli tamamlıqlan, altıncıda yer zərfliyindən, yedinci dənə iki təyindən biri (*baxışlar-daki*) müəyyən vasitəsiz tamamlıqlan, digəri isə (*bu*) ismi sıfırla ifadə olunan o biri təyindən (*baxışlardakı*) əvvəl gəlmədir. Təyinlərin sırasındaki bu sabitlik ondan irolu gelir ki, sırası pozulan təyinlər isimlə ifadə olunan başqa üzvlərin təyininə, fellə ifadə olunan üzvün zərfliyinə çevriləmək, həmcinin substantivləşərək mübtədə və ya qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olmaq təhlükəsi qarşısında qalar. Qeyd olunan “təhlükə” gözlənilmədikdə inversiya nəticəsində təyin etdiyi sözdən sonra gelə bilər; məs.:

Atan sənən bir igiddir büsətlü; Çal papaqlı, boz şinelli, boz atlı (Ə.Cəmil) və s.

Cümədə həmcins olmayan bir neçə (qeyri-həmcins) təyinin sırası onların müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına münəsibəti cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyri-müəyyənlik təyinləri təyinlərinə daha yaxın mövqə tutur. Qeyri-müəyyən eşa ifadə edən söz – üzv *hansı?* suallı müəyyənlik təyinlərini birbaşa qəbul etdiyi kimi, yanında qeyri-müəyyənlik təyinləri olanda da tələb edir və bu yolla müəyyənlik bildirir.

Qeyri-həmcins təyinlərinə sabit sırası pozulduğda bəzən biri digərindən asılı üzrə (zərfliyə, təyinə və s.) çevrilərək qeyri-həmcins təyinlərdən çıxır. Bu vəziyyət onların lügəvi mənası və qrammatik tabiətdən asılı olur.

Qeyri-həmcins (eyni zamanda qeyri-müəyyən) təyinlər içərisində bilavasita təyinlərinin yanında isimlə ifadə olunan təyin gelir. Isimlər əsil (səkiliçisiz) formalarında yalnız başqa bir ismin əvvəlində gölməkklə attributivləşib təyin olur; məs.:

Məşədəki o möhtəşəm tarixi daş qala aydın görünürdü; Həmin o iki köhnə sarı məs qazan evdə qalmışdı; Göründüm o ucaboy həkim oğlan kəndlərimizdir və s.

Qeyri-həmcins təyinlər içərisində isimlərdən sonra sıfətlərlə ifadə olunanı gəlir. Ərəb mənşəli -i şəkilçisi ilə düzələn sıfətlər bilavasitə təyinolunanın yanında (isimlə ifadə olunan təyin olduqda ondan əvvəl) gəlir; məs.:
Qədim milli mədəniyyət (məşhur siyasi xadim, bu qədim tarixi daş qala) xalq tərzindən qorunur və s.

Sıfətlərlə ifadə olunan digər qeyri-həmcins təyinlərdən əşyanın mühüm və ya əsas əlamətinini bildirən təyin bilavasitə təyinolunanın yanında, başqları ise əlamətin mü hümlük dərəcəsilə əlaqədar olaraq təyinolunanın aralı işlənir; məs.:
Hündür gözəl bina (gözəl hündür bina, təmiz qara kışmış, ucuz üzüs süd, qırmızı şirin nar, dadlı üzlü qatıq) satılır və s.

Qeyri-həmcins təyinlərdən sayrlarla ifadə olunanı sıfətlərdən əvvəl (təyinolunandan daha aralı) gəlir. Bu təyinlərin özləri da qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik ifadə etməsinə görə xüsusi sıraya malikdir. Miqdar sayıları ilə ifadə olunan qeyri-müəyyənlik təyinləri sıfətlərlə ifadə olunan təyinlərdən əvvəl gəlir; məs.:
Bir maraqlı bədii kitab (iki hündür gözəl daş bina, üç ucaboy qaraşın oğlan) gördük və s.

Qeyri-müəyyən sayılar da miqdar sayıları kimi bilavasitə sıfətlərin yanında gəlir. Lakin *cox*, *xeyli*, həmçinin *az* sayı sıfətlərdən (təyinlərdən) əvvəl adverbiallaşaraq sıfətlərdəki əlamətin dərəcəsini bildirən dərəcə zərfliyi olur və qeyri-həmcins təyinlikdən çıxır; *cox gözəl quş*, *cox şirin meyva*, *xeyli aralı kənd*, *az ərinmiş yağ var idı* və s. Buna görə də *cox*, *xeyli* sayıları əvəzində sıfətlərdən əvvəl adverbiallaşmayan *coxlu* sayı, *az* sayının əvəzində isə *bir neçə*, *bir qədər*, *bir neçə dənə*, *bir neçə ədəd* və s. qeyri-müəyyən sayılar işlənir: *coxlu şirin meyva*, *bir neçə maraqlı kitab*, *bir qədər ərinmiş yağ var idı* və s.

Sıra sayıları ilə ifadə olunan qeyri-həmcins təyinlər nisbətən müəyyənlik ifadə etdiyindən qeyri-müəyyənlik təyinlərdən, o cümlədən miqdar sayılarından əvvəl (təyinolunandan daha aralı) gəlir; məs.:
İkinci enli düz küçə, üçüncü ucaboy qaraşın oğlan, birinci iki ağı daş bina uzaqdan görünürdü və s.

Qeyri-həmcins təyinlərdən işarə əvezlikleri ilə ifadə olunanları da qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik ifadə etməsinə görə xüsusi sıraya malikdir.

Konkretlik bildirən *belə* və abstraktlıq bildirən *elə* işarə əvezlikləri ilə ifadə olunan qeyri-müəyyənlik təyinləri adı sıralanma zamanı sayrlarla ifadə olunan qeyri-müəyyənlik təyinlərindən əvvəl gəldiyi kimi, bəzən mentiqi vurgunun tesiri ilə yerlərini dəyişir və qeyri-həmcins təyin olaraq qalır. Müqayisə et: *belə üç maraqlı kitab* – *üç belə maraqlı kitab*; *belə çoxlu dadlı meyva* – *çoxlu belə dadlı meyva*; *elə iki hündür daş qala* – *iki elə hündür daş qala var idı* və s. Qeyri-müəyyənlik bildirən bu təyinlər sıra sayıları ilə ifadə olunan müəyyənlik təyinlərindən sonra (təyinolunana daha yaxın) işlənir: *ikinci belə bir hörmətli adam yox idı*; *birinci elə daş ev kəndin mərkəzində tikilmişdi* və s.

Müəyyənlik təyinlərinin sərhədi qəti şəkildə *bu*, *o*, *həmin*, *həmən* işarə əvezlikləri ilə ayrılmır. Müəyyənlik ifadə edən bu əvezliklər qeyri-müəyyənlik təyinlərindən sonra gəlməz. Məsələn, *Bu iki gözəl daş ev (həmin böyük taxta bina, o qədim tarixi kitab, həmən qara ayğır at) sizindir* cümlesi heç vaxt *İki bu gözəl daş ev (gözəl bu iki daş ev, böyük həmin taxta bina, qədim o tarixi kitab, qara həmən ayğır at)* sizindir deyilməz.

Qeyri-həmcins təyinlər içərisində zaman bildirən isimlərdən (adlıq halda) *-ka*, *-ki*, *-ku*, *-kü* şəkilçisi ilə düzələn ismi sıfətlərdə ifadə olunanları işarə əvezliklərindən əvvəl, zaman zərflərindən düzələnləri isə işarə əvezliklərindən həm əvvəl, həm de sonra gəlir. Müəyyənlik bildirən bu təyinlərin işarə əvezlikləri ilə ifadə olunan təyinlərdən əvvəl və sonra gəlməsi köklərindəki əşyalı dərəcəsindən asılıdır.

Zaman bildirən isimlərdən (*səhər*, *axşam*, *gecə* və s.) düzələn ismi sıfətlərin köklərində nisbətən əşyalı olduğundan, sabit sıraları pozulduqda işarə əvezlikləri qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb bu ismi sıfətlərin təyininə çevirilir. Müqayisə et: *Səhərki bu kiçik yığıncaq – bu səhərki kiçik yığıncaq, axşamkı o qorxunc tufan – o axşamkı qorxunc tufan* (yaddan çıxmaz) və s.

Zaman zərflərindən (*əvvəl*, *sonra*, *indi*, *dünən*, *bu gün*, *bildir*, *inişil* və s.) düzələn ismi sıfətlərin köklərində əşyalı olmadığından və ya zəif olduğundan, bunlar işarə əvezliklərindən əvvəl gəldikdə qeyri-həmcins təyin olduqları halda, işarə əvezliklərindən sonra gəldikdə qeyri-həmcins təyinliklərində qaldığı kimi, bəzən vurğu və fasılə notecisində işarə əvezliklərinin (teyinin) eləvəsinə çevirilir. Müqayisə et: *Əvvəlki maraqlı konsert – o əvvəlki maraqlı konsert* və ya

o, (yəni) əvvəlki maraqlı konsert; bildirki həmən qorxunc sel – həmən bildirki qorxunc sel və ya həmən, (yəni) bildirki qorxunc sel (hələ də yadimdادر) və s.

Qeyri-həmcins təyinlərdən feli sıfətlərlə ifade olunanı bura qədər qeyd etdiklərimizdən əvvəl gəlir.

Feli sıfətlər və ya feli sıfat tərkibləri ilə ifade olunan qeyri-həmcins təyinlərin əvvəl göləşen onların müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik ifadə etməsindən daha çox, aşağıdakı üç cəhətə əlaqədardır:

1) Feli sıfətlərin köklərində fellik olduğundan, qeyri-həmcins təyinlərdən *elə, belə* işarə əvəzlikləri, qeyri-müəyyən saylar, sıra sayları, bütün əsli və düzəltmə (həm fəldən, həm de isimdən) sıfətlər feli sıfətdən əvvəla keçidkədə adverbiallaşmış qeyri-həmcins təyinlikdən çıxır və feli sıfətə aid Müqayisə, kəmiyyət, tərzi-hərəkət zərfliyinə çevirilir. Müqayisə et: *Çalışan belə şagirdlər – belə çalışsan şagirdlər (həmişə əla qiymət alar); Uşaqlıqda eşitdiyim çox nağıl – uşaqlıqda çox eşitdiyim nağıl (hələ də yadimdادر); Kəndimizə gələn o birinci gənc – kəndimizə birinci gələn o gənc (müəllim id); Geniş bir vadinin ortası ilə axan bu sakit çay – geniş bir vadinin ortası ilə sakit axan bu çay (uşaqdan çox gözəl görünürdü); Kəndin ortasında tikilmiş həmən o gözəl təzə bina – kəndin ortasında təzə tikilmiş həmən o gözəl bina (məktəb id)* və s.

2) Feli sıfətlər adları, xüsusən isimləri özlərinə tabe edərək tərkib şəklində mürəkkəb təyin kimi işləndikdə qalan bütün qeyri-həmcins təyinlər (işarə əvəzlikləri, saylar, sıfətlər və s.) feli sıfat tərkibindəki bu və ya digər isimdən (mübtədə, tamamlıq və zərflik) əvvələ keçidkədə qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb, feli sıfat tərkibindəki ismin təyininə çevirilir. Müqayisə et: *Qədim yazıları oxuyan bu qadın – bu qədim yazıları oxuyan qadın (məşhur tarixçi id); Qışda biza gələn həmən kişi – həmən qışda biza gələn kişi (atamın yaxın dostu id); Kitab alan o iki uşaq – ki kitab alan o uşaq (birinci sinifdə oxuyur); Saçları kürəklərinə tökülmüş bu qara qız – qara saçları kürəklərinə tökülmüş bu qız (məşhur hind rəqqasasıdır); hadisədən xəbərdar olan dünənki qoca – dünənki hadisədən xəbərdar olan qoca (yolçulara ağıllı məsləhət verirdi)* və s.

3) Qeyri-həmcins təyinlərdən ən sonda – bilavasitə təyinolunun yanında gələn maddilik təyinləri (isimlər) feli sıfətlərdən əvvələ keçidkədə qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb feli sıfatın mübtədasına (məc-hul növ feli sıfətə aid olduğunu) və ya tamamlığına (təsirlili feli sıfətə

aid olduğunu) çevirilir. Müqayisə et: *Axşamdan yüklenmiş həmin dəmir araba – axşamdan dəmir yüklenmiş həmin araba (yola salınma-mışdır); Tikintiyə gətirdiyiniz bu iki taxta vagon – tikintiyə taxta gətirdiyiniz bu iki vagon (hələ də boşaldılmamışdır)* və s.

Qeyd olunan “təhlükə” gözlənilmedikdə, yəni feli sıfətlər daxili substantivliyə, *bu, o, həmin, həmən* işarə əvəzlikləri ilə substantivlik, prosessuallıq və adverbiallıq malik olmadıqdan bunlar öz yerlərini deyişikdədə qeyri-həmcins təyin olaraq qalır. Müqayisə et: *Oxuduğunu bu kitablar – bu oxuduğunu kitablar, yazdığını həmin məktub – həmin yazdığını məktub, çağıracağınız o adam – o çağıracağınız adam, gəzəcəyin həman şəhərlər – həman gəzəcəyin şəhərlər* və s.

Feli sıfətlərdən yalnız *-dağım..., -diğin..., -diğti... və -acıdım..., -acıdın..., -acığı... şəkilçiləri* ilə düzələnləri müəyyənlilik təyinləri kimi çıxış edir. Buna görə də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın deyil, müəyyən vasitəsiz tamamlığın təyini olur. Məsələn, *Yazdığın* kiçik məqalə oxudum deyilmir; *Yazdığın* kiçik məqaləni oxudum deyilir. Qeyd olunan feli sıfətlərdəki müəyyənlilik feli sıfat şəkilçilərinin tərkibində mensubiyyət (nisbət) şəkilçilərinin (-im..., -in..., -i...) iştirakı ilə yaranır.

Qeyri-həmcins təyinlərdən *-dakı*, *-dəki* şəkilçili ismi sıfətlərə ifade olunanı (ismi sıfətlər içərisində) daha çox isimliyə – əşyallığa malik olduğu üçün bəzən feli sıfətlərdən də əvvəl gəlir. Bu ismi sıfətlərdən sonra gələn bütün qeyri-həmcins təyinlər ismi sıfətdən – təyindən əvvələ keçidkədə qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb ismi sıfatın təyininə çevirilir. Müqayisə et: *Muzeydəki gördiyyünüz bu tarixi daş kitabələr – gördiyyünüz muzeydəki bu tarixi daş kitabələr (çox qiymətlidir)* və s.

Qeyd olunan ismi sıfətlər feli sıfətdən (qeyri-həmcins təyindən) əvvəl gəldikdə bəzən *-ki, -ki, -ku, -kù* şəkilçisi düşməklə sıfatlığını itirib hərəkətin aid olduğu yeri, zamanı və ya şəxsi ifadə edən bir söz – üzv kimi feli sıfat tərkibinə daxil olur. Məsələn, *Şəhərdəki gördiyyünüz həmin möhtəşəm tarixi das abida – şəhərdə gördiyyünüz həmin möhtəşəm tarixi das abida (“Qız qalası”dır)* və s.

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR

Bu ad altında nəzərdə tutulan sözlər, cümle üzvlərindən fərqli olaraq, cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir və onlar heç bir suala cavab vermir. Həmin sözlərlə cümle üzvləri arasında mənə əlaqələri olsa da, qramatik (sintaktik) əlaqələr olmur. Bele sözlər ya müraciət, ya da müxtəlif münasibətlər bildirmək məqsədi ilə cümlədə işlədirilir. Qrammatik cəhətdən cümle üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər iki qrupa ayrılır: 1) xitab; 2) ara sözlər.

Xitab

Cümlədə müraciət məqsədi ilə işlədirən sözlər xitab adlanır. Xitab ismin adlıq halında olur və heç bir suala cavab vermir; məs.: *Rüstəm! Səndən ayrırlı bir aydır ki, gecələr yuxum gəlmir* (C.Cabbarlı); *Qızarmış, sevgilim, al yanaqların* (S.Vurğun).

Müraciət edilən bildirən söz məzmunca ikinci şəxs, formaca isə üçüncü şəxs olur. Ona görə de xitab həmişə ikinci şəxsin adı ilə ifadə olunur və ya ikinci şəxsin adının yerini tutur. Əger cümlədə birinci və ikinci şəxslərin adları çəkilirsə və mətnində də bu adların birinci və ikinci şəxslərə aid olduğu məlumat olursa, o zaman həmin adları əvəz edəcək şəxs əvəzliklərinə ehtiyac duyulur və beləliklə, həmin adlar cümle üzvlüyündən çıxıb, ya cümlənin xüsusişmiş üzvü, ya da xitab olur; məs.:

Uçan quşlar, uçan quşlar! Dayanın bir an! (Ə.Ziyatay); *Yaşıl çəmən bayraq edər laləni; Ötərsiniz onda şən-şən, durnalar!* (S.Rüstəm); *Təbriz! Dörya kimi dalğalan, çağla!* (S.Rüstəm).

Xitablı cümlələrdə ikinci şəxs haqqında danışıldığı kimi, başqa şəxs, əşya anlayışları haqqında da danışq gedə bilər. Belə halda, həmin cümlələrin xəbərləri həm məzmun, həm də forma cəhətdən ikinci şəxslə əlaqəni kəsir. Cümlədəki xitab ikinci şəxse müraciət olsa da, cümlənin xəbəri başqa şəxslərə əlaqədar olur; məs.:

a) Xitablı cümlənin mübtədəsi birinci şəxkdir, xəbəri də birinci şəxslə uzlaşır:

Gözel dost, mən səni yalnız qoyub gəlmədim (R.Rza); *Lalələr aqarğın ilk bahar çağğı, Mən sənin yanına gələrəm, qardaş!* (S.Rüstəm).

b) Xitablı cümlənin mübtədəsi üçüncü şəxkdir, xəbəri də üçüncü şəxslə uzlaşır:
Sənin tayların heç evlənməyib, a y oğul! (S.Rəhimov); *Ay at a! Axır onlar bir-birini sevirlər* (C.Cabbarlı).

Quruluşca xitablar sadə və mürəkkəb olur. Bunlara müxtəsər və genişlənmiş xitablar da deyilir.

Bir sözdən ibarət olan xitablar sadə xitab adlanır; məs.: *Dostlar, bayramınız mübərək olsun!* (O.Sarıvəlli); *Sevgilim, gözlərin düşür yadımı; Ulduzlu göylərə baxanda sənsiz* (R.Rza); *İlyas, sən danışacaqsanım?* (M.S.Ordubadi).

Mürəkkəb xitablar söz birləşmələri şəklində olur; məs.: *Səbr elə, sevgilin gəlib çatacq: Bir az da səbr elə, Muğan gözəli!* (S.Vurğun); *Gözərin dolmasın, ey nazlı pəri; Boş yerə yapışma o dalğalardan* (S.Vurğun); *Təslim ol, dəli Kür! İnadı burax!* (S.Vurğun).

Mürəkkəb xitablar bəzən aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilir. Bele genişlənmə əsasən feli sıfet tərkibləri hesabına olur; məs.:

Gümüş belli yelmar kimi; Şütüyərək qaçan Araz! Sənə pambıq çöllərinin; Tələbi var bu yaz! (R.Rza); *Hansi dərrədir edən sizi bağrı qan; Ey bu yerdən uşub gedən durnalar?* (S.Rüstəm).

Xitabların genişlənməsi başqa birləşmələrlə də ola bilər; məs.: *Ey Füzuli seirinin bir bastıkar qardaşı! Şöhrət tapdı adınla bizim ana yurdumuz* (S.Vurğun); *Ey böyük günlərin böyük ustası! Bayram nişanıdır döşündə çıçək!* (S.Vurğun).

Sade xitablar əsasən isimlərlə ifadə olunur. .

Mürəkkəb xitablar əsas hissəsi isim olsa da, onların daxilində müxtəlif nitq hissələri iştirak edir.

Xitablar şəxs əvəzlikləri (II şəxs) ilə də ifadə olunur. Lakin şəxs əvəzliklərinin xitab olması isimlərlə ifadə olunan xitablardan fərqlənir. Isimlərlə və isimləşmiş başqa sözlərlə ifadə olunan xitablar əlavə, aydınlaşdırıcı sözlər tələb etmədən də işlənə bildiyi halda, şəxs əvəzlikləri ilə ifadə olunan xitablar özlərindən sonra aydınlaşdırıcı sözlər tələb edir; məs.:

Siz, ey Avropanın cahangırları; Tarixin mehvəri dönəndən bəri; Quldur paltarına büründünüz siz! (S.Vurğun); *Sən, ey məqsədi*

qaranlıq həyatın işığı ulduzu, sən, ey işığı Şərqi qaranlıq yavrusu! Bu Allah qədər pak, səmimi heyətində, bu məsum, zavallı görkəmində səni kim sevməyə bilsə? (C.Cabbarlı).

Xitab müxtəlif əşya ve varlıqların adlarını bildirə bilər. Bu cəhət-dən xitablar üç növünü göstərmək olar:

1. İnsan adı bildirənlər.
2. Başqa canlıların adlarını bildirənlər.

3. Cansız əşyaların və mücerred anlayışların adlarını bildirənlər.

İnsan adı bildirənlər: bu, xitabların əsas ifadə formasıdır. Çünkü müstəqil şəkildə ancaq şəxşə müraciət edilir. İnsana müraciət edərkən əsas məqsəd onu, diniyicinə oyatmaq, çağırmaq, onun diqqətini nitqə daha artıq colb etməkdir. İnsan adları bildirən xitablar özləri de müxtəlif olur. Bunlar (a) insanın xüsusi adını; (b) şəxsin qohumluğunu göra adını (*ata, ana, qardaş, bacı, dayı...*); (c) cinsə görə olamətlərini; (c) ictimai münasibəti və başqa adları bildirə bilər; məs.:

a) *Getmə Qüdrət, ayaq altına tökülen cənəzələr, başlar, kəllələr hizi yürüşdən qaytarı bilməz* (C.Cabbarlı); *Man, Gülsabah, sanınlı bir də danışmaq istəyirəm* (C.Cabbarlı).

b) *Ay ata, belə iş yaramaz* (C.Cabbarlı); *Ayaqyalın Safo ilə gümüşdəstə xəncər bir yerdə yola getmir, ay bələ* (S.Rəhimov); *Qardaş, müqəddəsdir bizim qanunlar* (S.Vurğun); *Əmi, bilirom, mən bir da sağılmayacağım!* (C.Cabbarlı); *Qızım, qüssə çekmə!* *İnsal-lah sağlarsan, bu işlərin hamisini ayırd edərik* (C.Cabbarlı); *Ana! Qurban olum, sənə, Gal bizimlə yaşa, ana!* (S.Vurğun).

c) *Sən halə uşaqsan, qız!* (C.Cabbarlı); *A kişi, nədən qorxuram?* (C.Cabbarlı); *Xanım, dünən çağırıldığınız axund Fəraculla gaılıb* (C.Cabbarlı); *Adın şərflidir sanın, ey qadın!* (S.Vurğun).

q) *Gördüyün, seçdiyin nöqsanları sən; Bağısla, oxucum...* Mümkünsə ağar... (S.Vurğun); *Avropa qurtardı ölümündən, qandan; Xilaskar biz olduq dünyaya, dostlar!* (S.Vurğun); *Vallah, yoldaş, daha onu nə arz eləyim, axtarsanız, bunlarda da az yoxdur* (C.Cabbarlı); *Yavaş, səs salmayın, yoldaşlar* (S.Vurğun); *Vətəndaş, siz nə edirsiniz, nə deyirsiniz??* (C.Cabbarlı).

Başqa canlıların adlarını bildirənlər:

Harda var axtaraq düşməni, atım; Onları vaxt ikan gör, tanı, atım (S.Vurğun); *Gözəl bir süfrə açmışdır çəməndə ilk bahar, bülbüll!* Nədəndir qıssədən, qəmdən vurursan dəm, nə var, bülbüll? (S.Rüstəm); *Yasıl çəmən bayraq edər, laləni; Ötərsiniz onda sən-sən, durnalar!* (S.Rüstəm).

Cansız əşyaların və mücerred anlayışların adlarını bildirənlər:

San elə bilmə ki, ömrün qocalı; Biz sənin arxanıq, dostunuq, ey Kür! (S.Vurğun); *Ey könlü, Kür ilə söhbəti qurtar; Uzundur onsuza, dastanımız...* (S.Vurğun); *Qoca Roma / Günəş doğur göylərinə gecə yarı; Gözün aydın, sağalmışdır; Tolyattinin yaraları* (S.Vurğun); *Mənim romantikam! Sən də qanadlan!* (S.Vurğun).

İnsana aid xitablarda əsas məqsəd dinleyicinin diqqətini cəlb etməkdirse, qalan xitablarda əsas məqsəd ifadənin təsirini artırmaqdır. Ona görə de insana aid olan xitablar ümumxalq dilində geniş dairədə işlədirilir. İnsana aid olmayan xitablar isə əsasən bədii dildə və bəzən de müəyyən hissə həl keçirən insanların müraciətlərində işlədirilir. Ona görə de bəle xitablar və eləcə də insanlara aid xitabların bir qismi bədii xitablardır.

Dildə insana aid müxtəlif mənəli xitabların birləşdirilərək işlədiriləməsinə de çox rast gəlmək olur; məs.:

Yoldaş Gülsabah xanım, mən özüm gocaman artistəm, talant da məndə nə qədər istəsən vardır (C.Cabbarlı); *Vətəndaş Yaşar Süleyman oğlu, sizin üçün bu şahidlər kəfi deyilsə, baş-qalarını dindirək* (C.Cabbarlı).

Bir cümlədə eyni şəxs və ya əşyaya yönəldilmiş, eyni mənahı, lakin formaca müxtəlif olan xitablar da iştirak edə bilər; məs.:

Qardaşlarım, yoldaşlarım, indi biz, bizim ailəmiz, bəlkə, siz də təhlükə qarşısındayınq (C.Cabbarlı); *Əzizim, quzum, gözüm, mən pul alıram, sən yox?* (C.Cabbarlı).

Eyni cümlədə müxtəlif şəxs və əşyalara da müraciət etmək olar. Belə halda xitablar, yuxarıdanıdan fərqli olaraq, həm məzmunca həm də formaca müxtəlif olur. Bu xitablar həmcins xitablardır; məs.:

Ah, düşünən başlar, yaradan əllər! Qanad verirsiniz düşün-cələrə (S.Vurğun); *Gal, ana yurdumun qızı, galini!* Indi hünər vaxtı, qeyrat dəmidir (S.Vurğun); *Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayraqı altında yeni azad həyata doğru!* (C.Cabbarlı); *Vətənimin gəncləri! Qızları, oğlanları! Qarşınızda açıqdır bütün həyat yolları* (S.Vurğun).

Bəzən xitab olan sözün ilk leksik mənəsi zəifləyir və müəyyən münasibətlə xitab kimi işlənir. Bu da hissə hallarla əlaqədar olur; məs.:

Əzizim, axı oyun gedir, nə bağırsısan (C.Cabbarlı); *Ay atam, qız qurbanlıqdan nə çıxacaq, toyuqdan danış, toyuqdan* (C.Cabbarlı); *Yox, a qardaş, səyyahlar, yadlar, qonaqlar üçün hər yerdə böyük yurdular.*

hər şey vardır (C.Cabbarlı); Açıq yaşamışdır bizim nənələr; Kəfən-dır, a bala m, saray pardolər (S.Vurğun).

Müasir Azərbaycan dilində xitablar tez-teznidalar işlədir. Belə halda xitablar nidalarla yanaşı müəyyən hissi halları da ifadə edir. Nida xitaba xüsusi intonasiya verir; məs.:

A h, Rüstəm, ürəyim çatlayır! (C.Cabbarlı); Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan (S.Vurğun); Nə var, fikirdəsan sən, ey sərvinaz; Amandır örtməsin, ey nazlı nigar; O ay camalını qara buludlar! (S.Vurğun); Ox, Aqşin, heç soruşma, macəra çoxdur (C.Cabbarlı).

İfadəni güvətləndirmək, nitqin təsir qüvvəsini artırmaq üçün xitablar müxtəlif şəkildə tekrarlanır; məs.:

Sada xitabların tekrarlanması:

Məşələr! Məşələr! Doğrudan da, siz; Yayda da, qışda da ilk baharsınız (S.Vurğun); Aylarımı könül candan? Azərbaycan, Azərbaycan! (S.Vurğun); Solmaz, Solmaz, sən özünü məhv edirsən (C.Cabbarlı).

Çağırış mənasında işlədilən belə xitablar tekrarlanarkən, onlar arasında bir çox hallarda ay nidası işlədirilir və müraciət güvətləndirilir:

Məhəbbət dəmidir, bəhar, ay bəhar! (S.Vurğun); İnsanlar! Ay insanlar; Kənlüümüzdədir bəhar (R.Rza).

Mürekkeb xitabların təkrarlanması:

Ana torpaq! Ana torpaq! Sənin bu hüsnün; Şeirimizin üzəyində nəqş olunmalı (S.Vurğun); Qoca Zərdüşt! Qoca Zərdüşt! Üç min il qabaq. Sən də Muğan səhərasını gəzib dolandın! (S.Vurğun).

Xitabın mənası yalnız müraciət bildirmək kəmədudulşamır. Xitab həm də danışının müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibətini də bildirir. Bu münasibət əzizləmə, məsləhət verme, yalvarma, qarşısındakına kin bəsləmə, hırslınmə, əmr etmə və s. əlavə mənalarından ibarətdir. Xitab vasitəsilə müraciət edilənin xüsusiyyətləri də müəyyənləşə bilir. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir:

a) Xitab üçün seçilən sözlər vasitəsilə:

Səsini kəs, həyəsiz! Məgər səninlədir razi olmayasan? (C.Cabbarlı); Get, xain! Mən sənin qızın deyiləm! (C.Cabbarlı); Sağ ol, əzizim (C.Cabbarlı); Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırığın kitablar; Min kamalın söhratidir, min ürəyin arzusu (S.Vurğun).

b) Şəkilçilər və köməkçi sözlər vasitəsilə:

Aydınciyim! Mən eşitdim ki, siz gəlmışınız (C.Cabbarlı); Gültəkinciyim, durunuz.. Yalvarıram, bir qədər tarpanməyiniz, sizi bir ilahi heyəti görəmək istərdim (C.Cabbarlı); Gültəkin can, vallah yalan deyirdim (C.Cabbarlı).

Birinci şəxs təkin mənsubiyət şəkilçisi bəzi hallarda öz əsil xüsusiyyətilə yanaşı incəlik, hörmət, yaxınlıq mənası da ifadə edir. Bu hal əsasən həmin şəkilçiyə malik sözün xitab kimi çıxış etməsində özünü göstərir. Bu zaman həmin sözün qarşısında *mən* (*mənim* - şəkilində) əvəzliyi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər; məs.:

Öyrənir, şairim, o, hayatını (S.Vurğun); Bülbülüm! Köksünün altı sarıdır (S.Vurğun); Sənə halal olsun, ey qəhrəmanım; Babəklər yurdunun duzu, çörəyi (S.Vurğun).

c) Xitabın eləvəsi vasitəsilə:

Cəfər, ey xəstə cismiñ canı; Səd ya nəhs olan günü təni (S.Ə.Sirvanı); Səriyyə, gözəl bacım, məgər səni öldürübələr? (C.Cabbarlı); Gültəkin, zavallı, neçin etdin? (C.Cabbarlı); Vaqif, ey şerimin könül dastanı; De, səhəbatın hanı, de, sazin hanı? (S.Vurğun); Bahar! Bahar! Ey günəşin sevdali qızı! Yay aləmə şəfqə rəngli gur saçlarını (S.Vurğun); Elxan, böyük insan dost, mən həmişə səninləyəm! (C.Cabbarlı).

c) Xitabın təyinləri vasitəsilə:

Namərd Bəhram! Yازiq qızı öldürüdün. İnsafsız Pəri! Zalim Gülnisa, biçarə qızıçığızı işrətinizə fəda etdiniz (C.Cabbarlı); Gözəl vətən! Mənan dərin; Beşiyisən gözəllərin! (S.Vurğun); Ey böyük sənətkar, ey böyük insan; Nə olar başını yerdən qaldırsan! (S.Vurğun); Gözəl dost, dirləsin qoy məni aləm! (S.Vurğun).

Xitab edilən şəxs və əşyaya münasibət həmin xitabın aid olduğu cümlənin məzmunu ile müəyyənləşir. Burada xitabın ifadə tonu da əhəmiyyətlidir; o, cümlənin məqsəd və intonasiyaca müəyyənləşməsinə kömək edir; məs.:

Qoca Roma! Günsə doğur göylərinə gecə yarı; Gözün aydın, sağalmışdır, Tolyattinin yaraları! (S.Vurğun); Amerika! Hər qərarı, hökmü verən zaman olur! Bil ki, qullar dünyasının intiqamı yaman olur! (S.Vurğun).

Xitablar cümle üzvləri ilə grammatik (sintaktik) əlaqə saxlamağına görə onların cümlədə müəyyən möhkəm yeri olmur. Xitab

cümplenin əvvəlində, ortasında, axırında, bir sözle, cümlenin hər yerində işlənə bilir və yerinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, eyni məzmunə malik olur, yerini dəyişməsi ilə cümlədə heç bir məna dəyişikliyinə səbəb olmur:

a) cümlenin əvvəlində:

Təbriz! Dərya kimi dalğalan, çağla (S.Rüstəm); *Bülbül! Səhər-səhər qonaq budaga; Günəşin eşqinə bir dastan qoşaq!* (S.Vurğun).

b) cümlenin ortasında:

Qızırmış, sevgilim, al yanaqların (S.Vurğun); *Durulmuş, şərim, bulanmış sular...* (S.Vurğun).

c) cümlenin sonunda:

— *Kimsən, haralısan? Danış, ay çoban!*

— *Dağıstan əhliyəm, ləzgiyəm, qardaş!* (S.Vurğun); *Yazın növbərisan bizim diyyardı; Qırırmı tellərini sana, bənövşə!* Mən səni sevmişəm bir ill baharda; *Könlümü vermişəm sana, bənövşə!* (S.Vurğun)¹.

Xitab diqqəti cəlb etmək, çağırış məqsədi ilə işlədiləsə, əsas hallarda cümlenin əvvəlində gelir.

Xitab müəyyən cəhətlərdən mübtədaya oxşayır. Bir sıra cümlələrdə həm xitabın, həm də mübtədanın mənaca eyni şəxsə aid olmasa, xüsusən belə hallarda mübtədanın cümlədə iştirak etməməsi (*Baş alıb gedirsən hayana ceyran*) xitabla mübtədanın qarışdırılmasına səbəb olur.

Xitabın xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək, onu mübtədadın fərqləndirmək üçün aşağıdakı cəhətləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Mübtəda cümlə üzvüdür, həm də cümlenin baş üzvüdür, xitab isə cümlə üzvü deyildir.

2. Mübtəda cümlədə haqqında danışılanı bildirir, cümlədə ifadə edilən fikir, hökm mübtədaya istinad olunur; xitab isə haqqında danışılanı bildirmir, ona heç bir fikir, hökm istinad olunmır, o ancaq müraciət olunanı bildirir.

3. Mübtəda və xitab — hər ikisi ismin adlıq halında olur; lakin xitabın adlıq halı mübtədanın adlıq halından intonasiyası, yüksək tonla deyilməsi ilə fərqlənir.

¹ Qeyd. Cümlenin əvvəlində işlənən xitablardan sonra xitabın deyilişindən asılı olaraq ya nida, ya da vergül; cümlenin ortasında işlənən xitabların hər iki tərəfində vergül, cümlenin sonunda işlənən xitablardan əvvəl vergül, sonra isə cümlenin telebindən asılı olaraq, ya nöqtə, ya sual, ya da nida işarəsi qoyulur.

4. Mübtəda cümlədə müəyyən bir suala – ismin adlıq halının sularından birinə cavab verdiyi halda, xitab heç bir suala cavab vermır.

5. Mübtəda cümlenin əsas üzvü kimi, başqa cümlə üzvləri ilə həm məna, həm də qrammatik cəhətdən əlaqədar olur, xitab mənaca cümlə və onun üzvləri ilə əlaqədar olsa da, qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü ilə əlaqədar olmur.

6. Mübtəda başqa cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqə saxladığından heç bir xüsusi intonasiya, yazıda heç bir işarə ilə onlardan ayrılmır; xitab isə cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqədar olmadığından intonasiya ilə, yazıda vergül və nida işarəleri ilə onlardan ayrırlar.

7. Dilimizdə mübtəda, adətən, xəberdən əvvəl gelir, xitabın isə cümlədə müəyyən yeri yoxdur.

8. Məntiqi vurğunun teləbinə görə cümlədə mübtədanın yerini deyişdiridikdə cümlenin mənası da müəyyən dərəcədə dəyişir, xitabın yerini deyişdiridikdə isə cümlenin mənasında dəyişiklik olmur.

9. Mübtəda müstəqim və ya qeyri-müstəqim şəkildə bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bildiyi halda, xitab bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bilmir.

10. Mübtəda məzmunca hansı şəxsi bildirirsə, formaca da həmin şəxsə aid olur; bu cəhətdən mübtədanın məzmunu ilə forması uyğun gelir; xitab isə, bundan fərqli olaraq, məzmunca ikinci şəxsi, formaca üçüncü şəxsi bildirir.

ARA SÖZLƏR

Ara sözlər danişan və yananın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir və heç bir suala cavab vermır; məs.:

Əlbətta, na siz bura nağıl danışmağa gəlmisiniz, na də biz ona qulaq asmağa (M.Hüseyn); *Doğrudan da, hava işqəlanır, dağlı məhəlləsinin alçaq daxmaları qarşısında tək-tək adamlar görünməyə başlayırdı* (M.Hüseyn); *Təssüf ki, yolu biza göstərən yoxdur* (M.İbrahimov).

Müasir Azərbaycan dilindəki ara sözlər formalşma və inkişafı cəhətdən müxtəlifdir. Bəzi sözlər nitq hissələrindən və özlərinin ilkin lügəvi monalarından ayrılaraq hal-hazırda ancaq ara sözlər kimi çıxış etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Belə sözlər ayrı-ayrı cümlə üzvləri kimi çıxış edə bilmir və onlar əsas nitq hissələrindən tamamilə ayrılmışdır.

Bunlara aid *beləliklə, nəhayət, əlbəttə, təəssüf, heyf, yəqin, bələk, güman (ki), guya, həqiqətən, sanki* və s. misallar göstərmək olar.

Ara sözlərin ikinci hissəsi müxtəlif nitq hissələri ilə əlaqə saxlayır. Belə ara sözlərə görünür, *demək, deməli, doğrudur, şübhəsiz, deyəsan, deyirlər, mənə görə, sənə görə, manca, sənca, bilirsənni, bilirsinizmi, məlumdur* və s. kimi misallar göstərmək olar. Bu sözlər cümlədə həm ara sözlər kimi, həm də cümlə üzvləri rolunda çıxış edə bilir.

a) ara sözlər kimi: *Demək, evin qapısını döymək olmazdı*. (M.Hüseyn); *Bilirsiniz, mən dostluğa əzəldən sədaqəti, etibarı seçmişəm* (O.Sarivəlli); *Fəhlələr də, deyəsan kiçik bir işarə gözləyirdil* (M.Hüseyn);

b) cümlə üzvləri rolunda: *İndi, demək, gülmək, şadlıq etmək lazımdır. Bunların hamisini siz bilirsınız. Gərək, hamiya deyəsan ki, vaxt yaxınlaşır*.

Bu sözlər cümlə üzvləri kimi çıxış edərkən öz leksik mənalarını saxlayır, ara sözlər kimi işlənəndə leksik mənalarından uzaqlaşır və onların lügəvi mənası yox olmağa doğru gedir.

Ara sözlərin bəziləri, adətən, bağlayıcısız işlənir, bəziləri ise həm bağlayıcılı, həm də bağlayıcısız işlənə bilir. Məsələn: *Mənca, adətən, doğrusu, düzü, deyəsan, əksinə, nəhayət, əvvəla, birinci, məsələn* və s. kimi ara sözlər bağlayıcısız işlənir. Ara sözlərin ekşər hissəsi isə həm bağlayıcı ilə, həm də bağlayıcısız işlənir. Bunlara aid *əlbəttə, doğrudan, yəqin, şübhəsiz, görünür, demək* və s. misallar göstərmək olar. Azərbaycan dilində ara sözlər *ki, da, də* bağlayıcıları ilə işlənir.

a) Bağlayıcısız işlənənlərə aid: *Mənca, adresi səhv salmışq* (M.Hüseyn); *Deyəsan, atam qumışib güldü* (S.Vurğun);

b) Həm bağlayıcısız, həm də bağlayıcı ilə işlənənlərə aid: *Əlbəttə, Aslan atasının xasılıyatına bələddən*; *Əlbəttə ki, hamisini yox* (M.Hüseyn); *Sevgiliim, anla ki, qısqanlıq nədir? Anla ki, doğrudan, o, faciadır...* (S.Vurğun); *Doğrudan da, Maşədi bəy hər gün fəaliyyət dairəsinə genişləndirirdi* (M.Hüseyn); *Şübhəsiz, atanız rutsarlara xas olan mərdliklə hərəkət etmişdir* (M.Hüseyn); *Burada, şübhəsiz ki, palata xidmətçisinin əli vardır* (Ə.Əbülləhəsən).

Ara sözlər bir sözdən ibarət olduğu kimi, bir neçə sözdən – söz birləşmələrindən də ibarət olur; bununla əlaqədar olaraq, onları iki yere bölmək olar:

1) sadə ara sözlər; 2) mürekkeb ara sözlər.

Sadə ara sözlər bir sözdən ibarət olur; məs.:

Nəhayət, Nina dilləndi: – Demək, mənimlə getmirsən (Ə.Əbülləhəsən); *Doğrudur, Rey bizimki deyil* (M.S.Ordubadi); *Hayif ki, mən qılinc və mizraq işlətmək işində savadsızam* (M.S.Ordubadi).

Mürekkeb ara sözlər isə bir neçə sözdən ibarət olur; məs.:

Bilirsən, Viddadı! Sözün doğrusu; Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu (S.Vurğun); *Ürəyimdə, necə deyər, bir nisgilim var* (S.Vurğun); *Atalar demişkən, açıqlı mərddir* (S.Vurğun).

Ara sözlərin morfoloji tipləri. Morfoloji tiplərinə görə ara sözləri iki hissəye ayırmak olur: ismi ara sözlər, feli ara sözlər.

İsmi ara sözlər fel olmayan nitq hissələri ilə (ism, sıfat, say, əvəzlilik, zərf) əlaqədar olur. Feli ara sözlər isə feli əlaqədar olur.

İsmi ara sözlər. İsimlə əlaqədar olanlar: *təəssüf, nöqtəyi-nəzərdən, adətən görə, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, məlumata görə və s.*

Sifetlə əlaqədar olanlar: *aydındır (ki), doğrusu, düzü, doğrudur, təbii ki, məlumdur ki və s.*

Sayla əlaqədar olanlar: *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, birincisi, ikincisi və s.*

Əvəzliliklə əlaqədar olanlar: *mənca, sənca, bizca, sizca, mənə görə, sənə görə, biza görə, sizə görə və s.*

Zərflərlə əlaqədar olanlar: *əlbəttə, həqiqətən, adətən, hərfən, qəlbən, əksinə və s.*

İsimlə əlaqədar olan ara sözlər ismin adlıq halında (*təəssüf*), yönlik halında (*məlumata görə*), çıxışhq halında (*xoşbəxtlikdən*) olur. Bu ara sözlərin, eləcə də, sıfotlərə əlaqədar olan ara sözlərin bir çoxu da xəber şəkilçiləri qəbul etmiş olur (*aydındır, doğrudur...*). Sıfotlə əlaqədar olan ara sözlərin bəziləri də sıfotin heç bir şəkilçi qəbul etməmiş veziyyətində olur (*təbii ki*), bunların bəziləri isə nisbət şəkilçisi ilə işlənir (*doğrusu, düzü*). Sayla əlaqədar olan ara sözlər sira sayıları ilə tam uyğunluq təşkil edir (*birinci, ikinci...*), lakin bəzən bunların axırına -*si*, (-*si*, -*su*, -*sü*) şəkilçisini əlavə etmək olur (*birincisi, ikincisi...*). Əvəzliliklə əlaqədar olanlar ya şəxs əvəzliliyinin sonuna -*ca* şəkilçisini əlavə etməklə (*mənca, sənca...*), ya da şəxs əvəzliliyinin yönlü halda qoşmalarla işlənəsi də düzəlir (*mənə görə, sənə görə...*).

Feli ara sözlər. Belə ara sözlərin ekseriyəti fəlin şəxslə formalında olur və ayrı-ayrı şəxslərin görə deyisişir. Ona görə də belə ara sözlər ancaq xəbərdən ibarət olan cümlələri xatırladır, lakin bu halda həmin sözlərin əsil leksik mənaları itdiyinə görə onlar ancaq ara sözlər adlanı bilir.

I. Şəxsin tek və cəminə uyğun gələnlər: *deyirəm ki, deyək ki, tutaq ki* və s.

II. Şəxsin tek və cəminə uyğun gələnlər: *görürən ki, inan, inannı* və s.

III. Şəxsin tek və cəminə uyğun gələnlər: *deyir, deyirlər* və s.

Feli ara sözlər felin xəber (*deyiram, deyirlər*), əmr (*deyək ki, tutaq ki*), vacib (*deməli*) formalarına uyğun gələ bilir. Ara sözlər felin hem məlum (*görürəm ki*), hem də meçhul növündə (*görünür*) ola bilir. Ara sözlər məsədlər də uyğun gələ bilir (*demək*).

Söz birləşmələri şəkildə olan ara sözlər. Bu tipli ara sözləri aşağıdakı şəkilde müəyyənləşdirmək olar:

1. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklinde formalanşanlar. Müasir Azərbaycan dilində ara sözlər kimi çıxış edən belə birləşmələrin bir çoxunun ikinci tərəfləri, adətən a) ya xəber şəkilçisi, b) ya ismin bu və ya digər halının şəkilçisini qəbul edib işlənir, c) ya da qoşmalarla işlənir. Qoşmalarla işlənərən də qoşmaların telebinə əsasən, ikinci tərəflər ismin hal şəkilçilərini qəbul edə bilər: a) *qəribə işdir, aydın məsləhdər*; b) *bir tərəfdən, digər tərəfdən*; c) *hər seydən əvvəl*.

2. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklinde formalanşanlar. Belə birləşmələrin də ikinci tərəfləri müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul edir, ya da qoşmalarla işlənir: *bunun qarşısında*.

3. Bu birləşmələrin başqa bir qismində birinci tərəf *ilə* qoşmasını qəbul edir, ikinci tərəf isə ya şəkilcizisiz işlənir, ya da yenə ismin hal şəkilçilərini qəbul edir: *bununla bərabər, bununla yanaşı, bununla birtikdə*.

4. Bu birləşmələrin bəziləri də feli sıfət tərkibləri formasında olub qoşmalarla işlədirilir: *həmişə olduğu kimi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi* və s.

5. Məsədin xəber şəkilçisi qəbul etmiş *lazım* sözü ilə işlənməsi nəticəsində: *demək lazımdır ki...*

6. Felin əmr forması ilə əlaqələnərək, ona yanaşan və yaxud onun tərəfindən idarə olunmaqla əmələ gələnlər: *yeri gəlmışkən deyək ki, sizə deyim, misal üçün deyim ki, təxminən deyək ki*.

7. Felin şərt formasındaki felle başqa sözlərin birləşməsindən alınanlar: *qısa deyilərsə, qısa desək, yumşaq deyilsə, öz aramızda desək*.

8. Felin xəber formasının (müxtəlif şəxslərdə, tek və cəmde; ayrı-ayrı mənə növlərinde) müxtəlif nitq hissələri ilə əlaqələnməsi nəticəsində əmələ gələnlər. Burada xəber formasındaki söz, birləş-

mənin aparıcı, tabeedici sözü olur: *elə gəlir ki, necə deyərlər, belə çıxır ki...*

9. Ayrı-ayrı sözlərin feli bağlama ilə birləşərək feli bağlama tərkibi əmələ getirməsi şəklində formalanşanlar: *Yeri gəlmışkən, sadəcə olaraq*.

ARA SÖZLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

Ara sözlərin aşağıdakı məna növləri var.

1. Fikrin gerçəklilik dərəcəsini göstərən ara sözlər. Ara sözlərin bir qismi daxil olduğu cümlədəki fikrin həqiqətən olub-olmadığını göstərir. Bu ara sözlər vasitesilə, danışan öz dediyinin həqiqətə uyğunluğuna da işarə etmiş olur. *Əlbəttə, şübhəsiz, heç şübhəsiz, həqiqətən, doğrudan, doğrudan-doğruya, yəqin, bəlkə, ehtimal, ola bilər, deyəsan, görünür, doğrudur, aydın, güman, guya, təbii, gərək, mübahisəsiz* və s.

Həqiqətə münasibət müxtəlif dərəcədə ola bilər. Ona görə, fikrin gerçəklilik dərəcəsini göstərən ara sözlərin özü bir-birindən fərqlənir. Bu cəhətdən onları üç hissəyə ayırmak olur:

a) bu ara sözlərin bəziləri fikrin həqiqəti uyğunluğunun qətiliyyini göstərir. Belə ara sözlərə yəqinlik bildirən ara sözlər də deyilir: *əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən, doğrudan, yəqin* və s.

b) bu qrupa daxil olan ara sözlərin ikinci bir hissəsi güman, şübhə və imkan bildirir: *bəlkə, güman ki, ehtimal, gərək ki, görünür, ola bilsin, olsun ki, demək olar, deyəsan* və s.

c) fikrin adılık dərəcosunu göstərən ara sözlər. Ara sözlərin az bir qismi cümlədə ifadə olunan fikrin, göstərilən fakt və hadisələrin adı qaydalara uyğunluğunu, onların adətən belə olmasına bildirir: *adətən, adətə görə, həmişə olduğu kimi, qaydadır, bir qayda olaraq, təbii ki* və s.

2. Danışanın ifadə olunan fikrə hissi münasibətini bildirən ara sözlər. Bu münasibət müxtəlif olur. Danışan, ara sözlər vasitesilə cümlədəki fikre öz razılığını, təessüfunu, sevincini, kedərini və s. göstərə bilər. Belə ara sözlərə “təessüb bildirən” ara sözlər də deyilir: *xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, təəssüb, qəribədir, qəribə işdir, heyif, təccübüldür* və s.

3. Fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər. Belə ara sözlər cümlədə ifadə olunan fikrin kim tərəfindən deyildiyini, onun, danışanın, özünəmə, yaxud başqasının aid olduğunu, yaxud da əksəriyyətə məlum olan və qəbul edilən bir fikir olduğunu və s. bildirir: *mənca, sənca, bizcə, sizcə, mənə görə..., fikra görə..., məlumdur, məlumatı görə..., görürəm..., deyir, deyildiyinə görə..., nögtəyi-nəzardan və s.*

4. Fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər. Belə ara sözlər nitqin bir şəkildən başqa şəkəl keçməsini, üslub deyimləsini, fikrin ümumi və ya xüsusi şəkildə deyilməsini və s. göstərə bilir. Bunların bəzi ləri ümumiləşdiriciliyi göstərə bilir: *bir sözə, başqa sözə, doğrusu, daha doğrusu, düzü, açığı, daha açığı, sadəcə olaraq..., dediyi kimi..., demmişən, necə deyərlər, hərfən, əslində və s.*

5. Danışığın ekspressiv xüsusiyyətini göstərən ara sözlər. Bu qrup ara sözlər danışığın, nitqin tonunu, emosional gözəlliyini göstərir. Bu ara sözlər fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlərdən onunla fərqlənən ki, əgər fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər danışanın bu cəhətdən danışığa münasibətini bildirirsə, bu ara sözlər danışığın, nitqin özünüñ tonunu, xüsusiyyətini göstərir: *öz aramızdır, zərafatsız, vicdanla, ədalətlə, qəlbən, demək olar ki və s.*

6. Nitqin hissələri arasındaki münasibəti (əlaqəni) göstərən ara sözlər. Bu ara sözlər cümlədəki bir fikrin başqa fikirlə və ya daha geniş kontekstlə əlaqəsini göstərir. Bu ara sözlər cümlənin bu və ya digər hissəsinə nəzərə çarpdırmağa, dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, izah etməyə, cümlənin, nitqin hissələrinin qarşılaşıdırılmasına, onları əlaqələnməsinə kömək edir. Belə ara sözlər fikrin ümumilaşdırılmasını, yekununu, sırasını və s. də bildirə bilər. Bu qrup ara sözlər ara sözlərin bir sira başqa qruplarına nisbətən daha geniş yayılmışdır və dilimizdə çox işlədirilir: *yeri gəlmışkən, məsələn, nəhayət, üstəlik, bir daha, xüssəsən, əsasən, ümumiyyətlə, əksinə, bununla bərabər, bununla yanışı, bununla birləşdə, xülaşə, birinci, ikinci, əvvələn, demək, beləliklə, bir tərəfdən, misal üçün, məsələn, taxminən, hər şeydən əvvəl və s.*

7. Dinleyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlədilən ara sözlər. Bu qrup ara sözlər qarşıda duranın, dinleyicinin diqqətini deyiləcək fikrə, cümləyə və ya cümlənin bir hissəsinə cəlb etmək məqsədi ilə işlədir. Adətən, dinleyici qrammatik cəhətdən ikinci şəxs olur. Ona görə də bu qrupa daxil olan ara sözlərin çoxu ikinci şəxsə aid olan fellərdən ibarətdir. Belələri isə on çox felin sual və əmr for-

malarında özünü gösterir: *görürsünüzmü, bilsən, bilirsənmi, inanırsanmı, təsəvvür edirsənmi, təsəvvür et, inanın, inan, tutalm, bağışla, əgər bilmək istəyirsən, tutaq ki, deyək ki və s.*

ARA CÜMLƏLƏR

Ara cümlələr ara söz funksiyası daşıyan cümlələrə deyilir. Ara cümlələr də ara sözlər kimi mənalar verərək əsas cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı müxtəlif münasibətlər bildirmək üçün işlədirilir. Müasir Azərbaycan dilində ara cümlələr ara sözlərə nisbətən az işlənir; məs.:
İndi mənim ümidi bircə sənsən ki, səni sevəndən sonra hər şey nəzərimdən çıxıb, elə bili rəm ki, dünyada bir sənsən, bir də mən (C.Cabbarlı); *Lap yadımdan çıxmışdı, necə deyərlər, hər intizar acısının bir şirnisi var* (S.Vurğun); *Demək olar ki, ixtira onların əsas işi ilə üzvi vəhdətdədir* (M.Hüseyn).

Dilimizdə ara cümlələrdən başqa, əlavə cümlələr də işlədirilir. Bunlar cümlələrə əlavə edilərək müxtəlif məqsədlərlə işlədirilən müstəqil cümlələrdir; məs.:

O irəli dedim ki, adə Məmmədxan, bu şey lazımdır, qaloşlu adam yenə saata işarə etdi, müzayıqası olmadı, dost yolunda başını verən oğlandır, bəbdəxt! (Ə.Abasov); Lala xanım, – Minayev dərin düşüncədən ayılıb dayandı – mənca, biz mühüm bir nöqtən yadımızdan çıxarıraq... (M.Hüseyn); Suyu çoxaldın, uşaqlar, – məhlülə baxa-baxa yanaşdı – dünəndən bəri balta çox yavas gedir (M.Hüseyn).

Əlavə cümlələr vasitəsilə, danışan çox vaxt nitqə əlavə qeydlərdir, bunların köməyi ilə müəyyən dəqiqləşdirmələr, izahlar, düzəlişlər aparır. Əlavə cümlələrdəki fikir ya ümumiyyətlə əsas cümlədəki fikrə aid olur, ya da həmin cümlədəki hər hansı bir sözün ifadə etdiyi fakt, əşya, hadisə haqqında əlavə məlumat verir, onların vəziyyətini, yerini, zamanını və s. bildirir; məs.:

Əsil həqiqətdə bu cənab – Məşadi bay menşevik natiqi göstərdi – fəhləni sahibkarın qabağında diz çökəməyə çağırır (M.Hüseyn);

Mühasib qapını içəridən ilişdirərək bu asuda yerdə (*müdir kənd-lərə çıxmışdı*) başını açıb işləyirdi (S.Rəhimov).

Əlavə cümlələr əsas cümlədəki müəyyən bir söz ve ifadəyə aid olarkən, çox vaxt həmin söz və ya ifadədən sonra, lakin onunla yanaşı işlənir; məs.:

İlk dəfə gördüyü əfəndinin (o, belələrinə həmişə əfəndi deyərdi) dənişq adası, yerisi, baxışı ona çox qəribə, qeyri-təbii və güləmləi görünürdü (M.Hüseyn); *Qəza rəisi (o, yerli Azərbaycan bəylərləndəndir)* uryadnik müdafiə üçün söz tapa bildi (M.Hüseyn); *Oğlu Bayram üçün Gözəli istəməyə elçiliyi gedən aşıqallar (indi onların heç biri sağ deyil)* qız evinin razılığını alar-almaz, Teybə bu əhvalatdan xəbər tutan kimi, başı alovlu atası evinə yürüüb, qardaşlarının üstünə qışqırdu... (M.Hüseyn).

Nitqdə əlavə cümlələrdən başqa, əlavə birləşmələr və əlavə sözlər də işlənir. Bunlar da öz rollarına, cümlədəki yerlərinə, aid olduqları cümlələrə münasibətlərinə və əlaqə formalarına görə əlavə cümlələrə bənzəyir.

O, gecə yurdan sonra həmin kitabları oxuyur, nazik, uzun dəftərinə qeydlər yazar, başa düşmədiyi yerləri (bazən yalnız müəllimin özünü intahən etmək üçün) soruşurdu (M.Hüseyn); *Şamo Qeybəlinin evində nağıl etdiyi həmin işqli səhəri (özü də o qədər bilmədən) tərənnüm etməyə başladı* (S.Rəhimov); *Vay aleyküməsalam, buyurun, əyləşin. (Səfərə) adə, siz də buyurun bu tərəfə. Xeyr, axund, yerim çox yaxşıdır. (Kənarə) Zalim oğlu yaxşı duyu işi* (C.Cabbarlı).

SADƏ CÜMLƏNİN STRUKTUR-SEMANTİK TIPLƏRİ

Sadə cümlələr bir predikativ mərkəzi olan cümlələrdir. Belə cümlələrin müxtəlif struktur-semantik tipləri vardır. Bunların içərisində elə cümlələr var ki, bir, iki və ya çox cümlə üzvlərinə ayrılmırlar. Bu cəhətinə görə sadə cümlələri iki qrupa ayırmak olar: 1) üzlənən sadə cümlələr, 2) üzlənməyən sadə cümlələr. Üzlənməyən cümlələr qrupunu *söz-cümlələr* (başqa adla, cümlə əvəzleri) teşkil edir. Əksər sadə cümlələr isə üzlənən cümlələr qrupuna daxildir.

ÜZVLƏNMƏYƏN SADƏ CÜMLƏLƏR

SÖZ-CÜMLƏLƏR

Dilde elə sözlər var ki, izahedici sözlər qəbul etmədən, müxtəlif növülü cümlələri əvəz edir. Bunları “cümələ əvəzleri” də adlandırmaq olar. Belələri cümlə üzvlərinə ayrılmadığından, üzvlənməyən cümlələr sırasına daxildir.

Məsələn:

– *Oğlunuz bu məktəbdə oxuyur?*

– *Bəli.*

– *Rəşiddən başqa, yenə oğlunuz var?*

– *Xeyr.*

Buradan aydınlaşdır ki, *bəli* sözü *oğlum* bu *məktəbdə oxuyur* cümləsi, *xeyr* sözü isə *Rəşiddən başqa, daha oğlum yoxdur* cümləsi əvəzinə işlənmişdir.

Söz-cümlələr ən çox müsahibədə işlədilir; bundan əlavə, monoloqlarda da onlara yer verilir. Cümle əvəzlərinin formalşamasında mətnin, səhəbə gedən şəraitin və intonasiyanın mühüm rolu vardır. Mətnəndən və səhəbə gedən şəraitden, onun deyiliş tərzindən anlaşıılır ki, bu və ya digər cümlə əvəzi hansı mənəni daşıyır, onun ifadə olunmasına (xidmət edir. DiaЛОQda o, başqasının fikrinə danışanın münasibətini yuxarıdakı misallarda olduğu kimi), monoloqda isə öz fikrinə münasibətini bildirir; məs.:

Kor-koranə başqasının sərsəm fikirlərinə “bəli-bəli” deyib pilləpillə yüksəlməkməni? Yox, mən buna razı ola bilmarəm; İndi daha mən həm Adilə, həm də şirinsöhbət Əbdürəhməna görə geriye qayida bil-mərəm. Yox, əsla yox.

Söz-cümlələr müxtəlif növülü cavab cümlələrini əvəz edir:

a) cütterəkibli sadə cümlələri:

– *Cənab, sizə fayton lazımdır?*

– *Bəs necə?*

– *Hara buyurursunuz?*

– *Ora sür, limana.*

– *Baş üstə!*

b) təkterəkibli sadə cümlələri:

– *Deyəsan, vaxtdır.*

– *Bəli.*

c) tabeli mürəkkəb cümlələri:

– Deyirsan, adamların hamısı etibarlıdır?

– Bəli.

ç) tabesiz mürəkkəb cümlələri:

– Daha səbrim tükənib, getmək istəyirəm.

– Yaxşı.

– Kinoya getmək istəyirəm, mənimlə gedək.

– Baş üstə!

Yuxarıdakı cümlələr quruluşca müxtəlif olduqları kimi, intonasiyaca da rəngarəngdir.

Söz-cümələlər ifadə vasitələrinə və mənalarına görə müxtəlifdir. Onlar ədatlara (*aha*, *heç*, *ancaq*, *bəs necə*, *necə yəni*, *eləmi* və s.), modal sözlərlər (*əlbəttə*, *əlbəttə ki*, *şübhəsiz*, *bəlkə*, *bəlkə də*, *əsla*, *qətiyyən* və s.), predikativlərlə (*heyf*, *təəssüf*, *əfsus*, *haydi*, *əlvida*, *bəli*, *yaxşı*, *hə*, *xeyr*, *yox* və s.) və nidalarda (*ura*, *ay-hay*, *sss..!* *sss..!*) ifadə olunub, təsdiq, inkar, razılıq, sual, etiraz, şübhə, yəqinlik, təccüb, heyret, təəssüf, kinaya, tehrif etmə, əmr və s. mənaları bildirir. Bu mənaların yaranmasında intonasiyanın, metnin və söhbət gedən şəraitin çox böyük rolu olur. Yuxarıdakılara aid konkret misalları næzərdən keçirək:

1. Təsdiq və razılıq bildirən söz-cümələlər *bəli*, *hə*, *yaxşı*, *baş üstə* predikativləri, *bəs necə*, *aha*, *ancaq* ədatları, *əlbəttə*, *əlbəttə ki*, *şübhəsiz* modal sözləri ilə ifadə olunur.

– Buyur, oğlum, yuyun. Görünür uzaqdan gəlmisən?

– Bəli, Bakıdan gəlmisəm (B.Bayramov).

– Aha, deməli, ürəyinin açarını tapmışam (B.Bayramov).

Əliqulu. Gövhər, əsəb mərkəzimə təsir eləmə! Get papiroş gətir! Gövhər. Yaxşı, yaxşı, hirsənləmə (S.Rəhman); Yasəmən. Gördüyüm odur ki, masallah, günü-gündən çiçək kimi açılsan. Nazlı. Əlbəttə, hirsənləndirən yox, əsəblərimlə oynayan yox (S.Rəhman).

İnkar və etiraz mənalı söz-cümələlər *yox*, *xeyr* predikativləri, *heç* ədati, *əsla*, *qətiyyən* modal sözləri ilə ifadə olunur.

– Gözümə tanış golırsən, artist deyilsən?

– Xeyr.

– Qubadlıda klub müdürü olmamışan?

– Xeyr, mən agronomam (S.Rəhman).

– Özün məndən incimədin ki?

– Qətiyyən! (B.Bayramov).

Baloğlan. Yox, canım, yox. Lap elə də deyil. Yox, yox (C.Cabbarlı).

3. Heyrət, təəccüb mənaları *xeyra*, *yoxa*, *yox canım*, (intonasiyasına və mətnə görə) predikativləri ilə bildirilir:

Həmzə (kənarə). Xeyra... yenə başlıdı əlibeydən (C.Cabbarlı).

Qacar. Aha... baş əyməyir hüzurumda bu! (S.Vurğun).

4. Şübhə mənalı söz-cümələlər *bəlkə*, *bəlkə də*, *olsun ki* modal sözləri ilə ifadə olunur:

– Vaxtı olsa idi, Eldar səni yola salmağa gələrdi.

– Bəlkə də.

5. Sual mənalı söz-cümələlər *necə yəni* (intonasiyasına və mətnə görə), *eləmi*, *bəs nə*, *bəs necə*, *necə məgər* ədatları ilə ifadə olunur.

Çiçək. Nə fikirləşirən, ay oğul, nə tez qəribəsdin?

Ümid. Qəribəsmirəm, xala. İşim düz gətirmir.

– Necə bəyəm?.. (B.Bayramov).

Xanımınz. Daha gəlib sənə demirəm ki, qorxarsan.

Almaz. Necə yəni? (C.Cabbarlı).

6. Təəssüf mənalı söz-cümələlər *heyf*, *təəssüf*, *əfsus* predikativləri ilə ifadə olunur:

Sünbul. Deyəsən, işi daha da korladıq.

Şükufə. Heyf, deyirəm gedib anama danışım, bəlkə o bir tədbir təkə (S.Rəhman).

7. Beyənmə, tərifləmə, alqışlama mənalı söz-cümələlər *aşırın*, *əhsən*, *əmin*, *maşallah*, *bərəkəlləh* predikativləri, *ura* nidası ilə ifadə olunur.

Hacı Əhməd. Bərəkəlla, kişi qızı, bərəkəlla, kişi qızı, aşırın, bərəkəlla, fərasət! (C.Cabbarlı); Müğənni elə oxudu ki, hamı onun məharətinə heyrən qalmışdı. Əhsən!

8. Əmr, tehrif etmə mənalı söz-cümələlər *haydi* predikativi, *sus*, *sss*, *sss* nidaları ilə ifadə olunur.

Rəbi. Burax bu dilləri, haydi! (C.Cabbarlı). Sənməz. Sus... Qardaşlar, onların adını çəkməyin (C.Cabbarlı).

9. Salamlama və vidalaşma bildirən xüsusi söz-cümələlər de var ki, bunlar da *salam*, *salaməleykim*, *xudahafiz*, *əlvida* kimi sözlərlə ifadə olunur.

Əvəz etdiyi cümlələrin xarakterinə görə söz-cümələləri məqsəd və intonasiyaca aşağıdakı növlərə ayırmak olar: nəqli, sual, nida və əmr cümlə əvəzləri.

1) Nəqli cümlələrin yerinə işlənən söz-cümələlər də nəqli xarakterdə olur:

– *Səni bura gələndə görüb-eliyən olmayıb?*

– *Yox* (Mir Cəlal).

2) Sual cümlələrinin yerinə işlənən söz-cümələlər sual xarakteri daşıyır:

– *Siz ki arif adamsınız, Mikayıl əmi.*

– *Necə bəyəm? (B.Bayramov).*

3) Nida və əmr cümlələrinin yerinə işlənən söz-cümələlər də onların səciyyəsinə malik olur. Dilçilik ədəbiyyatında belələrini “emosional söz-cümələ” adlandırmışlar: *Haydi, yubanmayın!*

Az sözə ifadə olunmasına görə, söz-cümələlər adlıq cümlələrə bənzeyir. Lakin bunlar arasında müthüm fərqlər var: adlıq cümlələr müstəqil mənali sözlər, yeni isimlər və ismi birləşmələrlə (*Bakı, Həyatın evi. 1917-ci il. Petroqrad şəhəri*) ifadə olunduğu halda, söz-cümələlər belə sözlər ifadə olunmur.

Söz-cümələlər ilk baxışda müstəqil mənali kimi nəzərə çarpan bəzi sözlərlə (*yaxşı, çox gözəl, çox pakiza, baş üstə, göz üstə* və b.k.) ifadə olunur ki, bunlar artıq müstəqillikdən uzaqlaşmışlar. Adlıq cümlələr mətndən əvvəl (başda) işlədir, onlarda adı çəkilən əşya və hadisənin varlığı təsdiq edilir, onları hər kəs öz bildiyi kimi təsəvvüründə canlandırır. Söz-cümələlər isə başqa məqsəd üçün işlədir. O özündən əvvəlki fikirlərlə bağlı olub, danışanın o fikrə münasibətini yüksəm şəkildə ifadə edir.

Söz-cümələleri yarımcıq cümlələrdən də fərqləndirmək lazımdır. Məlumdur ki, yarımcıq cümlələr də özündən əvvəlki fikirlərlə bağlı olub, tək-tək sözlərlə ifadə olunur. Lakin yarımcıq cümlələrin digər üzvlərini (bunlar, adətən, müstəqil mənali sözlərlə ifadə olunur) mətn vasitəsilə bərpa etmək olur, cümlə əvəzlerinin belə üzvləri yoxdur və mətn vasitəsilə də bərpa oluna bilmir.

Güman etmək olar ki, söz-cümələlər dilin yüksəmliyə (qənaətə) meyli ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlir və onlar vasitəsilə az sözlə geniş məna ifadə edilir.

ÜZVLƏNƏN SADƏ CÜMLƏLƏR

Azərbaycan dilində üzvlənən sadə cümlələrin zəngin tipləri vardır. Cümələ üzvlərinin iştirakına görə belə sadə cümlələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

I. Baş üzvlərin iştirakına görə:

1) cütterkibli cümlələr;

2) tekterkibli cümlələr.

II. Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərində iştirak edib-etməməsinə görə:

1) geniş cümlələr;

2) müxtəsər cümlələr.

III. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılıb-buraxılmamasına görə:

1) bütöv cümlələr;

2) yarımcıq cümlələr.

Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edən sadə cümlələrə cütterkibli cümlələr, baş üzvlərdən yalnız biri iştirak edən cümlələrə isə *tekterkibli* cümlələr deyilir.

Baş üzvlərdən başqa, ikinci dərəcəli üzvlər (ya onlardan biri, ya da hamısı) iştirak edən cümlələr geniş cümlələr, yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümlələr isə müxtəsər cümlələr adlanır. Elə cümlələr de olur ki, orada baş və ya ikinci dərəcəli üzvlər öz ifadəsini bilavasitə tapır ki, bunlara bütöv cümlələr deyilir. Cümlənin hər hansı üzvünün (və ya üzvlərinin) buraxıldığı hallarda rast gəlirik ki, bunlara da yarımcıq cümlələr deyilir.

TƏKTƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏLƏR

Sadə cümlələrin bir qismi baş üzvlərdən birinin iştirakı ilə qurulur və digər baş üzvə ehtiyac hissə edilmir. Belə sadə cümlələrin çox hissəsi xəber qütbü əsasında, az bir qismi isə mübtəda qütbü əsasında formalasılır. Buna görə də belə cümlələri tekterkibli sadə cümlələr adlandırırlar.

Tekterkibli sadə cümlələr iki hissəyə bölünür:

1) mübtədasız tekterkibli cümlələr;

2) xəbərsiz tekterkibli cümlələr.

Mübtədasız tekterkibli cümlələrdə xəber və ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edir. Buraya daxildir:

- 1) şəxssiz cümlelər;
- 2) qeyri-müyyəyen şəxslər cümlələr;
- 3) ümumi şəxslər cümlələr.

1. Şəxssiz cümlələr

Şəxssiz cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və onu təsəvvürə də götmək olmur. Şəxssiz cümlə dedikdə bezi ləri elə başa düşür ki, burada şəxs olmur, əşya iştirak edir. Məsələn, *Kitab – bilik mənbəyidir* cümləsində mübtədə şəxslə deyil, əşya ilə ifadə olunmuşdur. Halbuki “şəxssiz cümlə” şərti termindir, əslində mübtədasız cümlələrin bir qismı belə adlanırlar. Əgər cümlədə mübtədə və xəbər varsa, heç ona tekterkibli cümlə de demek olmaz. Yuxarıdakı cümlə (*Kitab – bilik mənbəyidir*) mübtədalı və xəbərli olduğuna görə cütterkibli cümlədir. Bəzən də “şəxssiz cümlə”yə misal gətirilən *Mənə soyuqdur* cümləsinin şübhə ilə qobul edirlər. Burada da onu əsas götürür ki, *mənə* sözü şəxsdir. Yenə də “şəxssiz” termininin şərti olduğu, mübtədasızlığı əsas olduğu nəzərdən qacınmış olur. Bütün bunlara əsasən, yadda saxlamaq zəruridir ki, “şəxssiz cümlə” mübtədasız cümlələrin bir növüdür.

Ele cümlələr olur ki, mübtədası yoxdur, lakin onu əlavə elemək mümkündür; məs.:

Hərdənbir dərsə gecikir cümləsinə əsnilqəla mübtədə artırmaq olur. Adətnə, belə cümlələrin mübtədəsi özündən əvvəlki cümlələrdə deyilməli olur, sonrakı cümlələrdə qənaət xatirinə buraxılır. Bu cür cümlələri şəxssiz cümlələr adlandırmaq olmaz.

Digər mübtədasız cümlələrdə (qeyri-müyyəyen şəxslə və ümumi şəxslər cümlələrdə) mübtədanı təsəvvürə götirmək olur, onu, formalda olsa, bərpa elemək mümkün kürdür.

- 1) *Eldarı dekanlığa çağırırlar.*
- 2) *Na akərsən, onu biçərsən.*

Birinci cümlədə Eldarı çağırınların dekandan, müavindən və katibdən ibarət olduğu (cümədə qeyri-müyyəyen qalan şəxslər) təsəvvürə götirilə bilər. Yaxud həmin cümləyə, formalda olsa, “onlar” mübtədasını əlavə etmək olar (lakin buna ehtiyac yoxdur). Şəxssiz cümlədə isə bu mümkün deyildir.

İkinci cümlədə bütün şəxslərdən ibarət mübtədə təsəvvürü var. Həmin cümləyə formal surətdə sən mübtədasını getirmək olar (lakin

buna ehtiyac yoxdur). Hər iki misalın mübtədasız olmasına baxmayaraq, bunlar şəxssiz cümlə deyildir. Şəxssiz cümlədə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mübtədə olmur, təsəvvürə götirilmir və formal surətdə olsa, cümləyə artırıla bilmir; məsələn, *At ölündə itin bayramıdır* şəxssiz cümləsində *at ölündə* zaman zərfliyi, *itin bayramıdır* isə xəber vəzifəsindədir.

Şəxssiz cümlələr, digər sade cümlələr kimi, ismi xəbərlə və feli xəbərlə olur. İsmi xəbərlər isimlər, sıfətlər, zərflər, II və III növ toyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.: *Vaxtdır; Artıq geddir; İçəridə istidir; Gecənin yarısıdır; Yaz fəslidi; Qışın oğlan çağdı idı* v.s.

Feli xəbərlə şəxssiz cümlələrdə xəbərlər ya şəxssiz fellərlə, ya şəxssizlik monası veren digər fellər və frazeoloji birləşmə əmələ götirən bəzi fellərlə ifadə olunur.

1) Xəbəri şəxssiz fellərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələr; məs.:

İclasda sizin məsələnizə baxılacaq; O məsələyə hələ baxılmayıb; Sabah muyezə gediləcək; Xəzər dənizində sualtıya az təsadüf edilir; Dünənki dərsdə sadə cümlələrdən də bəhs edilmişdir.

2) Şəxssizlik monası yaranan digər fellərlə də şəxssiz cümlə qurulur.

a) felin vacib şəkli ilə:

Bunu nə ilə izah etməli, bu adamı necə tanımalı (M.İbrahimov); *Nə etməli, tarbiyə meydanını, balaların goləcəyini bə ağıbəslərə tərk edib getməlimi, yoxsa bu meydana yol tapmalımı?* (Mir Cəlal).

b) bəzi meçhul fellər xəber vəzifəsində işlənərək şəxssizlik monası eməle götirir; məs.:

Dünən bu məsələdən az danışıldı; Məktəbdən xaric edilməsinə qarar verildi (*Qarara alındı* deyilse, mübtədə tələb olunur).

c) *getmək, gəlmək* kimi məlum fellər vasitəsilə aşağıdakı frazeoloji birləşmələr əmələ gelir ki, bunlar da şəxssiz cümlənin xəbəri olur: *zəhləm gedir, yazığım gəlir, xoşum gəlir* (*xoşun gəlmir, xoş gəlmir*), *aciğım gəlir*. (*Xoşuma gəlir* forması ilə deyilərsə, mübtədə tələb edir).

Gəlmək sözünün təsriflənən formasından biri ilə ondan qabaq işlənən *elə* və ya *bela* sözü yönük halda olan bir şəxs əvəzliyi, yaxud isimlə birləşərək, *mənə elə gəlir* tipli şəxssiz cümlə eməle götirir; məs.:

Mənə elə gəlir ki, sabah hava yaxşı olar; Onda Əhmədə elə gəlmədi, mən onun zərərinə damışram.

ç) qalmaq, keçmək kimi məlum fellər vasitəsilə şəxssiz cümlələr düzəlir; məs.:
Tayalara od vuranda az qalmışdı ki, məni öldürələr (İ.Şixlı);

Gecədən xeyli keçmişdi.

d) xəbər yerində məsədər və olar (olmaz), məsədər və gərək (lazımdır) sözləri işlədilməklə də şəxssiz cümle emələ getirilir; məs.:
Ağzı şyrini boynunun ardından tanımaq olar (Atalar sözü); *Eyni qəribə təbəddülatı Ciminin də çöhrəsində görmək olardı* (İ.Əfəndiyev); *Bilirsən, bacıqızı, hər başına papaq qoyanı kişi saymaq olmaz* (B.Bayramov); *Bir evdə ki belə gözəl olmaya, o ev bərbad olub talanmaq gərək* (M.P.Vaqif); *Top qapıya tərəf ötürülür, vurmaq lazımdır*.

e) xəbəri məsədərlə ifadə olunan və zəruriyyət ifadə edən şəxssiz cümlələr; məs.:
İndi əlac ancaq buna qalırdı ki, göz-qulag olmaq, gəlinə və Qaraşə birgə yaşamağın, namuslu ailə yaratmağın təhərini öyrətmək (M.İbrahimov); *Bir az səbr etmək* (N.Nərimanov); *Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləmək?* (N.Nərimanov).

Dilçilik ədəbiyyatında belə cümlələri məsədər cümlələr adlandıranlar da var.

Dilimizde olan şəxssiz cümlələr müxtəlif mənalar daşıyır.

1. Ətraf mühitdəki hal-veziyyəti ifadə edə bilər:

Qonşuda toydur; Bazarda ucuzluqdur; Qərb cəbhəsində sakitlikdir; Kassanın qabağında basabasdır; İstι bir gün idi; Bilirsiniz ki, işinizin pis vaxtdır.

II. Zaman bildirə bilər:

1786-ci ilin baharı idi (Y.V.Çəmənzəminli); *Bahara az qalmışdı* (Y.V.Çəmənzəminli); *Lakin gec idi; Otuzuncu ilin əvvəli idi* (B.Bayramov); *Adları saydığın o yeniyetmələrin indi oxuyan vaxtdır, bala* ("Azerbaycan" jur.).

III. Psixoloji hal bildirə bilər:

Pis adamlardan acığım gəlir; At ölündə itin bayramıdır; Doğrusu, ona heç üzəymə qızırmı (B.Bayramov); *Bayaqdan mənə atmaca ataların Çələbioğlu ilə sinə-sinəyə dayanıb dör-dör döyüşməyimdən xoşları gəldi* ("Azerbaycan" jur.); *Gün iflüqdən çırtlayanda Xəzərin oynayan ləpələrini seyr etməkdən doymaqlı olmur* (B.Bayramov).

IV. Şəxssiz cümlələr cürbəcür modal çalarlıqlar ifadə edə bilər:

1) Güman, təxmin ifadə edə bilər:

Ona elə galırdı ki, həyətdə Sona onu gülgə-gülə qarşılayacaq... (B.Bayramov).

2) Zərurilik ifadə edə bilər:

Hər bir addimdə xalqın mənafəyini nəzərə almali; Yüksək qiymət almaq üçün yorulmadan çalışmaq lazımdır.

3) İmkam mənəsi bildire bilər:

Soruşa-soruşa Moskvaya getmək olar; Xalqın nə ağızını yummaq olur, nə dilini kəsmək olur (A.Makulu); *Qaşqazda nadir bitki növlərinə təsadüf edilir; Bağların müalicəsində göydəş məhlulundan və küükürd tozundan istifadə edilir.*

4) Etiraz ifadə edə bilər:

Gülüş. Gücsüz bir qadını dustaqla saxlayıb, qapıları onun üzünü qapamaq, onun günüsünü evə gətirib ona güldürmək, mənim atama yaraması ölü paltarı geyindirib, heyvan kimi ağızını qapamaq və dilini bağlamaq, sərsəm bir meymun kimi, cansız bir marionetka kimi barmaq ucunda oynamataq (C.Cabbarlı).

V. Şəxssiz cümlələr adı bir məlumatı ifadə edə bilər:

O kitabdan məndə də var (danışqdan); *Zorbulaq dərəsi ilə Biçənək çayının yerləşdiyi tirənin başına qalxanda dəyirmanların qabağındakı camaata hay düdü* ("Azerbaycan" jur.); *Şamaxıdan Bakıya maşınla iki saatlıq yoldur.*

Azerbaycan dilindəki şəxssiz cümlələrin ya qənaət etmək nəticəsində bir sözün buraxılması, yaxud da mübtədanın xəbərə qovuşub mürəkkəb (frazeo loji) xəbərlər əmələ gətirməsi sayesində əmələ gəldiyini güman etmək olar.

2. Qeyri-müəyyən şəxslər cümlələr

Mübtədasız tekrəkbili sadə cümlələrdən biri də qeyri-müəyyən şəxslər cümlələrdir. Belə cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müəyyən olur və cümlədə öz ifadəsinə mübtəda şəklində tapa bilmir. Şəxssiz cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlələrdə icraçı şəxs konkret olaraq təsəvvürə gotirilməsə də, hər halda, formal da olsa, təsəvvürə gotirile bilir.

Əhmədi maarif şöbəsində yaxşı qarsıladılar cümləsində Əhmədi qarşılıyan ya maarif şöbəsinin müdürü, ya da başqa işçiləridir (hər halda, iş icraçılарını, konkret olmasa da, təsəvvürə getirmək olur). Lakin bu icraçılار cümlədə öz ifadəsinə mübtəda kimi tapa bilmir.

Onlar danışanı ve dinleyeni maraqlandırmadığına göre cümlede qeyri-müəyyən şəkilde qalır.

Doğrundur, işin icraçısı başqa vasitelerle de qeyri-müəyyənen halda ifadə oluna bilər. Məsələn, *Eldargilin eyvanında birisi oturub kitab oxuyurd* cümlesiində, həqiqətən, şəxs qeyri-müəyyəendir, yəni bizi onun kim olduğunu bilmirik. Lakin işin icraçısı (yəni *birisid*) cümlede mübtədə vezifəsində işlənmüşdür. Həmin işin icraçısı özü *birisid* cümlede mübtədə olmur, qeyri-müəyyənen şəxslər cümlələrdə mübtədə olur, qeyri-müəyyənen ifadəsini qrammatik yolla tapır. Buna görə də mübtədəsi meydanda olub, qeyri-müəyyənen ifadə eden cümlələr cütterəkbili cümlələrdir. Qeyri-müəyyənen şəxslər isə tektərkibli cümlələrin bir növüdür. Bütün bunlara əsasən, xuxarıdakı cümləde qeyri-müəyyənenlik olsa da, qeyri-müəyyənen şəxslər cümlə sayılı bilməz.

Qeyri-müəyyənenlik qrammatik yolla ifadə edilərkən cümlede mübtədə iştirak edərsə, yənə də bizim bəhs etdiyimiz cümlə tipi alınmaz. Məsələn, *Məktəbə yeni avadanlıq göstirildi* cümlesiində avadanlığı gətirənlər məlum deyil. Buradakı qeyri-müəyyənenliyi yaradan vasitə felin məchul növüdür. Felin məchul növü xəber vəzifəsində işlənərkən üzerinde iş icra olunan eşa (avadanlıq) özünü mübtədə kimi göstərir. Beləliklə, cümləde qeyri-müəyyənenlik qrammatik yolla ifadə olunsa da, tektərkibli cümlə deyil, cütterəkbili cümlə alınır.

Qeyri-müəyyənen şəxslər cümlələrin qrammatik əlamətinə gəldikdə, onun xəbəri III şəxs cəmdə olan müxtəlif fellərlə ifadə olunur. Qeyri-müəyyənen şəxslər cümlənin xəbəri vəzifəsində:

1) Xəbər şəklinin müxtəlif zaman formaları işlənə bilər:

Deyirlər, bülbülü dil gətirən gülün eşqidir (B.Bayramov); *Dərin sükdən sonra xan olı ilə işara etdi, Vaqifi buraxdırılar* (Y.V.Çəmənzəminli); *Sonra onu Şurabad kənd Sovetinin sədri seçmişlər* (B.Bayramov); *Sizin kimi maymaqlar olan yerdə adamın maralına güllə atarlar, içinə də daş* (İ.Şixlı); *Səni özbaşına qoymazlar* (İ.Şixlı); *İndi görüürəm lazım olmayacaq, məktəbdən hər şey verəcəklər* (İ.Şixlı); *Iraklı xanın da yanına getmişdi, üz göstərməmişdilər* (Y.V.Çəmənzəminli).

2) Əmr şəkli işlənə bilər:

Tapsırın, mənə çay gətirsinlər.

3) Vacib və lazım şəklləri işlənə bilər:

Bunları bir toy üçün ayırib saxlamışam, sabah gəlib aparmalıdlırlar (aparasıdırırlar).

4) Şərt şəkli işlənə bilər:

Sənin tövlədə işlədiyini görsəm, dalına peyin səbəti aldığıni desələr, bağrim çatlar... ("Azərbaycan" jur.).

Qeyri-müəyyənen şəxslər cümlələr aşağıdakılardan işlədirilərlə:

a) iş görən və danışan, nə də dinləyən üçün maraqlı olmayıanda, yəni danışan və dinləyəni yalmız işin özü maraqlandıranda, iş görülməsi ön plana keçir, onu icra edən isə arxa plana keçir və qeyri-müəyyənen hala düşür; ...*Adına özü olan da Əbdüləli bəy, olmayanda Əbdül bəli bəy deyirlər* (C.Cabbarlı).

b) iş icra edən danışana və dinləyənə məlum olmayıanda qeyri-müəyyənen şəxslər cümlə işlədirilir; *Qapını döyürlər.*

Ola bilər ki, iş görən danışana, bəlkə də, məlumdur, dinləyənə isə məlum deyildir; *Burada sizi gözləyirlər.*

c) iş icraçıları çox olan zaman müəyyən işi konkret şəxslə bağlılaşdır olmur; *Deyirlər ki, həyat qoçaqlarındır* (C.Cabbarlı); *Bizlərdə qonağa çox hörmət edirlər, qulluğunda dururlar.*

ç) bəzən də üslub xatirinə qeyri-müəyyənen şəxslər cümlə işlətmək lazımdır; *Mənim ruhumu qırdılar, həvəsimi öldürdürlər.*

Ruhunu qıran, həvəsini öldürən bir adam olduğu halda, çox adam kimi qələmə verilir.

Bütün bunları nəzərə alırdıqda, işin icraçısının az və ya çoxluğuna, danışana və ya dinləyənə, ya da hər ikisine məlumluq dərəcəsinə görə, qeyri-müəyyənenlik müxtəlif dərəcədə olur (ya çox dərəcədə, ya da az dərəcədə qeyri-müəyyənen olur). Xuxarıdakı misalları bu baxımdan yoxlamaq olar.

Qeyri-müəyyənen şəxslər cümlədə görülən iş real və ya qeyri-real ola bilər. Bu da müəyyən işin həyata keçib-keçməməsi ilə bağlıdır; məs.:

1) *Payız girində bizi yiğib Hüseyn amioğluya qosdular, göndər-dilar Qarayazda sum etməyə* ("Azərbaycan" jurn.).

2) *Onun bu sözləri nə niyyətlə dediyini bilmirəm, ancaq elə bil başına bir qazan qaynar su tökdülər* (B.Bayramov).

Birinci cümlədə işin icrası real, ikinci cümlənin ikinci hissəsində isə qeyri-real xarakterdədir.

Qeyri-müəyyənen şəxslər cümlə ya ayrıca sadə cümlə şəklində, ya da mürəkkəb cümlənin bir hissəsi kimi işlənə bilər.

1) *Mənə dedilər ki, siz dünəndən buradasınız.*

2) *Fərhad deyir ki, Mehdinin aşını bisiriblər.*

3) *Boyananı Ağdamdan göndərmişdilər, amma heyif ki, yarısı yanmışdı...* (Y.V.Çəmənzəminli).

Aydındır ki, birinci misal tabeli mürəkkəb cümlədir. Onun yalnız birinci hissesi (*mənə dedilər*) qeyri-müeyyən şəxsləri cümlədir. İkinci hissenin (*siz dünəndən buradasınız*) həm mübtədəsi, həm də xəbəri olduğu üçün cütterkiblidir.

Həmçinin ikinci tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi, üçüncü misalın hər iki tərkib hissesi – həm baş, həm də budaq cümləsi qeyri-müeyyən şəxsləri cümlələrdir. Elecə de sonrakı tabesiz mürəkkəb cümlənin birində (4-cü misal) birinci hissə qeyri-müeyyən şəxsləri cümləyə misal ola bilər.

Bəzən qeyri-müeyyən şəxsləri cümlə üslubi səciyyə daşıyır. İşin icraçısı danışan şəxs (I şəxs, tek) olduğu halda, özünü qeyri-müeyyən şəkildə təqdim edir, onunla bağlı olan iş ön planda verilir. Beləliklə, danışan şəxs *Sizə dedim ki, fikriniz dərsdə olsun* cümləsi əvəzine, *Sizə dedilər ki, fikriniz dərsdə olsun* cümləsini işlədir. Deməli, belə çıxır ki, həmin fikrin kim tərəfindən deyildiyi yox, fikrin özü (*fikriniz dərsdə olsun*) əsas imiş.

3. Ümumi şəxsləri cümlələr

Ümumi şəxsləri cümlələr de mübtədəsiz cümlələrin bir növü olub, tərkibli cümlələr sırasında xüsusi yer tutur. Əgər qeyri-müeyyən şəxsləri cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müeyyən III şəxslərdirse, ümumi şəxsləri cümlələrdə icraçı bütün şəxslər, yəni hamidir. Burada mübtədə ümumi şəkildə təsəvvür olunur. Ümumi şəxsləri cümlələrdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş, bir ümumi qayda şəklini almış hökmərlər ifadə olunur. Belə cümlələr çox zaman atalar sözü, məsələ, hikmetli sözlər halına keçmiş cümlələr olur; məsələ:

Sözün doğrusunu zarafatda deyərlər; Bu günün işini sabaha qyma; Cüəni payızda sayarlar; Çörəyi ver çörəkçiyə, bir çörək də üstəlik; Bağ a baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar kimi ifadələr məhz belə yaranmışdır.

Bunlar bütün şəxslərə (ister tek olsun, isterse də cəm) eyni dərəcədə aiddir.

Ümumiliyi leksik yolla ifadə etmək olar. Əgər bir cümlədə *hamı*, *bütün insanlar* kimi sözlər işlədiyse, onda da bütün şəxslər əhatə olunar, verilən hökm hamiya aid olar: *hamı azadlığı sevir*. Lakin belə cümlə təktərkiblilikdən çıxır, mübtədəli cümləyə çevrilir. Ümumi şəxsləri cümlələrdə isə ümumileşmə grammatik yolla ifadə edilir.

Xəberlerinin ifadə formalarına görə ümumi şəxsləri cümlələr iki cür olur:

1) Xəbəri ikinci şəxsin tekində olan fellərlə ifadə olunan ümumi şəxsləri cümlələr. Belə cümlələrdə xəberler formaca II şəxsin tekində işlənə də, məzmunca bütün şəxslərin tekini və cəmini əhatə edir; məsələ:

Bağı əkirsən ki, meyvəsinə dərəsən, kölgəsində dincələsən; Kitabın özünü də oxumağı gərək bacarasən, sükutun da dilini gərək bilsən (B.Bayramov); *Bir də məsəl var, bardağa girdin, oldun barda q suyu* (İ.Sıxlı).

Bu mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr (*Bir də məsəl var qismindən başqa*) ümumi şəxsləri cümlələrdir. Onlar üçüncü şəxsin tekində aid olmaqla beraber, qalan şəxslər və kəmiyyatlara (tek, cəm) də eyni dərəcədə aiddir. Həmin misallarda xəber şəklinin müxtəlif zamanları işlənmişdir. Xəbərlərin başqa fel şəkilləri (əmr, şərt, arzu) ilə ifadə olunması da mümkündür:

Eşitdiyinə inanma, gördüyüinə inan; Ev alma, qonşu al; Asılısan da, uca budaqdan asıl (Atalar sözü və məsəllər); *İstər ki, körpa uşaq kimi başın dizinin üstünə alıb, ona şirin nağıl deyəsən* (B.Bayramov).

Belə misallarda cümləyə formal olaraq sən mübtədəsinə getirmək olar, lakin əslində buna ehtiyac yoxdur. Cümle onu tələb etmir; çünki məzmunca onun iş görəni bütün şəxslərdir. Əgər sən sözü cümləyə daxil edilərsə, cümlə təktərkibli deyil, cütterkibli cümləyə çevrilir. Müqayisə edin: 1) *Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; Nə ekərsən, onu biçərsən; 2) Sən nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; Sən nə əkirsən, hamısı yaxşı bitir.*

Birinci vəziyyətdə bütün şəxslər nəzərdə tutulduğu halda, ikinci vəziyyətdə yalnız ikinci şəxsin təki nəzərdə tutulur. Buna görə də birinci misallarda ümumileşmə olduğu halda, ikincidə belə ümumileşmə yoxdur. Beləliklə, birinci cümlələr təktərkibli (ümumi şəxslər), ikinci cümlələr isə cütterkibli hesab edilir.

2) Xəbəri III şəxsin cəmində olan müzare zamanlı fellərlə ifadə olunan ümumi şəxsləri cümlələr. Belə cümlələrdə də xəbərlər formaca III şəxsin cəmində işlənə də, məzmunca bütün şəxslər və kəmiyyatlara (tək, cəm) aid olur:

Uman yerdən küsərlər; Qonağa "get" deməzlər, altından palazı çəkərlər; Giñi gına satmaçlar (Atalar sözü).

Ümumi şəxsləri cümlələrin bu tipi yalnız atalar sözü və məsəllərde deyil, adı danışında da işlədirilir:

*Bela səhbəti ayaqüstü eləməzlər, gedək oturaq (İ.Şixlı).
Əşı, xeyir işə kōmək eləyərlər axı, bu arayışı təsdiqlə qur-
tar... (B.Bayramov).*

Bu formadakı xəbərlər qeyri-müəyyən şəxslər cümlələrdə de işlədir.

*"Burada İsləmə" deyərlər, sən də İsləməzsən cümləsində birinci hissə ("Burada İsləmə" deyərlər hissəsi) qeyri-müəyyən şəxslər cümlədir. Bunun əvvəlkilərə bənzəməsi yalnız onların müzare zamanda olmalarıdır. Məzmuna gəldikdə, aralarında çox fərq var. Əvvəlkilərdo (məsələn, *Bela səhbəti ayaqüstü eləməzlər* cümləsində) ümumişləşmə var, bир qayda halına düşmüş məsələdən səhəb gedir. Sonrakı misalda isə bu yoxdur. Əvvəlkilər misalda olan hökmə bütün şəxslər, o cümlədən dənişan və dinleyənin özləri də daxildir. Sonrakı misal isə I, II şəxse aid olmur, yalnız III şəxs dairəsində qapanıb qalır. Buna görə də əvvəlkilər misallar ümumi şəxslər, sonrakı misal isə qeyri-müəyyən şəxslər cümlə kimi qiymətləndirilir.*

Ümumi şəxslər cümlələr həm ayrıca sadə cümlə kimi, həm də mürükkeb cümlənin tərkib hissəleri kimi işlədir:

1) *Gərək iş görəndə cəsarətin ola. Özünə inanasan. Çətinliyin
qarşısında titrəməyəsan* (B.Bayramov); 2) *Kim var idi ki, qayda-
qanunla gedəsan?* ("Azərbaycan" jurn.); 3) *Nə əkərsən, onu
biçərsən* (Atalar sözü); 4) *Keçmə namərd körpüsündən, qoy
aparsın sel səni, Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni* (Atalar sözü).

Ümumi şəxslər cümlə yuxarıdakı birinci misalda müstəqil sadə cümlə kimi, ikincidə budaq cümlə (...qayda-qanunla gedəsan) kimi, üçüncüdə həm budaq, həm də baş cümlə kimi, dördüncüdə tabesiz mürükkeb cümlənin tərkib hissələri (*Keçmə namərd körpüsündən... Yatma tülkü kölgəsində*) kimi işlənmişdir.

Ümumi şəxslər cümlələrin əksər qismində nəsihətamız, iibrətəmiz fikirlər verilir. Bundan olavə, nəsihət-etiraz (*Nabələd adamla belə rəftar etməzdi*. B.Bayramov); təessüb-etiraz (*Heç insafdır, belə havada İsa bulağına enib erkək atını saçqa vurmayaşan?* B.Bayramov); məsləhət (*Yorganuna bax, ayağını uzat. Atalar sözü*), adı məlumat (*Hara baxısan, gül-ciçəkdir*. B.Bayramov) və s. mənələr da ifadə olunur.

ADLIQ CÜMLƏLƏR

Adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formallaşmayan, lakin cümləyə məxsus intonasiyaya malik olub, başqa cümlə növü kimi, bitmiş fikir ifadə edən sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olur.

Adlıq cümlələr adlıq haldakı isimlərlə, substantivləşmiş başqa nitq hissələri ilə, tabeədici tərəfi ismin adlıq halında olan ismi birləşmələrde ifadə olunur. Burada müxtəlif şəxslərin, əşyaların, hadisə və proseslərin adı çəkilir, lakin onlar haqqında heç bir məlumat verilmir; məs.:
XVIII əsr. Azərbaycan, Qazax mahali. Vidadinin evi (S.Vurğun); Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı. Qacarın keyf məclisi (S.Vurğun); Ucqar kəndlərdən birində "Şəfq" kolxozunun idarəsi, böyük salıq-qəsizlik, köhnə formali rayon telefonu. Səhnəda Salamov və Mirzə Hüseyin (S.Rəhman); Terek sahiləri, Don sahiləri. Boz şinel, avtomat. Göylərədə bir kin (R.Rza).

Adlıq cümlələr çox vaxt qrammatik cəhətdən formallaşmış, qrammatik predikati olan cümlələrlə müşayiət edilir. Bu onların söz və söz birləşməsi kimi deyil, cümlə kimi dərk olunmasına kömək edir; məs.:
Məclis vəqəf olur Saranın varlı və Avropa qaydası ilə bəzənnmiş otağında. Sol küçədə kreslo, qabaqda miz, üzərində şəmdanlar, kitab və qeyri, yanında bir neçə kürsү və bir tərəfdə üçayaq üstündə bir dibçəkdə zərif qırmızı çiçəklər, divarda Saranın rəsmi (C.Cabbarlı); Balşan evi. Köhnə qayda ilə döşənmüş bir ev. Sevil tək oturub oxuyur (C.Cabbarlı); Bərdə yaylaqları. Səhər açılmaq üzrədir. Azərbaycan göyərinə məxsus bir taravət. Turaclar ötüşür (S.Vurğun).

Adlıq cümlələr söz əhatəsinə görə iki cür olur: a) müxtəsər adlıq cümlələr, b) geniş adlıq cümlələr.

Müxtəsər adlıq cümlələr bir baş üzvdən ibarət olur. *Kür sahili... Bağça-bağ* (M.Rahim); *Yol. Qatar. Minənlər var, düşənlər var* (R.Rza); *Bakı. Gecə. Yadimdadır üç il qabaq Sahil boyu sələ saçan çıraqbanlar* (S.Vurğun); *Şuşa qalası. Xan sarayı... Vaqifin evi. Toy məclisi, oyun* (S.Vurğun); *Bahar mövsümü...* *Gürcü yurtusu, İkinti çəği* (H.Cavid).

Geniş adlıq cümlələrdə baş üzvü aydınlaşdırılan sözlər – ikinci dərəcəli üzvlər de iştirak edir: *Aydın bir mayıs gecəsi. Kürdən azacıq kənarda çiçəkli, yaşılı bir dağ kəməri* (H.Cavid); *Yeni tikilmiş istirahət*

evinin həyəti. *Qabaq planda Nəsimovun stolu* (S.Rəhman); *Kəndin kənarında səfali bir yer, göy çəmənlilik, gözəl mənzərələr. Uzaqdan kənd görünür.* *Qabaq planda böyük bir söyüd ağacı* (S.Rəhman).

Başqa cümlə növlərindən fərqli olaraq, bu cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlərin dinamikliyi zəifdir, onlar cümlə üzvlərindən daha çox söz birləşmələrinin komponentlərini xatırladır. Bu üzvlərin mövqeyi də məhduddur. Burada biz ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin heç də bütün mənə növlərini göra bilmirik. Adlıq cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər kimi, əsasən təyinən, yer zərfliyi və az-az hallarda zaman zərfliklərindən istifadə edilir; məs.:

a) Tayinlərə aid: *Qədim Azərbaycan. Bərda padşahlığı. Uca və sənətkarlıqla işlənmiş bür qala* (S.Vurğun); *Atəşgədə. Qürub vaxtıdır. Sağ tərəfdə böyük və əzəmətli bir öküz heykəli* (S.Vurğun); *Xalçalar döşənmis böyük bir çəmənlilik. Bir tərəfdə çay dəstəgahı, o biri tərəfdə kabab bişir* (S.Rəhman).

b) Yer zərfliyinə aid: *Başının yanında çıçəklər, dərman şüşələri. Divarda güzgü, Əbdül mütəfəkkir dayanmış. Bağçanın o biri başında digər bir otaq girəcək qapı. Saranın daxmasından bağçaya pəncərə. Camaatla üzbez qapı. Lampa yarım xod (C.Cabbarlı); Maclis vəge olur Kirman kəndlərinin birində. Mirzə Rzanın otağı. Solda bir pəncərə, sağda və daldı bir qapı. Otaq köhnə xalt və sadə şeylərlə bəzənmiş. Divarda iki tüsəng, iki patrondaş* (C.Cabbarlı).

c) Zaman zərfliyinə aid: *Yenə həmin yer. Mürşüdlə Sadıq skamyanın üstündə yatmışlar. Səhərin gözəl mənzərəsi* (S.Rəhman).

Bir sıra hallarda adlıq cümlənin əsas hissəsinə – baş üzvünə aid və ya adlıq cümlədəki her hansı bir üzvə aid təyin feli sıfətlə ifadə olunur, bu vaxt adlıq cümlədə (feli sıfət tərkibi daxilində) tamamilə, eləcə də zərfliyin başqa növlərinin de işləndiyinini görmək olur, lakin bu üzvlər adlıq cümlənin əsas hissəsi ilə birbaşa qrammatik əlaqə saxlaya bilmir. Bu cəhətdən cümlənin özünü, yəni onun əsas hissəsinin manası nisbətən genişdir. O, aşağıdakı qrammatik mənə növlərinə malikdir:

a) Şəxs bildirir: *Haman otaq. Birinci pərdədən üç ay keçmiş. Gülləskin və Dövlət bay* (C.Cabbarlı); *Aparata sarı çapar beş atlı. Qabaqda Qiratin üstündə Rövşən, onun ətrafında Eyvaz və Səfər* (S.Rəhman); *Böyük salon. Həsən xan və kəndlilər* (S.Rəhman); *Ay işığı, bulaq başı, göy çəmən, Bir dünyamız, bir sən özün, bir də mən* (S.Vurğun).

b) Əşya bildirir: *Hacı Həsənin evi. İskəndərin otağı: künclə dəmir kravat, qabaqda köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki köhnə stul* (C.Məmmədquluzadə); *Divar içində iki dolab. Birisi qab-qacaq üçün. O biri yorğan-döşək üçün. Rəf üstündə istəkan, nəlbəki, qəndqabı, piyalə, çaynik və qeyri* (S.S.Axundov).

c) Yer bildirir: *Hacı Həsənin evi. İskəndərin otağı. Hacı Həsən və Kərbəlayı Fatma xanım fikirli oturublar* (C.Məmmədquluzadə); *Şusa galası. Cıdır düzü* (S.Vurğun); *Bağça, Ceyran xalanın evinin qabağı* (S.Rəhman); *Dağ döşü, bulaq başı... Biz aşafın göz-qası* (R.Rza). *Təbriz şəhəri. Xalça fabrikinin qarşısı. Fabrikin ətrafında silahlı adamlar gəzisir* (M.S.Ordubadi).

c) Zaman bildirir: *Azərbaycan, gözəl bir yaz... Həyat bolluq, işiq çoxdur* (S.Vurğun); *XVIII asr. Azərbaycan, Qazax mahali, Vidadinin evi* (S.Vurğun); *Gecə. Bir tərəfdə həyat, qalın ağaclar görünür* (S.Rəhman); *Səhər ertə, damırçı Musanın dükanının qabağı. Dükan bağıldır* (S.Rəhman); *Yenə həmin yer. Bir həftədən sonra. Kolxoçular dəstə ilə keçirlər* (S.Rəhman).

d) Hadisə və proses bildirir: *Çənlibel, Alagözlə Məhəmmədin toyu* (S.Rəhman); *May bayramı, Bakı böyük. Parad keçir, bax...* (S.Vurğun);

Yarğan üstü... Bulaq başı, mis sahəng,

Üç galinin bir ağızdan gülməyi,

Kəhər atın dəli Kürrü keçərək

Baş sallayıb ağrı-agır galınmayı

(S.Vurğun).

Adlıq cümlələrin bir qismi mübtədə əsasında, bir qismi isə xəbər əsasında formalasılır. Bu cəhətdən adlıq cümlələr iki yerə ayrılır:

a) Mübtədə əsasında formalasınlar. Şəxs və ümumən canlıları və cansız əşyaları bildirən adlıq cümlələrin əsas aparıcı hissəsi mübtədəyə uyğun gelir, ona görə də belə adlıq cümlələr mübtədə əsasında formalasılmış adlıq cümlələr hesab olunur; məs.:

Sol divarda Gültəkinin böyüdülmüş görkəmi, altında dolab, üzərində tar, sağda dördbucaq, solda isə girdə miz (C.Cabbarlı); *Uzaqdan Çənlibel görünür. Ətrafda qarlı dağlar, dumanlı qayalar* (S.Rəhman); *Bazar... Yan-yana düzülmüş dişikanlar, çadırlar... dəvə karvanları, yüksüllükler* (S.Rəhman); *Səhnədə Salamov və Mirzəhüseyin* (S.Rəhman).

b) Xəbər əsasında formalasınlar. Zaman, geniş mənəda mekan, hadisə və proses bildirən adlıq cümlələrin aparıcı hissəsi xəbərə

uyğun gəlir və bunlar xəbər əsasında formalasən adlıq cümlələr hesab olunur; məs.:

İmamyrın otağı. Axşam (C.Cabbarlı); Dadaşın evinin yanı. Axşam. Ay işığı (S.Rəhman); Axşam, ay işığı. Yenə həmin yer (S.Rəhman); Xəzər. Axşam üstü (M.Rahim).

Adlıq cümlələrin dilin inkişafının sonrakı dövrləri ilə bağlı olub, adətən, yazılı ədəbi dilde işlədirilir. Danışqdə adlıq cümlələrdən nisbətən az istifadə olunur.

Dram əsərlərin remarkalarında, kinosenarilerdə, programlarda adlıq cümlələr çox işlədirilir və bəzən kəmiyyət etibarilə başqa cümlə növlərindən irəli keçir. Şeirdə və nəşr əsərlərində də adlıq cümlələrdən istifadə olunur. Lakoniklik yaratmaq, təsviri qısa və aydın vermək üçün adlıq cümlələrin əhəmiyyəti var.

Cümənin şəxslər görə növləri baxımından adlıq cümlələr şəxssiz cümləyə uyğun gəlir.

Qeyd 1. Zahiri cəhatdən adlıq cümləyə bənzeyən “*hər sözü bir ulduz, bir şəffaf almaz*” (S.Vurğun); “*Hava sakit... Dəniz şəffaf... Sahar dil-bor...*” (S.Vurğun); “*Dünya böyük, şəhərlər çox*” (S.Vurğun); “*Zənci dalğın... Salon səssiz...*” (S.Vurğun) kimi cümlələri adlıq cümlələrdən fərqləndirmək lazımdır. Bu cümlələr, adlıq cümlələrdən fərqli olaraq, mütbəda və xəbər əsasında formalasən, lakin üslub xatirinə xəbər şəkilçiləri ixtisar edilən cüttərkibli cümlələrdür.

Qeyd 2. Qəzet, jurnal, kitab və s. adlarının, sərlövhələrin adlıq cümlə hesab edilməsi doğru deyildir. Belə olsaydı, bütün adları cümlə hesab etmək lazımlı gəldi, bu halda sözle, adla cümlə arasında farq silinərdi. Hər hansı bir ad, söz, birləşmə o zaman adlıq cümlə adlanır ki, o, fikir ifadə etmək məqsədi ilə işlədilsin, cümlə əvvəzində işlədilsin.

CÜTTƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏLƏR

Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edən cümlələrə cüttərkibli cümlələr deyilir.

İkinci dərəcəli üzvlərin işlənib-işlənməməsinə görə cüttərkibli cümlələr iki qrupa bölündür:

1. Müxtəsər cümlələr.
2. Geniş cümlələr.

Müxtəsər cümlələr

Baş üzvlərdən ibarət olan cüttərkibli cümlələr müxtəsər cümlələr adlanır. Müxtəsər cümlələr subyekti *mübtəda*, predikati isə *xəbər* şəklində (müstəqil sözlə) ifadə olunan mənətiqi kateqoriya olan hökmün dildə ifadəsindən ibarətdir; məs.:

Onlar gözlədilər (İ.Sixli); *Mən tanımuram* (Mir Cəlal).

Geniş cümlələr

Müxtəsər cümlələri təşkil edən baş üzvlər öz ətrafında ikinci dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq və zərflilik) toplamaqla geniş cümlə əmələ getirir. Tərkibindəki ikinci dərəcəli üzvə görə geniş cümlələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Yalnız təyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Dedi yım ökin onun altındadır (Y.Şirvan); *Bir yarpaq belə tar-pənmirdi. O bizim öz adamımızdır* (Ə.Abasov); *Ceyran qəşəng qızdı* (S.Qədirzadə); *Qara zurnanın qulaqbatarıcı səsi kəndi götürdü* (Ə.Abasov); *Gələn kolxoz sədri Həsən idi* (Y.Şirvan); *Oğlundan ilk dəfə belə sözləri eşidən Nəbi fərəh-ləndi* (Ə.Abasov); *Bu kitab həmin taləbənidir*.

2. Yalnız vasitəsiz tamamlığın iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Yusif dəstərxanı yüksəldirdi (Ə.Abasov); *Qaraş məni səsi düsür* (M.İbrahimov); *Sən məni hədələyirsən* (Y.Şirvan); *Həmi təzə hadisə baş verdiyini yəqin etdi* (Ə.Abasov); *Dəvəni sarvan çəkər* (Mir Cəlal).

3. Yalnız vasitəli tamamlıqların iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Göz gördüyüն ալշար (M.İbrahimov); *Mürşüdlə mən özüm danişaram* (Y.Şirvan); *Qardaşın səndən narazıdır*.

4. Yalnız tərzi-hərəkət zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.

O, yalraqcasına güldü (Ə.Abasov); *Mən belə fikirləşirdim* (İ.Sixli); *Onlar yanaşı oturdular* (Ə.Abasov); *Siz xoşbəxt yaşaya bilərsiniz* (Y.Şirvan); *Mən diqqətlə eşidirdim* (Mir Cəlal).

5. Yalnız yer zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Küçədə toz qalxdı (Ə.Abasov); *Şəhərdə gedis-gəlis azal-mışdı* (S.Qədirzadə); *Har üçü eyvana gəldi* (Ə.Abasov); *Dağların başına qar yağmışdı; Azər məktəbdə növbətçidir; Qız sonra getdi* (Mir Cəlal); *Qadınlar yavaş-yavaş darixirdilar* (Y.Şirvan); *Sən indi azadsan* (Ə.Abasov).

6. Yalnız səbəb zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümleler.
O niyə yoxdur (M.İbrahimov); *Araz xəstəliyindən gəlməmişdi* (A.Saqi).

7. Yalnız məqsəd zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümleler.
Mən oxum ağa gedirəm (Mir Cəlal); *Biz işləməyə gəlmışik*.
8. Yalnız kəmiyyət zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümleler.
Biz xeyli damşdıq: Anamı aldatmaq çox çotındır (S.Qədirzadə).
9. Yalnız zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümleler.
Biz bu şərtlə gedə bilmərik. Onlar bu şərtlə razıdırılar.
10. Yalnız qarşılıq-güzeşt zərfliyinin iştirak etdiyi cümleler.
Havanın buludlu olmasına baxmayaraq, ətraf aydın idi.
11. Bir neçə ikinci dərəcəli üzvün iştirak etdiyi geniş cümleler.
Örüşdən qayıdan mal qapılarda maləşirdi (İ.Sıxlı); *Külək pəncərəni taqqıltı ilə taybatı adı* (Ə.Abasov); *Siz camaati yaxşı başa sala bilməndin* (Ə.Abasov); *Musiqi həssas ürəkləri titrədir* (M.İbrahimov); *Heç bir cinayətkar başını məndən gizlədə bilməz* (Ə.Abasov).

12. İkinci dərəcəli üzvlərin hamısının iştirak etdiyi geniş cümleler:

Bu ikiqat zərbə onu yaman incidirdi (M.İbrahimov); *Onun bu istəyinin qarşısını hər zaman Sıranış alırdı* (Ə.Abasov); *O, nazik vəzərif çəkməsinin toz basmış boğazlarını hər iki əli ilə yuxarı dardı* (Y.Şirvan); *Gurhagur yanın dəmir peçin istisi otağı bərk qızdırı* (İ.Sıxlı); *Hacının tapşırığına görə bu facia bir sərr kimi ancaq aila üzvlərinin üzərində qalmalı idi* (Ə.Abasov).

BÜTÜV VƏ YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR

Yarımçıq cümleler

Sade cümlənin yuxarıda bəhs olunan növləri eyni zamanda bütün cümlələrdir. Məktəb qrammatikalarda "yarımçıq cümlə" adı altında, adətən, bir və ya hər iki baş üzvü "buraxılan, lakin düşünüle bilən və asanlıqla yerində işlənilə bilən" cümleler verilir. Halbuki müəyyən şəxslü təktərbəli cümlelərdə de baş üzv olan mübtədanın işlənməməsinə baxmayıraq, onu düşünmək və asanlıqla yerində işlətmək mümkündür; məs.: *Gəlirəm, oxuyursan, yazırıq, görürsünüz* və s.

Lakin bu tip cümleler heç bir dilçilik ədəbiyyatında yarımcıq cümlə hesab edilmir. Beləliklə, yarımcıq cümlelərdə bir və ya bir neçə cümlə üzvünün buraxılması adı bir sintaktik normadır. Bu vaziyət ondan irəli gəlir ki, yarımcıq cümlelər daha böyük sintaktik quruluşun tərkib hissəsi kimi işlənək, onda buraxılan bu və ya başqa cümlə üzvü həmin quruluşun başqa bir (adətən, əvvəlcini) hissəsində işlənir. Buna görə də buraxılmış bu və ya başqa üzvü bəzən yarımcıq cümlede işlətdikdə, həmin cümlelər mövcud sintaktik quruluşunu və əslubi xarakterini dəyişir; məs.:

- Hara belə, Vaqif? - Kitabxanaya; - Sən hara belə gedirsən, Vahid? - Mən kitabxanaya gedirəm.

Yarımçıq cümlelər şəhəri nitq üçün daha xarakterik olmaqla bərabər, bədii ədəbiyyatda, xüsusən dialoqlarda və qismən tasvirlərdə işlənir.

Yarımçıq cümlelərin dilimizdə işlənən ən əsas növü dialoquq qarşılıqlı replikalarından ibarət yarımcıq cümlelərdir; məs.: *Bir de görüm, Bakıdan gəlindiñən məqsədin nədir? - Təyə gəlmışəm. - Kimin toyuna? - Dostumun. - Harada işləyir, dostun? - Prokurorluqda. - Vəzifəsi nədir dostunun? - Müştəntiq* (A.Məmmədov).

Dialoqua işlənən yarımcıq cümlelərin eksəriyyətində quruluşa yarımcılıqlı yarımcıq cümlelərdə təkrar olunmayan sözlərin dialoquq əvvəlki replikalarında mövcud olmasa ilə izah olunur. Bu növ cümlelərin de əsas iki növü vardır: 1) dialoquq (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlelər; 2) cavab cümlelər.

1. Dialoquq hissələri olan cümlelərin (replikaların) tərkibi əvvəlki replikalarda söylənilən fikrin inkişafı üçün hansı sözlərin işlənməsinin vacib olması və hansı sözlərsiz keçinməyin mümkün olması ilə müəyyən olunur.

Münəvvər xanım mane oldu: - O qız tanımaz, nabələd uşaqqı, azar, qoy bir az isinişsin hələ! - Az-maz, qoy alışsın (Mir Cəlal); *Eyvaz. ...Bu nədir, ay xala, indidən saçların ağarıbdır, eyib deyil!* Gülsüm. *Eh, dünyanın dərdi-qəmindən* (C.Cəbərli); *Sonra kənd tasərrüfatı institutunun qiyabi şöbəsində oxumuşam. - İşləyə - işləyə!* (Mir Cəlal).

Mükəlimalədəki qarşılıqlı replikaların – yarımcıq cümlelərin bir növü də təkrar-sual cümleləridir. Müxtəlif üzvlərdən ibarət olan bu cümlelər yüksək emosional nitqədə dinləyən tərəfindən tekrar olunur və sual intonasiyası ilə müşayit olunur. Bir çox hallarda bu növ yarımcıq cümlelərdən sonra başqa növ (təsdiq və ya inkar bildirən) cavab yarımcıq cümlelər işlənir; məs.:

Qarı. ...Gözü düşüb xanın sana, Mənə bir xələt alsana? Xuraman. Nədir, nadir, xanın gözü? Mehriban. ...Doktor, kim olmuşdur bunun qatili? Söhbət. Qatili? Muxtar bəydir. Mehriban. Necə? Muxtar bəy? Şirin. Təqsirim nədir ki? Məryəm. Nədir? Xəyanət! (S.Vurğun); Üç başıq. Kənddə olurlar. - Üç baş? Kənddə olurlar? Yaxşı bu maaşla iki evi necə dolandırırsınız? (M.Hüseyin); Vəzir. Atayın vəfəsinə bax! Deyirlər Şapuru vəzir qoyacaq. Şiruyə. Şapuru? Şapuru? (S.Vurğun); Qubernator...kazaklar da bir az kömək etsinlər. Polismeyster. Kimə? Qubernator. Kimə? Həc kima, hər iki tərəfdə ara soyudugda onlar qızışdırınlar (C.Cabbarlı); Mahmud cavab verdi: - Bir az barit olsa, onun atasını yandırardıq. - Barıt? O məndə... (A.Makulu).

Cavab-yarımçıq cümlələrin forması, əsasən, müvafiq sualların xarakterindən asılı olur. Beləliklə, cavab-yarımçıq cümlələrin əsas üç növü mövcuddur: 1) sualda seçilən, nəzərə çarpdırılan bu və ya başqa cümlə üzvünün cavabı; 2) təsdiq və ya inkari tələb olunan sualın cavabı; 3) dirləyənə teklif olunan cavab variantlarından birini seçməyə imkan verən sualın cavabı.

1) Cümələ üzvlərindən birini seçdirmən, nəzərə çarpdıran sualın tələb etdiyi cavab-cümələ üçün xarakter cəhət ondan ibarətdir ki, bu və ya başqa söz və ya söz birləşməsindən ibarət olan cavabların sintaktik vəzifəsi sualda mənəsi nəzərə çarpdırılan sözün sintaktik vəzifəsi ilə eyni olur. Beləliklə, bu cür sual-cümələlər üçün *kim, nə, hansı, nə cür, necə, haçan, nə vaxt, haraya, harada, haradan, nə üçün, niya, nə qədər, neçə* və s. sual əvezliklərinin işlənməsi adı haldır. Başqa sözlə desək, bu cümlələr sual cümlələrinin sual əvezlikləri ilə düzələn növündən ibarətdir. Bu növ cavab-cümələlərin bu və ya başqa cümlə üzvlərinə müvafiq gəlməsinə görə aşağıdakı növləri vardır:

a) mübtədədən ibarət olanlar: - Gedənlər dənizdə qərq olsalar, kim cavab verəcək?.. - Özləri (M.Hüseyin); Bunu kim kəsib? - Özüm. Tumurcuqlarını kim yoluub? - Mən. - Babama kim dərs verib? - Həc kəs. Uşaqlar, - dedi, - bunun içində nə var? Uşaqlar cavab verdilər: - Çöp (Mir Cəlal).

b) xəbərdən ibarət olanlar: - Bu kimdir? - Gəldiyevdir. - Əhmədov haradadır? - İclasdadır; - Eviniz hayandadır? - Buradadır! - Hansıdır? - Odur! (Mir Cəlal); Qoca. Eldar hansınızdır? Eldar. Mənəm, ay əmi (S.Vurğun); Qubernator. Polkovnik, bu nədir? Polismeyster. Qiymadır, general həzrətləri (C.Cabbarlı).

c) tamamlıqdan ibarət olanlar: - Bağışlayın, kimi görmək istəyirsiniz? - Direktor. Gəldiyev bir də soruşdu: - Nə istəyirsiniz? Uşaq dedi: - Anam. - Ali baba nəyi bilər? - Ağacları, gülləri (Mir Cəlal); - Kima satursan orda? - Müştəriyə. - Bəs nədən qorxursan? - Xortandan (Mir Cəlal); Bu gün sən lap fantan eləyirsən, serjant. - Nədə? - Nəticə çıxarmaqda (H.Seyidbəyli); Nə ilə gəldin? - Motosikletli (İ.Əfəndiyev).

ç) təyindən ibarət olanlar: - O oğlan gəlməşdi axı! - Hansı oğlan? - -Şuşaltı. - Hansı Şuşalı? - Biri var ey, direktor qovan (Mir Cəlal); - Sənin neçə qardaşın var? - Bir (H.Seyidbəyli).

d) zərfliyindən ibarət olanlar:

- Məhbusları necə qaçırdıcaqsınız? - Piyada. - Şeyləri necə daşıyağıq? - Faytonla (M.Hüseyin); - Bəs sən haradə qaldın? - Evimizdə (A.Makulu); - Bunu havaxt almısınız? - İl in əvvəlində, Tərlanov təccübələr baxdı: - Mənə çox sağ ol niyə deyirsən? - Xahişimi rədd etmədiyiniz üçün (H.Seyidbəyli); - Hərə belə? - deyə Həsən kişi təccübələr soruşdu. - Tərəzinin gözlərini düzəltməyə, - deyə Süleyman cavab verdi (C.Gözelov); - Bəs indiyacən nə qədər uğymışsınız? - Hələ azdır, cəmi 70 ton.

e) bir neçə üzvdən ibarət olanlar:

- Necədir? - Yaxşı tələbədir, fəaldır. - Kimdir onlar? - Anam, bacım, yoldaşım, bir uşaq (Mir Cəlal); Keç fasillər qova-qova; De harda xoş olur hava? - Mavi göllər qıraqında (İ.Səfərli).

2) Cavab-cümələrinin mühüm bir qismı sual intonasiyası və sual adatı -*mi* (-*mi*, -*mu*, -*mü*) ilə düzələn sual cümlələrində haqqında soruşulanın təsdiqini və yaxud inkarnı bildirir:

- Yanında bir kişi də var idи, görmədin? - Yox, görmədim. - Düzdür bu? - Düzdür! - Həc nə yoxdur? - Yoxdur, xeyr (Mir Cəlal); - Mənim qızım institutda oxuyur, ikinci sinifda. - Səttarzadə Rübabəni? - Bəli, Rübabə! (Mir Cəlal); - Bircə yerdə işləyirsiniz? - Bircə yerdə. - Sən bundan ötrü gəlmisin? - B undan ötrü (İ.Əfəndiyev).

Cavab-yarımçıq cümlələrdən bəzən monoloqda da istifadə olunur. Yüksək hiss-heyecan ifadə edən bu cümlələr müxtəlif üzvlərdən ibarət olur; məs.:

Qubernator. ...Siz bilən, mədənlərdəki bu şuluqlığın əsil səbəbi nədir, əsil şulq salan kimdir? Eyvaz Əsriyan, Dəmirçiyən, Nalbandyan, Hamisi yan... yan... daha hər şeyi man açıb deyə bilmə-

rəm... *Ey vəz... ...göydən od yağır, yerdən qan axır, o odun içində-kilər kimlərdir, qorunaklı heç bir şeyi olmayan ac, yoxsul kütłə var-yoxunu iki patrona verib atur; lakin kimə? Qardaş-qardaş. Nə üçün? Kimin üçün? Sizin üçün, sizin mədənlərinizi, sizin evlərinizi qorumaq üçün. Bu saat öz yumşaq yatağında şirin-şirin yatan Ağamyanlar və bu saat general-qubernatorun evində qumar oynayan Salamovlar üçün* (C.Cabbarlı); *Bu hekayədə, zahirən, o qədər də göyçək olmayan bir gənc, ilk zamanlar onu sevməyən gözlər bıqız qəlbini fəth edir. Nə ilə? Öz təmiz ürəyi və namuslu əməyi!..* (A.Seyfəddin); *Məsolən, götürək nefti, harada çıxır? Bakıda. Duzu haradan alda edirik? Naxçıvan dağlarından və duz göllərindən* (Ə.Sadiq).

Müstəqil işlənən xəbərsiz yarımcıq cümlələr. Yarımçıq cümlələrin bir qrupu, xüsusən xəbərsiz yarımcıq cümlələr danişqıda, həyəcanlı nitqde və bədii təsvir dilində işlənir. Bu növ yarımcıq cümlələri iki əsas qrupa bölmək olar: 1. Həyəcanlı nitqde müxtəlif məna ifadə edən xəbərlərin işlənmədiyi yarımcıq cümlələr. 2. Danişqıda və bədii təsvir dilində nitq ifadə edən fellərin işlənmədiyi yarımcıq cümlələr (vasitəsiz nitq).

1. Həyəcanlı nitqde müxtəlif məna (mövcud olma, qalma, tələb etmə, dinamik hərəkət və s.) ifadə edən xəbərlərin işlənmədiyi yarımcıq cümlələrde bəzən mübtəda da iştirak etməyə bilər; beləliklə, bu növ yarımcıq cümlələr mübtəda və tamamlıqdan, mübtəda və zərflikdən, tamamlıq və zərflikdən ibarət olur; məs.:

Yoldaş tamada, mənə bir söz! (A.Məmmədov); *—Dinc otur-mayıb, ay arvard, nə bir iş görüb? Yol kəsib, adam öldürüb, qaçqlara qoşulub? Kimin toyuğuna daş atub? Öz kasibkarlığına gedən adadı da! Öz tükünün üstündə?* (Mir Cəlal); *Qızım, buraya!.. — Pro-fessor əlini qaldırdı* (S.Rəhimov); *— Müqəssiri bayira! — Meh-manın aydın səsi otağı doldurdu* (S.Rəhimov); *— Üzdə razılıq vermiş, ürəyində isə baxarıq demişdi: görək, kim kimi! Mənə də Şahmar deyərlər* (A.Məmmədov).

2. Vasisəsiz nitqde xəbərin və bəzən başqa cümlə üzvlərinin işlənməməsinə görə əməle gelən yarımcıq cümlələr; məs.:

Salman: *— Hansı jurnalı istayırsınız, bu dəqiqa gətirsinsizlər. Zəhra: — Biy, başıma xeyir, Məmmədəli, nə oldu? Ay qız, ona su ver!* (A.Məmmədov); *O eybacar bir şeyə baxırmış kimi ikrəhla: — Bəli də, alim oldun, bircə ayyaşlığın qalmışdı. Mən buna heç vaxt*

dözə bilmərəm.

(A.Məmmədov). *Xəncəri yerə çırparaq: — Yox, yox, yox! Əcəba, mən özümü öldürməklə zalimlərin ürəyimi yanacaq?* *Yox, Əsla!.. Axırıncı gücünü yığış qanlı göz yaşları ara-sından: — Sitarə! Bivəfa olma! Əhdə vəfa et! Məni yandırma! Gəl, gəl, ey həyatının zörəyi-şədədədarı. Gəl! Gəl!..* (C.Cabbarlı); *Sitarə onun sözünü kəsib: — Mənsur! Günahkaram! Mənə rəhm et!* *Məni yandırma!..* (C.Cabbarlı).

FELİ TƏRKİBLİ SADƏ GENİŞ CÜMLƏLƏR

Müsəir dilimizdə formaca sade cümlə qəlibində olan, lakin məzmun etibarilə mürekkebələşən cümlələr də vardır. Məzmunca mürekkebleşən cümlələrə mürekkeb cümləye çevriləmə demək deyil; həmin sadə cümlələrin içərisində xüsusişmələrin, həmcins üzvlərin və feli tərkiblərin işlənməsi sayasında onlar *formə və məzmunca genişlənir, dolğunlaşır, bir növ, ağırlaşır*. Biz həmin bu genişlənməni, dolğunlaşmış ağırlaşmasını nəzərdə tuturuq. Xüsusişmələr və həmcins üzvlər barədə əvvəllərdə dərsliyin müvafiq bölmələrində danışılmışdır. Bu bölmədə isə feli tərkibli sadə geniş cümlələrdən bəhs ediləcəkdir (nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusişmələrdə də feli tərkiblər var). Feli tərkiblər fikir ifadə etmək cəhətdən bəzən budaq cümlə ilə adekvat olur.

Feli tərkiblər dedikdə feli bağlama, feli sıfət və feli isim (məsədər) tərkibləri nəzərdə tutulur. İçərisində feli tərkiblər olan sadə cümlələr sadə geniş cümlənin ən mürekkeb quruluşu hesab edilir. Bunlar məzmun etibarilə mürekkeb cümlələrə çox yaxınlaşır, lakin formasına görə sadə cümlənin müxtəlif formalarından biri kimi özünü göstərir.

Feli tərkibli sadə cümlələrə aid aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik:

Xanpəri tarlanın başına çatanda gün bir cida boyu qalxmışdı (Ə.Vəliyev); *Kənd içində qopan gurlutuya müəllimlərlə birlikdə məktəb uşaqları da töküllüb gəlməmişdilər* (Əbülhəsən); *Sürtüla-sürtüla hamarlaşmış hündür skamyaya onun qıçlarını keyitmışdı* (Əbülhəsən); *Çənli-dumanlı axşam Nəcəfin kefini daha da pozduğu halda, nədənsə, Şirzadın ürəyini xoş hissələrlə doldururdu* (M.Ibrahimov); *Bu ailədə qəlb sindirməğin, söz qaytarmağın müşkül iş olduğunu yaxşı dərk elə-mişdim* (B.Bayramov); *Pərşən onların bir anlığa da olsa tək qalmaq istədiklərini hiss etdi* (M.Ibrahimov).

Feli tərkiblərin aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edile bilər:

1. Feli tərkiblərin qurulmasında feli bağlamalar, feli sıfətlər və feli isimlər esas rola malikdir.

2. Feli tərkiblər on azı bir sözün feli bağlama, feli sıfət və feli isimlər birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

3. Tərkibin əmələ gəlməsində iştirak edən sözlər feli bağlamadan, feli sıfət və feli isimden qabaq işlənib, onurlar qrammatik əlaqəyə girir və onların obyekti, subyekti, zamanı, yeri, tərz, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi və s. kimi mənalar ifadə edir.

4. Feli tərkiblər söz birləşməsinin növleri kimi sade cümlələre daxil olur; yeni onlar sade cümlənin tərkib hissəsi olurlar.

5. Bir feli tərkibə başqa feli tərkiblər və digər söz birləşmələri daxil ola bilir və eksinə.

6. Feli tərkiblər sade cümlə daxilində ya müstəqil sintaktik vəzifələrdə (mübtəda, təyin, tamamlıq, zərflik), ya da söz birləşməsinin bir komponenti şəkildə işlənirlər.

7. Feli tərkiblərdə statik bir hərəkət məzmunu özünü göstərir, bununla da o, sade cümlədəki (eyni zamanda budaq cümlədəki) dinamik hərəkətdən fərqlənir.

8. Feli tərkibili sade cümlələr bir çox tabeli mürekkeb cümlələrin sintaktik sinonimi kimi işlənir.

9. Feli tərkibin növleri onları təşkil edən feli bağlama, feli sıfət və feli isimlərin növleri ilə müəyyənlenir. Beləliklə, üç növ feli tərkib var: 1) feli bağlama tərkibləri, 2) feli sıfət tərkibləri və 3) feli isim (məsələ) tərkibləri.

İki sözdən təşkil olunan tərkib – tərkibin ən sada formasıdır. Məsələn, “Kərim deyəndə”, “sən yazdırın” kimi birləşmələr tərkibin bünövrəsi hesab olunur. Bu tərkiblər bir isim və bir feli bağlamadan, bir əvəzlik və bir feli sıfətdən təşkil olunmuşdur (Subyekti olmayan tərkiblər öz daxili üzvləri ilə təşkil olunur. Onlarda da tərkib olmaq üçün on azı iki söz olmalıdır). Infinit formalar olduqları üçün feli bağlama və feli sıfətlərdə (eləcə də məsələrdə) predikativlik yoxdur. Deməli, tərkiblərdə ifadə olunan hərəkətlərlə onların işgörənləri (subyektləri) arasında mübtəda-xəber münasibəti ola bilmez. Onlarda söz birləşməsinə məxsus olan iş və işgörən arasında əlaqə mövcuddur ki, bu da dinamik xarakter daşıır. “Kərim dedi”, “sən yazdın” formalarında isə dinamiklik mövcuddur, onlarda mübtəda-xəber münasibəti var, birləşmə finit fellər sayesində predikativ səciyyə daşıır. Yuxarıda dediyimiz “Kərim deyəndə”, “sən yaz-

dırın” kimi tərkibləri ikinci dərəcəli üzvlər hesabına genişləndirmək olar: *Kərim mənə deyəndə*; *Kərim bu sözü mənə deyəndə*; *Kərim bu sözü dünən mənə deyəndə*; *sən mənə yazdırın*; *sən mənə döñə-döñə yazdırın* (məktublarda...). Çünkü felin təbəedicidə xarakteri onun törəmələrində də – feli bağlama, feli sıfət və məsələlərde də vardır. Buna görə də tərkibi genişləndirən hemin sözlər idarə və yanışma əlaqələri ilə feli bağlamadan və feli sıfətdən asılı olur, onun daxili üzvləri kimi tərkibin zamanını, yerini, tərzini, məqsədini, səbəbini, kəmiyyətini, obyekti və s. ifadə edir. “Sən yazdırın” birləşməsində uzlaşma əlaqəsi də özünü göstərir ki, bu da söz birləşməsində olan uzlaşmadır (yəni mənsubiyət birləşməsində olan uzlaşmadır). Bu da cümlədəki uzlaşmadan təmənəsi ilə seçilir. Bu birləşmənin “sənin yazdırın” variantı da işlənir ki, burada ikitərəfli sintaktik əlaqə özünü daha aydın göstərir. İkinci tərəf birinci ilə uzlaşma, birinci tərəf ikinci tərəfə idarə olunur. “Kərim deyəndə” birləşməsinin müasir vəziyyəti haqqında eyni fikri demek olmaz. Lakin türk dillərinin faktları göstərir ki, bu birləşmələr də tarixən mənsubiyət quruluşunda olmuşdur. Zaman keçidkəc Azərbaycan dilində hemin qurulus dayışmış, birləşmədə cilalanma getmiş, subyektdə iyiyəlik hali, feli bağlamada isə mənsubiyət şəkilçilərinin izləri belə qalmamış (qıpçaq dillərində bu xüsusiyyət indi de var), bəzi dilçilərin dediyi kimi, “subyekt aktivləşmişdir”. “Sən deyəndə”, “Kərim deyəndə” birləşmələrində indi bildiyimiz sintaktik əlaqələri (uzlaşma, idarə, yanışma) axtarmaq netice verməz, çünki indiki əlaqə possessiv (mənsubiyət) quruluşdan nominativ quruluşa keçid mərhələsindədir. Bunlara hələlik tərkibin bünövrəsi kimi, bir isimlə (yaxud əvezliklə) feli bağlamının əlaqələnməsi (iş və işgörənin əlaqələnməsi) kimi baxmaq olar. Mümkündür ki, söz birləşmələrində özünü göstəren bu əlaqə “iş – iş görən əlaqəsi” adlandırılın.

Gələcəkdə belə tərkiblərin cümləyə (budaq cümləyə) çevrilmək imkanı özünü bürüza verməkdədir. Azərbaycan dilinin Kərkük dialektində və türkmən dilində bəzi feli bağlama tərkiblərinin sonunda şəxs sonluğunu şəkilçiləri işlənir, beləliklə, uzlaşma əlaqəsi meydana çıxır, işgörənlə iş arasında mübtəda – xəber münasibəti əmələ gəlir:

Kərkük dialektində:

Mən galəndəm, sən galəndəv, biz galəndək, siz galəndəvüz (“Советская тюркология” jurnalı, 1971, №4, səh.14. Akad. M.Ş.Şirəliyevin məqaləsindən).

Türkmen dilinde:

Men qelyəncəm, sen şu yerde otur.

Men xesadan berilən meseleleri çıxaryanın, men qelyərəm.
Men şexar yetmənkəm. Durdu önnimden çıxdı. Men üçüncü klasda okayarkam, şu mügallim bizi okadardı (Türkmen dili dörsliklərindən götürdüyümüz bu misalları Azərbaycan əlifbası ilə verdik).

Bələ dil faktları göstərir ki, bunların sayı gələcəkde də arta bılər. Türk dillərinin tarixində bize məlumdur ki, şərt tərkiblərində də keçmişdə şəxs sonluqları olmamışdır (yəni uzlaşma olmamışdır). İndi xəbəri şərt şəklü ilə ifadə olunan şərt konstruksiyası budaq cümlələr içerisinde şərt budaq cümləsi kimi öyrənilir. Bütün bu faktlar göstərir ki, tərkiblər yuxarıda dediyimiz inkişaf meyli həqiqətən vardır.

Dildə ehtiyac olmadan heç bir şey yaranır. Feli sıfətin, feli bağlama və məsədən yaranması da insanların ehtiyacıdan doğmuşdur. İki cümlənin bir cümle halında birləşdirib, daha yığcam şəkildə ifadə etmək ehtiyacı feli tərkibləri yaratmışdır. Birleşen cümlələrdən biri transformasiyaya uğrayaraq, ya feli sıfət, ya feli bağlama və ya da məsədən tərkiblərinə çevrilir. Bələ tərkiblər şəklinə düşmüş konstruksiyaları dilçilərdən transform adlandıranlar da var.

Dilçi alimlərin az bir qismi ayrıca subyekti olan tərkibləri budaq cümlə, onların daxil olduğu cümlələri isə tabeli mürəkkəb cümlə adlandırı (Lakin bu fikirlə razılışmaq olmaz, çünki hemin tərkiblər predikativ vahid ola bilmir). Bu fikri səbūta yetirmək çətin və əsəssiz olduğunu üçün getdiğən onun tərefədarları azalır. Feli tərkiblər ekşər hallarda sadə geniş cümlənin tərkib hissəsi kimi izah edilir. Sadə cümlədə feli tərkiblər ayrıca subyektdə malik olub-olmamasına görə özünü iki şəkilde göstərir: 1) özünün işgöronü (subyekti) olan tərkiblər; 2) özünün ayrıca işgöronü olmayıb, cümlənin yerde qalan parçası ilə ortaqlı subyekti olan tərkiblər.

1. Ayrıca subyektin işlənməsi ən çox feli bağlama tərkiblərinə məxsus haldır; lakin feli tərkiblərin bütün növlərini əhatə edir.

Misallar: *Meşinov əllərini meşin paltosunun ciblərindən çıxarmadan müfəttişə tərəf döndü* (S.Rəhimov); *Katib azman arzulu xəyalın içində xoşbəxtcəsinə üzərkən bir ayaq səsi goldı* (S.Rəhimov); *Dairə milis rəisi telefon dastyzını yerə qoyduqda Kamal içəri girdi. Qoca gözətçi qayıdanda artıq onlar yox idi* (M.Qocayev).

Feli sıfət tərkiblərinin bəzilərinin ayrıca subyekti olur; məs.:

Sən yanan məktubu almışsam; Hələ də hirsı soyumamış traktorcu slını havada yellədi... (M.İbrahimov); *Kamil bu sözlərə əhəmiyyət vermədiyi üçün Ələsman da qışqırı* (Əbülhəsən); *Şərəf sözünü qurtaran kimi Rüstəm kişi irali galib onu qucaqladı* (M.İbrahimov).

Məsədən tərkiblərinin adətən ayrıca subyekti olmur. Lakin ilə qoşmasi qəbul etmiş məsədən tərkibinin öz subyekti işlənə bilir; məs.:

Xoruz banlamaqla səhər açılmaz (Atalar sözü); *Bir gül açılmaqla bahar olmaz* (Atalar sözü); *Rüstəm kişi Salmanı müavin qoymağla onun qabiliyyəti – bacarığı artmayacaq* (M.İbrahimov).

2. Ortaq subyektlə tərkiblər bütün feli tərkibli sadə cümlələrdə işlənir, yəni cümlənin işgöronü ilə tərkibin işgöronü ortaqlı olur.

a) feli bağlama tərkibli sadə cümlələrdə:

Hırslanmış traktoru Rüstəm kişiyə cavab vermədən Qızıyetərə bozardı (M.İbrahimov); *Bəzəi kələ-kötür ifadələri belə fikir və məna ilə dolu olduğundan qulaqlara xoş gəlmirdi* (M.İbrahimov).

b) feli sıfət tərkibli sadə cümlələrdə:

Səməndər şəkərdən götürdüyü kitabı yara qoydu (M.Hüseyn); *Yasti Salman Pərşandan aldığı cavabı hələ söz hesab eləmirdi* (M.İbrahimov); *Kosa otağa girən kimi dolu bankəni stolun üstünlə qoyub, süpürgəni götürdü* (S.Rəhimov); *Hər gün axşama kimi burada oturanlar da indi gəlməmişdilər* (B.Bayramov).

c) feli isim tərkibli sadə cümlələrdə:

Tahir ustadan xoş söz eşitmək, gülər üz görmək ümidi lə geri döndü (M.Hüseyn); *Muzdurun bu sözlərini xatırlamaq Qumrunun üzəyini dol-durdur* (Ə.Əbülhəsən); *Katib Əbiş indi də kassadakı sənədləri aradan çıxarmaq haqqında fikirləşir, bunun üçün yollar arayırıldı* (S.Rəhimov).

FELİ TƏRKİBLƏRİN NÖVLƏRİ

1. Feli bağlama tərkibləri. Feli bağlama tərkiblərinin növləri feli bağlamaların müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Feli bağlamaların növləri isə onları düzəldən şəkilçilərin növündən asılıdır.

1) -anda, -əndə şəkilçili feli bağlamalarla düzələn tərkiblər. *Rüstəm kişi geri dönəndə traktoru yənə əvvəlki yerində gördü* (M.İbrahimov); *Darvaza döyünləndə Nuşu gələnin Bünyad olduğunu zənn etdi* (Ə.Əbülhəsən).

2) -*kən*, -*ikən* şəkilçili (əslində şəkilçiləşmiş ədat ilə düzələn) feli bağlama vasitəsilə qurulan tərkiblər. -*kən*, -*ikən* morfemi adətən zaman şəkilçili, bəzən də forma şəkilçili fellərə artırılır.

Ferma müdürü söhbəti ortaya gələrkən Kələntər əlini qovluğa atdı (M.İbrahimov); Qonaq bu sözləri eşidərək təcəccübə başını yellidi; Kamran yaxınlığın Qumru gülə-gülə sağ əlini ona uzatdı (Ə.Əbülləhesən); Molla galmişkan kiçik qızın da köbinini kasdırıq (Atalar sözü).

3) -*dıqda*, -*dıkda*, -*duqda*, -*dükda* şəkilçili feli bağlamaların emələ getirdikləri tərkiblər:

Kitabların birini götürüb o birini qoydu, heç birini oxumağa qərarı gəlmədikdə skafdan ayrıldı (M.İbrahimov); Anasını belə qəmğin, pərişan gördükdə qızın qəlbini yenə də ötən acı xatırılardı didib parçalamağa başladı (B.Bayramov); Adamların çekədan göldiyini eşitdikdə qız özünü itirdi (M.Qocayev).

4) -*madan*, -*mədən* şəkilçili feli bağlamaların emələ getirdiyi tərkiblər:

Aslanın sözünün axarını gözləmədən, Kələntər tez-tələsik razılaşdı (M.İbrahimov); Kamal geri baxmadan yoluna davam etdi (Ə.Əbülləhesən); Qarının təkidinə əhəmiyyət vermədən keçib bağla-maya yaxın stulda ayləşdi (B.Bayramov).

5) -*ma*, -*ma+*-*mis*, -*miş* şəkilçisinin düzəltdiyi feli bağlamaların emələ getirdiyi tərkiblər:

Hələ nahiyyə rəhbərliyi dəyişilməmiş Qumru onun əleyhinə çalışır (Ə.Əbülləhesən); Nə vaxta qədər sübh tezdən xeyir-şər el-məməş onun səsini eşidəcəyik? (B.Bayramov); Bir stansiya danışma-mış o birini qoşdu, müxtəlif gurultular bir-birinə qarışdı (M.İbrahimov); Meşinov bu zaman özünə o qədər güc verərdi ki, iki-iç dəqiqə danışmamış boğulmağa başlardı (S.Rəhimov).

6. -*diqca*, -*dıkca*, -*duqca*, -*dükca* şəkilçili feli bağlamaların yarat-dığı tərkiblər:

Hər dəfə zəng çalındıqca, qapı səsləndikcə ürəyi cavan həvəsilə tərəpənirdi (B.Bayramov); Yaraşılıq ağ samovarın gözü qaraldıqca piqqiltisi kəsildərək yavaşımaqda idi (M.İbrahimov); Günlər ötdükca kassadakı kağızlar zəhərlili ilanə dönüb onu çalırdı (S.Rəhimov).

7) -*inca*, -*incə*, -*unca*, -*üncə* şəkilçili feli bağlamaların emələ getirdiyi tərkiblər:

Fikirlər, düşüncələr ara verincə bu qaranlıq sədrədə vahimə oya-dırdı (S.Rəhimov); Qaraş bu mənzərəni görünçə ogünkü hadisəni

xatırladı (M.İbrahimov); Cavan uzaqlaşınca muzdur Süsənin əlim-yandı gəldiyini gördü (Ə.Əbülləhesən).

8) -*caq*, -*cök* şəkilçili feli bağlamaların düzəltdiyi tərkiblər:

Yarməmməd yanında sədri görçək özünü itirdi (M.İbrahimov); Babacan Kamalı görçək özünü binanın arxasına verdi (Ə.Əbülləhesən); Qadın milis serjantını görçək ayaq saxladı... (B.Bayramov).

9) -*ali*, -*əli* şəkilçili feli bağlamaların emələ getirdiyi tərkiblər.

Kosani rədd edəli, xəstənin başı doğrudan da möhkəm ağrıyr, otaq başına dolanırdı (S.Rəhimov); Lələ bu sözü deyəli, qız rahatlılığı itirib, yalnız cinayət haqqında fikirləşirdi (B.Bayramov); İnayət gedəli, qız bir dəfə da başa gəlməmişdi (B.Bayramov).

10) Təkrarlanan -*a*, -*ə* şəkilçili feli bağlamaların düzəltdiyi tərkiblər:

Zamanov sədrədən damışa-damışa əsəbiləşir, hərdən əlini stola çırpırdı (S.Rəhimov); Bünyad vagonun pəncərəsindən ətrafa baxa-baxa dərin düşüncələrə dalmışdı (Ə.Əbülləhesən); Gənc arxitektor ibti-dası qoyulan yeni prospektin başından başladı, üzü Alatavaya doğru addimlaya-addimlaya hər yerə tamaşa elədi (B.Bayramov).

11) Felin müzare zamanının təsdiq və inkarı şəklində təkrarla-naraq yaranan feli bağlamaların emələ getirdiyi tərkiblər:

Katib otağa girər-girməz gözü kündədə durmuş kassaya sataşdı (S.Rəhimov); Hidayət qapını açar-açmaz Sənubərlə qarşılaşdı (B.Bayramov); Biz stansiyaya çatar-çatmaz qatar yola düşdü.

12) -*maqdansa*, -*məkdənsə* şəkilçili feli bağlamaların yaratdığı tərkiblər:

Bela dil-dil ötməkdənsə, gücünü sahədə göstərəsən gərək (M.İbrahimov); Tutuşqu kimi başqlarını taqlid etməkdənsə, oturub bir iş görmək dəha yaxşı olardı (B.Bayramov); Burada millət-millət deyib bağırmagdansa, millət üçün, onun geləcəyi üçün əməli iş görmək lazımdır (M.Qocayev).

13) -*diqndən*, -*diyindən*, -*duğundan*, -*düyündən* şəkilçili (başqa mənşəbiyyət şəkilçiləri ilə də ola bilər) feli bağlamaların yaratdığı tərkiblər:

Babacanın məzəmməti bir az yerli və haqlı olduğundan Qumru yenə pərt oldu (Ə.Əbülləhesən); Əlindəki işi qurtardığından yeməyi də özü hazırlamaq istədi (M.İbrahimov); Bu gün zəng çalınmadığından sədr də vaxtı səhv salmışdı (S.Rəhimov); Ciyələk Əmirxan gözəldiyin-dən qapının ağzında qoca qarını görəndə qanı qaralı (B.Bayramov).

14) -andan, -əndən şəkilçili feli bağlamanın yaratdığı tərkiblər: *Mührəbə qurtarandan birinci dəfə idı ki, belə hala qarşılaştırdı* (M.İbrahimov); *Mədəd Tapdıqov onu kəndə göndərəndən hələ də qayitmamışdı* (S.Rəhimov); *Sən gedəndən uşaq ağlıyır*.

15) -araq, -ərək şəkilçili feli bağlamanın düzəldiyi tərkiblər:

O, adəti xilafına olaraq, dinnəzəcə aralantı, koridora çıxı (B.Bayramov); *Kimin nə dediyindən asılı olmayaraq, öz əsərlərinin taleyini düşünməyən sənətkarın əleyhinəyam* (B.Bayramov); *O, zoortexnikin dava-dərmanla fermaya yola düşmiş olduğunu eşidək rahat oldu* (M.İbrahimov); *Bünyad bir az sakitləşərək, Azada məktub yazmaq üçün stola yaxınlaşanda paketin üstünə damcı damdığını gördü* (Ə.Əbülhəsən).

16) -ib, -ib-, -ub, -üb şəkilçili feli bağlamanın yaratdığı tərkiblər:

Məşədi Tağı qəsəbənin ən varlı tacarı olub, yeganə övladı Südbəni fars və firəng dillərində oxudaraq yüksək təhsilə çatdırılmışdı (İ.Əfəndiyev); *Rəssam heyət və həyəcan içində dayanıb, bu müsiqini dinləyirdi* (İ.Əfəndiyev).

2. **Feli sıfət tərkibləri.** Feli sıfət tərkibləri də sadə cümləni genişləndirən vasitələrdən birləşdir. Feli sıfət tərkiblərinin növləri feli sıfətin növlərinən asılıdır; çünkü feli sıfətdən qabaq işlənilib, onunla tabelilik əlaqəsi saxlayan sözler feli sıfət tərkibini əmələ gətirirlər. Feli sıfət tərkibinin əsas sözü feli sıfətdır. Dilimizdə aşağıdakı feli sıfət tərkibləri işlənilən və müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsi daşıyır:

1) -an, -ən şəkilçili feli sıfətin düzəldiyi tərkiblər:

Lampaların solğun şüaları göy rənglə işlənən divarlarda kölgə kimi gəzirdi (S.Rəhimov); *Anasından bu sözü eşidən Pərşən o biri otağa keçdi* (M.İbrahimov); *İnayət qarşidan gələnlərə ötəri bir nəzər saldı...* (B.Bayramov); *Rüstəm kişinin bir zəif damarı da var idı ki, ona yalıqlananları, yanında quyrıq bulayanları yaxşı adam hesab edirdi* (M.İbrahimov).

Belə feli sıfət tərkiblərinin sonuna qoşma da qoşula bilir:

Qumru dağlardan gəzünü çəkən kimi Böyük düzdə bir topa adam gördü (Ə.Əbülhəsən); *İş vaxtı çatan kimi Həmişəyevin xırıltılı səsi yenə Hidayətin qulağına gəldi* (B.Bayramov); *Kamal bildirdi ki, qanunu pozanlar qarşı qəti tədbir görülməlidir* (Ə.Əbülhəsən).

2) -mış, -miş, -muş, -müs şəkilçili feli sıfətlərinin düzəldiyi tərkiblər:

Taybatay açılmış pəncərədən qarşı binadaki otaq aydın görüñürdü (S.Rəhimov); *Ziyarətgahə səri bir-birinin ətəyindən tutmuş*

böyük bir şıl-şikəst dəstəsi gəlirdi (Ə.Əbülhəsən); ...*Bir hökm şəklinde deyilmış sözlər Şirzadın da kefini pozdu* (M.İbrahimov).

Belə tərkiblərin qoşma ilə işlənen hallarına da rast gəlmək olur:

...*Pərşən ani olaraq Şirzadı süzdü və nədənsə pərt olmuş kimi tez Salmana təraf döndü* (M.İbrahimov).

3) -diq, -dik, -duq, -dük və monsubiyyət şəkilçisi ilə düzələn feli sıfətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Qızın sözləri Səkinənin adı iplərdən vurdugu yaraşlısı naxısları xatırladırdı (M.İbrahimov); *Əlbəndə o geniş mənzil içərisində olduğum müddədə xeyli sıxımızı, boğmuşdu məni* (B.Bayramov); *Hesabdar Cüməzadə min bir hiylə ilə yiğdiqlarını restoranlarda xarclayırdı* (S.Rəhimov).

Belə tərkiblərin sonuna müəyyən qoşmalar da qoşular: *Lakin masələ Səkinənin düşündüyü kimi olmadı* (M.İbrahimov); *Rüxsarə hələ də yariyüxulu vəziyyətdə uzanıb sahər görüdükləri baradə düşüncələrə daldı* (S.Rəhimov); *Bünyad Babacanın evinə getmək istəmədiyinə görə Muzdur onu bir kolxoçuya qonaq verdi...* (Ə.Əbülhəsən); *Hidayət çığırtısına cavab almadığı üçün irəli gedib otşa boylandı* (B.Bayramov); *Axi Rüxsarə telefonda bu qədər səslər eşitdiyi halda, heç birinin adını bilmək və eşitmək istəmirdi* (S.Rəhimov) və s.

4) -acaq, -əcək şəkilçili feli sıfətin əmələ gətirdiyi tərkiblər:

İndi də oturub, Azəritiqaqdən göndəriləcək təftiş komisyonunu gözləyirdi (S.Rəhimov); *Babacan Bakıya gedəcək qatara bilet aldı və geri qayıldı* (Ə.Əbülhəsən); *Bir az sonra qazılacaq quyunun planı hələ də hazır deyildi* (M.Hüseyn); *Usta, Tahirin yaxşı nefiçi olacağına inanırdı...* (M.Hüseyn).

Bu cür tərkiblərin sonuna qoşma da əlavə olunur:

Maya ilk dəfə qayınanasi ilə necə görüşəcəyi haqqında fikir-ləsirdi (M.İbrahimov).

Aşağıdakı misalda belə feli sıfət tərkibi təyini söz birləşməsinin birinci terəfi kimi işlənmişdir:

Bünyad Babacanı görüşəcəyi ümidi ilə geri döndü (Ə.Əbülhəsən).

5) -ar, -ər və -ir, -ir, -ur, -ür şəkilçili feli sıfətin əmələ gətirdiyi tərkiblərə az da olsa da rast gəlmək olur:

Onun həmişə gülər gözlərində kədər görəndə təaccübündən bilmədi ki, neyələsin (M.İbrahimov); *O, qızın üzündə anasına oxşar cizgilər arasa da, tapa bilmədi* (B.Bayramov).

Belə tərkibin qoşma ilə işləndiyinə də rast gəlirik:

*Nəcəf nağıl söylər kimi pəmbiqiyigan maşın haqqında şirin-şirin
danışdı (M.İbrahimov); Bir-birinə torlamadan baxar kimi həsratla
tamaşa edib, aram-aram çəkilib yox olardılar (B.Bayramov).*

Bu tipli tərkibin -r, -ir, -ur, -ür şəkilçisi ilə işlənən variantına
aşağıdakı misalları göstərə bilərik:

*Əsgər döniş qoşa əlli çirtq vurdı, klub sahnəsində süzür kimi süzdü
(S.Rəhimov); Hami toya gedir kimi yaxşı geyinmişdi (M.İbrahimov).*

6) -ası, -əsi şəkilçili feli sıfətin düzəltdiyi tərkiblər:

*Qarşın artıq eva gedəsi hali yox idi (M.İbrahimov); Bacıxanı-
nın indi ona açası çox sirri vardi (B.Bayramov).*

7) -məli, -məli şəkilçili feli sıfətin əmələ getirdiyi tərkiblər:

*Bəlkə, mənə deməli bir sözünüz var? (S.Rəhimov); Hidayət üçün
bundan artıq düşünməli bir şey qalmamışdı (B.Bayramov).*

3. Feli isim (məsder) tərkibləri. Feli isim (məsder) tərkiblərinin
tipləri feli bağlama və feli sıfət tərkibləri qədər zəngin deyildir. Bu
tərkiblərin iki forması özünü göstərir.

1) -maq, -mək şəkilçili feli isimlərin (məsderlərin) əmələ getir-
diyi tərkiblər:

*Hər yerde ata ilə oğulun ixtilafına qarışmaq, iki sevgilinin arasına
girib, onları barışdırmaq, or ilə arvadın davasını yatrımaq, sədrin
qəzəbinə gəlmış adamların işini düzəltmək sanki Yasti Salmana peşə
olmuşdu (M.İbrahimov); Bu xəbəri KAKA sədri Zamanova çatdır-
maq daha əlverişli idi (S.Rəhimov); Mən daha Bacıbalın hesab-
ları hall etməkda çatınlıq çəkirkəm (B.Bayramov).*

Məsder tərkibi qoşma ilə də işlənə bilər:

*Cəmaat Bitdiliya getmək barədə səhbəti yenə təzələmişdi
(Ə.Əbülhəsən); İranda iş tapmaq, necə deyərlər, quş südü tapmaq
kimi bir şey idi (A.Makulu).*

Məsder tərkibi II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi
kimi işlənir:

*Özündən böyüyə xoş gəlmək, qulluq göstərmək həvəsi onun bütün
hisslərini kütləşdirmiş, əzminə susdurmuşdu (M.İbrahimov); Sən-
bərdən müsbət cavab almaq ümidiş Hidayət onlara getdi (B.Bay-
ramov); İnstitutu bitirmək vaxtı diplomu aldığı ilən müyyəyən olu-
nur (B.Bayramov).*

Məsder tərkibi III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri kimi də
islənir: *İndi o artıq insan həyatını xilas etməyin böyük sevincini və
nəcib qürurunu dərk etmişdi (A.Makulu); Lakin Qüdrət kimi adlı-*

*sənli bir mühəndisin bu cür yüngül bir oyuna maraqlanmayı ona
qoriba görünürdü (M.Hüseyin).*

2) -ma+ -si, -mə+ -si şəkilçili feli isimlərin düzəltdiyi tərkiblər.
Bunlar III növ təyini söz birləşməsi qəlibində olur.

*Qız yetərin işi bilməsi və möhkəm durub səhlənkar traktorcu ilə
sinə-sinəyə verməsi onun xoşuna gəlməmişdi (M.İbrahimov); Fəti kişi-
dən belə tərs üz görməsi Bünyada çox pis təsir etdi (Ə.Əbülhəsən).*

Adı halda sadə cümlənin daxilində tərkib öz keyfiyyətini müha-
fizə edib saxlayır və cümlənin mübtədəsi, tamamlığı, təyini və zərfliyi
rolunda işlənir. Yalnız xəbər rolunda işlənmir, çünki feli sıfət və məs-
der cümlənin sonuna düşən predikativ vəziyyət alır, beləliklə,
tərkib dağlıdır, feli sıfət və məsder cümlənin xəbəri kimi özünü gösta-
rir. Yalnız iş - işgörən münasibəti bildirən tərkiblər və frazeoloji birləşmə
şəklində işlənən tərkiblər mühafizə olunub qalır.

Feli sıfət tərkiblərində:

*Ən yaxşı ictimaiyyətçi də təsərrüfat işlərində irəlidə gedəndir
(M.İbrahimov); Bu hakimiyət onu min bir əzab-əzviyyətlə zalimlər-
dan alıb, yenidən quranlarındır (Ə.Əbülhəsən); İnayət üç gün bundan
əvvəl gedəndir, hələ də qaytmayıb (B.Bayramov).*

Məsder tərkiblərində:

*Ədham Kərimzadəyə elə golirdi ki, Səlim Kəngərlinin məqsədi
onu aradan qaldırmaqdır (B.Bayramov); Mənim işim, vəzifəm şika-
yətə baxmaq, ədalət naminə addım atmaqdır (S.Rəhimov).*

Feli bağlamaların eksər qismi xəbər kimi işlənmir, tərkib düzəlt-
məyə xidmət edir. Yalnız -ib, -ib, -ub, -üb və -araq, -ərək şəkilçili
feli bağlamalar həmcins xəbər kimi işlənərkən tərkib yaratır.

*Pərşən radionu bağlayıb, pəncərə qabağına getdi (M.İbra-
himov); Hesabdar... ayağa qalxb, yanaklı şəkfin da ağzını açdı
(S.Rəhimov); Hidayət... saçlarına əl gəzdirib, nəzərlərini manzılə
dolandırdı (B.Bayramov).*

Buradakı birinci cümlə Pərşən radionu bağladı, pəncərə qaba-
ğına getdi deməkdir. Qalan cümlələrdə də eyni xüsusiyyət var.

O biri misallara baxaq:

*Katib sakitliklə iclas sədrini dinləyərək, geri döndü (S.Rəhimov).
Qarı razılıq edərək qapıya sari getdi (B.Bayramov); Qonaqlar bir-biri*

ilə mehribancasına görüşərək yemək stolunun arxasına keçdilər (M.Qocayev).

Burada birinci misal *Katib sakiliklə iclas sədrini dinlədi, geri döndü deməkdir*. Həmin xüsusiyyət qalan misallarda da özünü göstərir.

Lakin elə hallar da olur ki, -ib, -araq şəkilcili feli bağlamalar o biri tərkibləri evez edir, onların həmcins işlənməsində iştirak edir. Belə hallarda, tərkib olaraq qalır.

Xörək bisirib, çay qoymaq hər bir qızın əlindən gələr. Onun evində çörək yeyib, çay içən adamlar evin xanumının səliqəsinə heyran qalırdı.

Bu cümlələrin monası aşağıdakı kimidir: *Xörək bisirmək, çay qoymaq hər bir qızın əlindən gələr. Onun evində çörək yeyən, çay içən adamlar evin xanumının səliqəsinə heyran qalırdı.*

Beləliklə, aydın olur ki, buradakı -ib şəkilcili feli bağlamalar tərkib yaratmışdır.

Biz yuxarıda tərkiblərin sadə formalarından nümunələr göttirdik. Cox mürəkkəb şəkildə işlənən tərkiblər də vardır, yəni tərkib içinde tərkib də işlənə bilər.

Bunların içərisində hansı tərkiblərin işlənməsinə baxmayaraq, tərkibin adı axırıncı təbeedici infinit fello (feli sıfət, feli bağlama və məsərlər) müəyyənlenir. Misallara baxaq:

Tahir Cəmilla bərabər axşam növbəsində işə getmək üçün motorlu qayıqlar dayanan balaca körpüyü gələndə Xəzərin ağ köpüklü dalğaları sahiləki boz qayalıqlara sırtlı ilə çırpılırdı (M.Hüseyn). Bu cümlədə gələndə sözündən qabaq işlənən bütün sözler onunla birlikdə feli bağlama tərkibini təşkil edir. O tərkibin içinde başqa tərkiblər də var: 1) *axşam növbəsində işə getmək üçün*, 2) *motorlu qayıqlar dayanan*. Bunlardan birincisi qoşma qəbul edən məsələ tərkibi, ikincisi isə feli sıfət tərkibidir. Lakin tərkibin adı sonuncu gələndə feli bağlamasına əsasən müəyyənlenir. Ona bütövlükde feli bağlama tərkibi demək lazımdır.

Aşağıdakı sada cümlələrdə işlənən feli bağlama tərkiblərinin içinde başqa tərkiblər işlənmişdir.

Çiyələk ütidən çıxmış kraxmallı süfrəni stola aça-aça ehtiramla cavab verdi (B.Bayramov); *Sənubər anasını yenidən həyəcana gətməmək üçün qəzəbini içərisində yeyə-yeyə layihəni açdı* (B.Bayramov); *Raysex dostunun nə edəcəyini gözləmədən motor budkasına tərəf getdi* (M.Qocayev).

Aşağıdakı misali ayrıca təhlil etməyə ehtiyac var:

Qapının ağzında dayanan adamı görünçə qızın qayaqlanmış yaraları təzədən qövr elədi (B.Bayramov).

Burada *Qapının ağzında dayanan adamı görünçə konstruksiyası* içərisində feli sıfət tərkibi (*qapının ağzında dayanan*) olan feli bağlama tərkibidir. Bu feli bağlama tərkibi özündən sonra işlənən qayaqlanmış feli sıfəti ilə bağlı deyil və onunla tərkib təşkil edəmir. *Qayaqlanmış* sözü yaraları sözünün təyini olur.

İçərisində başqa tərkiblər olan feli sıfət tərkibləri:

O, arə getmək həvəsinə düşəndən bəri həm əməli, həm də mənəvi cəhətdən bu qədər əziyyət çəkmişdi (B.Bayramov); *Nisə xanım ərinin illərlə tutqun qarabulud sifətinin, nəhayət, vəzifə başında açılacağı ümidiñin də boşça çıxdığını indi açıq-aydın görürdü* (B.Bayramov).

İçərisində başqa tərkiblər olan məsələ tərkibləri:

Pozulmuş ailənin xoşladığı bismiş hazırlamağa olım açılmırdu (B.Bayramov); *Ayrı-ayrı təkliflərə keçməmiş bir məsaləni də həll etmək üçün Əlizadə yoldaş sakitliyi gözldi* (M.Qocayev).

Bir cümlədə bir neçə feli tərkib bir-birinin içərisində də, ayrı-ayrı da işlənə bilər; məs.: *Sübhanverdizadə qızışib əsəbiləşdiyi adamların üstüna qışqırıldığı zaman Kosa astaca içəri girib, sadri sakit etməyə çalışır, abəs yərə qanını qaraltmamağı, öz canına qulaq asmağı məsləhət görürdü* (S.Rəhimov). Bu misal üç həmcins xəbəri olan sadə cümlədən ibarətdir. Cümənin əvvəlində gələn və hər üç xəbərə aid olan zaman zərfliyi (*Sübhanverdizadə qızışib əsəbiləşdiyi adamların üstüna qışqırıldığı zaman*) mürəkkəb feli sıfət tərkibi və zaman ismi ilə ifadə olunmuşdur. Onun içərisində *adamların* sözünü təyin edən başqa bir feli sıfət tərkibi də (*Sübhanverdizadə qızışib əsəbiləşdiyi*) vardır. Bundan əlavə, yuxarıda dediyimiz həmin tərkiblərlə bağlı olmayan başqa tərkiblər də işlənmişdir. İkinci həmcins *çalışır(di)* xəbəri ilə bağlı olan *sadri sakit etməyə* məsələ tərkibi və üçüncü həmcins *məsləhət görürdü* xəbəri ilə bağlı olan iki məsələ tərkibi (*abəs yərə qanını qaraltmamağı, öz canına qulaq asmağı*) vardır ki, əvvəldə işlənən feli sıfət tərkibi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SİNTAKSİSİ

ÜMUMİ MƏLUMAT

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda iki cür sintaktik konstruksiya özünü göstərir. Bunlardan biri nominativ xarakterə malik olan söz birləşməsi, ikincisi isə predikativ xarakterə malik olan cümlədir. Söz birləşməsi həmçənd cümlə vasitəsilə özünü göstərir. Cümələ isə həm təklikdə, həm də digər cümlələrin tərkib hissəsi kimi işlənir. Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bir fikri ifadə edən sintaktik konstruksiya sadə cümlə, ki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiya isə mürəkkəb cümlə deyilir. Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə “sadə cümlə”lərdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən təşkil olunur. Ayrı işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində iştirak edən “sadə cümlə”dən fərqlənir. Ayrı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiyası (buna “bitmə intonasiyası” da deyirlər) olduğu halda, mürəkkəb cümləni təşkil edən ayrı-ayrı “sadə cümlə”nin hər birinin xüsusi bitmə intonasiyası olmur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiyası (cüməle intonasiyası) olur. Deməli, cümlə intonasiyasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materialına çevirilərkən özünün bitmə intonasiyasını itirir, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiyasına tabe olur.

Ay saf göydə öz gedisi sürətini artırırmış, ağ pambığ kimi seyrək buludlar onu gəlin aparan kimi əhatə etmişdilər (H.Nəzərlə).

Buradakı komponentlərin (“sadə cümlə”lərin) heç biri ayrıca işlənən sadə cümləyə bərabər tutula bilməz. Birinci komponentlə ikinci arasında sıx əlaqə vardır. Əvvəlki “sadə cümlə”nin sonundakı hekayə forması şəkilçisi *-di* ixtisar edilmişdir, lakin ikinci “sadə cümlə”nin sonundan aydın olur ki, o da həmin formada olmalıdır. İkinci komponentdəki *onu* əvəzliyi birinci komponentdəki *ay* sözüne işarə edir və onunla bağlıdır. Hər iki komponent zaman

etibarilə uzlaşmışdır. Bir məna bütövlüyüne və vahid cümlə intonasiyasına malikdir.

Gün çıxdı, hava istilədi cümləsində *de gün çıxdı* məna və intonasiyasına görə ayrıca sadə cümlədən fərqlənir. Danışan şəxs günün çıxmazı xəberini vermək məqsədi ilə belə bir cümlə işlədə bildi. Lakin yuxarıda mürəkkəb cümlədə o, havanın istiləşməsinə səbəbi kimi deyilmişdir. Havanın istiləşməsi isə günün çıxmamasının nöticəsi kimi meydana çıxır. Hər iki “sadə cümlə” zaman etibarilə uzlaşmış, bir məna etrafında birləşmiş, vahid cümlə intonasiyasına tabe olmuşdur.

Ayrıca sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlənin komponenti olan “sadə cümlə”nın oxşar cəhətlərini də inkar etmək olmaz. Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, hər bir komponentdə cümlə üzvləri də sözler arasındaki əlaqələrdə olduğu kimi qalır. Predikativlik özünü mühafizə edib saxlayır. Bütün bu xüsusiyyətlər görə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini (komponentlərini) “sadə cümlə”, “predikativ vahid”, “predikativ konstruksiya” və s. adlarla adlandırırlar.

Sada cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındaki fərq, hər şeydən qabaq, quruluş fərqidir. Eyni mənəni sadə cümlə ilə də, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar. Məsələn, *Mən eştidim ki, Əhməd Moskvadan qayıtmışdır* cümləsi mürəkkəb, *Mən Əhmədin Moskva-dan qayıtdığımı eştidim* cümləsi isə sadədir. Halbuki bunlar mənaca bir-birinə çox yaxın cümlələrdir. Hətta bir-birilə sintaktik sinonim təşkil edirlər. Yaxud: *Məlum oldu ki, tələbələr imtahanı ciddi hazırlaşmışlar* cümləsi mürəkkəb, *Tələbələrin imtahanı ciddi hazırlaşdıqları məlum oldu* cümləsi isə sadədir. Aydınları ki, sadəlik, mürəkkəblilik məsələsi yene də quruluşa aid olan məsələdir.

Bu müqayisələrdən başqa bir nöticə də çıxır ki, tərkibində feli birləşmələr olan sadə cümlələrlə tabeli mürəkkəb cümlələr mənaca bir-birinə çox yaxın olur. Sadə cümlənin feli tərkiblər hesabına genişlənməsi onu tabeli mürəkkəb cümləyə yaxınlaşdırır. Lakin feli birləşmələr predikativ mərkəz yaratır.

Sadədən mürəkkəbə doğru inkişafi belə bir sxem vasitəsilə ifadə etmək olar:

Sada cümlə → içərisində feli birləşmə olan sadə cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə.

Belə bir mürəkkəbleşmə prosesini sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlə arasında da görmək olur.

Diger həmcins üzvlü sadə cümlələrə nisbətən, xəbərləri hem-cins olanlar tabesiz mürəkkəb cümləyə daha yaxın olur.

Məlum olduğu üzrə, cütterkibli cümlələrdə predikativlik mübtəda ilə xəbərin əlaqələnməsi sayesində meydana çıxır. Həmcins xəbərlər bir mübtəda ilə bağlıdır, onda başqa bir predikativ mərkəz əmələ gələ bilmir; buna görə də sadə cümlə həmcins üzvlər hesabına nə qədər genişlənsə də, sadə cümlə çərçivəsində qalır. Xəbərlərdən biri digər bir mübtəda ilə əlaqələnib, yeni bir predikativ mərkəz əmələ getirdikdə, artıq tabesiz mürəkkəb cümlə meydana çıxmış olur. Bu mürəkkəbleşmə xəttini sxem vasitəsilə belə ifadə etmək olar:

Sadə cümlə → həmcins üzvlü sadə cümlə → tabesiz mürəkkəb cümlə.

TABESİZ VƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birile qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yere ayıırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümləni tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr kimi növlərə ayırmaga əsas verən mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin bir-birinə qarşılıqlı münasibətlərindəki fərqlərdir. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci fərq mürəkkəb cümləni əmələ getirən komponentlərin bərabər hüquq əsasında, yaxud qeyri-bərabər hüquq əsasında birləşməsindən ortaya çıxır. Məlumdur ki, eyni hüquq əsasında birləşən komponentlər tabesiz mürəkkəb cümləni, müxtəlif hüquq əsasında birləşən komponentlər tabeli mürəkkəb cümləni əmələ getirir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlər bir-biri ilə eyni dərəcədə əlaqədə olur. Tabeli mürəkkəb cümlədə ise birləşən təriflərin əlaqəsində fərq nəzərə çarpır. Belə ki, komponentlərdən biri (baş cümlə) üstün mövqedə durur, digəri (budaq cümlə) ona təbə vəziyyətdə olur. Komponentlər arasındaki belə münasibət fərqləri mürəkkəb cümlənin ki növünü meydana çıxarıb. Fikrin formallaşması və ifadəsində bilavasitə (düzüne) və dolayısı ilə iştirak etmək baxımından da tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponent-

ləri arasında fərq vardır. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri fikrin formallaşması və ifadə edilməsində dolayı yolla deyil, birbaşa iştirak edir. Amma tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən baş cümlə bu hadisədə düzüne, budaq cümlə isə əksər halda dolayısı ilə iştirak edir; yəni baş cümlə vasitəsilə, baş cümləni izah etmek, tamamlamaq, təkmilləşdirmək yolu ilə fikrin formallaşmasında və ifadəsində iştirak edir. Elə bu səbəbdən də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindəki zamanlar mütləq zaman hesab edilir. Belə zamanlar səhəbat gedən vaxtla ölçülür, yəni işin icra vaxtı danışq vaxtı ilə müqayisədə müəyyənləşir. Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlənin də zamanı mütləq zamandır, lakin budaq cümlənin zamanı nisbi zaman hesab edilir, çünki onun zamanı baş cümləyə münasibətdə müəyyənləşir.

Bəzi mənbələrde qeyd edili ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müstəqil cümlələrdir, tabeli mürəkkəb cümlə isə biri müstəqil, o biri təbe olan cümlələrdən təşkil olunur. Ayndır ki, mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olmuş “sadə cümlələr” də müstəqillik ola bilməz. Burada səhəbat bərabər hüquq əsasında birləşmədən, komponentlərin birinin digərinə təbe olmasına gedə bilər. “Müstəqillik” olsa-olsa, yalnız budaq cümlənin aslı vəziyyətinə görə deyilə bilər.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümləni formalşdırıran qrammatik və fonetik (prosodik) vasitələr arasında da fərq vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Bağlayıcılar arasındaki fərq.

Əgər tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri təbe etməyən bağlayıcılarla bağlanırsa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bunlar, bir qayda olaraq, təbe edən bağlayıcılarla bağlanır. Bundan əlavə, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqdə bağlayıcı sözlər (*kim, kim ki, nə, necə, neçə və s.*) və ədatlar (*-sa, -sə, -sa da, -sə də, -mi və s.*) da mühüm rol oynayır ki, belələri tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənmir.

2) Bağlanmadıa iştirak edən əvəzliliklərin funksiyaları arasındaki fərq.

Məlumdur ki, mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin mühüm rolu vardır. Lakin bunlar tabesiz mürəkkəb cümlədə bir funksiyada, tabeli mürəkkəb cümlədə isə başqa funksiyada çıxış edir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə

İştirak edən əvəzlilik özündən əvvəl deyilənə işaret edir ve əvəzliliyin məzmunu özündən qabaqlik hissədən bəlliidir. Buna görə də özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində əvəzlilik ona görə işlədirilir ki, orada buraxılan üzvün yerini tutsun və məzmunu özündən əvvəl söylənmediyi üçün özündən sonra budaq cümle vasitəsilə izah edilsin. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edən işaret əvəzlilikləri məlumlara işaret edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə belə əvəzliliklər məzmunca izah edilməli olur, yeni məchullara işaret etmiş olur.

I. Kiçikbəyim. Ay ana, ildə birçə gecə çilla çixır, onu da deyə-gülə keçirməyəsən, doyuncu oynamayəsan... heç olarmı? (Y.V.Çəmənzəmənil); Son vaxtlar əmim arvadı mənə çox iş tapşırırdı, mən nə isə bundan razı galardım (B.Bayramov).

II. Amma onu da bil ki, hələ dünyada heç kəs elasında xeyir görməyib (M.İbrahimov); Birincisi, ondan qorxurdum ki, mən sənə tay olmayıam (M.İbrahimov).

I qrup cümlələrdə işlənən onu və bundan əvəzliliklerinin məzmunu aydınlaşdır, çünki özündən əvvəl deyilənlərə işaret üçün işlənmişdir. Lakin II qrup cümlələrdəki onu və ondan əvəzliliklerinin işlənədiyi komponentin (baş cümlənin) daxılində məzmunu aydın deyil. Onların işaret etdikləri məzmunlar sonrakı komponentdədir (budaq cümlədədir). Bu yolla da komponentlər bir-biri ilə əlaqələnmiş olur.

3) İntonasiyadakı fərq:

Məlumdur ki, komponentləri bərabər hüquqlu olan mürəkkəb cümlənin intonasiyası ilə komponentləri qeyri-bərabər hüquqlu olan mürəkkəb cümlənin intonasiyası eyni ola bilməz. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabe etməyən intonasiya olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabeedici intonasiyadır.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərhəd çəkmək mümkün deyil. Ele mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, onlar həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin əlamətlərini daşımaqdadır. Bu da tebiidir, çünki tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tarixən tabesizdən əmələ gəlmışdır. Əgər belə bir hal olmuşsa, o indi də davam edə bilər və etməlidir. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeli mürəkkəb cümləyə keçmə prosesinə olub qurtarmış bir proses kimi baxmaq düz olmaz, buna

davam edən bir proses kimi yanaşmaq lazımdır. Deməli, dildə yeni yaranmaqdə olan, hələ tam sabit bir vəziyyət almayan konstruktivaların olmasına təbii baxmaq lazım gelir. Bu dediklərimizə misal olaraq birinci komponentin əvvəlində düzdür, doğrudur sözlərin-dən biri, sonrakı komponentin əvvəlində isə lakin, amma, ancaq bağlayıcılarından birinin işlənmesi ilə qurulan mürəkkəb cümlələri qeyd edə bilərik (məs.: *Doğrudur, Eldar mənim qohumundur, amma heç o qədər gediş-gəlişimiz yoxdur*). Bu cümlə formaları yaxın zamanlardan bəri işlək hala düşür və getdikcə də artır. Ola bilsin ki, gələcəkdə quruluş tipi sayesində yeni tipli qoşa işlənən bağlayıcılar da formalasacaqdır (məs.: *düzdür..., amma..., doğrudur..., ancaq..., doğrudur..., lakin... və s.*). Belə kecid dövründə olan formalar heç də bununla məhdudlaşdırırmı.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

On azı iki bərabər hüquqlu “cümle”nin tabesizlik əlaqəsi əsasında struktur-semantik cəhətdən birləşən və vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, bütöv bir fikri ifadə edən mürəkkəb cümlə tipi tabesiz mürəkkəb cümlə adlanır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki sadə cümlədən təşkil oluna bildiyi kimi, ikidən artıq sadə cümlədən, sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən, tabeli mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabesiz mürəkkəb cümlələrdən də təşkil oluna bilir; məs.:

Şəhər çilçraqa kimi yanır, Xəzər cilvalənir, titrəşən işıqlar bühlür sularda yuyunurdu (S.Qədirzadə); *Murov bu dəfə gözəl Səkinəni görə bilmədi, ürəyində qərar verdi ki, gedib qız üçün elçi göndərsin* (İ.Əsfəndiyev); *Əgər saat 3-a qədər gəlsən, məni evdə tapa bilərsən, yox, əgər gec gəlsən, onda öz bəxtindən küs.*

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında bağlayıcı işlənməyə də bilər. İşlənəndə isə həmcins üzvlərin arasında olduğu kimi, tabesiz bağlayıcılar işlənir.

Tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq cümlənin ya intonasiya ilə (bağlayıcısız), ya da intonasiya və tabesiz bağlayıcı ilə bağlanması əsasında qurulur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, heç də her cür məzmunla malik cümlələrin bu bağlayıcı vasitələrlə birleşdirilməsi tabesiz mürəkkəb cümlə yaratmaz. Tabesiz mürəkkəb

cümlə məzmunca bu və ya digər cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan və ya bir bütöv kimi nəzərdə tutulan bir neçə iş, hal, hərəkət, əlaməti ifadə edən cümlələrin birləşməsidir. Buna görə de tərkibindəki cümlələr arasındaki belə qarşılıqlı məzmun bağlılığı tabesiz mürəkkəb cümlənin mahiyətini, həmin cümlələrin arasında işlədilən bağlayıcı vasitələr isə onun yaranmasında formal cəhəti təşkil edir. Bunlarla birlikdə, tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ getirən cümlələr öz sintaktik quruluşları ilə də vəhdətə olurlar ki, bu da həmin cümlələrin qarşılıqlı məzmun münasibətinin ifadəsinə xidmət edən qrammatik əlamətdir. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas xüsusiyyətindən bəhs edərkən bu termindəki "tabesiz" sözünün lügəvi mənasından çıxış etmek və bu mürəkkəb cümlə növünü tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək üçün tabesiz mürəkkəb cümlə daxilində cümlələri müstəqil cümlələr şəklində işlətməyin mümkün olması kimi izah etmək məqsədə uyğun deyil; çünkü mürəkkəb cümləni teşkil edən cümlələri müstəqil cümlələr kimi işlətdikdə əvvəlki vəziyyətdən fərqli olan keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Bu dəyişiklik aşağıdakı üç cəhətdən özünü göstərir:

1) Tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələr müəyyən bir mənə əlaqəsində bir-biri ilə qarşılıqlı məzmun münasibətində olur. Bu cümlələri mürəkkəb cümlə daxilindən çıxarıb müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə həmin mənə əlaqəsi yox olur; çünkü bu əlaqəni şərtləndirən tabesiz mürəkkəb cümlənin özü bir sintaktik vahid kimi aradan çıxır. Bunun əvezində məndəki müstəqil cümlələrin ardıcılılığı əsasında qarşılıqlı məzmun münasibəti yaranır ki, artıq buna *mənə əlaqası* demək olmaz, çünkü *mənə əlaqası* anlaysı mürəkkəb cümlə strukturunu daxilində nəzərdə tutulan bir məfhumu bildirir. Beləliklə də, mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələri müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə müəyyən keyfiyyət dəyişikliyi baş verir.

2) Mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələrin müəyyən bir mənə əlaqəsində birləşərək bir sintaktik bütövlük yaratmasını nəzərə çatdırmaq üçün həmin cümlələrin birləşməsi *vahid bir ümumi intonasiyaya* malik olur. Lakin mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələri müstəqil cümlələr şəklində yanaşı işlətdikdə mürəkkəb cümləyə maxsus əvvəlki ümumi intonasiya müstəqil cümlələrin sayı qədər müstəqil cümlələrə maxsus intonasiyalara əvəz edilir. Bu da mürəkkəb cümlənin parçalanması ilə əlaqədar olaraq onun intonasiyasını-

dakı, başqa sözlə desək, mürəkkəb cümlənin ümumi formasındaki dəyişikliklərdən biri deməkdir.

3) Tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələr məzmunca və intonasiya etibarilə bir bütövlük təşkil etdiklərindən şifahi nitqdə bu cəhəti nəzərə çatdırmaq üçün onun daxilindəki cümlələr arasındaki durğu (pauza) da qisa olur. Buna dilçilik ədəbiyyatında "birləşdirici pauza" deyilir. Lakin tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ getirən cümlələri müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə həmin pauza da müstəqil cümlələrə maxsus pauzaya çevrilir ki, bu, yuxarıda pauzanın daha uzun olması ilə fərqlənir. Dilçilik ədəbiyyatında belə pauzalara "ayırıcı pauza" deyilir; çünkü bunların vozifəsi müstəqil sintaktik vahidlərin sərhədini bir-birindən ayırmadır. Beləliklə, mürəkkəb cümlənin daxilindəki cümlələrin müstəqil cümlələr şəklində işlədilməsi onun zahiri cəhətində ikinci bir dəyişikliyin baş verməsi, yəni birləşdirici pauzanın ayırıcı pauzaya çevriləməsi ilə nəticələnir.

Məhz bu əsas cəhətlər görə təsvir qrammatikalarda mürəkkəb cümləni teşkil edən cümlələri "müstəqil cümlələr" deyil, *mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (komponentləri)* adlanırlar. Buna görə də mürəkkəb cümlələrdən bəhs edən əsərlərdə onun tərkib hissələri "cümlə" adı ilə işlədiilsə də, bu ad şərtidir və "mürəkkəb cümlənin komponenti" mənasında onun sinonimi kimi nəzərdə tutulur.

Deməli, mürəkkəb cümlə növlərindən biri kimi dilçiliyimizdə işlədilən "tabesiz mürəkkəb cümlə" termininin mahiyyəti həmin terminin daxilindəki "tabesiz" sözünün lügəvi mənası ilə əlaqədar deyildir. Bu termin mürəkkəb cümlənin bir növü olmaq etibarilə yunanca "parataksis" deyilen terminin müasir dilçilikdəki mənasında, yaxud rus dilçiliyindəki "сложносочиненное предложение" mənasında başa düşülməlidir. Başqa sözlə desək, tabeli mürəkkəb cümlələrə fərqli olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındaki məzmun və struktur cəhətdən bağlılıq tərəflərdən birini müstəqil, digərinin ondan asılı vəziyyətdə olması kimi deyil, onun daxilindəki cümlələrin qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədə olması prinsipinə əsaslanan bir sintaktik vahid kimi nəzərdə tutulmalıdır¹.

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, "tabesiz mürəkkəb cümlə" termini vaxtilə "mürəkkəb mütətabə cümlə" adı ilə işlədilmişdir ki, bu həmin sintaktik vahidin terminoloji mənasını daha dolğun əks etdirir; çünkü buradakı "mütətabə" sözü qarşılıqlı surətdə bir-birinə bağlanmış, tabe olan deməkdir (b a : dos. İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer. Orta məktəb üçün, II hissə. Bakı, Azərnəş, 1933, səh.35).

Deməli, tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq cümlənin əsasında yaranan mürəkkəb cümlənin elə növüdür ki, burada onun komponentləri bərabər hüquqlu olur, yeni mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə sintaktik və məzmun münasibətində olub, baş və budaq cümle seciyyəsi daşıır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr əksər hallarda cütterəkbili nəqli cümlərin birləşdirilməsi ilə qurulur. Belə cümlələr də öz quruluşları etibarılı müxtəsər, geniş və ya yarımcıq olurlar.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin (komponentlərinin) aşağıdakı xüsusiyyətləri olur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin, adətən, ayrıca mübtədə və xəbəri olur. Məsələn:

May ayı girmiş, hava gizmişdi (A.Şaiq); *Nə yağış yağdı, nə də hava əməlli-başlı açıldı.*

Bir mübtədəsi, iki xəbəri (xəbər çox da ola bilər) olan cümlələr adətən həmcins üzvlü cümlə sayılır (*Elçin bütün dərslərini hazırladı və kitablarını səliqə ilə şəkər yığıdı* cümləsində olduğu kimi).

Bəzən ikinci hissədəki xəbər başqa bir mübtədə ilə əlaqələnir və beləliklə, iki predikativ mərkəz yaranır. Məsələn:

1) *Güllü dərsdə oturmuşdu, amma elə hey anasını düşünürdü.*

2) *Güllü dərsdə oturmuşdu, amma fikri anasının yanında idi.*

Bu cümlələrin mezmunları arasında fərq azdır, lakin birinci cümlədə bir ortaq mübtədə olduğu üçün o, həmcins xəbərləri sayılır; ikinci cümlənin tərkib hissələrinin hər birinin ayrıca mübtədəsi olduğu üçün o, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ismi xəbərli cümlələr də ola bilər:

Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı – qonaq (Atalar sözü); *Otağın bir tərəfində Sənubər paltar tikir, Hidayət isə stolun üstündə tökdüyü kitablarla maşğuldur.*

Bu misallardan birincisinin her iki komponenti, ikincisinin isə ikinci komponenti ismi xəbərlidir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində elliptik “cümlələr” iştirak edə bilər. Ya bir tərəf, ya da o biri tərəf (və ya tərəflər) elliptik cümlə ola bilər.

1) *Mərd özündən bilər, namərd yoldaşdan* (Atalar sözü); *Xalqınkı getidikə ipək olur, bizimki – köpək* (Atalar sözü); *Qüvvə hər şeyi sindirir, ağıl – qüvvəni* (Atalar sözü); *Qızıl quş əldə gəzər, gözəl qız – dildə* (Atalar sözü).

2) *İgid ilqarından, dəvə ovsarından* (Atalar sözü); *Dövlətdə dəvə, övladda nəvə* (Atalar sözü); *Gəlmək qonaghan, yola salmaq ev yiyəsindən* (Atalar sözü); *Tülkü tülküyə, tülkü də quyruguna* (Məsəl); *Ərə gedəndə böyük qız, evdə oturanda kiçik qız* (Məsəl).

Ellipsise uğrayan cümlə üzvünü bərpa etmək olur.

2. Ola bilər ki, tərkib hissələrin bir ümumi mübtədəsi olsun, lakin xəbərlər felin müxtəlif şəkilləri ilə ifadə edilsin. Bizə görə, belə cümlə həmcins üzvlü deyil, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab ediləlidir; məsəl:

Həkim axşam saat 8-də gəlməli idi, indi gələr.

Burada birinci xəbər (*gəlməli idi*) felin vacib şəklində, ikincisi isə xəbər şəklindədir. Bunları həmcins saymaq olmaz. Cümlənin hissələri ayrı-ayrı aspektlərdədir. Fel şəkilləri müxtəlif olduğu üçün, onların ifadə etdiyi modallıq da müxtəlifdir.

3. Tərkib hissələrin ya biri, ya da o biri və ya o biriləri təkərəkbili “cümlə” ilə ifadə olunarsa, belə cümləni də tabesiz mürəkkəb cümlə saymaq lazımdır, məsəl:

Sirrini dosta demə, dostunun da dostu var (Atalar sözü); *Çirkin al, əsil olsun, bədəslər gözəl alma* (Bayatı); *Bəxtini qozda sima, oğulda, qızda sima* (Məsəl). *Onun bu sözləri nə niyyətlə dediyini bilmirəm, ancaq elə bil basıma bir qazan qaynar su tökdülər* (B.Bayramov); *Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni, yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni* (Atalar sözü); *Boyananı Ağdamdan göndərmişdilər, amma heyif ki, yarısı yanmışdı* (Y.V.Çəmənzəminli).

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN KOMPONENTLƏRİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri semantik, struktur və fonetik vasitələrlə bir-biri ilə əlaqələnir. Komponentlərin mənacə əlaqələnməsi, onların sırası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, işarə əvəzlikləri və mənsubiyət şəkilçiləri, komponentlər üçün ortaq elementlər, zaman uyğunları, komponentlərdə cümlə üzvlərinin eyni sira ilə düzülməsi (paralellik) və vahid intonasiyaya təbi olması kimi vasitələr tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir.

I. MƏNA ƏLAQƏLƏRİ

Tabesiz mürəkkəb cümlələri təsnif edərkən komponentlərin mənaca əlaqəli olmasını birinci növbədə nəzərə almaq lazımdır. Bununla yanaşı, hər hansı məna əlaqəsinin formallaşmasına kömək edən formal vissitələri də nəzərdən qaçırmamalıdır. Bu vaxta qədər tabesiz mürəkkəb cümlələri ya onların komponentləri arasındaki məna əlaqələrinə görə, ya da onları bağlayan bağlayıcılaraya görə bölmüşlər. Bağlayıcılaraya görə bölmək özünü doğrultmur, çünki bir bağlayıcı bir neçə məna əlaqəsində işlənə bilir. Ona görə də bölgü formal xarakter daşıya bilər. Komponentləri məna əlaqələrinə görə bölmək daha olverişlidir. Mənaya görə böldükdə də vahid prinsip gözənlənmelidir.

Azərbaycan dilçiləri tabesiz mürəkkəb cümlələri, əsasən, mənaya görə təsnif etmişlər. Lakin, bizi görə, bölgünün prinsipinə bəzi hallarda riayət edilməmişdir. Bu vaxta qədər qrammatikalarımızda zaman və ardıcılıqlı əlaqələri zamanə görə müəyyənləşdirildiyi haldə, digər əlaqələr (səbəb-nəticə, ziddiyət, aydınlaşdırma) komponentlərin bir-birinə məna münasibətinə görə müəyyənləşdirilmişdir. Belə anlaşıla bilər ki, zaman və ardıcılıqlı əlaqəsində komponentlər zaman etibarilə əlaqələnir, qalan məna əlaqələrində isə zamanca əlaqədar olmurlar.

Tutaq ki, bizi belə bir cümlədə komponentlər arasındaki əlaqəni müəyyən etmək lazımdır. *Şəhin sürəti dəyişdi, maşın yenə uğuldamağa, fəryad goparmağa başladı* (B.Bayramov).

Komponentlərin qarşılıqlı münasibətinə görə burada səbəb-nəticə əlaqəsi vardır. Əgər bu komponentlərin münasibətini ardıcılıqlı əlaqəsindəki komponentlərin bir-birinə olan münasibəti ile müqayisə etsək, aralarında bənzeyiş taparıq, hər iki halda ikinci komponentdəki işin birincidəkindən sonra icra edildiyini görərik. Deməli, burada zamanca fərq tapmaq olmur. Fərq ondadır ki, yuxarıdakı cümlədə ardıcılıqla yanaşı, birinci komponent ikincinin səbəbini bildirir. "Ardıcılıqlı əlaqəsi" adlanan əlaqədə isə belə məna olmur; yalnız bir-birinin ardınca görülən işlər sadalanır.

"Ardıcılıqlı" deyilən əlaqəni başqa bir məna əlaqəsi ilə müqayisə edək:

Mərziyə stola şırniyyat, çörək də gətirdi, heç birimiz əl uzatmadıq (B.Bayramov). Bu cümlədəki tərkib hissələr arasında qarşılışdırma özünü göstərir. Lakin bu komponentlər arasında ardıcılıqlı

əlaqəsi də var. Bəs bunlar hansı cəhətdən seçilirlər? Bunlar arasında fərq – birinin komponentlərinin mənaca qarşı-qarşıya durması (ikinci misalda), digərinin isə sadalama xarakterində olmasıdır (birinci misalda).

"Zaman əlaqəsi" deyilən əlaqəni digər əlaqələrlə müqayisə edək. Bu vaxta qədər bu məsələdən yazanların əksəriyyəti zaman əlaqəsi üçün onu esas götürür ki, tərkib hissələrdə icra olunan işlər eyni zamanda vəqe olur. Bu cəhətdən aşağıdakı misala diqqət edək.

Hər şey dəyişdi, lakin ana ürəyinin bir arzusu dəyişmedi (Mir Celal).

Burada tərkib hissələr mənaca qarşı-qarşıya qoyulur, lakin tərkib hissələr arasındaki zaman eyniliyini də inkar etmək olmaz. Bəs onda "zaman əlaqəsi" ilə qarşılaşdırmanın fərqləndirən xüsusiyət nədən ibarətdir? Fərq bunların komponentlərinin qarşılıqlı münasibətindədir. "Zaman əlaqəsi" adlanan əlaqədə komponentlər sadəcə olaraq sadalama xarakterində, qarşılaşdırmadakı komponentlər isə qarşılaşdırma xarakterindədir.

Komponentləri aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümləni zaman əlaqəli cümlələrə müqayisə etdikdə aydın olur ki, birincilərin də tərkib hissələri eyni zamanda aid olur; məs.:

Xəstənin yonü bəri düşdü, o danışmağa, durmağa, yeriməyə başladı (B.Bayramov).

Misaldan aydın olduğu kimi, zaman əlaqəli komponentlərlə bura-daki tərkib hissələr arasında elə bir fərq yoxdur. Lakin yenə də fərq məna münasibətindədir, yəni aydınlaşdırma əlaqəsində sonrakı komponent əvvəlkini aydınlaşdırır, zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrde isə eyni zamanda vəqe olan işlər, hadisələr, sadəcə olaraq, sadalanır (məs.: *Soyuducu aramla işləyir, radio oxuyur, uşaq öz oyuncagları ilə oynayır*).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, aydın olur ki, bu vaxta qədər olan bölgülər vəhid prinsipi təbə edilməmiş; yəni tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismi (səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, ziddiyət əlaqəli) komponentlərinin qarşılıqlı məna münasibətinə görə, digər qismi ("zaman əlaqəsi", "ardıcılıqlı əlaqəsi") isə komponentlərdəki işlərin, hadisələrin baş verdiyi zamana görə təsnif edilmişdir. Zaman və ardıcılıqlı əlaqəsindəki komponentlərin qarşılıqlı münasibətini, aralarındaki məna əlaqələrini nəzərə alıqdə, onları birlikdə "sadalama əlaqəsi" adlandırmaq məqsədə müvafiq olar və bölgünün prinsipi vahidləşər.

Beleliklə, bizi görə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında aşağıdakı mənə əlaqəleri mövcuddur:

- 1) sadalama; 2) aydınlaşdırma; 3) qarşılaşdırma; 4) səbəb-nəticə; 5) bölüşdurmə; 6) qoşulma.

1) Sadalama əlaqəsi

Tərkib hissələr arasında mənə münasibəti sadalama xarakterində olur, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri vahid cümlə intonasiyası daxilində sadəcə olaraq sadalanır. Komponentlərdə görülen işlər, ifadə olunan hadisələr isə ya bir vaxtda, ya da biri digərinin ardınca baş verir. Beleliklə, sadalanan komponentləri iki yero ayırmış olar:

- 1) eyni zamanlı sadalama; 2) ardıcıl zamanlı sadalama.

Eyni zamanlı sadalamada komponentlər bir vaxtda olan işləri, hadisələri bildirdiyi üçün onların yerlərini dəyişmək olar ve bundan məzmunə xələl gəlməz; məs.:

Qadınlar corab, əlcək toxuyur, yun darayır, yorğan sıriyır, kişi-lər qəzet oxuyur, nərd atır, bəzən hansı evdənsə həyatə çıxarılmış radiodan konsert dinləyirdilər; Kənd itləri səs-səsa verib hürüşür, at kişnəməsi və mal-qara səsi ətrafə yayılırdı (İ.Sixli); Həyat-bacalarda ocaq tüstünlərin, mällər haylanıb Kürə töküür, qız-gəlin-lər suya enirdilər (İ.Sixli); Atların ayaqlarının altından çayırıtkalar atılır, circıramaların səsi gedikcə artır, kəklikotu qoxusuna insani mast edirdi (Y.V.Çəmənzəminli); Kimisi əlini nazik belinə vurub, şəhli çəməndə ayaqyalın gəzir, kimisi mil-mil yaşıl pijamasını geyib naxışlı məhrəbanı yoğun peysərinə ataraq günçxan tarafındaki çaya çimməyə yollanır, kimisi əlində qab Ceyran bulağından su gətirməyə gedirdi (B.Bayramov).

Ardıcıl zamanlı sadalamada isə komponentlərin ifadə etdiyi işlər, hadisələr birincidən sonuncuya doğru ardıcılıqla vəqe olur; məs.:

Səriyyə xala "sağ olun" deyib, boğçanı qoltuğuna vurdur, Alması qucagına almaq istədi, Gülnaz ondan qabaq usağı yerdən qapdı (M.İbrahimov); Qanıqara halda çarpayışına uzandı, ağ xalatlı, çəşməklə həkim gülümsəyərək, ona bir qəzet göstərdi (Mir Cəlal); Cox çəkmədən qapı açıldı və şeyxin boz saqqalı görünməyə başladı (H.Nəzərlı); Bir saat keçdi, körpə yenidən yuxuya getdi, nənni dayandı,

Ziynətin fikri cəmləndi... (B.Bayramov); Veysəl qayıdıb əyləşdi, tum-banın gözünü çəkib papiros çıxardı, kibriti odlayanda Ziynət dərhal ifübür keçirdi (B.Bayramov); Ocaq çatıldadıqca qığılçımlar ətrafa sıçraşır, yavaş-yavaş köz düşürdü (İ.Sixli).

Sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin sadalanan komponentlərini artırmaq olar (yeni sadalamanı davam etdirmək olar). Belə mürəkkəb cümlə quruluşuna sonu açıq quruluş deyilir.

2) Aydınlaşdırma əlaqəsi

Bu, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında elə bir əlaqədər ki, həmin əlaqə zamanı əvvəlki komponent sonrakı vəsi-təsilə aydınlaşdırılır, izah edilir; məs.:

Zənnim doğru çıxdı: yarım saat sonra bütün ətraftı od və qurşun tufanları bürädi (H.Nəzərlı); Mən onun son hərəkətlərini təhlil edəndə, deyəsən, düzgün natiqə çıxardım: yüngül qazanılmış şöhrətin gücü ilə qapıları, hətta ürəkləri belə ayaqla aćmağa öyrənənlər bu havanı itirəndə ayıllırlar, sıfət-simani da itirirlər (B.Bayramov); Sübə tezən duranda çox vaxt onun özünü yox, işlərinin izlərini görə bilirdim: alma fidanına su tökülmüş, həyat-ətraf çalğılanmış, yerini dəyişib idyənin kölgəsinə qoyduğu stol səliqədə... (B.Bayramov); Vağzal od içində idi, alov, tüstü göyə dirəklənmişdi... (B.Bayramov); Kəndin hekayəti uzundur, oğul, xırmanda hazırlanmış taxila kəndlərin əl vurmağa ixtiyarı yoxdur (M.Ibrahimov); Cabhədə bunların xatri çox əzizdir: biz onları maşınlarda, təyyarələrdə özümüzə lazım olan yer-lərə aparırıq (Mir Cəlal).

3) Qarşılaşdırma əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri məzmunca qarşılaşdırılmış olur və tərkib hissələr bu mənə əlaqəsi əsasında birləşib bir mürəkkəb cümlə teşkil edir; məs.:

Vaxt keçdi, Veysəl evə qayıtmadı (B.Bayramov); İki məktub yazdım, hələ cavab yox idi (B.Bayramov); Hidayət ona doğru yeridi, qız üzünü yana tutdu (B.Bayramov).

Qarşılaşdırma əlaqəsinin müxtəlif mənə çalarları olur. Bunların on çox işlənəni aşağıdakılardır:

a) güzeştli karşılaşdırma:

Üç ildir su pulunu vernırsən, bir söz demirəm (M.İbrahimov);
Gözüm yenidən yaşırdı, özümü sindirmamaq üçün gülümsündüm (B.Bayramov);

b) ziddiyetli karşılaşdırma:

Bağırıq, nora vurmaq, qapını qırmaq istədim, lakin mümkünüm ididi? (H.Nəzərli); *Xalam istədi məni yanına aparsın, əmim razi olmadı* (B.Bayramov);

c) müqayiseli karşılaşdırma:

Mən qocalmışam, o elə hamandır ki var (M.İbrahimov); *Güzgü hərəkətsizdir, bulaq hərəkət edir, "canlıdır"* (B.Bayramov); *Kasıbılıq eyib deyil, nadanlıq eyibdir* (Mir Cəlal).

Bu misallarda komponentlər tam şəkildə qarşı-qarşıya durur.

Aşağıdakı misallarda isə qismən karşılaşdırma özünü göstərir:

Bu, doğrudan da, maraqlı bir söhbət idi, ancaq Kərimzadə bunu nəinki Haşimiyyə, heç kəsə danışmamışdı və danışmadı da (Mir Cəlal); *Bu barədə açıq danışmurdılar, lakin hərəkət və baxışlarında bu ifadə aydın görünürdü* (M.İbrahimov); *Mən onun xətri üçün bir-iki iki aldım, böğazından çətin keçirdi* (B.Bayramov); *Hətta bir neçə dəfə bu barədə sual verdim, cavabını ayrı yana yozdu* (B.Bayramov).

4) Səbəb-nəticə əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin əvvəlinci komponenti səbəbi, ondan sonrakı komponenti isə nəticəni ifadə edir. Bu yolla təşkil olunan mürəkkəb cümlələrə səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir; məs.:

Qoy onlar mənə də atalıq, analıq eləsinlər, bəlkə, mən nakam-binəsib valideynlərimin ağır dərdini bir qədər unuda biləm... (B.Bayramov); *Yolu buradan düşüb, mübaşir Məmməd çəkib gətirib kəndə* (M.İbrahimov); *Dünya mühərabəsi düşmüs və güzəran çətinləşmişdi* (H.Nəzərli); *Xanım Vaqifi görən kimi qaravaşa işarə etdi, o da bogçunu götürüb çıxıdı* (Y.V.Çəmənzəminli).

Bu misallardan aydın olur ki, ikinci komponentlər nəticəni, özü də real nəticəni ifadə edir. Elə hallara də rast gəlmək olur ki, ikinci komponent real olmayan bir nəticəni ifadə edir; məs.:

Səxta bizi doğrayırdu, əlimiz, ayağımız elə bil özümüzünkü deyildi (B.Bayramov); *Lakin o manı sorğu-suala tutur, onun marağı ilə yenidən baş qaldıran xatirələrim sanki canımı içəridən isidirdi* (B.Bayramov).

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındaki münasibətdə müxtəlif məna çalarları özünü göstərir. Bunlardan surf səbəb-nəticə, əsas-nəticə, şərti nəticə çalarlarının qeyd etmək olar:

a) səbəb-nəticə çaları:

Şaxta siddətlərin, küçələr şüşəyə dönürdü (B.Bayramov); *Muxtar diksindi, konyak süfrəyə dağıldı* (B.Bayramov); *Tüfəngim qızmışdır, artıq çaxmağı işləmər* (H.Nəzərli);

b) əsas-nəticə çaları:

Yol çox uzaqdır, yəqin gecəni harada isə yatmalı olublar (M.İbrahimov); *Fit calındı, hamı vaqonlara dolusdu* (Mir Cəlal); *Çalışarsan, ikiqat işlərsən, töhmət təşəkkürlə əvəz oluna bilər...* (B.Bayramov);

c) şərt-nəticə çaları:

Qapını aç, çıxan kimi istədiyini verərəm (M.İbrahimov); *Yaxşı bir külüng tap, çıxmaga yer açaram* (M.İbrahimov); *Kişi, sən bu xəy-yamini bir kənara at, Sərtib yenə açıqlanar* (M.İbrahimov).

5) Bölgündürmə əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində iş və ya hadisə-lərin növbələşdiyi, müxtəlif şəxslər arasında bölgündürdüyü ifadə olunur, beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xüsusi növü əmələ gelir; məs.:

Firidun, zəhmət çək, bir az sovuruq at, mən namazımı qılım (M.İbrahimov).

Buradakı işlər iki şəxs arasında bölgündürülmüşdür, buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bu cür məna bağlılığını “bölgündürmə əlaqəsi” adlandırmış olar.

Bölgündürmə əlaqəsi iş və hadisələrin ya birinci şəxslə ikinci, ya birinci şəxslə üçüncü, ya ikinci şəxslə üçüncü, ya da üçüncü şəxslər arasında bölgündürdüyü bildirir.

a) birinci şəxslə ikinci arasında bölgündürmə:

Sən uşaqlardan muğayat ol, fikir eləmə, fürsət düşəndə özümdən bir soraq verərəm (M.İbrahimov); *Siz rahat yatin, gəlsələr, biz xəbər verək* (M.İbrahimov); *Biz evdə olacaqıq, sən işinin dalınca get* (Mir Cəlal);

b) birinci şəxslə üçüncü arasında bölgündürmə:

Sözüm yoxdur, o and içsin, mən də halal eləyim (M.İbrahimov);
Nailəbəyim danışmaq istəyirdi, mən isə dinləmək... (B.Bayramov);
Mən Çingiz qaqışdan öyrəndim, o da mənim dəftərimdən köçürürdü (B.Bayramov);

c) ikinci şəxslər üçüncü arasında bölüşdürmə:

Yeri, yeddi addim say, qoy gəlib and içsin (M.İbrahimov); *Sərxan gəlsin, özü ilə danış* (M.İbrahimov); *O sənə baxır, sən hara baxırsan?* (B.Bayramov);

ç) üçüncü şəxslər arasında bölüşdürmə:

Səkina yemək hazırlayırdı, Pərşən çay tədarükündə idi (M.İbrahimov); *Həmi onun gözündən qorxurdu, o isə əri Muxtarın gözündən...*

Bölüşdürmə əlaqəsində digər mənə münasibətləri də nəzərə çarpar. Ele hallar olur ki, tərkib hissələrinin biri o birini rədd edir. Bunların da formalasmasında bağlayıcılar mühüm rol oynayır; məs.: *Bu idarədə ya sən qalmalısan, ya da mən cümləsində komponentlərdən biri digərini istisna edir ki, burada da ya... ya da bağlayıcısının əhəmiyyətli rolü var. "Nə Şəmxal atasının üzüna ağ olmuş, nə də atası ona güldən ağrı söz demişdi"* (İ.Sıxlı) cümləsində isə komponentlər bir-birini qarşılıqlı surətdə rədd edirlər. Bu mənə çalarının əmələ gəlməsində isə nə... nə də bağlayıcısı əsas rolu oynamışdır.

6) Qoşulma əlaqəsi¹

Bu xarakterdə olan mənə əlaqəsi həm tabesiz, həm tabeli mürekkeb cümlələrdə, həm də abzaslar arasında özünü göstərir. Tabesiz mürekkeb cümlənin birinci tərkib hissəsinə əlavə məlumat şəklində ikinci bir komponent qoşulur ki, bu da birinci komponentlə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Birləşən komponentlər cümlənin vahid intonasiyasına təbe olur; məs.:

Göydə bir bulud parçası belə yox idi; şərq tərəf kəsilmiş qarız kimi qızarırdu (Y.V.Çəmənzəminli); *O, əvvəlki qədər sakit deyildi, buna dərhal anladım* (H.Nəzerli); *Camaldan tez-tez ayağının vəziyyətini soruşdum, elə bil tikan üstündə əyləşmişdi* (B.Bayramov); *Kiçikxanım, mən istərdim döyüslərdə silah səsləri ilə yanaşı, məhəbbətlə*

vuran bir qəlbin, gəncliyimi bağladıgm bir insanın da səsini eşidim, bu səs də mənə bir silah qədər lazımdır, Kiçikxanım... (Mir Cəlal).

Əvvəlki komponente qoşulan sonrakı komponent ya əvvəlki məzmun istiqamətində, ya da əks istiqamətdə məlumat əlavə edir:

a) əyni istiqamətli komponentlər:

Əvvəla, yoldaşları yolda qoyub getmək yaxşı deyil, bəlkə maşınları xarab oldu, ya başlarına bir iş geldi (M.İbrahimov); *Rayona uxşan çatdım, hava buludlu olduğu üçün qaranlıq daha tez düşmüdü* (B.Bayramov); *Üstü piyada ilə dolu tank sanki köprünün gördüyü üçün sürətinə artırdı, onun dalınca maşınlar, motosikletlər qarmağarıq, vahiməli, vəhşi bir səslə gəlirdilər* (Mir Cəlal);

b) əks istiqamətli komponentlər:

Götür, götür, bəlkə, kömək elədi, yolda qalmaq olmaz ki (B.Bayramov); *Mən çoxdan oynamıram, Eyyaz, bizim kürəkən yaxşı şahmatçıdır* (B.Bayramov); *Toy yalnız qadınlar üçün idi, kişi toyu Tehranda, bəyin evində olmalı idi* (Y.V.Çəmənzəminli).

"Qoşulma əlaqəsi" bölməsində verilən misallardan aydın olur ki, digər əlaqələrdə komponentlər arasında zaman uzlaşmaları mövcud olduğu halda, bu əlaqədə tabesiz mürekkeb cümlənin komponentləri arasında, adətən, belə uzlaşmaların olması zəruri deyildir.

2. KOMPONENTLƏRİN SIRASI

Tabesiz mürekkeb cümlənin qurulmasında komponentlərin sıralamasının çox böyük rolü vardır. Məlum olduğu üzrə, danişan şəxs öz fikirlərini müəyyən məntiqi ardıcılıqla tərtib edir və o qayda ilə də başqalarına bildirir. Tabesiz mürekkeb cümlənin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında ifadə edilən müxtəlif mənalar məhz möhkəm sira sayəsində meydana çıxır. Möhkəm sira olmasa, səbhə-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma və s. kimi mənaları yaratmaq və ifadə etmək olmaz. Zahirən belə görünə bilər ki, sadalama əlaqəsində, xüsusən də eynizamanlılıq ifadə edən vəziyyətdə komponentlər çox da möhkəm olmayan bir düzülüş sisteminə malikdir. Həqiqətdə isə orada da müəyyən qanunlar təsir göstərir və daha əhəmiyyətli qabağa salınır (məsələn, hüquqi üstünlüyə görə; yaxından-uzaga, uzaqdan yaxına; kiçikdən-böyüyə, böyükdən-kiçiyə, sadədən-mürekkebə və ya əksinə; bunların da hamisində əlavə, danişanın məqsədine görə sıralanır).

¹ Bu əlaqəyə əvvəller "birleşdirmə əlaqəsi" deyilirdi.

Bunlarla yanaşı, komponentlərin tərtibi zamanı çox vaxt sonrakılarda tökrardan qaçmaq və yiğincəlik xatirinə ya işarə əvəzliyi, ya da mənsubiyyət şəkilçisi işlənmiş olur ki, bunlar da komponentlərin yerini dəyişməyi imkan xaricində qoyur. Yaxud hər hansı komponentden müəyyən elementlər ixtisar edilmiş olur, bu elementlər yalnız bir komponentdə saxlanılmış olur. Belə vəziyyətdə də yerdəyişmə mümkün deyildir. Əks təqdirdə nitqəd mövcud olan ümumi sisteme xələl gələr.

3. BAĞLAYICILAR VƏ BAĞLAYICI BİRLƏŞMƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini eləqələndirməkdə bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin mühüm rolu vardır. Qrammatikalarımızda bəzən belə yanlışlıq yol verilmişdir: guya tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ya məna əlaqəsi ilə, ya da bağlayıcılarla bağlanır. Bu, yanlış fikirdir. Bağlayıcı ile bağlanan komponentlər eyni zamanda mənaca da bağlı olurlar. Bağlayıcılar komponentlər arasında məna münasibətinə müvafiq olaraq işlədirilir. Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında aşağıdakı tabesiz bağlayıcılar işlədirilir:

1) *da-da, də-də, da-də* bağlayıcısı:

Həyəcanlı saatlar da galib keçdi, şübhün sürməli gözü də açıldı (S.Rəhimov); *Bədəl müəllim hərərətlə danışdı, Məşədi bəy də onuna razi idi* (M.Hüseyn); *Rüstəm kişi bu sözləri deyə-deyə Şərifogluunu süzürdü, köhnə dostu da onu başa düşürdü* (M.İbrahimov); *İnternə kapitanı ilk görüşdən Rəsulu xoşlamışdı, Rəsul da fürsəti əldən vermək istəmədi* (M.Qocayev);

2) *və* bağlayıcısı:

Birdən barəkin qapısı taqqılıtlı ilə açıldı və içəriyə güclü bir işiğ şölsəsi axdı (M.Hüseyn); *Yavaş-yavaş dumanlı, soyuq mart sabahı açılır və kənd yuxudan oyanırı* (Ə.Ələkbərzadə); *Şərqiyyə içəri otaya keçdi və atası ilə Həkimogluunun səhbəti qapı arxasında qalıb eşidilməz oldu* (B.Bayramov); *Onun qanı Herat xalçasının üstünə axıb tökülmüş və gül butular bir-birinə qarışmışdı* (Ə.Hacızadə);

3) *isə* bağlayıcısı:

Məşədi gülür, arvad isə yarası ağrıyan bir adam kimi sir-sifətinə turşudur, tez-tez başını bulayıb narazılığını bildirirdi (M.Hüseyn);

O, səhərdən yol gəlirdi, yol isə hələ də qurtarmaq bilmirdi (Ə.Ələkbərzadə); *Hüseyn müəllim Rəsulu öz oğlu kimi qucaqlayıb öpüşlərə qərə etmişdi, o biri əsirlər isə hələ də bu mənzərəyə inana bilmirdilər* (M.Qocayev); *Axşamdan evin ortasında yandırıldığı manqal gecəyarısı sönmüşdü, səhər isə otaq buz kimi soyuq idi* (Ə.Hacızadə);

4) *ancaq, amma, lakin* bağlayıcısı:

Maya kitabı aldı, lakin oturduğu yerdə işiq az olduğundan ona fikir verməmişdi (Ə.Ələkbərzadə); *Qumru da bu səhbəti eșitmışdı, amma başı qarışqı olduğundan yadından çıxmışdı* (Ə.Ələkbərzadə); *Hava sakitləşmişdi, amma qar hələ də yağırdı* (B.Bayramov); *Əbdül udqundu, nəsə demək istədi, ancəq xoşbəxtlikdən Elməddin daha ona əhamiyət verməyib ayağa durdu* (Ə.Hacızadə);

5) *yəni* bağlayıcısı:

Polis nəşrlərinin vəziyyəti bir qədər yaxşı idi; yəni onlar özlərini qoruyub sağ qala bilərdilər (M.Hüseyn); *Bugünkü hücum müvafiqiyyətlə başa çatmalıdır, yəni düşmən əlində olan körpü geri alınmalıdır* (M.Qocayev);

6) *gah-gah* (da) bağlayıcısı:

Arxada oturanlar dünəndən xəbərsiz səhbət edirdilər: gah Rəşid öz sevgisinin əbdəliyindən danışır, gah da Süsən onu sonsuz məhəbbətlə sevdiyini bildirirdi (M.Hüseyn); *Peyiz girəndən havalar da sərtləşmişdi, tez-tez gah yağışlar yağır, gah şiddetlili küləklər əsirdi* (Ə.Əbülləhəsən); *Gah prokuror onun sözünü kəsirdi, gah da izdihamdan doğan hayəcan ona danışmağa imkan vermirdi* (M.Qocayev);

7) *həm-həm* (də), *həm də* bağlayıcısı:

Bayram həm inqilabın taleyini düşündürdü, həm kənddə qoyub gəldiyi ailəsinin vəziyyəti onu narahat edirdi (M.Hüseyn); *Bu həm sizi əzab-əziyyətdən xilas edər, həm biz istədiyimizə nail olarıq* (M.Qocayev); *Xanım, ağama zəng edin, gəlsin, həm siz barışın, həm də o, düşbəra yesin* (Ə.Hacızadə);

8) *nə-nə* (də) bağlayıcısı:

İngilab alovlarının genişləndiyi bir vaxtda nə sahibkar güzəştə gedir, nə də fəhlələr inadlarından əl çəkirdilər (M.Hüseyn); *Nə Kamal oğlunu bağışlayırdı, nə də oğlu atasına güzəştə gedirdi* (Ə.Ələkbərzadə); *Bu günlər ərzində nə yağış ara vermiş, nə də onlar gizləndikləri yerdən çıxa bilməsildilər* (M.Qocayev); *Sanki ikisi də sehr-ləşmişdi – nə qız yerindən qalxırdı, nə Elməddin qapının çərçivəsindən ciyinini çəkib tərpanırdı* (Ə.Hacızadə);

9) ya-ya (da) bağlayıcısı:

Ya burada irəli sürülmüş tələblərə razi olmalısınız, ya da bir adam belə, işə çıxmayacaq (M.Hüseyin); *Dünənki hadisədən sonra ya onu milis idarəsinə çağırırdılar, ya da gəlib evdə sorğu-suala tuturdular* (A.Babayev);

10) yoxsa bağlayıcısı:

Anasının xatırına keçib divanda oturdu, yoxsa qarını qapıdan qovardılar (B.Bayramov); *Üç-dörd günə hücum əmaliyyatı keçiriləməli idi, yoxsa düşmən duyuq düşə bilərdi* (M.Qocayev);

11) nəinki-hətta bağlayıcı birləşməsi:

Nəinki bu ecəzkar aləmə gözü doluslu baxa bilmirdi, hətta kirpiklərini qaldırmağa da iqtidarı qalmamışdı (B.Bayramov); *Mingəçevir sularında nəinki qayıq və gəmi işləyəcək, hətta külək əsəndə iki metr yarımlı hindürülükdə dalğalar oynasaqcdır* (Ə.Sadiq).

Bu bağlayıcı birləşmənin başqa variantları da (*nəinki-eləcə də, habelə, həm də, həmçinin də*) işlədir.

4. İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ VƏ MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİ

Birinci komponentdə işlənən isim (və ya isim hüququndan olan digər sözler) ikinci komponentdə bir daha təkrar edilməsin deyə, işarə əvəzliyi, yaxud mənsubiyət şəkilçisi vasitəsilə ona işarə edirlər, onu xatırladırlar, yada salırlar, beləliklə də, komponentlər arasında müəyyən bir bağlılıq, əlaqə əmələ gəlir.

1) Əvəzliklərdən *o, bu, ora, bura* və onların müxtəlif halları o biri komponentdə (və ya komponentlərdə) işlədirilir, digər bağlayan vasitələrlə yanaşı, komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edir; məs.:

Səlminaz arvad oğluna və Rəşidə yemək gətirdi, onlar söhbəti kasib yeməyə başladılar (M.Hüseyin); *Bünyad təzədən getməyi qərara aldı, bu onun sonuncu təşəbbüsü idi* (Ə.Ələkbərzadə); *Maya qonaqlardan ayrılib Pərşənin dalınca o biri otağı keçdi, onun da belə söhbətlərdən xoş gəlmirdi* (M.İbrahimov); *Kəmələ sözünün ardını demədi, Əkbərov onun nə deyəcəyini əvvəlcədən bildiyi üçün sakitcə durub qulaq asırdı* (M.Qocayev); *Aslan hələ də gəlib çıxmamışdı, Məşədibəy onu görmədən getməli oldu* (M.Hüseyin); *Bayram bir həf-*

tədən çox həbsxananın yerləşdiyi məhəllədə qaldı, onu qoca bir rus fəhləsi öz mənzilində saxlayırdı (M.Hüseyin); *Ana qızına yaxınlaşmaq istədi, Nuşu ona acıqli baxıb, sərt hərəkətlə həyatə endi* (Ə.Ələkbərzadə); *Ev səssiz-səmirsiz idi, orada canlı həyatdan xəbər verən bir əlamət gözə dəymirdi* (Ə.Ələkbərzadə); *Şeyda stulunu Sənubərə səri çəkdi, qız ondan razi halda başını aşağı dikdi* (B.Bayramov); *Səhərin alatoranında bütün dəstə Jitomir ətrafında yerləşən yanacaq bazasına hückum etdi, bir azdan oradan qarışq səslər eşildilməyə başladı* (M.Qocayev).

Bəzən bu vezifəni birinci komponentdəki xüsusi ismə qarşı işlənən ümumi isim də yerinə yetirir (məsələn, əvvəlki komponentdə Baki, sonrakında isə şəhər sözü işlədile bilər);

Rəşid Süsəni görüb ona yanaşdı, qız onları görəcəklərindən ehtiyyat edərək yoluna davam etdi (M.Hüseyin); *Qumru onun sözünü yarımcıq kasdı, qız müzakirənin nə ilə qurtaracağını qabaqcadan görürdü* (Ə.Ələkbərzadə).

2) Sonrakı komponentdə işlənən mənsubiyət şəkilçisi (III şəxsədə) əvvəlki komponentdəki ismi tekrardan azad edir, onu dinişəyiciyə xatırladır ve beləliklə, digər vasitələrlə bağlanan komponentlər bu yolla da əlaqələnir; məs.:

Bayram xəyal aləmindən ayrıldı, gözləri yenicə açılmış qapıya dikkildi (M.Hüseyin); *Maşın kəndə girəndə Rüstəm kişi küsülü kimi oturmuşdu, gözləri yol çəkirdi, fikri uzaqlarda dolaşırı* (M.İbrahimov); *Xuduş birdən başını qaldırıb Qumruya baxdı, gördükli onu heyrətə saldı* (Ə.Ələkbərzadə); *Bu fikirlər içində böyük Kosa öz başına ikiəlli bir qapaz saldı, solğun kepkasının burnu öz burnu ilə qoşalası* (S.Rəhimov); *Sənubər üzüdüyünnü indi hiss etdi, xəyalı soyuq dərin ümmana atılmış top kimi yiğila-yığila qayıtdı* (B.Bayramov); *Gülnarə cəld, çəvik hərəkat edir, səsində inam, qətiyyət hiss olundu* (M.Qocayev).

5. ORTAQ ELEMENTLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsində ortaq cümlə üzvlərinin, cümlə üzvü olmayan sözlərin və morfemlərin də mühüm rolu vardır.

1) Ortaq cümlə üzvləri

Daha çox işlənən ortaq üzvlər zərfliklərdir. Bundan əlavə, tamamlığından ortaq işlənən vəziyyəti müşahidə edilir.

a) ortaq yer zərfliyi:

Yalnız burada hissələr çulğalaşır, fikirlər çarpazlaşırırdı (B.Bayramov); *Orada, o müdhiş torpaqda minlərlə adam vətən yoluñunda canım şəfa etmiş, çıxları ilk sevgisi gözündə nakam torpağı gömülüdü* (M.Qocayev); *Yan otaqda daş kömür sobası asta-asta yanır, çaydan həzin-həzin cızıldayırdı* (Ə.Hacizadə); *Stolun üstündə kitablar nizamsız şəkildə səpalanmış, gecə lampası aşırılmışdı* (A.Babayev).

b) ortaq zaman zəifliyi:

Elxani görəndə otaqdakılardan Lətif bir qədər sıxıldı, Nadir isə sevindiyindən ayaga qalxdı, ol verib görüşməyə tələsdi. Qönçə bunları danışlığı vaxt Ceyranın dedikləri yenə Qumrunun yadına düşdü, qız Bünyadı düşündü (Ə.Ələkbərzadə).

c) ortaq tərzi-hərəkət zərfliyi:

Tez-tələsik plan da hazırlanırdı, onu həyata keçirəcək adamlar da təyin edildi (M.Hüseyn); *Qəfildən qaranlıq küncləki stolun üstündən nəsa yerə düşdü, döşəmədə işartி göründü* (M.Qocayev); *Təzədən təbligat aparılır, düşmən cəbhənin yeritidiyi xətti-hərəkətin çirkin məqsədi izah edildi* (M.Qocayev); *Yavaş-yavaş onlar soyuyan təndir kimi qaralmağa başlayır və qara ərab qadırlarına oxşayan bir cənub qaranlığı kəndi bürüyürdü* (M.İbrahimov).

ç) ortaq səbəb zərfliyi:

Axşam güclü yağış yağıdıgi üçün yolları su örtmiş, gediş-geliş çatınlaşmışdı (S.Rehimov); *İçkinin təsirindən Qarasın başı dumanlanır, ayaqları sözüñə baxındı* (M.İbrahimov); *Mərkəzdən cavab gəlmədiyi üçün müstəntiqin intizarı daha da artır, ciddi bir iş görə bilmirdi* (A.Babayev).

d) ortaq məqsəd zəifliyi:

Banditləri mühəsirəyə alıb tutmaq üçün dəstənin bir hissəsi meşənin girəcəyində qaldı, yaridan çıxu isə çayın axarı ilə aşağıya hərəkət etdi (S.Rehimov); *Oxumaq üçün mən Bakıya gəldim, qardaşım isə Gəncəyə getdi; Bu torpağı zəbt etmək, tükənməz sərvətinə yiyələnmək üçün çox fatehlər qılınc*

oynatmış, çox sərkərdələr baş qoymuşlar (M.Qocayev); *Məqsədini həyata keçirmək üçün insan heç bir təhlükədən qorxmamalı, yarı yoldan geri qayıtmamalı, daim inam və səbirlə mübarizə aparmalıdır* (A.Babayev).

e) ortaq tamamlıq:

Bu işdə Rəşid inad edir, atası isə razılaşmaq istəmirdi (M.Hüseyn); *Pərşənin gəldiyini Salman bayaqdan görmüşdü, Şirzad isə yalnız indi gördü və salamı alıb gözünü kədərlə halda ona dikdi* (M.İbrahimov); *Bunlarla sonradan usta da razılaşdı, Hidayət isə razılaşmaq istəmirdi* (B.Bayramov); *Bunu mən çox gözəl bili-rəm, ancəq anam bilmir* (B.Bayramov).

2) Ortaq ara sözlər

Şübəhəsiz ki, Gülöyşənin özünün də bunda marağının çox idi, öz rəqibini aradan götürmək üçün o da hər şeyə hazır idi (S.Rəhimov); *Əlbəttə, bu fikirlərə etiraz edən olmadı, onlara hamı razılaşdı* (Ə.Ələkbərzadə); *Demək olar ki, hamının sıfətini toz basmış, bütün saçları, üzləri bomboz olmuşdu* (M.Qocayev).

3) Ortaq ədatlar və şəkilçilər

Yalnız hərdən uzaqdan atılan atəş səsləri eşidilir, göyə qalxan qırımızı fışşənglər parlayırırdı (M.Qocayev); *Axi müstəntiq özü səhvə yol vermiş, kağızlar dolaşq salınmışdı* (A.Babayev); *Yalnız çayirkəkələr ora-bura uçuşur, circiramanın laübəli səsi kəsilmirdi* (M.İbrahimov).

Ədat digər ortaq üzvlərlə birlikdə de işlədile bilər; məs.:

Axi idarədə heç kim ona hörmət etmir (B.Bayramov); *Yalnız dünən mərkəzdən xəbər galmış, hücum əmri verilmişdi* (M.Qocayev); *Bəs nə üçün o böyüdükcə atası qayğışə və ixtirablı görünür, anası həyəcanlı bir үrəklə başının üstündə titrəyir?* (M.İbrahimov).

Bu misallarda yalnız, axı, bəs ədatları hər iki komponentə aiddir. Başqa misalları nezərdən keçirək.

1906-ci ilin sonu yaxınlaşır, fəhlələrin bir həftə əvvəl başlanmış tətili hələ də davam edirdi. Polis təqibi güclənmiş, partyanın görkəmli işçiləri istər-istəməz gizli fəaliyyət keçmişdilər (M.Hüseyn); *Gah peşəkar artistlər tamaşa göstərir, gah da özfəaliyyət kollektivləri çıxış edirdilər. Beləliklə, burada ayrı cürə zəlzələ qopar, pəncərə*

süşələri çirik-çiriklə yerə tökülər, göy üzünə qara buludlar qalxar, ildırım çaxar, şimşəklər oynar, sel-su hər yani ağızına alar, bu boyda Böyükkişini dirigözüb götürüb gedərdi (S.Rəhimov).

Həmin misallardahekaya forması şəkilçilərinin, elcə də cəm şəkilçisinin əvvəlki komponentdə işlənməyib, sonrakında işlənərək əvvəlkilər də aid olması, başqa cür desək, onların sonuncu komponentdə iştirak edərək bütün komponentlər üçün ortaq olması həmin komponentləri əlaqələndirir.

6. ZAMAN UYUŞMALARI

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əksər halda zaman uyuşması olur ki, bu da onların əlaqəli olmasına xidmət edir. Belə ki, əvvəlki komponentdə hansı zaman və ya şəkil iştirak edirsə, sonrakı da ona uyğunlaşır; məs.:

1) indiki zamana görə uyuşma:

Saat çıqqıldayır, aqrəb astaca hərəkət edir, həkim öz böyüyünün xəstələnməyindən guya iztirablı bir xəyala gedir (S.Rəhimov); *Partizanlar iki günlük ağır döyüşdən sonra yorulub yatır, ətrafdə dərin süküt hökmranlıq edir* (M.Qocayev).

2) gələcək zamana görə uyuşma:

Onda bütün yuxuları çin olacaq, xəyalları reallaşacaq, arzuları, istəkləri həyata keçəcəkdir. Deyilənlərə əməl edərsən, sonra müalicənin nəticəsinə yoxlayarıq, vəssalam (S.Rəhimov); *Rəsul fikrə daldı: mühərribə qurtaracaq, o, polkovnik rütbəsində evinə qayidacaq, Gülnarasi ilə yenə əvvəlki saadətlə yaşayacaq* (M.Qocayev).

3) keçmiş zamana görə uyuşma:

Böyükkişi bir müqəssir kimi uzun qollarını yanına saldı, onun iri barmaqlı əlləri lüzumsuz bir şey kimi boş-boşuna yelləndi (E.Rəhimov); *Oğul içkini qrafının arxasında gizlətdi, içmədi, ana şəmpandan iki qurtum alıb yerə qoysdu* (B.Bayramov); *Günortadan əsən şərq küləyi axşama yaxın daha da gücləndi, səmanı qara bulud çulğadı* (M.Qocayev).

4) fel şəkillərinə görə uyuşma:

Təki manə tapşırıq verin, mən yerinə yetirim (M.Hüseyn); *Kaş dediyin düz olayıdi, usta bu gün gələydi* (B.Bayramov); *Axşam bütün dəstə hücumu keçməli, düşmən əlində olan körpü heç bir zədə almadan*

ələ keçirilməlidir (M.Qocayev); *Bütün pəncərələr bərk-bərk örtülmüşdü, qapı işa nadənsə azacıq açıq qalmışdı. Hər yerdən icrayıyyə komitəsi sədrinin kabinetinə zəng vurulurdu, telefon çır-çır çığırdı, "kabinet boşdur" cavabı qayıtdırdı* (S.Rəhimov).

Burada birinci misalda əmr, ikincisində arzu şəklinə görə (həm də onun hekayəsinə görə), üçüncüsündə vacib şəklinə görə uyuşma olduğu kimi, sonrakılarda da hekaya və rəvayətə görə uyuşmalar vardır. Bunlar, digər əlaqə vasitələri ilə yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşmasına kömək edirlər.

7. KOMPONENTLƏRİN TƏRTİBİNDƏ PARALELLİK

Mürəkkəb cümlənin komponentlərində cümlə üzvləri eyni tərkibdə, eyni ardıcılılıq tərtib oluna bilər ki, bu da onların daha yaxşı əlaqələnməsinə yardım edər. Əlbəttə, burada ortaq üzvlərin, bağlayıcının olacağını və bəzən üzvlərin ixtisas ediləcəyini də nəzərə almaq lazımdır.

Özizbəyov evə girəndə anası yemək hazırlayır, arvadı uşağı yatarırdı (M.Hüseyn); *Şərif bir tərəfdə baş vermiş hadisəni naql edir, Binyadla Mızdur başqa tərəfdə qocanı söhbət tutmuşdular* (Ə.Ələkbərzadə); *O bizdən əl çəkmədi, həyəsizlər da ondan əl götürmədilər* (B.Bayramov).

8. İNTONASIYA

Hər hansı cümlənin qurulmasında və eyni zamanda, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində intonasianın çox mühüm rolu vardır.

İtonasiya dedikdə səsin tonu, sürəkli olub-olması, durğu (fasilə, pauza), ritm, tembr və avaz (melodika) kimi ünsürlər nəzərdə tutulur. Bunlar cümlənin akustik keyfiyyətini təmin edən vasitələrdir. Mürəkkəb cümləni təşkil edən "sədə cümlələr" vahid intonasiyaya təbe olmasalar, mürəkkəb cümləni təşkil edə bilməzlər. Müxtəlif manə əlaqələrinin əmələ gəlməsində, komponentlərin qarşılıqlı münasabətini təmin etməkdə və mənə əlaqələrini formalaşdırmaqdə da intonasiya mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu vaxta qədər

Azərbaycan dilinin intonasiya növləri, onların xarakter xüsusiyyətləri dəqiq öyrənilmemişdir. Bunları xüsusi cihazlar vasitəsilə öyrənmək zəruridir. İntonasiya məsələləri eksperiment yolu ilə öyrənilmədikcə, onlar barədəki söhbətlər də texmini olacaqdır.

Yuxarıda qeyd edilən əlaqə vasitələri komponentler arasında tək-tək deyil, bir neçəsi birlikdə müxtəlif şəkilde işlənir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə həm intonasiya, həm zaman uyuşmaları, həm komponentlərin sırası, həm onların parallelliyi “sadə cümlə”lərin əlaqələnməsinə xidmət edir:

Abırlı abrindən qorxar, abırsız nədən qorxar? Ağa gətirər navalı, xanım ötürər çuvala. Açıq nəyi yedirtməz, toxluq nəyi dedirtməz? Bağçı bağın qiydi, bağban salxının qymadı (Atalar sözü).

Yaxud aşağındakı misalda daha çox əlaqə vasitəsi iştirak edir:

Orada zahirlərindən çox görkəmli ağalara oxşayan dörd nəfər oturmış wə miibər Məmmədlə Əli əməniyyəbaşı qabaqlarında əmrə hazır durmuşdu (M. İbrahimov).

Həmin misalda intonasiya, mənə əlaqəsi, ortaç elementlərin olması, mənsubiyət şəkilçisi, bağlayıcı, komponentlərin sırası, zaman uyuşması kimi əlaqə vasitələri tabesiz mürəkkəb cümləni formalasdırılmışdır. Bu əlaqə vasitələrinin bir qismi sabit (intonasiya, mənə əlaqəsi, komponentlərin sırası), digər qismi isə dəyişkəndir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlə bərabərhüquqlu tərkib hissələrdən ibarətdirsə, tabeli mürəkkəb cümlə qrammatik cəhətdən biri üstün, digəri ona tabe olan hissələrdən (cümlələrdən) təşkil olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlədə həmin hissələr qarşılıqlı suretdə bir-birində asılırsa, tabelidə bu asılılıq birtərəflidir. Tabe olmayan tərkib hissələrə “müstəqil cümlə” də deyirlər. Lakin burada tam müstəqillik yoxdur, çünki mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müstəqil cümlə ola bilməz; ona görə ki, bu tərkib hissələr cümlə formasına malik olsalar da, ayrıca cümlə intonasiyasına (bitmə intonasiyasına) malik deyiller. Onlar birləşdikləri cümlənin ümumi bitmə intonasiyasına

daxildirlər. Buradaki “müstəqillik” məsəlesi yalnız budaq cümlənin tabe vəziyyətinə nisbətən götürülür. O, budaq cümlə ilə müqayisədə grammatik cəhətdən müstəqil görünür.

Tabesiz ve tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində də müəyyən fərqlər nəzəre çarpır:

1) Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitələrdən biri də bağlayıcılardır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında tabe etməyən bağlayıcılar, tabelidə isə tabe edən bağlayıcılar işlənir.

2) Tabesiz mürəkkəb cümlələrin əksər qismi bağlayıcısız qurulduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlənin böyük əksəriyyəti bağlayıcılar işlənir.

3) Tərkib hissələri əlaqələndirməkdə əvəzliklərin də müəyyən rolü olur. Lakin bunların işlənməsində də forq vardır. Bağlanmadı istirak edən əvəzliklər tabesiz mürəkkəb cümlədə əvvəlcədən məlum olanı əvəz edir (yaxud məlum olana işarə edir), tabeli mürəkkəb cümlədə isə həle məlum olmayana işarə edir və izahat vermək üçün (budaq cümlənin işlənməsi üçün) şərait yaradır: *Balaca Eldar anasına tarəf yürüdü, anası onu bağırna basdı. Onu da bilirsən ki, mən xəcalətdə qalan oğlanlardan deyiləm* (Ş.Qurbanov).

4) Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində intonasiyanın da müəyyən rolü vardır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (komponentləri) arasında tabeedici intonasiya, tabesidə isə tabe etməyən intonasiya olur.

Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında başqa fərqlər də müəyyən etmək olar. Bütün bu fərqlərlə bərabər, mürəkkəb cümlənin bu iki növü arasında kəskin sədd çəkmək olmur. Elə cümlələr var ki, onun tabeli və ya tabesiz olduğunu söylemək çatınlık töridir. Bunun səbəbi odur ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bəzi tipləri tabesiz mürəkkəb cümlədən əmələ gəlir. Bu da daimi bir prosesdir. Ona görə də mürəkkəb cümlənin formallaşma prosesi keçirən müəyyən tipləri həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin əlamətlərinə malik olur: *Düzdür, mən orada olmuşam, amma siz deyən əhvalati eşitməmişəm*.

Başqa bir misala diqqət edək: *Hərçənd mən sizin işlərinizə qarışmiram, amma zərərinizə də razi ola bilmərəm* tipli cümlələr də yuxarıda dediyimiz yolla yaramışdır. Burada budaq cümlə ilə baş cümlə arasındaki bağlılığın digər tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən zeif

olması və *amma* (*lakin, ancaq*) bağlayıcısının mühafizə edilib saxlanması tabesiz mürəkkəb cümlənin əlamətləridir. Buradan aydın olur ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipi də tabesiz mürəkkəb cümlədən inkişaf etmişdir. Formalaşma dövrünü isə başa vurdugu üçün biz onu indi tabeli mürəkkəb cümlə kimi tanıyırıq. Tabeli mürəkkəb cümlənin bir neçə başqa tiplərində də bu xüsusiyyəti görmək mümkündür.

BAŞ VƏ BUDAQ CÜMLƏLƏR

Tabelilik əlaqəsi əsasında on azı iki “sade cümlə”nin birləşməsi sayəsində tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gelir. Tabeli mürəkkəb cümlə baş və budaq cümlələrə bölünür. Baş cümlə, adətən, öz qrammatik vəziyyətinə görə sərbəst olub, budaq cümləni özüne təbə edir. Budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlədən əsili olur; semantik cəhətdən belə asılılıq olmaya da bilər. Dilçilik əsərlərində bu cür fikirlərə tez-tez rast gəlmək olur ki, baş cümlə əsas mənəni, budaq cümlə isə ikinci derəcəli mənəni ifadə edir. Halbuki baş və budaq cümlə birlikdə bütöv bir fikrin ifadəsində xidmət etdiyindən, mənənin ağırlıq mərkəzi ya baş cümlə, ya budaq cümlə tərəfdə ola bilər, yaxud da baş və budaq cümlənin arasında nisbətən bərabər bölünmüş olar:

1. *Aşıq elə gözəl çalır, elə məlahətli oxuyurdu ki, hamının ağızı açıla qalmışdı.*

2. *Ancaq burasını da düşünmək lazımdır ki, adam hər qarşısına çıxan üzügülər bir qadının xətri üçün öz ailəsini dağdırıb uşaqların küçəyə atırm (S. Hüseyin); Elə etməliyik ki, qrupumuzun 75 faizi əlaçı olsun, fakültədə birinci yeri tutsun.*

3. *Mən yanı belə ölü oldum ki, fisincanla canı bir-birindən ayıra bilmədim? (Ş.Qurbanov).*

Bu misalların birinci qrupunda məna ağırlığı baş cümlələr, ikincisində budaq cümlələr üzərinə düşmüş, üçüncüsündə isə her ikisi arasında nisbətən bərabər bölünmüştür. Lakin qrammatik cəhətdən hər yerde üstünlük, sərbəstlik baş cümlə tərəfdədir.

Baş cümlənin yeri, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərini nəzəre alıqda, müəyyən olur. O, nisbi əvəzliklərə düzələn hallarda budaq cümlədən sonra, bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrdə on

çox budaq cümlədən qabaq, bəzi hallarda ondan sonra, şərt şəkli ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümlədən sonra işlədir. Üslubi tələblərdən asılı olaraq, adı qrammatik vəziyyətlər dəyişə bilər: baş cümlə budaq cümlə ilə yerlərini dəyişər, yaxud biri digərinin arasında işlədirler.

Budaq cümlə baş cümləyə xidmət edir, ya onun bir üzvünü izah edir, ya da ümumiyyətkdə baş cümlənin məzmununa aid olur. Elə buna görə də tabeli mürəkkəb cümlələri bir özəkli və iki özəkli deyə iki qismə ayırmış olur. Bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin bir üzvü kimi özünü göstərir. Baş cümlədə çatışmayan (yaxud aydınlaşmaga ehtiyacı olan) bir cümlə üzvünün əvəzinə işləmiş olur; məs.:-

Aydın oldu ki, qrupun yaridan çıxı oxlaçıdır.

Bu misaldakı baş cümlə *nə aydın oldu?* sualını tələb edir və budaq cümlə həmin sualı ödəyir. Bu da mübtədanın sualıdır. Deməli, baş cümlədə mübtəda çatışır, budaq cümlə da həmin üzvə xidmət edir. Budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlənin bir üzvü vəziyyətini daşıyır (Onu orta məktəbdə tətbiq edilən qayda ilə, mübtədaya çevirib, baş cümləyə yerləşdirmək mümkün). Deməli, budaq cümlə baş cümlə içərisində “əriyə” bilir.

Bu xüsusiyyət onunla əlaqədardır ki, bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr cümlə üzvlərindən birinin sadə cümlədən (baş cümlədən) kənara çıxıb, sadə cümlə şəkline düşməsi nəticəsində əmələ gelmişdir. Buna görə də istənilən zaman belə budaq cümlənin cümlə üzvüne çevriləməsi mümkün olur.

İki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr isə tabesiz mürəkkəb cümlədən əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri öz müstəqilliyini itirib, qrammatik cəhətdən təbe vəziyyətə düşmüş, yəni budaq cümləyə çevrilmişdir. Mənə cəhətdən isə iki əvvəlki özək mühafizə ediləb saxlanılmışdır. Elə bu səbəbə görə də bir qrup (məsələn, nəticə, qarşılaşdırma və zaman budaq cümləli) tabeli mürəkkəb cümlələri iki özəklidirlər. Bunun üçün də belə budaq cümlələr baş cümlənin bir üzvüne deyil, ümumi məzmununa aid olur.

Baş və budaq cümlələr barədə bu ümumi cəhətləri qeyd etdikdən sonra, “baş cümlə” termini üzərində ayrıca olaraq dayanmaq lazım gəlir.

Dilimiz inkişaf etdikcə, budaqlanma xüsusiyyətinə nəinki müstəqil sadə cümlələrdə, hətta qeyri-müstəqil vəziyyətdə işlənən budaq

cümlelerde ve feli türkibelerde de görürük. Övveldən iki komponentli tabeli mürəkkəb cümleni nəzərə alıb, onun türkib hisselerini baş və budaq cümlelərə böldüdüksə, indi feli türkibin, yaxud şərt budaq cümləsinin özünün budaq cümləsi da meydana çıxırsa, onda şərt budaq cümləsinə və feli türkibə “baş cümle” demək olarmı? Bize, həmin termini dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Lakin “baş cümle” termini əvvəlki mezmununu dəyişir, qrammatikalarımızdakı bəzi başqa terminlər kimi şərti xarakter alır. Bu məsoləni her hansı bir budaq cümle ilə əlaqədar müvafiq misallarla nəzərdən keçirsek, fikrimizi daha yaxşı anlatmış olarıq.

“Baş cümle” barədə qrammatikalarımızda deyilənlərdən aydın olur ki, o, budaq cümləyə nisbətən müstəqil olur. Budaq cümle onun ya bir üzvüñü, ya da ümumi məzmununu izah edir. Lakin elə hallar da mövcuddur ki, budaq cümlə nisbətən müstəqil olan bir “sadə cümlə”ni (baş cümləni) deyil, cümlə üzvünün bir hissəsinin, feli türkibləri, şərt budaq cümləsini, digər budaq cümlələri izah etməyə, genişləndirməyə xidmət edir. Dediymiz bu xüsusiyyəti biz daha çox tamamlıq budaq cümləsinin fonunda nəzərdən keçirməyə çalışacaqıq, çünkü tamamlıq budaq cümləsi ən çox işlənən, ən inkişaf etmiş, ən “çevik” (yəni müxtəlif vəziyyətlərdə işlənə bilən) budaq cümle növüdür. Tamamlaşığı, izah etdiyi vahidləri nəzərə alıqda, tamamlıq budaq cümlələrini üç qrupa ayırmış olar:

I. Baş cümləni (xəberini, yaxud üzvlərinin bir hissəsini) tamamlayan tamamlıq budaq cümlələri.

I. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin feli xəberini tamamlayır: *Dədəm deyar ki, paltarı tar cürüdər, ürəyi söz* (M.İbrahimov); *Amma burasını unutma ki, bu, oğluma mənim ilk və son məktubumdur* (S.Hüseyin).

Bu misallarda budaq cümle feli xəberli baş cümləni tamamlıq cəhətdən aydınlaşdırır.

2. Tamamlıq budaq cümləsi ismi xəberli baş cümləni də tamamlaya bilir: *Mən əminəm ki, indiki gənclik bizzən çox, həm də daha yaxşı işlər görəcəkdir*.

3. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəberinin tərkib hissəsi olan ismə aid olur: *Əhd-peyman bağlamışdalar ki, bir-birindən ayrılmayacaqlar*.

Buradakı budaq cümle *əhd-peyman* isminə aid olub, *nə barədə?* sualına cavab verir.

4. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədəki təyini söz birleşməsinin ikinci tərəfəne aid olur: *Bir qadın olmaq həsəbi ilə onun da ixtiyarı vardır ki, yeni verilən bu hüquqdan istifadə etsin* (S.Hüseyin).

Bu misalda baş cümlədəki *ixtiyār* sözüne aid *naya?* sualına cavab olan tamamlıq budaq cümləsi işlənmişdir.

II. Budaq cümlələri tamamlayan tamamlıq budaq cümlələri.

1. Tamamlıq budaq cümləsi mübtədə budaq cümləsinin tamamlayırlar: *Kim istəyir ki, imtahandan “əla” qiymət alınsın, gərək o, müntəzəm olaraq çalışıb*.

Burada *gərək o, müntəzəm olaraq çalışıb* baş cümle, yerde qalan hissə isə mübtədə budaq cümləsidir. Mübtədə budaq cümləsinin tərkibində *imtahandan əla qiymət alınsın* hissəsi tamamlıq budaq cümləsidir.

2. Tamamlıq budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsini tamamlayırlar.

Kim xəbər gətirsə ki, oğlun galır, onu dünya malından qəni eləyəcəyəm (“Azərbaycan nağılları”).

Bu misalda *oğlun galır* qismi tamamlıq budaq cümləsi olub, *kim xəbər gətirsə* budaq cümləsini tamamlayırlar, onun məzmununu tek-milləşdirib, onunla birlikdə dərhal dolğun bir tamamlıq budaq cümləsi emələ getirir.

3. Tamamlıq budaq cümləsi zaman budaq cümləsinin tərkib hissəsi olur: *Hazırlaşırkı, özü ata minib fermaya getsin, brigadılardan Lal Hüseyn tövşüyü-tövşüyü içəri girdi* (M.Ibrahimov).

Burada *brigadılardan Lal Hüseyn tövşüyü-tövşüyü içəri girdi* hissəsi baş cümle; *hazırlaşırkı*, *özü ata minib fermaya getsin* hissəsi isə zaman budaq cümləsidir. Lakin budaq cümle *özü* də iki hissədən ibarətdir: 1) *hazırlaşırkı* baş cümle, 2) *özü ata minib fermaya getsin* tamamlıq budaq cümləsidir. Bu iki tərkib hissə bir yerdə qovuşub, zaman budaq cümləsini əmələ getirir.

4. Tamamlıq budaq cümləsi şərt budaq cümləsinin tərkib hissəsi olur:

Əgər desəm ki, özüma hayat yoldaşı seçdiyim adamı əzəldən istəməmişəm, bu, namuslu hərəkət olmaz (İ.Əfəndiyev).

Həmin misalda *bu, namuslu hərəkət olmaz* baş cümle, qalan hissə isə şərt budaq cümləsidir. Buradakı *özüma hayat yoldaşı seçdiyim adamı əzəldən istəməmişəm* qismi *əgər desəm* şərt budaq cümləsi

üçün tamamlıq budaq cümləsidir və onunla birlikdə yənə də qovuşq şərt budaq cümləsi əmələ gətirir. Halbuki *əgər desəm* qismi özü budaq cümə sayısla da, həmişə asılı vəziyyətdə olur.

III. Söz birləşmələrini (feli tərkibləri) tamamlayan tamamlıq budaq cümlələri.

1. Tamamlıq budaq cümləsi feli sıfət tərkibinə aid olur; məs.:

Bir ona deyan yoxdur ki, a bala, bir dur güzgüün qabağında, özüne fikir ver, sonra başqasına gül (Ş.Həbibzadə).

Yuxarıdakı baş cümlədə feli xəbər yoxdur, amma orada tamamlanmağa ehtiyacı olan feli sıfət var ki, o da fel kimi idarə ələmək qabiliyyətinə malikdir. Feli xəbərli cümlələr tamamlıqla genişlənmək qabiliyyətinə malik olduğu kimi, feli tərkibler də həmin xüsusiyyətə malikdir. Yuxarıdakı misalda işlənib tamamlıq budaq cümləsi tələb edən feli sıfət tərkibi özü əslində baş cümlənin mübtədası vəziyəsindədir.

2. Tamamlıq budaq cümləsi feli bağlama tərkibinə aid olur; məs.:

Har bir şeydən çox mənə o təcəccüb gəlir ki, anam, qardaşım bilə-bilə ki, mən Səadətsiz dünyada bir gün də ömür eyləmək istəməzdim, onunla belə o təmənnaya düşübürlər ki, Səadətin adını çəknəyim... (N.Vəzirov).

Bu misalın ümumi quruluşu ilə işimiz yoxdur. Buradakı feli bağlama tərkibi (*anam, qardaşım bilə-bilə*) *nəyi?* sualına cavab verən xüsusi bir tamamlıq budaq cümləsi ilə tamamlanır.

Bu xüsusiyyət aşağıdakı misalda da özünü göstərir:

Mən deyəndə ki, Rüstəm kişi Paxır bağlayıb, bax, bu Yarməmmədin içərisi çürüyüb, hamınız üstümə düşürsünüz ki, boşboğazlıq eləmə (M.İbrahimov).

Bu cümlədə *mən deyəndə* birləşməsi *nəyi?* sualına cavab olan tamamlıq budaq cümləsi (*Rüstəm kişi Paxır bağlayıb, bax bu Yarməmmədin içərisi çürüyüb*) ilə tamamlanır, təkmilləşir, mənaca bir yere qovuşur və başqa bir tərkib hissə üçün zaman budaq cümləsi vəziyəsi daşıyır.

Tamamlıq budaq cümləsi tək bir feli bağlamaya da aid ola bilir: *Görəndə ki, danişq yeri yoxdur, kağızı verərdi oğluna* (Ə.Haqverdiyev).

3. Tamamlıq budaq cümləsi məsder tərkiblərinə aid ola bilir: *Bunu da etiraf etməniz lazımdır ki, sizin sədətənizi və rahat ailə həyatınızı pozan yalnız Eldarın vəfərzılılığı deyildir* (S.Hüseyn); *Başladılar aspazdan şikayat eləməyə ki, bugünkü xörəyimiz az düşüb* ("Azərbaycan nağılları").

Tamamlıq budaq cümləsi birinci misalda *etiraf etmək*, ikincisində isə *şikayat eləmək* məsderinə aiddir. Birincide *nəyi etiraf etmək?*, ikincidə isə *nədən və ya nə bardə şikayat eləmək?* sualları meydana çıxır ki, bunlara müvafiq tamamlıq budaq cümlələri işlənmişdir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən misallar göstərir ki, tamamlıq budaq cümləsi, doğrudır, əksər hallarda baş cümləni tamamlayırlar, onu təkmilləşdirir, lakin elə hallar da nəzərə çarpdırıldı ki, orada budaq cümə bas cümlədən deyil, adı bir söz birləşməsindən, deyək ki, feli bağlama tərkibinden, müstəqil işlənə bilməyen budaq cümlələrden asılı idi. Bu faktlar sübut edir ki, "budaq cümə bütün hallarda baş cümləye bağlı olur, baş cümlədən asılı olur" hökmünü irəli sürmək olmaz.

Beləliklə, "baş cümə" termini əvvəlki mənə dairəsini genişləndirmiş olur və şərti xarakter daşıyır.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR

Budaq cümlə ilə baş cümə arasında bir sıra qrammatik vasitələr işlədirilir və onların bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bağlayıcılar. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bir neçə tabeедici bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələr işlədirilir: *ki, çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki, indi ki, bir halda ki, madam ki, elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, onda ki, ona görə (də), onun üçün (də), belə ki* və s.

2. Bağlayıcı sözlər. Bağlayıcı sözlərə morfolojiyada nisbi əvəzliklər deyilir. Bunlar mənşeyinə görə sual əvəzliklərindən əmələ gəlmişlər. Tabeli mürəkkəb cümlədə işlənib sual bildirməyən, yalnız onun komponentlərinin bir-birinə bağlanmasına kömək edən sözlər bağlayıcı sözlər adlanır. Buraya *kim, nə, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür, haçan, hara, nə qədər, hansı* sözləri daxildir ki, onların əksər qismindən sonra ki ədatının da işlənməsi mümkündür: *Kim ki gündəlik döşlərə çalışır, o, imtahanda yüksək qiymət alır.*

3. Ədatlar. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərikləri var ki, onların qurulmasında ədatlar mühüm rol oynayır. Belələrindən *isə (-sa, -sə), -sa da (-sə də), -sa belə (-sə belə)*, *-mi (-mi, -mu, -mū)* ədatlarını göstərmək olar; məs.:

O vaxta qədər xalq anlarsa, işlər yoluna düşərsə, qayıdır gələ bilərsən (C.Cabbarlı); Hava bir qədər tutuldumu, o saat kişinin vəziyyəti ağrlar; Rizvan yorulmuşdursa da, oturmaq istamirdi.

4. Əvəzliliklər. Komponentlərin əlaqələnməsinə kömək edən işlər əvəzlilikləri baş cümlənin içərisində işlənir, avval gələn baş cümlədə buraxılan cümlə üzvünün yerində işlənib “qəlib” vəzifəsi, budaq cümlədən sonra işlənən baş cümlədə isə qarşılıq sözər (korrelat) vəzifəsi daşıyır:

Onu da anladı ki, Cahandar ağa bu sirrin açılmasını istəmir (İ.Şixlı); İndi kim oxumayıbsa, ona bütöv adam demək çətindir (M.Hüseyn).

Bağlanmada rolu olan əvəzliliklərdən *o*, *bu*, *elə*, *bəla*, *o* *cür*, *bu* *cür*, *həmin*, *orası*, *burası*, *bəzisi*, *bazılırı*, *eləsi*, *elələri* və s. sözləri göstərməklər olar. Bu əvəzliliklərdən bəziləri qoşmalarla da işlənib eyni rolu oynayır.

5. Modal sözlər. Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında və komponentlərin bağlanmasında *elə bil*, *guya (ki)*, *deysən*, *sanki* modal sözlərinin də mühüm rolu vardır: *At elə qaçırdı ki, sanki ayaqları yerə dəymirdi*.

6. İntonasiya. Komponentlərin bir-birinə bağlanmasında intonasiyanın da mühüm rol oynadığını nəzərdən qəçirmək olmaz. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri vahid intonasiyaya tabe olur ki, bu da onların formallaşmasına, vahid bir cümlədə birləşməsinə kömək edir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında komponentlərin sırası, onların sintaktik paralelliyi, komponentlərdə iştirak edən fellər də çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN BUDAQ CÜMLƏLƏRƏ GÖRƏ TƏSNİFİ

Tabeli mürəkkəb cümlənin növleri budaq cümlənin növünə görə müəyyən edilir. Budaq cümlələri növlərinə ayırarken nə ayrıca götürülmüş baş cümləye, nə də budaq cümləye əsaslanmaq olmaz. Doğrudur, bir qrup budaq cümləni baş cümləye əsasən təyin etmek olur, lakin bunu bütün budaq cümlələrə tətbiq etmək olmur; məs.:

1. *Bu elə torpaqdır ki, az becərəmə tələb edir.*

2. *Bu torpaq o qədər yumşaqdır ki, az becərəmə tələb edir.*

3. Bu torpaq elədir ki, az becərəmə tələb edir.

Bu misallardakı budaq cümlələr eyni ilə tekrar olunur. Əgər budaq cümləye əsaslaşaq, onda onların hamısı eyni növdən olmalıdır. Halbuki birinci cümlədə təyin budaq cümləsi, ikincisində dərəcə, üçüncüsündə isə xəbər budaq cümləsi vardır.

Elə hallara rast gəlirik ki, baş cümlələr eyni quruluşda olsa da, müxtəlif növlü budaq cümlələri olur; məs.:

Qardaşımı günü qabaqdan yazmışam ki, məzuniyyətini mənim yanında keçirsin.

Qardaşımı günü qabaqdan yazmışam ki, məzuniyyətini mənim yanında keçir.

Bu misalların birincisində məqsəd, ikincisində isə tamamlı budaq cümləsi iştirak edir. Halbuki baş cümlələr quruluşca bir-birinin eynidir.

Bir neçə iki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr də vardır ki, bunların nə ayrıca budaq cümlələrindən, nə də takcə baş cümlələrin dən müəyyən etmək olmaz ki, burada hansı budaq cümlə iştirak edir. Məsələn, zaman, səbəb, şərt budaq cümlələrinin bəzi tipləri və qarşılaşdırma, nəticə və qoşulma budaq cümlələrinin bütün tipləri həmin xüsusiyyətə malikdir. Buna görə də budaq cümlənin növünü müəyyən edərkən, baş cümlə ilə budaq cümləni qarşılıqlı əlaqədə götürmək zəruridir. Yalnız bu yolla hər hansı budaq cümlənin nə kimi mənə növünə daxil olduğunu düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür.

Azərbaycan dilindəki cümlə üzvləri ilə budaq cümlələr arasında möhkəm bir uyğunluq özünü göstərir. Müxtəlif növ cümlə üzvləri olan sade cümlələri aşağı qat (yarus), həmcinin müxtəlif növ budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələri yuxarı qat hesab etmək olar. Yuxarı qatda emələ gələn cürbəcür budaq cümlələr tam monası ilə aşağı qata əsaslanır.

Budaq cümlələrinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Mübtəda budaq cümləsi.

2. Xəbər budaq cümləsi.

3. Tamamlı budaq cümləsi.

4. Təyin budaq cümləsi.

5. Zərflik budaq cümlələri:

1) zaman budaq cümləsi;

2) yer budaq cümləsi;

3) tərzi-hərəkət budaq cümləsi;

- 4) səbəb budaq cümləsi;
 - 5) nəticə budaq cümləsi;
 - 6) məqsəd budaq cümləsi;
 - 7) kəmiyyət budaq cümləsi;
 - 8) dərəcə budaq cümləsi;
 - 9) şərt budaq cümləsi;
 - 10) qarşılaşdırma budaq cümləsi.
6. Qoşulma budaq cümləsi.

Bu bölgündə görünür ki, dilimizdə cümle üzvlərinə müvafiq budaq cümlələr işlənəməkdədir. "Qoşulma" adlanan budaq cümle isə əlavələrə əsaslanır. Buna görə də ona "əlavə budaq cümləsi" de demək olar. Beləliklə, dilimizdə budaq cümlənin on beş növü vardır.

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ

Mübtəda budaq cümləsi baş cümlədə ya olmayan, ya da əvəzliklə ifadə olunan mübtədanın əvezinə işlənilir və onun məzmununu budaq cümle şəklində ifadə edir. Baş cümlədən mübtədanın soruları doğur və cavabları budaq cümlə öðdəyir.

Azərbaycan dilində mübtəda budaq cümləsinin iki tipi var:

I. Bu tipli budaq cümle baş cümlədən qabaq işlənir. Budaq cümlədə bağlayıcı söz, baş cümlədə isə ona qarşı adlıq halda əvəzlik (mübtəda vəzifəsində) iştirak edir (yaxud nəzərdə tutulur). Budaq cümle ümumilik, baş cümle isə konkretlik bildirir Bağlamaqdə rolü olan *kim*, *hər kim*, *hər kəs*, *nə*, *hər nə* və s. bağlayıcı sözlerin hansı halda, hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsinin fərqi yoxdur. Belə budaq cümlələrdə ya bağlayıcı sözdən sonra *ki* ədati, ya da budaq cümlənin xəberində -*sa* (-*sə*) şəkilçisi işlədir (Bəzən bu elementlərin heç biri işlədilmir). Bunlardan biri işlənəndə, o biri, adətən, işlənmir; məs.:

Hər kəs mənə mərhəmət eləmək fikrinə düşsə, o mənim gözümədə özünü yamanca alçalda bilər (B.Bayramov); *Kim buna inanmırsa, sıradan çıxın! Kim yorulmuşsa, kim dincəlmək istəyirsə, evinə getsin!* (Ə.Məmmədxanlı); *İndiyədək kim ki, ora gedib, sağ-salamat galmayıb* ("Azərbaycan nağılları"); *Kimin ki yaxşı dostu var, o xoşbaxtdır* (M.Ibrahimov); *Bunu danışan hər kimdirsa, ağızboşun biridir*

(Ə.Abasov); *Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına* (Atalar sözü); *Nə demişdinizsə, hamısı düz çıxdı* (danışçıdan); *Hər nə ki İranda xəkəndəzçi var, molla adıyla buraya yollanır* (C.Cabbarlı).

Üslubdan asılı olaraq, başqa bağlayıcı sözlər də işlədilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mübtəda budaq cümləsinin bu tipi bağlayıcılı tipə nisbətən daha qədimdir.

II. Mübtəda budaq cümləsinin ikinci tipi bağlayıcı vasitəsilə düzəlir. Əvvəlcə baş cümle, onun ardınca budaq cümlə işlədir. Bu iki komponent *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır (bəzən bağlayıcı buraxıla da bilər). Baş cümlədə mübtədanın yerində əvəzlik ola da bilər, olmaya da. Bu cəhətdən onları iki qismə ayırmak olar:

1. Baş cümlədə iştirak etməyən həqiqi mübtədanın yerində işarə əvəzliyi mübtəda vəzifəsində həmin mübtədanın forması ("qəlibi") kimi işlənilir, həqiqi mübtədaya işarə edir, sanki bununla budaq cümle işlənəcəyini xəber verir, baş cümlədə olmayan mübtədanın məzmunu budaq cümlədə ifadə olunur. Baş cümlədə mübtədanın "qəlibi" kimi işlənən əvəzliklərə görə onların aşağıdakı növləri vardır:

1) Baş cümlədə *o*, *bu* işarə əvəzlikləri mübtəda vəzifəsində işlədirilir:

Ba x şı. O doğrudur ki, kəndlilər soyulur, o doğrudur ki, atam heyvan kimi işləyir və bir çuxa almaq onun üçün bir həyat idealı olmuşdur, o doğrudur ki, işçilərin günü ağırdır (C.Cabbarlı); *Bu da yalandır ki, dünən bütün günü boş-boşuna gəzmisən?*

2) *Burası, orası* əvəzlikləri mübtəda rolunda:

Burası da var ki, bizim rotada nisbətən daha az tələbat olmuşdur (Ə.Öbühəsən); *Ancaq orası da var ki, Qaraş, elm insanın yalnız fikirlərini deyil, hissələrini də rəndələyir* (M.Ibrahimov).

Burası, orası ve bunlar kimi digər mübtədaların xəberləri çox zaman var və olmaq sözləri ilə ifadə olunur.

3) *Beləsi, eləsi, belələri, elələri* əvəzlikləri mübtəda rolunda:

Axi beləsi də olur ki, ay Şirzad, meydana girir nər kimi, amma meydandan çıxanda yolunmuş cüçəyə oxşayır... Eləsi olur ki, pis bilirsən, yaxşı çıxır, eləsi də olur ki, yaxşı hesab edirsən, yaxınlaşanda görürsən ki, nanəcibin biridir... Elələri də var ki, bir saatda beş şüşə boşaldır, bir qapıklık də söz danışır. Elələri də var ki, beş saatda bir şüşə boşaldır, amma elə gözəl, elə xoş sözlər danışır ki, adamın ürəyi açılır (M.Ibrahimov).

4) *Bəzisi, bəziləri* əvəzlikləri mübtəda rolunda:

Bəziləri var ki, bir şeyi deyən kimi başa düşür. Bəzisi də var ki, başa düşmür, amma özünü başa düşən kimi göstərir.

5) Neçəsi, neçələri, çoxu, çoxları əvəzlilikləri baş cümlənin mübtədiəsi rolunda:

Coxları var ki, hələ da sərhədlərdə dayanıb dişlərini qıçayır. Süveyş kanalının qapılarına soxulmaq istayırlar (Mir Cəlal).

6) Bir şey əvəzliyi mübtədiə rolunda:

Ancaq bir şey vardi ki, Mirzəğa Cəmiləni almaq üçün bir yol tapmirdi (S.Hüseyin); Birçə şey ona aydın idi ki, Nərgiz gecənin bu aləmindən əmr eləsa, Səməndər özünü dəvəyə boy verməyən qanlı sel-lərə atardı (B.Bayramov); Mənə bir şey təsəlli verir ki, bu sətirləri oxuyanda artıq mən sənin yanında olacağam (Q.Xelilov).

Üslubdan asılı olaraq, bu mübtədalar bir iş, bir hal, bir cəhət, o şey, o cəhət və s. formalarda da işlədilə bilər.

2. Baş cümlədə mübtədə olmur, budaq cümle ya olmayan, ya da buraxılan mübtədanın əvəzinə işlədirilir. Sadə cümlədə mübtədanın daşıdığı funksiyani mürəkkəb cümlədə mübtədə budaq cümləsi yerinə yetirir; məs.:

Mümkin deyil ki, Şərqə dadanmış qoca şələqeyruq işdən bixabar ola! (Ə.Məmmədxanlı); *Düşündükə mənə bəlli oldu ki, xəstəliyin əlamətləri məndə lap 12–13 yaşlarından varmış.*

Bələ cümlələrdə baş cümləni deyən kimi mübtədanın suali tələb olunur (Məsələn, mümkin deyil – nə mümkin deyil?) və budaq cümle həmin sualın cavabı olur. Baş cümlənin xəberi çox zaman *məlum, bəlli, aydın, aşkar, müzəyyən* sözlərinə ya xəbərlik şəkilçisi *-dur* (-dir, -dur, -dür), ya *idi*, ya *imis*, ya da müxtəlif təsrif formalarında ol köməkçi feli artırmaqla düzəlir:

Özünüə məlumdur ki, gəlməşdi, dayanmadı (Y.V.Çəmənza-mlini); *Sənubərə çoxdan bəlli idi ki, xəzərinin, gilavarın qarşısında uzağı 25–30 il ömrü olan bu baraklar müvəqqəti işdir* (B.Bayramov); *Məsmənin anlatıldığından məlum olurdu ki, gözağrısı onlarda nəslə bir xəstəlik imis* (S.Hüseyin).

Bu misallarda diqqəti cəlb etmək üçün bəzən *elə, belə* sözlərindən biri işlənir. Bu sözler mübtədə budaq cümləsini başqa növ budaq cümləyə çevirir. Məsələn, sonuncu misaldakı baş cümləni bu cür də ifadə etmək olardı: *Məsmənin anlatıldığından belə məlum olurdu ki, gözağrısı onlarda nəslə bir xəstəlik idi*.

Bu cür mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində xəbər frazeoloji birləşmələrle də ifadə olunur:

1) Elə gəlmək birləşməsi ilə:

Uzaqdan baxana elə gələ bilərdi ki, Rüstəm kişi bu saat ya ağır bir şey götürüb kənarə atacaq, ya da bir adamla güləşəcəkdir (M.İbrahimov); *Mənə elə gəlirdi ki, o nə barədəsə söz salmaq, nə isə qariba bir masaləni açmaq istayır* (B.Bayramov).

2) Belə (elə) çıxməq birləşməsi ilə:

Ela çıxır ki, biz nə desək, sən gərək bir tərs söz diğirlədəsan ortalığa (M.İbrahimov).

3) Fikir, xəyal kimi bir isimlə keçmək felinin birləşməsi ilə:

Mənim xəyalımdan keçir ki, kaş təbiatdə möcüzə baş verəydi, sözələ qarın doyurmaq mümkün olaydı (İ.Hüseyinov).

4) Ağıl, xəyal, fikir, ürək kimi bir isimlə gəlmək felinin birləşməsi ilə:

Sonra fikrimə gəldi ki, siz buradasınız (S.Hüseyin); *Ağlına gəldi ki, Şirzada dediyim sözləri Rüstəm kişi başqa ağızlardan da eşidə bilar* (M.İbrahimov); *Sonra onun xəyalına gəldi ki, şəhərimiz səhnəsi rəqsən dəniz olan ehtiyamlı bir amfiteatrala bənzəyir* (B.Bayramov).

Ela baş cümlələr de var ki, zaman məzmununa malik olur. Onun da mübtədəsi çatışır, budaq cümə həmin mübtədanın əvəzinə işlədirilir.

Neçə gün idi ki, zahirən inandırıcı bəhanələrlə gah çöldə, gah maşın-traktor stansiyasında gecələyirdi (M.İbrahimov); *Düz bir həftə idi ki, Qıyas yorğan-döşyə düşmüdü* (Ə.Abasov); *Nə qədər zaman-dır ki, mən günün nə vaxt çıxıb, nə vaxt batlığından xəbər tutmuram* (Ə.Məmmədxanlı).

Baş cümlələrdən elələri də var ki, səbəb məzmununa malik olur:

Bunu Şahların özü də hiss etdiyi üçündür ki, tez-tez qızı baxır və həttə üzüna gülümsayırdı (İ.Əsfəndiyev); *Kəndin geri qalmışının nəticəsidir ki, Kolani adamları indi də çomaq davasına çıxırlar* (B.Bayramov).

Yuxarıda dediyimiz həmin mənalardan başqa, elə baş cümlələr də olur ki, budaq cümlədəki fikrə danışanın münasibətini bildirir. Bunlar ara söze doğru inkişaf edir. Dilimizdə işlənən bəzi ara sözələr bu yolla gəlmişdir: baş cümlə öz keyfiyyətini itirib, yalnız münasibət bildirmək üçün sabitləşir və beləliklə, ara söz keyfiyyəti qazanmış olur (*Görünür bir azdan sonra yağış yağacaq. Qəribədir, məni görən kimi qaçı* və s.). Dildə belə bir proses getdiyi şəraitdə

mümkündür ki, biri ara söz, ara cümle saydığı sözləri başqası hələ baş cümle hesab oləsin. Bu, çox təbiidir. Münasibət bildirən baş cümlelərə aşağıdakı misalları göstərmək olar:

Çox mümkündür ki, bu müddətdə onun xarakterində müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlib (M.Hüseyn); *Qəriba idi ki, sədrin üzündə heç bir qorxu-ürkü əlaməti yox idi* (İ.Hüseynov); *Özü də çox qəriba düüb ki, işin əzəlini sizin evin baxarından başlayaq...* Yaxşı olar ki, müəllif özü də yanınızda gəlsin... (B.Bayramov).

Yuxarıda mühtəsəbə budaq cümləsinin nəzərdən keçirilən tiplərindən aydın olur ki, baş cümle ya budaq cümlədən sonra, ya da ondan əvvəl işlədir. Bundan əlavə, baş cümle budaq cümlənin arasında da işlədiə biler.

İndi isə Zeynal, bir aydan artıq idi ki, həmişəlik olaraq öz kəndlərinə qaytmışdı (S.Qədirzadə). Sənə dediyim məsələ, beş gündür ki, baxılmamış qalib (Danışq dilindən).

Bu hissədə götərilən misallardan o da aydın olur ki, baş cümlədə həm ismi, həm də feli xəbərlər işlədirilir.

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

Xəbər budaq cümləsi baş cümlədə əvəzliklə ifadə olunan xəbərləri izah etmeye xidmət edir. Baş cümlənin xəbəri, adətən, işarə əvəzlikləri ilə ifadə olunur. Bəzi hallarda işarə əvəzliklərinə qoşular qoşulsada, yəni əsas mənə əvəzlikdə olduğu üçün budaq cümlə işlənməsi lazımlı gelir. Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsi xəbərin suallarını tələb edir; məs.:

Amma xahişim budur ki, "Qubanın ağ alması" ni çox sevdiyinizi hardan və kimdən öyrəndiyimi xəbər almayaınız (M.Hüseyn); *Özü də onu narahat edən odur ki, başqasını fəlakətə sala bilər* (İ.Şixli).

Xəbər budaq cümləsinin dilimizdə iki tipi vardır:

I. Xəbər budaq cümləsinin bir tipi baş cümlədən qabaq işlənir, içərisində bağlayıcı söz iştirak edir. Baş cümlədə ise işarə əvəzliyi xəbər vəzifəsində işlədirilir. Bu əvəzlik budaq cümlədəki bağlayıcı sözə qarşı qoyulur. Budaq cümləde ya bağlayıcı sözün yanında ki ədatı, ya da xəbərin sonunda şəkilçiləşmiş -sa (-sə) ədatı olur. Budaq cümle ümumilik bildirir, baş cümle isə onu konkretləşdirir. Xəbər budaq cümləsinin bu tipi daha qədim hesab edilir.

Budaq cümlədə iştirak edən bağlayıcı sözler bunlardır: *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə, necə, nə cür*. Üslubdan asılı olaraq başqa bağlayıcı sözler də işlədilə bilər. Lakin bağlayıcı sözlərin hansı halda işlənməsinin budaq cümlənin növünə təsiri yoxdur; məs.:

Kimin qolu zorlundursa, söz də onundur, su da, torpaq da (Ə.Abasov); *İndi hər kəs başını salamat saxlasa, ən ağıllı adam odur* (Ə.Vəliyev); *Usta nə deyirsə, elə düzü də budur* (odur); *Həli dünən necə idisə, bu gün də elədir*.

II. Xəbər budaq cümləsinin bağlayıcı tipi dilimizdə daha çox işlənir. Belə mürəkkəb cümlələrde əvvəl baş cümle gelir; onun xəbəri əvəzliklə ifadə olunduğu üçün ümumilik bildirir və izahata ehtiyacı olur. Belə xəbərlərin əsil məzmunu budaq cümlədə olur, bunaqlar yalnız xəbərin "qəlibi" kimi işlədirilir. Baş cümle ilə budaq cümlə ki bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanır.

Baş cümlədəki xəbərlərə görə bu növ budaq cümlələrin aşağıdakı tipləri var:

1. O, bu işarə əvəzlikləri baş cümlədə xəbərə işarə edir, budaq cümlə onun məzmununu açıb göstərir. Bunlar aşağıdakı variantlara malikdir:

a) xəbərlər odur, budur, o idi, bu idi şəklində:

Amma mənim işimi çəsdürən budur ki. Sənubər nəyisə məndən gizlədir, hansı səbəbdənsə mənə inanmur (B.Bayramov); *Adam odur ki, "dur ged" "buyur əyləş" dən tez başa düşüsün* (Atalar sözü); *Bu arxayincılığa sabəb o idi ki, bir dəfə də Salmanı Maya ilə danışan görmüşdül* (M. İbrahimov); *Lakin manı heyrətə salan bu idi ki, nə üçün mənim operasiyamı axşam saat 6-ya təyin ediblər* (Q.Xəlilov).

b) xəbərlər ondadır, bundadır, onda idi, bunda idi şəklində:

Məsələ bundadır ki, mən bu evdən getməyəcəyəm (Ə.Qasımov); *Orijinallıq, əvvəla, onda idi ki, Sozalının az qala bilək nazikliyində boğazında iri yumruq boyda hülqumu vardi* (İ.Hüseynov).

c) baş cümlənin xəbəri orasıdır, burasıdır, orası idi, burası idi şəklində:

Rüstəm bəy mənə heç zad eləyə bilməz; ancaq təaccüb burasıdır ki, mən hazırlılaşmışdım gedim Rüstəm bəyin qulluğu-şərifinə bu düşmənciliyi aralıqlı götürməkdən ötrü (N.Vəzirov); *Təaccübü burasıdır ki, bizə heç kəs quldurlar dəstəsinin harada olduğunu düzgün söyləyə bilmədi* (H.Nəzərlı).

c) baş cümlənin xəbəri orasındadır, burasındadır, orasında idi, burasında idi şəklində:

Eh, Əli, elə dərd də burasındadır ki, bir-birimizə kömək eləmirik (İ.Şixli); *İş burasında idi ki, qabiliyyətinə xatircəm deyildi* (S.Hüseyin).

2. Bu, o işarə əvəzlilikləri olmaq köməkçi feli ilə birlidə baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir.

Bunların aşağıdakı variantları müşahidə edilir:

Xəbərlər bu oldu, o oldu, bu olub, o olub (yaxud bu olmuş), bu olur, o olur, bu olacaq, o olacaq, bu olar, o olar, bu olsun, o olsun və bunların digər təsrif formalarında işlənir; məs.:

Cırağın mənə cavabı bu oldu ki, biz köçürü babayıq... (İ.Əfəndiyev); *Şərtimiz də bə olsun ki, zirvəyə birinci çatan bayraq qaldırınsın; yürüş üzrə məktəbin çempionu adllandırılsın* (B.Bayramov); *Məktublarını cavabsız qoymağımın ümdə səbəbi bu olub ki, mən bir daha olub-keçənlərin üstünə qayıtmag istəməmişim...* (Ə.Qasımov).

3. Baş cümlənin xəbəri inkar aspektində o (bu) ve *deyil* sözlərindən təşkil olunur; məs.:

İş o deyil ki, əlinə kotan alsın, onun köməkliyi bu olubdur ki, yerinizi, necə ki lazımdır, sumlayıb (N.Nerimanov); *Sən o deyildinmi, edəndə qiyam; Səcda edərdi sənə yeksər əvəm?* (M.Ə.Sabir).

4. Bu və ya o işarə əvəzliyi üçün, ötrü, görə qoşmalarından biri ilə birləşib, bunun üçündür, onun üçündür, ondan örtdür, ona görədir, ona görə idi və s. formalarda baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir.

Ancaq bu baxış ona görə idi ki, iclasda iştirak edən hər kəs bu məsələ ətrafında düşünnənəyə macal tapsın (Ə.Thübühəsen).

5. Baş cümlənin xəbəri (*ondan*) *ibarətdir*, (*bundan*) *ibarətdir*, (*o*) *deməkdir* predikativləri ilə ifadə olunur və özündən sonra xəbər budaq cümləsi tələb edir (Bu xəbərlərin inkarında *deyil* sözündən istifadə edilir).

Mənim günahum ondan ibarətdir ki, siz evdə olmadığınız halda, qapınızı açmağa cəsarət eləmədim... (B.Bayramov); *Bayaq dediyim işin camı də bundan ibarətdir ki, rayonumuza "importni" və başqa "xodovoy" mallar gələndə kitabları da persang kimi onların üstündə xırıd eləyirik* ("Kirpi" jurnalı); *Bu o deməkdir ki, Baqrat ağalar olmasın, torpaqları da, var-yoxları da əllərindən çıxısın* (Ə.Abasov).

6. Baş cümlənin xəbəri *elə*, *belə* işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Bunların aşağıdakı variantları işlənir:

a) baş cümlənin xəbəri *elədir*, *belədir* şəklində:

Mənim təklifim belədir ki, Səmirənin səmimi ərizəsi nəzərə alın- sin (M.Hüseyin).

b) baş cümlənin xəbəri *belə idi*, *elə idi* şəklində:

Adat belə idi ki, oğlan gərək nişanlığını diqqət mərkəzində saxla- yaydı (B.Bayramov).

c) baş cümlənin xəbəri *belə oldu*, *elə oldu* (və *olmaq* köməkçi fəlinin digər təsrif) formalarında:

Yazığ Xəlil dayı elə oldu ki, elə bil güllə onun öz ürəyinə dəydi (Ə.Məmmədxdanlı).

Baş cümlələrin lügəvi mənələri müxtəlif olur, buradan da xəbər budaq cümlələrinin müxtəlif mona çaları meydana gelir. Xüsusişlərindən; *şəhər* və *şəhər* mənasında *məqsəd*, *səbəb*, *şərt* sözlərinin olması bəzilərini çəsdirir; onların lügəvi mənədə emələ gətirdiyi çalarlıqlara uyaraq xəbər budaq cümləsini *məqsəd*, *səbəb* və *şərt* budaq cümlələri ilə qarışdırırlar. Bu çalarlarla aid aşağıdakı misalları göstərmək olar:

1) Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə məqsəd çaları:

Bunu deməkdə məqsədim odur ki, hərə bir şeyin azarkeşisi olduğunu kimi, mən də kitab azarkeşiyəm ("Kirpi" jur.); *Ana, bu hadisəni sənə yaz-* maqdə *məqsədim odur ki, ayaz gecədə, daşın üstündə, yağışın altında o vaxt necə də şirin yatdım, amma indi yata bilmirəm* (Q.Xəlilov).

2) Səbəb çaları:

Səbəb bu idi ki, onlar bizdən qorxurdular (H.Nəzərli); *Birinci səbəb odur ki, mən insanım, şərabi da Allah insana haram eləyib...* (Ə.Qasımov).

3) Şərt çaları:

Bir şərti də bu idi ki, yarıs sübh tezdən ac qarına keçirilsin (B.Bayramov); *Mənim şərtim budur ki, gərək pəhləvan Qəcər Alını, bir də mehtər Murtuzu mənə verəsan* ("Koroğlu" dastanı).

Bu cümlələrin xəbər budaq cümlələri sayılmamasında sintaktik quruluşla mənənanın vəhdətdə götürülməsi əsas olmalıdır.

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin, əsasən, feli xəbərlərini tamamlamağa xidmət edir və tamamlığın suallarına cavab olur. Tamamlıq budaq cümləsi feli sıfətə, feli bağlamaya və məsdərə, şərt şəklinə, sıfətə və ismə də aid olur; məs.:

a) təsrif olunan fellərə aid tamamlıq budaq cümlesi:
Qorxuram ki, güzgüyə baxanda da Koxanı görəm (İ.Hüseynov).

b) feli sıfətə aid olan tamamlıq budaq cümlesi:

Bədircahan xalaya deyən olmadı ki, sənin özünün ləqəbin nədir (N.Vəzirov); *Bir deyən yoxdur ki, ay axmaq, niyə cavan ömrünü bunun yolunda cürdürsən* (C.Bağır).

c) feli bağlamaya aid olan tamamlıq budaq cümlesi:

Sizə dedikdə ki, onu sevmirəm və sevə bilməyəcəyəm, cavabında yenə əvvəlki köhnə sözü söyləməklə manı qandırmağa çalışırınız (S.Hüseyn); *Görəndə ki, yoldaşları "əla" qiymətlər alır, o da həvəslənirdi.*

d) məsdrəre aid olan tamamlıq budaq cümlesi:

Kəndliləri başa salmaq lazımdır ki, niyə Hacı Atakişinin vər-dövləti həddən aşır, amma Qiyasın təknəsində dari cadi da yoxdur (Ə.Abasov).

e) sıfətə aid olan tamamlıq budaq cümlesi:

Desəm ki, o gecəni rahat yata bilmədim, inanmayacaqsan (T.Şah-bazi); *Əziz canın üçün, birisi... dönbür desə ki, Nəriman, evini yiğ ver manı, deyər apar* (İ.Əfəndiyev).

f) ismə aid olan tamamlıq budaq cümlesi :

Cox şadam ki, manı görməyə gəlmisən (Ə.Abasov); *Lakin mən ümidivaram ki, bunların hamısı keçib-gedəcək* (Q.Xəlilov).

g) ismə aid olan tamamlıq budaq cümlesi:

Məhəllə içərisində kimsənin ixtiyarı yox idi ki, Mürsəlqlulu üçün heyif silənsin və onun gənciliyinə acısın (S.Hüseyn); *O çox hasrat çəkərdi ki, rusca sərbəst danışmağı biləydi* (S.Hüseyn); *Heç şübhə yoxdur ki, aldiğι ağır zərbədən göz dibinə qan sizib, gözünə "qara su" gəlib* (B.Bayramov).

Yerinə və qurulma qaydasına görə tamamlıq budaq cümlesiinin iki tipi vardır:

I. Budaq cümle baş cümlədən qabaq gelir, tərkibində bağlayıcı sözlər iştirak edir, baş cümlədə isə tamamlığın "qəlibi" olan əvezliklər bağlayıcı sözlərlə qarşı-qarşıya işlədir. Budaq cümle ümumilik, baş cümle ise konkretnlik bildirir. Budaq cümlədə *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* bağlayıcı sözləri müxtəlif hallarda və vəzifelerdə işlənmiş olur. Baş cümlədə işlənən (və ya nəzərdə tutulan) əvezliklər isə tamamlıq vəzifəsində olmalıdır. Ya bağlayıcı sözlərdən sonra *ki* ədati, ya da budaq cümlənin sonunda *-sa* (-*sə*) şəkilçisi gelir; məs.:

X a n. *Kim Simanın başını kəsib gətirsə, ona bir qatır yükü qızıl verəcəyəm* ("Azərbaycan nağılları"); *Kim ki əvvəlcə onun yanına gəldi, məsələnin dərininə varmadan Kələntər onu müdafiə edəcək* (M. İbrahimov); *Tarix boyu hansı ölkədən insanı azadlığa çıxaran bir səs yüksəlsib, siz dərhal onu böğməgə yürümüsünüz!* (Ə.Məmmədxanlı); *Ev-eşi yə nəzər salıb, lazıim olan nə iş varsa, hamisini görməsdü...* (B.Bayramov); *Padşah nə ki istəmişdi, vəzir hamisini öyrənib gəldi padşahın yanına* ("Azərbaycan nağılları"); *Hər nə desəm, qulaq asır* (S.Hüseyn).

Bu tipli budaq cümlələr mübtədə budaq cümləsinin müvafiq tipinə oxşayır. Burada fərqli yalnız baş cümlələrdə "qəlib" vəzifəsində işlənən əvezliklərdədir. Bunlar hansı cümlə üzvünün "qəlibi" dirlər, həmin üzvün adı ilə budaq cümlə olurlar.

Dərsi kim öyrənibsa, o danışın.

Dərsi kim öyrənibsa, onu danışdıracaqlar.

Bu cümlədə *o danışın dedikdə, kim danışın?* suali ortaya çıxır. O sözü mübtədə vəzifəsində işləndiyinə görə, onun məzmununa aid olan budaq cümle də mübtədə budaq cümləsidir. İkinci misalda isə, *onu danışdıracaqlar* baş cümləsində *onu* sözü tamamlıq vəzifəsindədir. Buna görə də oradakı cümle – tamamlıq budaq cümləsidir.

II. Bağlayıcılarla qurulan tamamlıq budaq cümlələri dilimizdə daha çox işlənir. Belə mürəkkəb cümlələrdə baş cümle əvvəl gelir, baş cümlədən sonra *ki* bağlayıcı, daha sonra isə budaq cümle işlədir. Baş cümlədən tamamlığın sualları çıxır, budaq cümle həmin sualların cavabı olur. Baş cümlədə tamamlığın "qəlibi" ya bilavasita iştirak edir, ya da nəzərdə tutulur.

1. Baş cümlədə iştirak edən "qəliblər" müxtəlif sözlərlə (əvezliklərle) ifadə olunur. Buradan da onların aşağıdakı variantları meydana çıxır:

a) tamamlığın "qəlibi" kimi *o, bu işarə əvezlikləri işlədir*, budaq cümlə onların məzmununu açmaqla, baş cümlənin tamamlığa olan ehtiyacını öðeyir; məs.:

Bircə onu xahiş etdi ki, Rüstəm kişini göndər yanına (M.İbrahimov); *Bu da ondan irəli gəlin ki, heç kəs inanırsan, heç kəs etibar etmirsən* (B.Bayramov); *Bunu xatırladardım ki, siz mənim barəmdə tamamilə yanlış bir fikrə düşmüsünüz* (S.Hüseyn); *İndi əlac ancaq buna qalrırdı ki, göz-qulaq olmaq, gəlinə və Qaraşa birgə yaşamağın, namuslu ailə yaratmağın təhrini öyrətmək* (M.İbrahimov).

b) tamamlığın “qəlibi” burası, orası əvezlikləri ilə ifadə olunur: *Bəlkə, yanlıram, ancaq burasını çox yaxşı bilirəm ki, bu yolu piyada olaraq gəlməniz yalnız mənim xatırım üçündür* (S.Hüseyn); *Burasın deyim ki, bu qardaşların üçü də yaman bir-birinə oxşayırlılar* (“Azərbaycan nağılları”); *Bir orasını da fikirləş ki, necə olsa, yetim qızdır, sənə etibar eləyi, qoşulub galib, incidərsən, camaat nə deyər?* (M.Ibrahimov).

c) tamamlığın “qəlibi” eləsi, beləsi, elələri, belələri əvezlikləri ilə ifadə olunur:

Eləsinə verin ki, evininin içində olsun (Ə.Abasov); *Eləsini tanıyrəm ki, dindirməsan, dinnəz.*

“Qəlib” vəzifəsində başqa əvezliklər de işlənə bilər; üslubdan asılı olaraq, digər sözlər də tamamlığın yerində dura bilər (Məsələn, birinci tərəfi o, bu, bir, belə bir sözlərindən, ikinci tərəfi iş, şey, məsələ, hal, cəhət kimi sözlərdən təşkil olunan təyini söz birləşmələri tamamlığın “qəlibi” rolunu oynaya bilər).

2. Baş cümlədə tamamlıq buraxılmış olur (yəni budaq cümlə yerinə keçmiş olur), lakin onun “qəlibi” baş cümlədə iştirak etmər, yalnız konara çıxan tamamlıq yadda saxlanır. Baş cümle buraxılan tamamlığın sualını tələb edir, budaq cümle isə çatışmayan tamamlığı əvez edir.

Bəs eşitməmisən ki, xan ilə bostan əkənin tağı çıxınında bitər? (Y.V.Çəmənzəminli); *Ümid edirəm ki, indi kömək istədiyiniz doktor Ağalarov bir az sonra sizin köməyinə möhtac olacaq* (B.Bayramov).

Yuxarıdakı baş cümlələrdən *bəs eşitməmisən* cümləsi *nə, nəyi* sualını, *ümid edirəm* isə *nəyə* sualını tələb edir. Buradan həm də o aydın olur ki, baş cümlədəki xəbərlərin idarəetmə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif suallar meydana çıxır. Bunların içərisində həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıqların sualları olur. Misal üçün, *görxəmaq, ehtiyat etmək* felləri *nədən* suali tələb etdiyinə görə, onların iştirak etdiyi baş cümlələrdə də o suala cavab olan tamamlığa ehtiyac duyulur:

Qorxurdum ki, münasib düşən (İ.Hüseynov); *Ehtiyat edərdi ki, yersiz bir hərəkəti və söyü ilə qardaşının nüfuzuna xaləl yetirmiş olsun* (S.Hüseyn).

Dilimizdə xəbəri *düşünmək, zənn etmək, bilmək (düşünmək mənasında), anlamaq* və b.k. təfəkkür felləri ilə ifadə olunan baş cümlələrdə həmin fellərdən qabaq *elə (belə)* sözü ya işlənər, ya da işlənməz. Bu iki hal arasında mənə fərqi də nəzərə çarpır. *Elə, belə* işti-

raç edən baş cümlələr budaq cümlədəki fikrin real olmadığını, şübhəli olduğunu bildirirəsə, onlar iştirak etməyən cümlələr realıq və qətiyyət ifadə edir. Aşağıda verilən iki qrup misali bu cəhətdən müqayisə etmək olar:

1) *Mən elə bilirdim ki, həmisilik kənddə qalacaqsan* (Ə.Abasov); *O elə zənn edirdi ki, Əşref Qoridən qayydandan sonra yenə evdə qalmalıq olacaqdı* (İ.Sixli); *İndi Zeynal belə düşünürdü ki, onun hörmət və nüfuzunun azalması... Mehrivanın açıq-saçıq gəzməsin-dən irəli gəlmişdi* (S.Hüseyn).

2) *Mən orada başa düşdüm ki, doğrudan da, bizim gözəl, bərəkətli torpaq, bizim ala yaylaqlar, bizim diştökən bulaqlarımız, yumurta bişirən isti sularımız qədirbilən yanında Loğmandan da artıqdır* (B.Bayramov); *Elə bu zaman hiss etdi ki, kim isə yanında astadan tövşütür* (İ.Sixli); *Mən sonradan anladım ki, nəhaq yərə onu incitmışam, hiss edirdim ki, bədənimin bir tərəfi getdikcə keyiyir* (Q.Xəlilov).

Birinci qrup misallarda hər cümlədən sonra “*demə belə deyil-miş*”, “*əslində belə deyilmiş*” cümləsinə işlətmək olar ki, bu da yuxarıda onların mənəsi barədə dediyimiz fikrin doğruluğunu sübut edir.

Onu da xatırlatmalyıq ki, tərzi-hərəkət budaq cümləsində də felin qarşısında *elə, belə* sözləri işlənir və işin icra tərzini bildirir. Onları tamamlıq budaq cümləsində olan yuxarıdakı vəziyyətlə qarışdırılmamalı.

* * *

Baş cümləsinin xəbərləri nitq felləri ilə ifadə olunan tamamlıq budaq cümlələri vasitəli və vasitəsiz nitqələrə əlaqədardır. Bunların baş cümləsinin xəbərləri on *çox demək, söyləmək, danışmaq, soruşmaq, tapşırmaq, xahiş etmək, əmr etmək, naql etmək, əhd etmək, təsdiq eləmək* və b.k. fellərlə ifadə olunur. Baş cümle danışanın sözlərini ifadə etməklə, budaq cümlədəki sözlərin sahibini də bildirir:

Sən də onlara de ki, emim gələn dəfə sizə gətirər (Ə.Abasov).

Azərbaycan dilinin vasitəsi və vasitəsiz nitqə budaq cümə vəzifəsi daşıyır. Vasitəsiz nitqdə özgə nitq olduğu kimi saxlanır; vasitəli nitqdə isə özgə nitq dəyişdirilə bilər, eyni ilə saxlanıla da bilər:

Kurd Əhməd bu təklifi etiraz edərək dedi: – *Sərhəngi oğurla-mağla Firdunun ölümünü yaxınlaşdırmaq* olar (M.Ibrahimov); *Səhəri günü anası Ağca xanımı yuxudan qaldırıldıqda o dedi: – Ana, mən kəndə getmək istəmirəm* (S.S.Axundov).

Bu misallarda olan özge nitqlerde deyişiklik edilmemişdir.

Özge nitqin şexslərində deyişiklik edilmiş olur; məs.:

Naçalnikin sənə məgər əmr etmişdi ki, məni cərimə edəsən (S.Hüseyn); *Sən o zaman söz vermadın ki, bir də belə iş tutmayasən!?* (Ə.Abasov); *Səhər şəhərə qayıtdıqda Ceyran yenə təkidlə tələb edir ki, onu da aparsın* (S.Hüseyn).

Azərbaycan dilində həmin budaq cümlələri (özge nitqi) olduğu kimi də saxlamaq olardı; yeni yuxarıdakı budaq cümlələri *onu cərimə elə, bir də belə iş tutmayacağam, məni də apar* şəklində də ifadə etmək olur; məs.:

Rüstəm kişi özü demədimi ki, biz həmişə irəli getməyə öyrənmışık (M.Ibrahimov); *Qonağa deməzlər ki, burada nə işin var* (Ə.Məmmədxanlı); *Deyirlər kəs bizim də əmimiz Bakıda işləyəydi, gələndə belə kitablar gətiriydi* (Ə.Abasov).

Özge nitqi cyni ilə saxlayanda əksər halda bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə qurulur ki, orada özge nitq tamamlıq budaq cümləsi vəzifəsində işlənmiş olur. Bele tamamlıq budaq cümləsi müxtəlif yerlərdə gəlir:

a) baş cümlədən sonra işlənən tamamlıq budaq cümləsi:

O, Gülnazi tərifləyib deyirdi: – Ağalar, belə xanının sağlığına zəhər də içmək şirindir (M.Ibrahimov).

b) baş cümlədən əvvəl işlənən tamamlıq budaq cümləsi:

Əfəndim, başın üçün, uşaqlarımızın hamısı qırılır, – dedi (S.Rəhimov); *Hırsızlıma, ay Əvəz, – dedilər* ("Kirpi jurnalı").

c) baş cümlənin ortasında işlənən tamamlıq budaq cümləsi:

Hər gün o, evində söhbət salıb: – Uşaqları vaxt ikən yaylağa köçürmək lazımdır, – deyər, arvadinin qulağını doldurur, getdiğə də bə məsələni ciddiləşdirirdi (S.Rəhimov); *Gülnaz başını qaldırmayaraq ahəstəcə manə: – Mən sizə süd gətirmişəm, – dedi* (T.Şahbazi).

ç) baş cümlənin hər iki tərəfində işlənən tamamlıq budaq cümləsi (daha doğrusu, budaq cümlənin ortasında işlənən baş cümlə);

İki gündən sonra, xahiş edirəm, məni görün (M. İbrahimov); *Elə isə, – dedi, – özüm gedim* (Mir Cəlal).

d) baş və budaq cümlənin hissələri növbə ilə işlənir:

Hünmət: – Radionu niyə açırsan, – dedi, – aç, qulaq asaq (İ.Əfəndiyev).

Baş və budaq cümlənin başqa quruluşda işlənməsi də mümkündür.

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ

Təyin budaq cümləsi baş cümlədəki bir ismə aid olur, onun yanında işlenmeyen (kənara çıxan) təyinin əvəzini işlənir. Baş cümlədə ya təyinin "qəlibi" iştirak edir, ya da buraxılmış olur. Təyin budaq cümləsi təyinin baş cümlədən doğan sualına cavab olur. Baş cümlədə təyinlənən isim ya cümlə üzvü (mübtədə, xəbər, tamamlıq), ya da onların bir hissəsi olur. Bundan əlavə, təyin budaq cümləsi baş cümlənin substantivləşən üzvlərinə də aid ola bilər. *Koroğlu əşiq Cünuna elə bir xoşgəldin elədi ki, ruzigarın gözü hələ belə xoşgəldin görməmişdi* ("Koroğlu" dastanı).

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin üç tipi var:

1. Birinci tip nisbi əvəzliklərlə, yeni bağlayıcı sözlərlə qurulan tipdir. Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir və tərkibində bağlayıcı sözlərdən biri iştirak edir, baş cümlədə isə təyinlənən isim, onun da qarşısında (əvvəlində) təyinin "qəlibi" ya iştirak edir, ya da nəzərdə tutulur; məs.:

Hansı evdə ölüsünü və ya dirisini tapsan, o evi talan etməyə əvvəlcədən sənə icazə verirəm (Ə.Məmmədxanlı); *Şahzadə Mütəlib, qacma!* Bizim qanunumuz belədi ki, hansı qızı naməhrəm kişi görsə, o qız olar onunku ("Azərbaycan nağılları"); *Qızım, gündə filan qədər elçi gəlir, nə deyirsən?* Kimi bəyanırsən, o adama da nikah kəsdirək ("Azərbaycan nağılları").

Bələ tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlə qismi ümumilik, baş cümlə qismi ile konkretlik bildirir. Budaq cümlənin sonunda -sa (-sə) şəkilçiləri işlənəndə onun mənasında bir şort çalarlığı da özünü göstərir.

II. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və əksər halda ki bağlayıcısını ilə ona bağlanır. Baş cümlədə təyinlənən isimdən qabaq çox vaxt təyinin "qəlibi" işlənir. Təyinlənən isim budaq cümlədə çox vaxt xatırladılır. Baş cümlədə "qəlib" kimi işlədilən sözlərə görə bu tipli budaq cümlənin aşağıdakı variantlarını göstərmək olar:

1. Baş cümlədə təyin kimi o işara əvəzliyi işlənir, sonradan budaq cümlənin işlənəcəyinə işarə edir. Budaq cümlə həmin əvəzliyin məzmununu açmaqla ondan sonrakı ismi də təyin eləmiş olur; məs.:

Bunları o adamlara deyin ki, əlində böyük itxiyar var (M.Ibrahimov); *Dost o adamdır ki, pis və dar gündə dostun əlindən tuta* (Ə.Haqqverdiyev); *Vay o adamların halına ki, böyük-kicik bilmir, hörmətli-izzətli adamların yerini tanımır* (Ə.Abasov).

2. Baş cümlede *bu* işaret əvəzliyi təyin vəzifəsində (daha doğrusu, təyinin “qəlibi” kimi) işlənir, budaq cümlə onu izah edir; məs.:

Bütün həftəni Mirzəgə Cəmilənin bu hərəkəti ilə söylədiyi sözərini təhlil etmiş, özlüyündə bu qərara gəlmışdı ki, onunla evlənsin (S. Hüseyn); Səməd bu qənaətdə idi ki, böyük adam həmişə tədbirlə, təmkinlə iş görməli, əslə hirslenməməlidir (İ. Hüseyinov).

3. Baş cümlede təyinin “qəlibi” vəzifəsində həmin təyin əvəzliyi işlənir:

Mən həmin pilləkəni deyirəm ki, bildir öz gözünün qabağında iki qadın ondan yuxulmuşdu (“Kirpi” jurnalı); Bu həmin ənbor qoxusu idi ki, Səlim bir zaman bunu Qız galasının damında duymuşdu (A. Zöhrab-bayov).

4. Baş cümlede təyinin “qəlibi” kimi *elə* işaret əvəzliyi işlənir:

Bəzən elə kinofilmlər göstərilir ki, adam öz əri ilə, kiçik bacı-qardaşı ilə həmin filmlərə baxmağa utanır (Ə.Qasımov); Şəhərlər, elə adamlar var ki, onları ləp ilk görürsə də tanımış olur (İ.Əfəndiyev).

5. Baş cümlede təyinin “qəlibi” kimi *bəla* əvəzliyi de işlənir. Lakin *elə* sözüne nisbətən ona az təsadüf edilir; məs.:

Axi niya o belə qərara gəlmışdı ki, bu oğlanдан istifadə edə bilər (“Azerbaycan” jurnalı); Zülfiqar. Allah kəssin belə çörəyi ki, mən yeyirəm (B. Bayramov).

6. Baş cümlede *elə* bir sözləri “qəlib” kimi iştirak edir:

Sabah elə bir siyaset eləyim ki, tarixlərdə deyilsin (Y.V. Çəmənzəminli); Vallah, bu elə bir qılıncdır ki, gün kimi yanır, ay kimi işiq salır (“Koroğlu” dastanı); Xəsislik elə bir nöqsandır ki, insanın ağlını xirdalaşdırır, üzəyini isə boşaldır (Q.Xəlilov).

7. Baş cümlede təyinin “qəlibi” kimi *bəla* bir sözləri gelir. Bu, *elə* birə nisbətən az işlənir:

Sevil bəla bir fikir irəli sürdü ki, traktorun arxasına da cizel bağlayaqq (Ə.Qasımov).

8. Baş cümlede təyinin “qəlibi” yerində *bir* sözü işlədirilir:

Burada bir adam yox idi ki, mənim çörəyimi yeməmiş olsun (Ə.Haqverdiyev); Bu, bir məsələ idi ki, Mirzə Qədirin zehnini öz kiçik qardaşının evinə gəldiyi gündən bəri məşğul etməkdə idi (S. Hüseyn).

9. Baş cümlede təyinin “qəlibi” yerində üslubi hal kimi *necə, nə* cür sözlərindən biri işlənir:

Bu nə cür hayatdır ki, hər yani qorxu, hər yani fəlakət, hər yani cadu... (Ə.Məmmədxanlı).

10. Baş cümlede təyinin “qəlibi” iştirak etmir, budaq cümlə baş cümledəki ismi izah etməyə xidmət edir:

Bu, Kəngərli süvariləri idi ki, o zaman öz igidlilikləri ilə məşhur idilər (Y.V. Çəmənzəminli); Bakı dəmir yolunda tədbir yox idi ki, Tapdıqın iştirakı olmasın (Mir Cəlal). İndi tələbə var ki, hətta müəllimin tapşırımdığı kitabları oxumağa vaxt tapır. (danışq dilindən)

Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümledəki təyinlənəni budaq cümlədə də müxtəlif qrammatik vasitələr bir daha yada salır. Bunnar aşağıdakılardır:

1. Təyinlənən isim özü budaq cümlədə təkrar olunur:

Dədə-babadan qalma bir vərdiş sizi olduqca qorxulu bir yola sala bilər ki, siz o yoldan heç bir xeyir görməzsınız (Ə. Vəliyev).

2. Birinci komponentdəki təyinlənən ismi ikinci komponentdə əvəzlik yada salır:

Yoldaşlar, dünəyada bir söz var ki, mən onu bütün sözlərdən əziz tuturam: dostluq! (M. İbrahimov).

3. Birinci komponentdəki təyinlənəni budaq cümlədə əvəzlik-zərf xarakterli sözlər xatırladır:

Təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada coğrafi adlardan istifadə edilməsin (Q. Güllü); Əlini o sətirlərin üzərində saxladı ki, orada öz adı yazılmışdı.

4. Baş cümledeki təyinlənən ismi, budaq cümlədə III şəxsin mənşəbiyyət şəkilçisi xatırladır:

Məndən yan qaçıր o adamlar ki, bad niyyətləri var (M. İbrahimov).

5. Baş cümlede təyinlənən ismi budaq cümlənin xəbəri xatırladır:

Elə bir adam tapın ki, bu müşkül sualın cavabını izah eləsin (Ə.Qasımov).

Baş cümledeki təyinlənən isimlə budaq cümlədə onu xatırladan qrammatik vasitələr arasında kəmiyyətə görə uzaşma olmalıdır. Yuxarıda nezərdən keçirilən misallarda bu uzaşmaya əmel olunmuşdur.

III. Bu tipdə təyinlənən isim daha qabarlı nəzərə çarpdırılmaq üçün ön plana çəkilir, ondan sonra ki bağlayıcısı və budaq cümlə, daha sonra isə baş cümlə işlədirilir. Təyinlənən isim mənaca hər iki komponentlə bağlı olur. Həmin ismi ikinci komponentdə (baş cümlədə) xatırladan əvəzlik təyinlənənlə eyni isim halında da, müxtəlif hallarda da işlənə bilir; məs.:

O şeyləri ki, komissiya axtarır, hamisini tapacaq, beş-üç günə hamisi aydın olacaq (B.Bayramov); *O iş ki, bızdən asılıdır, gərək onu eləyək* (Ə.Qasimov); *O məclisda ki, söz-söhbət olmadı, aşığıın sinəsi dolub-boşalmadı, o məclisə getməsən yaxşıdır* (B.Bayramov).

Bü tipli mürəkkəb cümlələrdə təyinlənen ismin əvvəlində işlənen təyin “qəlibləri” müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Beləliklə, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif variantları meydana çıxır:

1. Təyinlənəndən qabaqkı təyin “qəlibi” o və ya bu işarə əvəzliyi ilə ifadə olunur:

...*O şey ki, ərinin ictimai vəziyyətinə, xalq qarşısındaki nüfuzuna və ailənin taleyiñə toxunurdu, o seyda Şəkinə güzəst nə olduğunu bilmir, qaya kimi möhkəm dururdu* (M.İbrahimov); *Amma bu qulluq ki, sən mənə buyurursan, çox müşkül işdi* (“Azərbaycan nağılları”).

2. Təyinin “qəlibi” həmin (və ya haman) sözü ilə ifadə olunur:

Haman Əmirəslan ki, siz axtarırsınız, o mənəm (“Azərbaycan nağılları”).

3. Təyinin “qəlibi” kimi bir sözü işlənir:

Bir adam ki, özünə bir çarpayı da düzəldə bilməyə, ondan nə gözlayırsən? (M.İbrahimov).

4. Təyinlənən qabağında heç bir təyin “qəlibi” işlədilmir (onun yerini intonasıya doldurur):

İnsan ki, oxumağa və elmə düşmən ola, onun gələcəyi nə olmalı id? (N.Nərimanov); *Uşaqlı, balacalıqdan ərköyüň böyüdü, onun aqıbəti yaxşı olmaz.*

ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLƏRİ

Zaman budaq cümləsi

Zərflik budaq cümlələrinin bir növü olan zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün zamanını bildirir və zaman zərfliyinin suallarına (*nə vaxt*, *nə zaman*, *haçan*, *haçaq*, *nə vaxtdan*, *nə zamandan*, *haçandan-haçaqdan*, *nə vaxtacan-nə vaxtadək*, *nə vaxta qədər*, *nə zamanacan-nə zamanadək-nə zamana qədər*, *haçanacan-haçaqcan* və b.k.) cavab olur. Məlumdur ki, bu suallar baş cümlədən çıxır, cavabları ise budaq cümlələrdir.

Zaman budaq cümləsinin iki tipi vardır:

I. Bağlayıcı sözlər vasitəsilə əmələ gələn zaman budaq cümləleri bir qayda olaraq baş cümlədən qabaq işlənir. Bağlayıcı söz (nisbi əvezilik), adətən, budaq cümlənin tərkibində olur. Bunların yanında ya *ki* ədatının, ya da budaq cümlənin sonunda *-sa* (-sə) əlamətlərinin, baş cümlədə isə *“qəlib”* əzifəsində *onda*, *o zaman* sözlərinin işlənməsi imkanı olur.

Birinci tipe daxil olan bir cür zaman budaq cümləsi də var ki, baş cümləyə *-mi* (-mi, -mu, -mü) ədatı ile bağlanır. Hər iki variant, görünür ki, mənşeyine görə sual vasitələri ilə əmələ gəlməsidir.

Bü tipli zaman budaq cümlələrinin aşağıdakı variantları var:

a) budaq cümlədə *haçan*, *nə vaxt*, *nə zaman* bağlayıcı sözləri iştirak edir:

Nə vaxt sizin qapınıza gəlib çörək istəsəm, nökərlərə buyurun, məni qovsunlar (Ə.Haqverdiyev); *Havaxt bir yera yığılıraq, bu cansıxan söhbətlərdən əl çəkmirik* (Y.V.Çəmənzəminli).

b) budaq cümlədə *nə qədər* bağlayıcı sözü iştirak edir:

Nəsir nə qədər ki uşaqlı idi, ağlı bir şey kəsmirdi, özünü qardaşının vücudu ilə bəxtiyarı sanar, onun şöhrət və sərvəti ilə öyündədi (S.Hüseyn); *Nə qədər ki, mübaşir gəlməyib, dəci pozmaq olmaz* (M.İbrahimov); *Nə qədər qolumda qüvvət var, qılinc vurmağa hazırlam* (Ə.Haqverdiyev).

c) budaq cümlə baş cümləyə *-mi* (-mi, -mu, -mü) ədatı ilə bağlanır:

Bu hissələr baş qaldırdımı, onlardan qaçmağa çalışırdı... (G.Hüseynoğlu); *Kəndə təzə bir müəllimə gəldimi, mən təsadüfən bir qadınla danışdimmi, həftələrlə evimizdən dava-şava qurtarmır* (İ.Əfəndiyev); *Mənim şəkərimdir, bina başa çatdim, onu hamudan avval memara – müəllifə göstərirəm* (B.Bayramov).

II. Zaman budaq cümləsinin ikinci tipe bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin (*ki, elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, onda ki* və b.k.) köməyi ile qurulur. Bağlayıcı vasitələr, komponentlərin sırasına və ümumiyyətlə, belə tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətlərinə, onları ümumiyyətkdə iki qrupa ayırmak olar:

a) baş cümlədən qabaq işlənən budaq cümlələr;

b) baş cümlədən sonra işlənən budaq cümlələr.

Birinci qrupun özü bağlayıcılarla və bağlayıcı birləşmələrə görə aşağıdakı quruluş tiplərinə malikdir:

1. Bu kuruluş tipində on çox işlənen bağlayıcı *ki* bağlayıcısıdır. *Ki* bağlayıcı zaman budaq cümlələri üç cür qurulur:

1) Əvvəl budaq cümle, sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra baş cümle işlədir. Baş cümlədə ümumi məzmunu müvafiq olaraq, *birdən, qəflətən, o saat* sözləri də iştirak edə bilər; məs.:

Barışıdan sonra İbrahim xan dönüb Qarabağga getmək istəyirdi ki, İraklı xan yeni topladığı qoşunla galib Gəncəyə çıxdı (Y.V.Çəmənzəminli); *Ağacın kölgəsindən beş addım ayrılmamışdım ki, Ulduzun səsini eşidib döndüm* (M.İbrahimov); *O, dəta bir nəşər göndərib, vəziyyəti öyrənmək istəyirdi ki, birdən rabitə yoluna Hacıyevlə bərabər iki nəşər tullandı* (Ə.Əbülhəsən).

Budaq cümlədə mənədan asılı olaraq *yenicə* ve *təzəcə* sözləri də işlədi bilər. Bunlar budaq cümlədəki işlə bas cümlədəki işi zamanca bir-birine yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə işlədirilir; məs.:

Fərraşlar yenicə getmişdilər ki, Bağırxan gəldi (A.Makulu); *Yenicə sırin yuxuya getmişdi ki, haradansa eşidilən qarışqaslılar onu oyatdı* (İ.Hüseynov); *Axşam biz süfrə başında təzəcə ayləşmişdik ki, doqqazdan səs eşidildi* (C.Əlibayov); *Ela təzəcə dükənən səkisini ayaq qoymuşdum ki, sizin xidmətçi qadın qapını bağladı* (G.Hüseynoğlu).

2) Budaq cümlənin daxilində, çox zaman birinci sözdən sonra *ki* ədati işlədirilir (Bu ədatda bağlayıcılıq keyfiyyəti də var); *Axşam ki olur, musiqi çalınır, al vurulur, bir kef, gəl görəsən...* (T.Şahbazi); *Cöl ki gördü, Kürün, Arazın iyi burnuna dəydi, gözünə işq gəlir* (M.İbrahimov); *Quyruq ki doğdu, cümlə dünyanın buludları gəlib Gündüldü dağının başına yiğisir* (S.Rəhman).

3) *Ki* bağlayıcısı feli bağlama tərkibindən sonra işlənir, özündən sonra işlənen budaq cümlənin feli bağlama tərkibinə qovuşmasına kömək edir. Belə bir xüsusi tipli zaman budaq cümləsi özündən sonra gələn baş cümlənin zamanını bildirir; məs.:

Mən deyəndə ki, mollalara, seyidlərə, tuğ gəzdirənlərə inanmayın, məni dinsiz adlandırmairlər. Mən deyəndə ki, uşağınızı məktəbə qoynu, oxuyub adam olsun, dar gündə əlinizdən yapışın, məni rus-pərvəst adlandırmairlər (Ə.Abasov).

2. Budaq cümlənin əvvəlində *elə* *ki* bağlayıcısı işlənir, budaq cümlədən sonra baş cümlə gəlir ki, onun da daxilində *onda, o saat* sözlərinin işlənməsi mümkündür; məs.:

Elə ki Rüstəm kişi yoruldu, onda Yarməmməd də, Lal Hüseyn də gözaltı Salmana baxdılardı (M.İbrahimov); *Elə ki sabah oldu, Sona*

fars dili oxumağa başladı (N.Nərimanov); *Elə ki səndən söhbət salıram, başlarını aşağı salıb dinmirlər* (Ə.Məmmədxanlı); *Elə ki mən dava başladım, özünü vurarsan qoşuna* ("Koroğlu" dastanı).

3. Budaq cümlədə *o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, o gündən ki, onda ki* bağlayıcı birləşmələri iştirak edir, baş cümlə budaq cümlədən sonra işlənir; məs.:

a) *o zaman ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

O zaman ki çıçəklərin arasında bəxtiyar Dolaşırdım öz-özüma, coşub əsdikcə ruzgar;
O zaman ki mani günəş salamladı yar kimi,
Çırpinardım üzəyimdə bir xəstəlik var kimi...
O zaman ki qarlı dağlar örtünərdi dumana,
Dənizlərin dalğasında səs düşərdi orманa (S.Vurğun).

b) *o vaxt ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

O vaxt ki yerim yox idi, mal-qara saxlamayırdım (T.Şahbazi).

c) *o gün ki, o gündən ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

O gün ki parladı şahların tacı,
Sən oldun bir çörək, bir haqq möhtacı (S.Vurğun).

d) *o gündən ki* *gəldin biza,*
Mayıl oldug ala gözə... (Aşıq Ələsgər).

ç) *onda ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

Onda ki səndən üz döndərdilər, onda ki səndən yorulub soyudular, bil ki, səni gözünün üstündə saxlayacaq bir adam var (M.İbrahimov).

e) *gün ki, o vaxt ki və s. b. tipli sözlərin işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrin daxilindəki budaq cümlə zaman budaq cümləsi olmaya bilər. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:*

1. *Vay o gündən ki, məni ad elədiz* (M.Ə.Sabir).

2. *Vay o gündən ki, mənim işim dara düşə* ("Azərbaycan" jurnalı).

3. *O gündən ki gəlin oldun; Qaynanana zəlim oldun...* (Aşıq Ələsgər).

Buradakı misalların birinci və ikincisində *o gündən ki* sözleri zaman budaq cümləsinin deyil, təyin budaq cümləsinin formallaşmasına xidmet edir. Bunlara baş cümlə xarakteri verən *vay* predi-

katividir. Belə tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlə şəklində salsaq, budaq cümlə sadə cümlənin mürəkkəb təyininə çevirilər. Üçüncü cümlədəki *o gündən ki* sözləri zaman budaq cümlesini əmələ getirməyə kömək edir.

Birinci və ikinci misallarda budaq cümlələr *hansi* (gündən) sualını tələb edir, yəni budaq cümlələr (*məni ad elədiz və mənim işim dara düşə*) narazılıqlı edilən günləri göstərir. Üçüncü misalda isə budaq cümlə (*o gündən ki gəlin oldun*) nə zamandan, haqqından, havaxitdan suallarını tələb edir və *qayınanana lazımlı oldun* baş cümlesiinin zamanını bildirir. Deməli, birinci və ikinci misallardakı *o gündən ki* sözləri baş cümlənin, üçüncü misaldakı *o gündən ki* bağlayıcısı budaq cümlənin tərkibindədir.

Aşağıdakı misallar da bu cəhətdən səciyyəvidir:

1. *Hani o günlər ki, səninkən bu ağacın dibində və saf hovuzun kənarında sırin-sırin səhbətlərə, dərin-dərin işrətlərə məşğul olub, yüksək bir həyat ilə yaşayırduq* (C.Cabbarlı).

2. *O günlər ki hava şəraititik üçün əlverişli keçir, onda toxumalar daha yaxşı cürcür və inkişaf edir.*

Əvvəlki mütqayisədə olduğu kimi, burada da birinci misalda olan *o günlər ki* sözlərini ikinci misaldakı *o günlər ki* bağlayıcı bir-ləşməsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Birincidə *o günlər ki* sözləri birlikdə deyil, ayrı-ayrılıqda işlənir və müxtəlif qrammatik menalara malik olur. Məsələn, *o işarə evezliyi olub, baş cümlənin təyini kimi işlənərək, təyin budaq cümlesiinin gelməsi üçün şərait yaradır*. *Günlər* ismi baş cümlənin mübtədəsi vəzifəsinindədir. *Hani* sözü isə bu birləşməyə predikativlik verib, onu baş cümlə kimi formalşdırır. *Ki* sözü isə bağlayıcı olub, budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. İkinci misalda olan eyni sözlər (*o günlər ki*) isə bir vəzifa və mona üçün işlədir. Onlar birlikdə bağlayıcı kimi zaman budaq cümlesiin (*o günlər ki hava şəraititik üçün əlverişli keçir*) formalşmasına xidmət edir.

Buradan aydın olur ki, həmin misallarda tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırası cəhətdən də eyni quruluşlu deyildir. Birinci misalın birinci hissəsi baş, ikinci hissəsi budaq cümlədir (təyin budaq cümləsidir). İkinci misalda, eksinə, yəni birinci hissə budaq cümlə (zaman budaq cümləsi), ikinci hissə isə baş cümlədir.

4. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gelib, ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə “*qelib*” vəzifəsində *o zaman, o vaxt, onda*

sözləri işlənib, zaman zərfliyi vəzifəsi daşıyır, onların məzmunu isə sonra işlənən budaq cümlə vasitəsilə açılır, buna görə də budaq cümlə həmin sözlərlə bağlı olur; məs.:

a) *o zaman* sözləri ile:

Axırırmızı o zaman xeyir olacaq ki, mahali fəhlə-kəndli hökuməti dolandıracaq... (Ə.Abasov); *Usta, dərd o zaman adamın üryayındən çıxarı ki, babat dolanacaqın ola...* (Ə.Abasov); *Dəstə gəlib o zaman çatdı ki, dələlər şirin kefdə idilər* (“Koroğlu” dastanı).

b) *o vaxt* sözləri ile:

Dediyim isə o vaxt ola bilər ki, bu barədə danişmaq mümkün ola bilsin (T.Şahbazi); *Bir də o vaxt ayıldım ki, onun böyründə dayam b... var qüvvəmlə əl çalıram* (İ.Hüseynov).

c) *onda* sözü ile:

Mən sizin kağızınıza onda gol çəkərəm ki, bütün materialları təhvil verib yanına gələsiniz; Cümşüd öz səhvini onda başa düşdü ki, artıq iş-işdən keçmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, *o zaman, o vaxt, onda* sözləri bütün hallarda, hər yerde budaq cümlə tələb etməz. O yerdə ki iş (hərəkat, hal) icra olunan zaman əvvəlcə deyilmişdir, onda həmin sözlər (*o zaman, o vaxt, onda*) əvvəlcə deyilmiş zamana işarə edir. Belə halda budaq cümlə tələb olunmaz. O yerdə ki iş icra olunan zaman haqqında hələ heç bir şey deyilməmiş və indi həmin zamana işarə edilir, onda işarəni izah etmək üçün budaq cümlə işlədilməlidir. Aşağıdakı misallara diqqət edək:

1. *Birlik o zaman olar ki, hər tayfa öz çörəyini yesin, onda tayfaların da sözü bir, işi bir olar* (M.Ibrahimov).

2. *Onda ayıldığınızda, ədəbiyyat fakültəsinin dekanı onun yanında dayanmışdır* (M.Ibrahimov).

3. *Əməkçi xalqın sabır kasası daşacaq, hakimiyəti öz əlinə alacaq, nəhayət, o zaman əsrlər boyu məməkətin tarixini ləkələyən, xalqın mənəviyyatını čürüdən, ölüm və fəlakətlərə sürükleyən qüvvələr məhv ediləcəkdir* (M.Ibrahimov).

Birinci misalda *o zaman* sözünün mənasını şərh edən budaq cümlə lazımdır və burada *hər tayfa öz çörəyini yesin* budaq cümləsi işlədilmişdir. Sonrakı *onda* sözünün isə izahat lazımlı deyil, çünki onun işarə etdiyi zaman özündən qabaq artıq deyilməmişdir. İkinci misalda ona *onda* sözünə izahat lazımdır, buna görə də həmin cümlədən sonra zaman budaq cümlesi işlədilmişdir. Üçüncü misalda isə *o*

zaman sözünün ifade etdiyi zaman artıq özündən qabaqkı ifadələr-dən məlumdur. Ona görə də orada da budaq cümləyə ehtiyac yoxdur. Elə tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, ilk baxışda adama elə gəlin ki, bunlar zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Məsələyə diqqətla yanaşdırıqda, aydın olur ki, bunlar başqa növ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələridir; məs.: *Yarım saatdan artıq idi ki, Səkinə hərbi komissarın qapısında növbə gözləyirdi* (Mir Cəlal); *Üç gün olardı ki, heç bir şey yeməmişdi* (C.Cabbarlı).

Bu misalların birinci hissələri baş cümlə, ikinci hissələri isə budaq cümlələridir. Baş cümlədə mübtəda buraxılmış, budaq cümlə buraxılmış mübtədanın əvəzinə işlədilmişdir. Birinci misali sadə cümlə şəklinə salsaq, cümlə belə olar: *Səkinənin hərbi komissarın qapısında növbə gözlədiyi yarım saatdan artıq idi.* İkinci misali da bu qayda ilə sadə cümləyə çevirirmək olar (*Heç bir şey yemədiyi üç gün olardı*). Deməli, sadə cümləyə çevirəndə budaq cümlə sadə cümlənin mürəkkəb mübtədasına çevirilir.

Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, həmin misallardakı budaq cümlə-lər zaman deyil, mübtəda budaq cümlələridir.

Yer budaq cümləsi

Zərflik budaq cümlələrindən biri də yer budaq cümləsidir. Yer budaq cümləsi baş cümlədən qabaq işlənib, ondakı hal-hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birine cavab olur; məs.:

Kim hara istayırlar, ora getsin... (M.İbrahimov); *Hara zəng etdiər, oradan ya idarənin rəisi, ya da məsul növbətçi cavab verdi...* (Ə.Əbülləhəsen).

Birinci cümlədə *ora getsin* baş cümlədir. Baş cümlədə olan *ora* (*oraya*) işarə əvəzliyinin (yaxud əvəzlik-zərf xarakterli sözün) məzmununu açan və bunulla da baş cümlədəki hərəkətin yerini bildirən *kim hara istayırlar* hissəsi budaq cümlədir. Gediləsi yer əvvəlki səhbətdən məlum olmasa, danışan dinleyənə *ora getsin* dese, o ister-istəməz *haraya* sualını verməli olacaq ki, bu da yer zərfliyinin suali-dir. Buna da budaq cümlə cavab olur. *Ora getsin* cümləsi yer cəhət-dən izah olunduğu üçün yer budaq cümləsi meydana çıxır.

İkinci misalda da vəziyyət belədir.

Yuxarıdakı misallar və bir çox başqa misalların müşahidəsi göstərir ki, budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmet eden və yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri formalasdırın bağlayıcı

sözlərle işarə əvəzlikləri ya eyni isim halında (*haraya-oraya, harada-orada, haradan-oradan*), ya da müxtəlif hallarda (*haraya-orada, haraya-oradan, haradan-oraya, harada-oradan, haradan-orada*) ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindəki işarə əvəzliyi ismin üç halından birində, yəni ya yönük, ya yerlik, ya da çıxışlıq halında olmalıdır. O biri hallarda olarsa, onda yer budaq cümləsi deyil, başqa növ budaq cümlə əmələ gelecekdir. Aşağıdakı misalları müqayisə edək:

1. *Haraya göndərsəniz, ora mənə xəş gələr.*
2. *Haraya göndərsəniz, oranın şəraitini yaxşılaşdıraram.*
3. *Haraya göndərsəniz, oraya gedərəm.*
4. *Haraya göndərsəniz, orani abadlaşdıraram.*
5. *Haraya göndərsəniz, orada işlərəm.*
6. *Haraya göndərsəniz, oradan qələbə ilə qayidaram.*

Bu altı cümlənin yalnız üçündə yer budaq cümləsi vardır (3, 5, 6-cı misallarda). Qalanlarında işarə əvəzlikləri hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirse, budaq cümlə də o növdən hesab edilməlidir. Deməli, birinci misalda mübtəda, ikincidə təyin, dördüncüdə isə tamamlıq budaq cümləsi var.

Lakin budaq cümlədəki bağlayıcı sözlərin hansı halda olması budaq cümlənin növüne təsir göstərmir; məs.:

Haranı məsləhət görsəniz, orada işlərəm; hara çətindir, orada işlərəm; haranın işi geridə qalır, orada işlərəm.

Deməli, bağlayıcı sözlərin bu cür deyişməsi budaq cümlənin növünü dəyişdirə bilmir, çünki onas rolu baş cümlədəki *orada* işarə əvəzliyi oynayır ki, o da yer zərfliyin vəzifəsindədir. Belə bir təzvü izah edən budaq cümlə, əlbəttə, yer budaq cümləsi olmalıdır.

Yer budaq cümləsi, adətən, baş cümlədən əvvəl galır. Cümələrin adı düzülüş qaydası pozularsa, baş cümlə ilə budaq cümlə yerlərini dəyişə bilər. Xüsusən şeirdə buna rast gəlmək olur; məs.:

*Xanzadələr şışə taxır rəyəti,
Özlərinin deyil mali, dövləti,
Orda təpər, harda düşsə fırşəti
Mujiki seyr elə, ağaya bir bax*
(Q.Zakir)

Adı düzülüş qaydasında isə belə olmalı idi: *harda fürsəti düşsə, orta təpər.*

Bağlayıcı sözlərin və bağlamağa xidmet edən digər vasitələrin iştirakına görə, yer budaq cümləsinin bir tipi olduğunu görürlük.

Baş cümlede *oraya, orada, oradan* işare əvəzliklərindən biri (danişqda onlar *ora, orda, ordan* şəklində işlədir), budaq cümlədə isə *haraya, harada, haradan* bağlayıcı sözləri (danişqda *hara, harda, hardan*) işlədir. Bağlayıcı sözlərdən sonra *ki* ədati işlənərsə, budaq cümlənin sonunda *-sa (-sə)* şəkilçisi işlənmir, yaxud, əksinə. Bəzən də bu elementlərin heç biri iştirak etmir. Bunlardan olave, budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır ki, bu da yer budaq cümləsinin bütün variantlarına aidir; məs.:

Sən məni hara çağırırmıdsınsa, ora gedirəm (Ə.Məmmədxanlı); *Rayonda hara ayaq basırısa, Qurban kişini hər yerdə, o cümlədən raykomda, icraiyyə komitəsində və başqa rəsmi yerlərdə də ehtiramla qarşılıyırdılar* (İ.Hüseynov); *Harada ki eserlərin təsiri çox idi, orada xalqın qızəbəi daha da artırdı* (M.Hüseyn); *Abır harda, çörək orda* (Atalar sözü).

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz quruluş əsasında yer budaq cümləsinin başqa variantları da mövcuddur. Bu variantlar budaq cümlədəki bağlayıcı sözün digər sözlərlə əvəz olunması nəticəsində əməla gelir; görünür, bunlar əslubla əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bu cəhətdən yer budaq cümləsinin aşağıdakı variantlarını qeyd etmək olar:

1) Budaq cümlədə yer bildirən bir isimdən qabaq *hansı* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə *oraya, orada, oradan* sözlərindən biri iştirak edir; məs.:

Hansi pəncərədən işıq gəlsə, ora yüzlərcə güllə atılırdı (M.S.Ortubadi); *Gülxar Zal qızı hansi manqada işləsə, orada toybayramdır* (Ə.Vəliyev).

Baş cümlədə *ora, orada, oradan* sözlərindən biri iştirak etməsə də, nəzərdə tutula bilər, yaxud onlardan birini baş cümləyə əlavə etmək olar:

Hara getsə, hansi qapını döysə, "rədd ol, iş yoxdur" deyib qovacaqlar (M.İbrahimov).

Buradakı baş cümləni belə də ifadə etmək olar: "*Rədd ol, iş yoxdur*" deyib oradan qovacaqlar.

2) Budaq cümlədə *hara, harada, haradan* bağlayıcı sözünü *o yera, o yerdə* sözleri əvəz edir, sonra tərkibində *ora, orada, oradan* sözlərindən biri olan baş cümlə gəlir; məs.:

O yerdə ki açıq mübarizə qurtarır, orada bizim gizli və böyük mübarizəmiz başlanır (Ə.Məmmədxanlı); *O yerdə ki məhəbbətimə məhəbbətlə cavab vermirlər, mən bundan sonra oraya getmərəm* (Ə.Abasov).

Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə bəzən baş cümlədəki *orada* sözü əvəzinə, *həmin yerdə* sözlərinə də rast gəlmək olur; məs.:

O yerdə ki gecə-gündüz bülbül nəğmə oxuyur,

O yerdə ki yasəmanlılar atı-ənbar qoxuyur,

O yerdə ki xan çinarlar düzülübdür bir cərgə,

Həmin yerdə qurulubdur bizim hərbi düşərgə.

(Allahverdi İmanov)

Bu misalda bir baş cümlənin (*həmin yerdə qurulubdur bizim hərbi düşərgə*) üç budaq cümləsi vardır.

3) Budaq cümlədə *bir yera (ki), bir yerda (ki), bir yerdən (ki)* bağlayıcı sözlərdən, baş cümlədə isə *oraya, orada, oradan* işare əvəzliklərindən biri iştirak edir. Bu cür cümlə quruluşları sual cümlələri kimi işlənir və görünür, cümlənin təsir gücünü artırmaq məqsədi daşıyır; məs.:

Bir yerdə ki böyük sən olasan, orada sakitlik olar? Bir yerdə ki klub olmaya, qazet, jurnal üçün bir guşa ayrılmaya, orada hansı mədəni iştirahətdən danışmaq olar? ("Bakı" qəzeti); *Bir yera ki sənə dəvət eləməyi blər, sənən orada nə işin var?* Bir yerdən ki mən özüm çatılıklə xilas olmuşam, sənə oraya göndərərəmmi?

4) Baş cümlədə işare əvəzliyi buraxılmış olur (onu əlavə etmək mümkündür), budaq cümlədə isə *haraya, harada, haradan* bağlayıcı sözlərindən biri iştirak edir; məs.:

Sabah galərsiniz, onlara deyərsiniz, sonra haraya istərsəniz, gedərəm (C.Cabbarlı); *Haraya getmişəm, iş üçün, bir tikə çörək üçün dərbədər olmuş Azərbaycan kəndlisinə, Azərbaycan yoxsunluна rast galmişəm* (M.İbrahimov); *Deyəsən, maarif müdürü bunu yaxşı tanıdı;* *hara baxır, özünü görür, hara dönür, öz səsini eşidir* (M.İbrahimov).

5) Budaq cümlədə *hər yerdə (ki)* bağlayıcı sözü iştirak edir, baş cümlədən yənə də işare əvəzliyi atılmış olur, lakin onu asanlıqla bərpa etmək olar; məs.:

Hər yerdə ki qulluq girmişəm, yalnız ərimin adını bilən qədər qulluq etmişəm (M.S.Ortubadi); *Aşıq Cünün hər yerdə ki dövrən açdı, hökmən gərək Koroğlundan deyə idi...* ("Koroğlu" dastanı).

Yer budaq cümlələri feli xəberli olduğu kimi, ismi xəberli də olur; məs.:
Harada bizim təsirimiz yoxdursa, ora menşeviklər və daşnaklar burun soxur... Axi indi kim bilmir ki, harada xozeyin varsa, orada fəhlə soyulur (M.Hüseyn).

Elə tabeli mürekkeb cümlələr vardır ki, onun ikinci hissəsi quruluşuna görə yer budaq cümləsinin baş cümləsinə bənzeyir, lakin yer budaq cümləli tabeli mürekkeb cümle deyildir. Aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək.

Elə döyüş olmamışdır ki, orada Hüseynbala qalib gəlməmiş olsun.

Bu misalın baş cümləsi (*elə döyüş olmamışdır*) birinci, budaq cümləsi isə ikinci yerdədir. Birinci hissə müstəqil, ikinci hissə isə ona tabedir. Baş cümlədən *necə döyüş olmamışdır* suali çıxır ki, bu da təyinin sualıdır. Sadə cümləyə çevrildikdə, *Hüseynbala qalib gəlmədiyi döyüş olmamışdır* şəklini alır. Bu da onu göstərir ki, budaq cümlə cümələ üzvünə çevriləb, baş cümlənin *elə* sözünün yerində durur. Deməli, yuxarıdakı misalın ikinci hissəsi yer budaq cümləli mürekkeb cümlənin baş cümləsinə bənzəsə də, təyin budaq cümləsidir.

Yer budaq cümləli tabeli mürekkeb cümlələri sadə cümləyə çevrəndə, baş cümlənin xəberi öz formasında qalır; budaq cümlənin xəberi isə öz şəklini dəyişib, feli sıfət formasını alır. Müqayisə edin:

Harada ki bir ev tiknişən, orada şəhər də salmaq olar (M.Hüseyn);
Bir ev tikdiyin yerdə şəhər də salmaq olar.

Baş cümlədən *orada* sözü atılmış, əvəzinə bir ev tikdiyin yerdə birləşməsi qoyulmuşdur. Budaq cümlədən *harada* (*ki*) bağlayıcı sözü atılmış, feli sıfətdən sonra *yerdə* sözü əlavə olunmuşdur. Ümumiyyətən, çevirmə zamanı əlavə olunan *yerə*, *yerdə*, *yerdən* sözləri müstəqil suretdə cümələ üzvü olmadığı üçün feli sıfətdən ayrılmır və feli sıfət tərkibi ilə birlikdə mürekkeb yer zərfliyi vəzifəsi daşıyır. Çevirmə zamanı təyin budaq cümləsi de feli sıfət tərkibinə çevrilir. Lakin həmin feli sıfət tərkibi cümlədə təyin vəzifəsi daşıyır. Yer budaq cümləsi ilə təyin budaq cümləsini bir-birindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də elə budur.

Elə mürekkeb cümlələr də vardır ki, onun budaq cümləsi yer budaq cümləsinə oxşayır, lakin baş cümle ilə onun münasibətini yoxlaşdırır, baş cümləyə hansı cəhətdən xidmət etdiyinə diqqət elədikdə məsələ aydınlaşır. Bu cəhətdən aşağıdakı misal xarakterik sayıla bilər:

Harada itsək, axır gəlib dost bağında düşəcəyik (M.İbrahimov). Bu misalda baş cümələ (*axır gəlib dost bağında düşəcəyik*) budaq cümlə ilə məzmunca qarşılaşdırılır. Doğrudur, şərt əlamətindən sonra də ədatlı işlənməmişdir, amma qarşılaşdırma budaq cümlələri içərisində belələri də olur: *Hara getsə, aşxam evdə olacaq*.

Bu cümlələrdə yer budaq cümləsinə bənzəyiş olsa da, onlar qarşılaşdırma budaq cümlələridir.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növü olub, baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini və ya hal-vəziyyətin meydana çıxmış tərzini bildirir; məs.:

Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş (M.F.Axundzadə); *Amma elə çalır, elə oxuyur ki, göydə gedən quşlar az qalır qanad saxlayıb tamaya dursun* ("Koroğlu" dastanı).

Bu cümlələrdə budaq cümlələr baş cümlədəki hərəkətin və ya hal-vəziyyətin tərzini vasitəsiz olaraq göstərir və baş cümlədən çıxan *necə, nə cür* suallarına cavab olur.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi yalnız hərəkətə aid olmur. O, hərəkətə aid olan bir əlaməti də izah edə bilir. Belə hallarda tərzi-hərəkət budaq cümləsi dolayı yolla hərəkətə aid olur, yeni hərəkətin əlamətini izah etməklə, hərəkəti də izah etmiş olur; məs.:

Bayatının sözlərini elə bir təsir, elə bir ürəklə dedi ki, Firidunun da, Qəhrəmanın da gözleri yaşardı (M.İbrahimov); *Deməli, Əbiş elə ustalıqla tərpənirmiş ki, mən şəkər düşməyim* (S.Rəhimov).

Bu misallardakı tərzi-hərəkət budaq cümlələri də əvvəlki misallarda olduğu kimi, baş cümlədəki *elə* sözünün məzmununu aqamaga xidmət edir. Lakin əvvəlki misallarda *elə* sözü biləvasita baş cümlədəki hərəkətə – feli xəbəre aid idi. Buradakı misallarda isə *elə* sözü zərfliklərə (*təsirlə, ürəklə, ustalıqla*) aiddir. *Elə* sözünün məzmununu tam mənası ilə açan budaq cümlələrdir. Budaq cümlə ilə şərh olunan *elə* sözü aid olduğu zərfliyi izah edir və bunların hər iki-sini birlikdə (yeni *elə* sözü və zərflik) baş cümlənin feli xəberini izah edir. Deməli, *elə* sözü baş cümlənin feli xəberinə müstəqim surətde deyil, həmin zərfliklər vasitəsi ilə aid olur.

Azərbaycan dilindəki tərzi-hərəkət budaq cümləsini mənaca aşağıdakı qruplara ayırmak olar:

- I. Nəticə bildirənlər;
- II. Məqsəd bildirənlər;
- III. Müqayisə bildirənlər.

I. Nəticə bildirənlər. Ümumiyyətlə, tərzi-hərəkət budaq cümlələrinin böyük əksriyyəti baş cümlədəki hərəkətin, hal-vəziiyyətin tərzini bildirməklə, onlardan hasil olan nəticəni də göstərir. Belə budaq cümlələr nəticə bildirsə də, hər halda yenə də baş cümlədəki hərəkətin və hal-vəziiyyətin tərzini ifadə edən elə sözü ilə əlaqədar olur; məs.:

Ağca qarı birdən elə diksindi ki, Əlinin kəskin hərəkətindən ip qırıldı (Ə.Əbülləsən); *Soyuğun qorxusundan elə geyinmişsiniz ki, ancaq iki gözünüzü görmək olur* (S.Qədirzadə); *Sənki düşmanlarının kim olduğunu bilmək istəyirmiş kimi balıq onlara baxdı və bir-dən quyrığunu suya elə çarptı ki, onların hər ikisi səksənib geri sıçradı* (İ.Şıxlı); *Araz tifəngin qundağı ilə onu elə vurdub ki, o geriye səndələyərək, yerə sərildi* (A.Şaiq).

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümləyə müxtəlif vasitələrlə – on çok bağlayıcı, bağlayıcı sözlər, işarə əvəzlikləri və intonasiya ilə bağlanır.

Budaq cümlənin yeri və baş cümləyə bağlayan vasitələr nöqtəyi-nəzərindən bu məna variantından olan tərzi-hərəkət budaq cümləli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı quruluşda olur:

Baş cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyinin “qəlibi” iştirak edir, sonra budaq cümlə işlenir və ki bağlayıcısı və intonasiya ilə baş cümləyə bağlanır. Bunların bir tipi və bu tip daxilində bir neçə variansi özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Baş cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyinin “qəlibi” kimi elə işarə əvəzliyi işlədirilir:

Dayə, gecələr elə yatırsan ki, sənə həsəd aparıram (Y.V.Çəmən-zəminli); *Bir şey olanda elə çığırıram ki, yerlərində zağ-zağ əsirlər* (S.Rəhimov).

2. Baş cümlədə “qəlib” kimi belə işarə əvəzliyi işlədirilir:

Müsavat adamlarının gözünnən odunu belə alıblar ki, Güney kəndinə dəna nə yüzbəsi gedə bilir, nə də yasavul (Mir Cəlal); *Gülsümə atasının bu qərarı belə təsir etmişdi ki, yazılı qız gündən-günə mum kimi əriməkdə idi* (Ə.Haqverdiyev).

3. Baş cümlədə elə bir sözləri “qəlib” kimi iştirak edir:
Zaman elə bir sürətlə qaçır ki, mənim fikirlərim belə onu təqib edə bilmir... Səngərlər elə bir sürətlə əldən-ələ keçir ki, mən qaçmaq üçün belə yer tapa bilmirəm (C.Cabbarlı).

4. Bəzi hallarda baş cümlədə elə əvəzinə bir sözü işlədirilir:

Divarın o tayında Xurşud Xanım bir bağırvırdı, bir qiyamət qoparırdı ki, adamın canına vahimə dütürdü (S.Qədirzadə).

II. Məqsəd bildirənlər. Tərzi-hərəkət budaq cümlələri içərisində eleyləri də vardır ki, onlarda nəticə mezzmununa nisbətən məqsəd mezzmunu daha üstündür. Əvvəlkilərlə müqayisə edilərsə, belə budaq cümlələrin quruluşunda mühüm bir cəhət nəzərə çarpır ki, bu da onların feli xəbərlərinin əmr formasında olmasıdır; məs.:

Gələcəkdə də elə etmək lazımdır ki, universitet ilk növbədə elmi işçilərin hazırlanması ilə maşğıl olsun (“Ədəbiyyat və incəsənat” qaz.); *Bizim borcumuz xalqı elə hazırlamaqdır ki, o gün hansı cəbhədə duracağını bilsin* (M.İbrahimov); *Deyirəm, bari yeni ildə elektrik dəmir yolu işçiləri elə işləsinlər ki, sərnişinlərin qarşısında xəcələtlə qalmaların* (“Kirpi” jurnalı).

Bu cür cümlələrdə belə sözü də “qəlib” kimi işlənir:

Belə danış ki, bu gün şahidi olduğun ağır hadisə sədəqətlidə dostların arasına yeni-yeni adamlar gətirə bilsin (M.İbrahimov).

Ele tərzi-hərəkət budaq cümləsi də var ki, onun baş cümləsində elə sözü əvəzinə necə, nə cür sözləri iştirak edir, budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və tabeедici intonasiya ilə bağlanır; məs.:

Neca başlamalı idi ki, gördüklerini, düşündüklerini ona çatdırı bilsin (M.İbrahimov); *Bəs necə etmək ki, Tahiri inandırımaq mümkün olsun? Necə etmək ki, o da başqları kimi buradan incik çıxmasın* (S.Rəhimov); *Ancaq bilmirəm nə cür eləyək ki, bu Güney camaati da əlinə kitab, qəzet alsın* (İ.Əfəndiyev).

Buradakı budaq cümlələr baş cümlədəki hərəkətin icrasının tərzini bildirməklə, həmin hərəkətlərin müyyəyen məqsəd izlədiyini də aydınlaşdırır.

III. Müqayisə bildirənlər. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin bu növü baş cümlədəki hərəkət və ya hal-vəziiyyətin tərzini müqayisə yolu ilə bildirir; məs.:

Gülnaz elə titrəyirdi ki, elə bil ağacdə yarpaq əsirdi (M.İbrahimov).

Burada Gülnazın titrəməsi ağacdə yarpağın titrəməsi ilə müqayisə edilir.

Müqayisə yolu ilə tərz bildirən budaq cümlələrin dilimizdə iki tipi vardır:

1. Budaq cümə bas cümlədən qabaq gelir, budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü, bas cümlədə isə onun qarşılığı kimi *elə* işarə əvəzliyi işlədirilir; budaq cümə bas cümləyə tabebedici intonasiya ilə de bağlanır. Ya bağlayıcı sözün yanında *ki* ədatı, ya budaq cümlənin sonunda *-sa (-sa)* şəkilçisi iştirak edir, yaxud da bunları heç biri olmur. Bu tipdən olan budaq cümlələrin bir neçə variantı işlənməkdədir:

1) Yuxarıdakı qaydada olduğu kimi:

Çoban üzüyü verib, necə ki Simurq demişdi, elə də tacirə dedi ("Azərbaycan nağılları"); *Necə ki indiya qadər demişəm, indi də elə deyirəm və xahiş edirəm* (S.Rəhimov); *Necə mən səni bura gətirmişəm, elə də gərək özüm aparam* (Ə.Əbülbəhesen).

2) Budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü iştirak edir, lakin onun qarşılığı olan *elə* sözü buraxılmış olur (onu bərpə etmek mümkündür):

Koroğlu keçəl Hamzənin işini, necə ki olmuşdu, onlara danışdı ("Koroğlu" dastanı); *Zənən haman bu qazavü-qadəri, necə ki mən danışdım, Əhmədə danışdı* ("Azərbaycan nağılları").

3) Budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü əvəzinə *nə cür, nə, nə təhər, nə yolla* sözləri də işlənir:

Sonra nə cür desən, razılışarıq (B.Bayramov); *Hələlik vicdanın və işin xeyri nə deyir, elə də hərəkət elətdir* (M.Ibrahimov); *Allaha pənah, el-gün nə təhər, biz də elə, deyə özüna təskinlik vermişdi* (S.Rəhimov); *Vicdanınız sizə nə yolla əmr edirsə, elə də hərəkət edin...* (S.Hüseyn).

4) Budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü, bas cümlədə isə *elə* əvəzinə *o cür, o qayda, o qayda ilə* sözləri işlədir; məs.:

Dünən necə işləmişdinizsə, bu gün də o cür çalışmalısınız (Danışq dilindən). *Mən necə tədbir töksəm, o qayda rəftar edərsiniz* (N.Vəzirov); *Söz sənindir, qardaş, necə desən, o qayda ilə işləmək borcumuzdur* (B.Bayramov).

Tərkibində *necə* olan ele tabeli mürəkkəb cümlələr də var ki, bu növ mürəkkəb cümlə ilə zahidən qarışdırıla bilər. Fikrimizi aşağıdakı misallar üzrə izah edək:

— *Bura bax, Əmirqulu, faytonu necə sürə bilərsən ki, hara getdiyimizi bilən olmasın?*

— *Ay ağa, bu boyda faytonu necə gizlədim ki, görən olmasın* (M.Hüseyn).

Bu misallarda da *necə* sözü vardır. Lakin əvvəlkində fərqli olaraq, *necə* sözü bas cümlədədir və cümləni sual torzında ifadə etmək möqsədi ilə *elə* sözünün yerinə işlədilmişdir. Müqayisə bildirən budaq cümləde isə *necə* sözü sual möqsədi ilə işlədilməmişdir. O yənliz bağlayıcı söz kimi budaq cümlənin tərkibində işlənib, onu bas cümləye bağlamağa xidmət edir.

Bu misallar məzmunca da müqayisəli tərz bildirən budaq cümlələrdən ciddi surətdə fərqlənir, çünki buradakı budaq cümlələr (...*Hara getdiyimizi bilən olmasın, ...görən olmasın*) tərzi-hərəkət-dən eləvə, möqsəd məzmununa da malikdir. Bu misalların bas cümləsində olan *necə* sözünü *elə* sözü ilə əvəz etmək olar. Belə olduqda, cümlənin düzgünlüyüne xələl gəlməz. Bu da bir daha göstərir ki, bu misallardakı *necə* sözü budaq cümlədə deyil, baş cümlənin daxilindədir. Deməli, zahiri bənzəyisi ayrı-ayrı mənə variantından olan bu tərzi-hərəkət budaq cümlələrinin bir-biri ilə qarşılaşdırılmasına səbəb olmamalıdır.

2. Əvvəl bas cümə, sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra tərzi-hərəkət budaq cümləsi işlənir. Budaq cümlənin əvvəlinde *elə bil, sanki, guya, deyəsən* sözlərindən biri, onun bas cümləsində isə *elə* (ya da *belə*) işarə əvəzliyi iştirak edir. Baş cümlənin məzmunu budaq cümlənin məzmunu ilə müqayisə edilir. Belələrinin aşağıdakı variantları işlənir:

1) Budaq cümlənin əvvəlinde *elə bil* modal sözü işlənir:

O, başını dik tutaraq elə gərgin vəziyyətdə dayanmışdı ki, elə bil kima isə çox sərt cavab vermək məqamı gözəlvirdi (İ.Əfəndiyev); *Meydan bir bəzənmişdi ki, bir bəzənmişdi ki, elə bil toy-bayramdı* ("Koroğlu" dastanı).

2) Budaq cümlənin əvvəlinde *sanki* modal sözü işlənir.

Qərənfil bacı hey gülümsəyirdi və elə oturmuşdu ki, sanki bütün bədəni ilə rəqs edirdi (İ.Əfəndiyev); *Arabanın təkərləri daşlara toxunaraq elə şaqqıldayırdı ki, sanki göy guruldasca, eşidilməzdidi* (Mir Cəlal).

3) Budaq cümlənin əvvəlinde *guya* modal sözü işlənir:

"İstəyirdim" sözünü elə piçildədi ki, guya onun gənc və sağlam sinəsindən bir od qopdu (İ.Əfəndiyev); *Koroğlu elə gedirdi ki, guya heç bir şeydən xəbəri yoxdu* ("Koroğlu" dastanı); *İndi elə danışır və hərəkət edirdi ki, guya bayağı adam deyildi* (Ə.Vəliyev).

4) Budaq cümlənin əvvəlinde *deyəsən, deyirəsən, deyərdin* sözləri iştirak edir:

Adamlar elə bir iştaha və intizar ilə gözləyirdilər ki, deyərsən bütün ömür və tələlərindən söhbət gedəcək (Mir Cəlal); Yer elə sil-kalonır, elə silkələnir ki, deyirsən yerin altındakı, ata-babanın dediyi qızıl öküz soncuqlayır, qiyamət qopur (Ə.Əbülhəsən); Hakim bu işləri elə sakit, arxayı, soyuqqanlı görürdü ki, deyərdin canlı adamlara iş kəsmir (Mir Cəlal).

5) Bezən baş cümlədə *elə* sözü iştirak edir, müqayisə budaq cümləsinin əvvəlində isə *sanki, elə bil, guya, deyəsən* sözlerinin heç biri olmur, amma cümlənin ümumi məzmunundan onun müqayisə bildirdiyi anlaşıılır; məs.:

Əbzərəbəy elə vəziq görkəm aldı ki, qıraqdan baxan olsayıdı, onu iti biçaq görmüş quzuya bənzərdi (M.Hüseyn).

Aydındır ki, Əbzərəbəyin yazılı görkəmi iti biçaq görmüş quzunu görkəmi ilə müqayisə edilmişdir.

Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin başqa variantları da işlənə bilər.

Lakin *elə* baş cümlələr də var ki, onlarda *elə* və ya *bela* sözleri iştirak etsə də, tərzi-hərəkət budaq cümləsi deyil, tamamlıq budaq cümləsi tələb olunur:

O elə zənn edirdi ki, Hüseynzadə onurla əylənmək istəyir (S.Hüseyn); *Elə başa düşürəm ki, əngəl Zülfiqarın kağızlarındanadır* (B.Bayramov); *Sonrakı danışqlardan belə anladım ki, bu yeniyetmələr təzəcə evlənilənlər* ("Kirpi").

Misallardan aydınlaşdır ki, budaq cümlələrin heç biri baş cümlələrdə görülen işin icra tərzini bildirmir. Bu tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümle şəklində ifadə etdikdə, budaq cümlələr sade cümlənin mürəkkəb tamamlığına çevrilir. Bu da onun menacə tərzi-hərəkət budaq cümləsi olmadığını sübut edir. Həmin misallardakı baş cümlələrdə olan *elə* və *bela* sözleri budaq cümlədən icra tərzinin izahını tələb etmir. Baş və budaq cümlələrə əsasən *nə, nəy* sualları və bunun izahı tələb olunur. Bu əlamətlər də tamamlıq budaq cümləsinə xas olan xüsusiyyətlərdir.

Zəzi mübtəda budaq cümlələrinin baş cümlələri də tərzi-hərəkət budaq cümlələrinin baş cümlələrinə bənzeyir, məs.:

Axırda belə təsdiq olunmuşdu ki, sürücü də, maşındakılar da sərəxə olublar (B.Bayramov); *Sənin sözündən belə çıxır ki, mən tərəzidə qalmış boyun etiyəm* (Ə.Vəliyev).

Bu misallarda olan budaq cümlələr mübtəda budaq cümlələrin-dən ibarətdir. Baş cümlələrdə olan *bela* sözü zərflik vəzifəsində

deyildir. Bunun üçün də baş cümləni izah edən budaq cümlə zərflik budaq cümləsi ola bilməz. Baş və budaq cümlələrin mənaları və veriləsi mümkün olan suallar da göstərir ki, buradakı budaq cümlələr mübtəda budaq cümlələridir.

Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində də *elə, belə* sözleri işlədirilir. Bunları da tərkibində tərzi-hərəkət budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələrlə qarışdırmaq olmaz; məs.:

Ağrım elə kişinin ürəyinə ki, qarının doluslu çörəyi də yoxdur (Mir Cəlal); *İndi elə bir aşiq tapmaq çətindir ki, getdiyi hər məclisdə Vurğunun onlarca şeirini əzbər deməsin* (Aşıq Şəmsi); *Bütün burlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, biz hər adamımızın əvəzinə on fəsiş məhv etmişik* (H.Seyidbəyli, I.Qasımov).

Bu misallarda *elə* və *bela* sözleri ismə aiddir. Budaq cümlələr bu sözləri izah etməklə ismə izah etmiş olur. Baş cümlənin isimlə ifadə olunan bir üzvünü izah edən budaq cümlə isə təyin budaq cümləsidir. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi isə hərəkətə və ya hal-vəziyyətə aid olur. Beləliklə, bəzi zahiri oxşayış bu budaq cümlələri bir-birinə qarışdırmağa səbəb olmamalıdır.

Baş cümlənin və tərzi-hərəkət budaq cümləsinin feli xəbərlərindən biri təsdiq, o biri inkar şəklində olarsa, inkari təsdiq, təsdiqi də inkar şəklində çevirmək olar; mənaya və tərzi-hərəkət budaq cümləsinə xələf gəlməz; məs.:

Gərək elə eləyək ki, o, göz açmağa macal tapmasın ("Koroğlu" dastanı); *Elə eləməyin ki, başqa tədbirlərə əl ataq* (Ə.Abasov); *Politruk danışanda elə danışmur ki, yaddan çıxın* (Ə.Əbülhəsən).

Həmin misalların digər ifadə formaları vəziyyəti dəyişir:

Gərək elə eləməyək ki, o, göz açmağa macal tapsın; Elə eləyin ki, başqa tədbirlərə əl atmayaq; Politruk danışanda elə danışır ki, yad-dan çıxmasın.

Səbəb budaq cümləsi

Səbəb budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrindən olub, baş cümlədəki nəticənin səbəbini bildirir və *nə* üçün, *niyə*, *nə səbəbə, nəyə görə, nədən ötrü* suallarına cavab olur; məs.:

Xalq bu ilxını şən bir bağıştı ilə qarşılıdı, cünti iranlılardan qəni-mət alınmışdı (Y.V.Çəmənzəminli); *Siz xoşbəxtsiniz ki, bu cür hakiminiz, qayğıınız qalanız var* (Danışq dilindən).

Səbəb budaq cümlələri həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbini bildirir. Bu tipli mürekkeb cümlələrde baş cümlələr həm feli xəbərli, həm də ismi xəbərli olur.

Hürü nənə, gətir ayaqlarından öpüm ki, gedib anamın xanımına dəyəcəkdir, gətir ağzından öpüm ki, gedib Fəxrəddini öpəcəksən (N.Vəzirov); *Bu hadisədən sonra bəyin oğlunu bir də dəyirmənən yanına gələn görmədim*, cənki mənim bu hərəkətim ona yaxşı bir dərs olmuşdu (H.Nəzərlı); *Bu səfər ona görə əlamətdar bir safər idi ki, Əli bəyin Bakıdan getdiyi çoxlarını maraqlandırırdı və bu marağın özü də müxtalif idi* (Mir Celal); *Sədəf xoşbəxtidir ki, sənin kimi qardaşı var* (M.İbrahimov); *Vallah, biz özümüz də çox-çox peşmanıq ki, bu yol ilə gəldik, sənə düşçər olduq* (M.F.Axundzadə).

Səbəb budaq cümləli tabeli mürekkeb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, bir qayda olaraq, budaq cümle səbəbi, baş cümlə isə həmin səbəb əsasında alınan neticəni ifadə etməlidir. Buna görə də "səbəb budaq cümləsi" bölməsində verilən misalların hamısında əvvəlcə budaq cümləni, sonra *bu səbəbdən və ya buna görə* sözlərini, onun dalınca isə baş cümləni işlətsək, məna pozulmaz; məs.:

Rüstəm kişi sevinirdi, cənki bunların hamısını özü tikdirmişdi... (M.İbrahimov); *Siz çox xoşbəxtsiniz ki, əmi kimi böyüyüňüz var* (N.Nərimanov).

Bunlar dediyimiz kimi işlətsək, belə olar:

Bunların hamısını özü tikdirmişdi, *bu səbəbdən* (buna görə) Rüstəm kişi sevinirdi. Əmi kimi böyüyüňüz var, *buna görə siz çox xoşbəxtsiniz*.

Səbəb budaq cümləli tabeli mürekkeb cümlələrin iki tipi vardır:

I. Budaq cümle baş cümlədən əvvəl işlənir, budaq cümlədə bağlayıcı söz, onun sonunda isə (-sa, -sə) ədati iştirak edir. Ən çox təsadüf edilən bağlayıcı söz *necə* və *na* sözləridir. Buna əsasən də onun aşağıdakı variantları olur:

a) budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü işlənir:

Eşq atəsi Bünyadı necə yandırırdısa, *bu sözlər onun qulağına girmədi* (M.Hüseyin); *Sənin başın üçün, bu şəxs bizim Sultanزادənin gözünün odunu necə alıbsa, daha qanuni qərarı da yerinə yetirməkdə çənəsi boşalıbdir*... (S.Rəhimov).

b) budaq cümlədə *na* bağlayıcı sözü işlənir:

Hümmət astadan nə dedisə, *Murat bərkədən güldü* (İ.Əfəndiyev); *Oğlan şirin-şirin nə deyirdisə, qız gülməkdən özünü saxlaya bilmirdi*

(G.Hüseynoğlu); *Birdən nə fikir elədisə, bu rəqəmləri yazıb götürmək istədi* (T.Şahbazı).

II. Səbəb budaq cümləsinin ikinci tipi daha çox işlənir. Əvvəlco baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra isə budaq cümlə gəlir və baş cümlənin səbəbini bildirir. Elə baş cümlələr var ki, orada "qəlib" kimi *ona görə*, *onun üçün*, *ondan ötrü* sözləri iştirak edir. Bir qisiminde isə belə "qəlibler" işlədilir.

Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitəyə görə tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipinin aşağıdakı variantları işlənir:

a) baş cümlədən sonra gəlib, *ona görə ki* bağlayıcısı ilə ona bağlanan səbəb budaq cümlələri:

Siza zəhmət verib, bu küzlək gündə bura toplamışıq, ona görə ki sizinlə çox vacib işimiz var (Ə.Abasov); *Qaşqabaqlı oğlan* sözünü durnaqda veririk, *ona görə ki müəllifi Mustafadır*... (G.Hüseynoğlu); *Bəndlər dağlara, meşələrə, dərələrə səmt getmədi, ona görə ki susuzluğdan, korluqdan qorxurdu* (Mir Celal).

b) baş cümlədən sonra işlənərək, *ona (baş cümləyə) ondan ötrü ki* bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb budaq cümlələri:

Məhəmmədəli evləndiyini bərk gizlədirdi, ondan ötrü ki vətəndən gələndə Tükəzbanın qardaşları onu qorxutmuşdular... (C.Məmmədquluzadə); *Şirin. Həkimbaşı, mən özümü dəli köküna salmışam, ondan ötrü ki vilayətimizdə həqiqətdə dəli çıxdu*... (N.Vəzirov).

c) budaq cümle baş cümlədən sonra gəlib, *ona cənki* bağlayıcısı ilə bağlanılır:

Böyük şair ruhdan düşməməlidir, cənki hökmədarların keçirdiyi dəqiqələrin hamısı bir rəng və bir mündərəcədə ola bilməz (M.S.Ordubadı); *Rüstəm kişi sevinirdi, cənki hamısını özü tikdirmişdi, hamısı öz zəhmətinin məhsulu idi* (M.İbrahimov); *Xeyr, məni saymayın, cənki mən belə işlərə qarışmaram* (C.Cabbarlı).

Bu tipli mürekkeb cümlələrdə bəzən cənki bağlayıcısı iştirak etmir; budaq cümle baş cümləyə yalnız tabeedici intonasiya ilə bağlanmış olur; məs.:

İndicə qızışacaqsan, yorğan qalndır (M.İbrahimov).

Burada baş cümlədən (*indicə qızışacaqsan*) sonra, budaq cümlənin əvvəlində cənki (*ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki*) bağlayıcısını işlətmək olar.

c) baş cümlədən sonra işlənib, *ona onun üçün ki* bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb budaq cümləsi:

*Dünən mən sizinlə kinoya gedə bilməzdim, onun üçün ki dərslə-
rimi öyrənməmişdim.*

d) baş cümlədən sonra golib, ona ki bağlayıcısı ilə bağlanan
səbəb budaq cümləsi:

Şəkər yoldaşdan da razıyam ki, bizi bərk şəxsi tənqid atəsi açır (Ə.Əbülləhəsan); *Sədəf xosbəxtdir ki, sanın kimi qardaşı var* (M.İbrahimov); *Gözüm balkonda idi ki, indi Məlik Əjdər kimi bir pəhləvan oyandan çıxacaq* (B.Bayramov).

e) budaq cümlə baş cümlədən qabaq gelir və onun daxilində hər hansı bir üzvündən sonra ki ədati işlədirilir.

O ki uşaqları oxutmaq, adam etmək istəyir, onu görüm yüz yaşasın (Mir Cəlal); *Rüstəm dayı, san ki məni belə ucaldın, sağ ol...* (M.İbrahimov); *Bu vurhavurun içində ki bu frontdan keçmişən, elə qoçaq adımsan...* (C.Cabbarlı); *O cür ki ağır şəraitdə o oxuyub, indi nə qədər gəzə, halaldır balama* (Ə.Məmmədxanlı); *Mən ki dalılırları, xanımları özümdən elə incitdim, onlar day bir də mənim üzümə baxımlazlar* ("Koroğlu" dastanı).

a) baş cümləde "qəlib" vezifəsində ona görə (səbəb zərfliyi)
işlənir, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında ki bağlayıcısı gelir:

Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşırkı ki, onu Ruxsara xanım xüsusi səy və səliqə ilə çəkmişdi?! Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşırkı ki, Həsən Ruxsara xanının xoşuna galırı?! (T.Sahbazı); *Şirzad ona görə gülümsədi ki, Salman hər hərəkəti və sözü ilə camaat arasında yayılmış fikrin doğruluğunu sübut edirdi* (M.İbrahimov).

f) baş cümləde "qəlib" kimi ondan ötrü (səbəb zərfliyi vezifəsində) iştirak edir, komponentlər arasında ki bağlayıcısı işlənir.

Məhəmmədəli ondan ötrü pul göndərə bilmirdi ki, xərci çox idi və xərci də ondan ötrü çox idi ki, ...burada bir dul arvad siğə eləmişdi (C.Məmmədquluzadə).

g) az da olsa, elə mürekkeb cümlələr də işlədirilir ki, onun baş cümləsində "qəlib" kimi onun üçün sözləri iştirak edir:

Bir də bu pulu onun üçün verirəm ki, biləsan, qardaşın Bakıda veyillənməyib, işləyib, zəhmət çəkib (Ə.Abasov); *Onun üçün soruşoram ki, Azərneft Qara daşlarında kəşfiyyat buruğu saldırmışdır* (M.Hüseyn).

g) bəzi baş cümlələrdə "qəlib" kimi o səbəbə sözləri iştirak edir:

Rus həkimi bunlara o səbəbə deyirlərdi ki, bunlar Rusiyada və bəlkə, Avropana təhsil tapmışlar idi (C.Məmmədquluzadə).

Qeyd etmək lazımdır ki, danışq dilində bunlardan olavə, digər bağlayan vasitələrlə düzələn səbəb budaq cümlələri işlədirilir. Bunnardan nösün ki (nə üçün ki), nədən ki, nə var ki, deyə (yaxud deyin), səbəb sözləri bağlayıcı funksiyasında işləmiş olur; məs.:

Man bu vəzifəyə gedə bilməram, nösün ki bacarmaram; Qız uşağıdır, üstünə ləkə atulması, nədən ki rəhmətlik Xəlil özü də təmiz adı dünya malından uca tutardı (S.Rəhimov); *Yenəmi ayları, illəri sayım; Nə var ki, qışqancıdır, qorxaqdır ərim...* (S.Vurğun); *Mirqaşın bacasından tüstü çıxır deyə, qarına vicicə düşür?* (S.Rəhman); *Koroğlu uzun yol gəlməşdi deyin, qox acmışdı, bərk də yorulmuşdu* ("Koroğlu" dastanı); *Nanəcib tanımız əmi, dayımı, səbəb, şeytanlıdan alib payını* (Aşıq Şəmşir).

Nəticə budaq cümləsi

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir. Baş cümlədə ifadə olunan hal, hərəkət və ya hökm səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır, nəticə budaq cümləsi bir qayda olaraq baş cümlədən sonra işlədirilir. Nəticə budaq cümləsinin əvvəlində bunun nəticəsində sözlərini işlətmək olar və bundan menaya xələl gəlməz; məs.:

Onun qonağına niyə sataşırsan ki, o da səni hadalasın (Ə.Abasov); *İndi nə olub ki, məni bura buraxmaq istəmirsiniz* (C.Cabbarlı); *Yox, məhəbbət nadir bir inci deyil ki, tapandan sonra mücrüdü saxlaysan* (Ə.Məmmədxanlı); *O heç bir səy gətirə bilməmişdi, ona görə də üzüqara olduğundan, yanına gələ bilmədi* ("Azərbaycan nağılları").

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir tiplidir. Hamisində əvvəl baş cümlə, sonra bağlayıcı (ki, belə ki, odur ki, buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün), daha sonra nəticə budaq cümləsi işlənir.

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən vasitələr görə aşağıdakı növlərə bölmək olar:

I. Bir qrup nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr vardır ki, onların birinci komponentləri (baş cümlələri) sual cümlələrində inkişaf edib göldiyindən, onlarda sual xarakteri müyyəyen dərəcədə qalmadıqda davam edir və sual cümləsini əmələ gətirən vasitələri (sual evezlikləri, sual ədatları və sual intonasiyasını) da mühafizə edib saxlayır. Bunların aşağıdakı variantları var:

1. Baş cümlede sual əvəzliyi müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində iştirak edir; budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Bağlanmada nə tabeədici intonasianının, nə də komponentlərin lügəvi mənalarının rolunu unutmaq olmaz. Bu xüsusiyyət bütün tabeli mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrde da vardır.

Baş cümlədəki sual əvəzliyinə görə nəticə budaq cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) *kim* sual əvəzliyi ilə:

Bu qədər damırı buradan kim çıxartdı ki, görən olmadı (Danışçıq dilindən); *Sən kimsən ki, Qılınç Qurbanın qabağında söz qaytarırsın?*.. (İ.Hüseyinov); *Kimi gördün ki, rəngin saraldo* (Ə.Abasov).

2) *nə* sual əvəzliyi ilə:

Axi nə var ki, indi zavodu götürmüssən başına? (C.Cabbarlı); *Sən özün nəsən ki, Karo kimi gözəl-göyçək oğlu bəyənmirsən?* (Ə.Abasov); *Daha onun nəyi məndən yaxşıdır ki, bir belə ağlayırsan* (C.Cabbarlı).

3) *hər* sual əvəzliyi ilə:

Arxam, gücüm hardadır ki, Hacı Atakişinin, Əmirin qabağında at oynadım... (Ə.Abasov); *Hara qaçacaqsan ki, altunun qara heykali öz iti dişləri, qanlı pəncələri ilə qarsına çıxmasın, hara qaçacaqsan ki, güclülərin ağır yumruğu qara məzar daşı kimi üzərinə enməsin?* (C.Cabbarlı).

4) *niyə, nə üçün* sual əvəzlikleri ilə:

Axi sən məktubu kitabın arasına neçin qoyursan ki, Aslan bəy tapsın? (C.Cabbarlı); *Onun qonağına niyə sataşırsan ki, o da səni hədələsin?* (Ə.Abasov).

5) *hani* sual predikativi ilə:

Hani bızda o bəxt ki, oğul toyu görək (Ə.Abasov).

6) *necə, nə cür* sual əvəzlikleri ilə:

Gör biz müsləmanlar necə bədbəxt, vəhşi, nadan tayfayıq ki, bir nəhaq, bimənə işdən ötrü bu mərtəbədə müsibətlər, düşməncilik, bəhəm eyləmişik (N.Vəzirov); *Bu necə olan işdi ki, bu gün xətir axşamı burada bir neçə adam tapılmasın?* (C.Məmmədquluzadə).

7) *nə vaxt, havaxt, haçan* sual əvəzlikleri ilə:

A kişi, mən nə vaxt küt elədim ki, danışırsan? (Ə.Haqverdiyev); *Ay ağa, havaxt başburt aldin ki, Təbrizə gedirsin?* (M.F.Axundzadə); *Haçan bizim günəşimiz tilü eləmişdi ki, indi qırubumuz ola?* (Ə.Məmmədxanlı).

8) *nə qədər* sual əvəzlikleri ilə:

*Bağışlayın, soruşmaq ayib olmasın, mənə neçə yaş verirsiniz ki, omı deyirsiniz? (S.Qədirzadə); İndi Nabiya deyən gərək, onun qardaşının neçə başı var ki, meydana girib mənimlə kəllə-kəlləyə gəlmək istəyir? (Ə.Abasov); *Gör hələ onların ayağı nə qədər yer alıb ki, yoldaşlarının cansız cəsədini belə dar ağacından qoparıb aparıblar* (Ə.Məmmədxanlı).*

2. Baş cümlədə sual ədatları iştirak edir:

...Məgər biz ovsunçuyuq ki, ilan tutaq? (A.Makulu); *Dedim, məgər mən ölmüşəm ki, yerdən çıxan domir-dümərün üstündə direktorumu bu kökə salalar* (danişq dilindən).

3. Baş cümlədə hem sual əvəzliyi, hem də sual ödəti iştirak edir:

Bas indi nə olub ki, Əlisa bəle qdurub... (S.Rəhimov); *Axr bizim təqsirimiz nədir ki, sənin biza belə qəzəbin tutur* (M.F.Axundzadə); *Deyirəm, ay evi tikilmişin qızı, bəs o necə kişi olardı ki, gecə vaxtı zənən xeyləğini düzün ortasında qoyub gedəydi* (İ.Əfəndiyev).

4. Sual intonasiyalı baş cümlələr:

Hacı, padşahın xazinasında pul, qızıl azdır ki, qonaq pul istəyir? (Ə.Abasov); *Dama basmağa adam qurtarub ki, aparıb səni havayı yedirdilər* (M.İbrahimov); *Mən ölmüşəm ki, siz təşvişə düşürsünüz?* (N.Vəzirov); *Mənə rəhmin gəlmədi ki, illər uzuunu mənim həyatımı zəhərləyib manı hicran oduna yandırmağa, dərdü bələya giriftar eləməyə razi olursan?* (C.Cabbarlı).

II. Nəticə budaq cümləsinin baş cümləsi təyin budaq cümləsinin baş cümləsinə bənzəyir; çünkü baş cümlədə bir isimdən qabaq *elə, bir, elə bir, o qədər* sözleri işlədirilir. Lakin budaq cümlə baş cümlədəki bir ismi aydınlaşdırılmış (bu, təyin budaq cümləsinin vəzifəsidir). Əksinə, budaq cümlə baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, baş cümlədən çıxan bir nəticə kimi özünü göstərir. Bunların fərqini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1) *Bizi elə vəziyyətə salmışan ki, yuxuya da həsrət qalmışıq* (M.Hüseyn).

2) *Elə briqada yoxdur ki, plandan əlavə 50-60 hektar əkməsin “Azərbaycan” jurnalı.*

Burada hər iki budaq cümlənin yeri eynidir, yəni her ikisi baş cümlədən sonra gəlir. Hər iki budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və intonasiya ilə bağlanır. Hər iki baş cümlədə *elə* sözü var və həmin söz ismə aiddir. Bütün bu ümumi cəhətlərə baxmayaq, həmin misallardakı budaq cümlələr eyni növden deyildir.

İkinci misalın baş cümlesiinde *elə* sözü *brigada* ismine aiddir. Budaq cümlede de həmin isim nəzərdə tutulur. Budaq cümle *elə* sözünün məzmununu açmaqla, *brigada* ismini izah etmiş olur. Bundan əlavə, həmin misalı sadə cümle şəklində ifadə etsək, budaq cümle asanlıqla sadə cümlənin mürəkkəb təyininə əvviləcəkdir. Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, ikinci misaldakı budaq cümle təyin budaq cümlesidir.

Birinci misalda *elə* sözü *vəziyyət* isminə aiddir. Budaq cümlede isə *vəziyyət* ismi nəzərdə tutulmur. Deməli, budaq cümle baş cümlede *elə* sözünün aid olduğu *vəziyyət* ismini izah etmir. Əksinə, bütövlükda baş cümlənin noticəsi kimi özünü göstərir.

1) *Quyuda elə gurultu qopmuşdu ki, hər tərəf titrəyirdi* (M.Süleymanov).

2) *Quyuda elə gurultu qopmuşdu ki, hər tərəfi titrədirdi.*

Bu misalların birincisində nəticə budaq cümlesi, ikincisində isə təyin budaq cümlesi vardır. Hər ikisinin baş cümlesiində *elə* sözü *gurultu* isminə aiddir. Həmin isim (*gurultu*) ikinci budaq cümlede nəzərdə tutulduğu halda, birincidə nəzərdə tutulmur. Birinci misaldan anlaşırlı ki, quyuda gurultu qopmuş, bunun noticəsində de hər tərəf titrəyir. İkinci misaldan isə quyuda gurultu qopduğunu və bu gurultumun da hər tərəfi titrətdiyi anlaşılır. Həmçinin birinci misaldakı budaq cümlənin əvvəlinə bunun *naticəsində* sözlərinin, ikinci budaq cümlənin əvvəlinə isə *gurultu* sözünü artırmaq olar və bundan mənaya xələl gəlməz.

Bütün bunlar səbüt edir ki, birinci misaldakı budaq cümle (*hər tərəf titrəyirdi*) nəticə budaq cümlesi, ikincisindəki budaq cümle (*hər tərəfi titrədirdi*) isə təyin budaq cümlesidir.

Baş cümlənin kuruluşunu nəzərə alıqda, bu tipdən olan tabeli mürəkkəb cümlələri belə gruplaşdırmaq olar:

a) baş cümlesiində *elə* (bəzən də *belə*) sözü iştirak edir:

Yox, mən elə vicdan sahibi deyiləm ki, belə keçmiş günlərdən sonra səni atıb, qeyrisini tutum (C.Cabbarlı); *Nə bilim, vallah, belə şeylər danışır ki, adamın ağızı açıla qalır* (N.Nərimanov); *Vəli elə haldadır ki, üzünə baxanda adam qorxur* (Ə.Məmmədxanlı).

b) baş cümlesiində *elə bir* ifadəsi iştirak edir:

Mənim gözəl və səmimi Rənam, indi əsrinəzər elə bir əsrdir ki, ancaq hökmardarların qarşısında qul kimi əylənlər qul və cariyaları sahibi olurlar (M.S.Ortubadi); *Bəlgə pəhlivan bir-iki meydan gəzib elə bir nəra çəkdi ki, dağ-das titrədi* ("Azerbaycan nağılları").

c) baş cümlesiinde bir sözü iştirak edir:

Sifatımı bir sillə vurdur ki, qulağım cingildədi (C.Cabbarlı); *Yoxsa man də bir işdə müqəssir deyiləm ki, sizdən qorxam...* (S.Rəhimov); *Siman çəkib qılınçın bir nəra çəkdi ki, quş göydə qorxusundan qanad saldı* ("Azerbaycan nağılları").

c) baş cümledə o *qədar* ifadəsi iştirak edir:

Sizə söylənəcək o qədar sözü vardır ki, haradan başlayıb, harada qurtaracağını təyin edə bilmir (A.Şaiq).

III. Nəticə budaq cümlesi baş cümleyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Doğrusu, ticarət işlərindən bir macal tapa bilmirəm ki, sizinlə oturub, kamali-asudalılıkla, şəhərimizdəki bu siyasi övzai bir yaxşı müzakirə edəm! (Ə.Məmmədxanlı); *Rayon işçisi manim yol yoldaşım Əlinin şəkarını bilmış olmalıdır ki, başını bulayaraq açıqlandı* (T.Şahbazi).

IV. Budaq cümle baş cümleyə *belə* ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Lakin buradakı bağlılıq əvvəlkilərə nisbətən zəif olur; məs.:

Bədəlov Hacıevin cəmi beş-altı addımlığında durmuşdu, belə ki baş leytenant onun titrək səslə dediyi sözlərlə barabar, xırıltılı nəşəni belə eşidirdi (Ə.Əbülhəsən); *Gecələr bu qardan yer üzü və hava işq olurdu, belə ki bu işiga öyrəşən göz ətrafinı əməlli-başlı seçirdi* (Ə.Əbülhəsən).

Burada birinci yerdə duran komponentlər baş cümlə, ikinci yerdə duran hissələr isə nəticə budaq cümlələridir. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlesiində budaq cümlənin işlənəcəyinə heç bir işarə yoxdur. Yaxud baş cümlədə bir üzvün çatışmadığı da hiss edilən ki, budaq cümlənin gəlməsi gözənləsinsin. Həmin tabeli mürəkkəb cümlələrde belə xüsusiyyətlərin heç birinə rast gəlmirik. Bütün bunların nəticəsi olaraq, budaq cümle baş cümleyə (digər tiplərinə nisbətən) zəif surətdə bağlanmış olur. Danışqda hiss edilən bu cür bağlılıq, təbiidir ki, yazıda da öz əksini tapacaqdır. Buna görə de nəticə budaq cümləsinin bu tipi baş cümlədən əksər halda vergüllə, bəzən də nöqtəli vergüllə ayrılr, çünki belə budaq cümle ilə baş cümle arasındakı fasılı, qüvvətli bağlılıqda olan fasılıdden artıqdır (bəzən belə ki bağlayıcısı ayrı-ayrı müstəqil cümlələri də əlaqələndirir).

V. Baş cümlədən sonra gelən budaq cümle özündə əvvəlkli komponentə *odur* ki bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

O, əlimizə su tökərkən yenə gözələrinin mənim üzümdən çəkmirdi, odur ki, suyu əlim əvəzinə bir dəfə yera boşaltdı və utandı (H.Nəzərlı).

VI. Budaq cümle baş cümleye *buna görə (də)*, *ona görə (də)*, *bunun üçün (də)*, *onun üçün (də)* bağlayıcıları ile bağlanır; məs.:
Sizi gətirmək manım vicdanım üçün çox ağırdır, buna görə də nicatınız üçün çalışacağam (M.S.Ordubadi); *Əvvəl gətirilən yaralılar az idi, buna görə də həkimlərin və səhiyyə nəşrlərinin yaralılarla danışmağa vaxtları vardı* (Ə.Thübhəsən); *Dilşad xanım Hacı Qavamın bu axşamı talaşından, Məşədi Qədir və Heydər qulunun buraya gəlməsindən şübhələnirdi, ona görə də danışılan söhbəti bilmək istədi və bu istək onu dinc buraxmadı* (T.Şahbazı); *Camaat! Mənim danışacaqlarım, bəlkə də, bəzilərinə doğru görünməyəcək, ona görə də onlara acıq gələcək* (H.Nəzərli); *Mənəcə, siz ilk sevdiyiniz bir adamı itirmişsiniz, bunun üçün də ağlayırsınız* (M.S.Ordubadi).

Bu mürəkkəb cümle tipləri tabesizlikdən tabeliye inkişaf prosesi keçirdiyindən və hələ bu proses tam mənəsi ilə başa çatmadığından burada da budaq cümle zəif surətdə bağlanır. Başqa sözə desək, budaq cümle baş cümlədən asildir. Həmin tabeli mürəkkəb cümle tipi özüne bağlayıcı da yaradır, lakin *buna görə, bunun üçün, onun üçün* sözləri bağlayıcılaşma prosesi keçirse də, hələ tam mənəsi ilə köməkçi söz vəzifəsinə keçməmişdir. Bu sözler hələ də sanki cümle üzvü vəzifəsini özündə saxlayır və *nə üçün* sualına cavab olur (həmin bağlayıcılar bəzən ayrı-ayrı müstəqil cümlələri bir-biri ilə fikrən əlaqələndirməyə də xidmet edir).

Tərzi-hərəkət, dərəcə və zaman budaq cümlələrində də nəticə çaları özünü göstərir. Nəticə budaq cümləsində nəticə mənəsi əsas yeri tutur. Onu da başqa məna çaları müşayiət edə bilər.

Məsələn, nəticə mənəsi da bildirən tərzi-hərəkət və dərəcə budaq cümlələrini götürək:

Rasim özünü elə aparırdı ki, Yavərdə bir zərrə də şübhə oyat-mıldı (M.İbrahimov); *Zeynal bu sözləri o qədər ciddi deyirdi ki, Dur-sunun gözlərində ümid şöləsi parladi* (A.Saiq).

Bu misallardan birincisində baş cümle (*Rasim özünü elə aparırdı*) özüne tərzi-hərəkət budaq cümləsi teləb edir. Bu cəhətdən onu *Yavərdə bir zərrə də şübhə oyat-mıldı* budaq cümləsi izah edir. Bu budaq cümle baş cümlədəki hərəketin tərzini bildirir. Əsas mənədan əlavə, həmin budaq cümlədəki baş nəticə mənəsi da vardır.

İkinci misalda olan budaq cümle (*Dursunun gözlərində ümid şöləsi parladi*) baş cümlənin *o qədər* sözlərinin mezmənunu açmağa

xidmət edir. Budaq cümle baş cümlədəki *ciddi* zərfliyinin dərəcəsini bildirir. Beləliklə, budaq cümle baş cümlədəki sözlərin nə dərəcədə ciddi deyildiyini göstərməş olur. Bu mənə (dərəcə mənəsi) həmin budaq cümlənin əsas mənəsidir. Bununla yanaşı, budaq cümle baş cümlədən çıxan bir əlavə mənə da, yəni nəticə mənəsi da ifadə edir.

Bu xüsusiyyətə bir qədər başqa şəkildə bəzi zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrde də rast gəlmək olur. Elə zaman budaq cümlələri var ki, onların baş cümle ilə əlaqəsində səbəb-nəticə mənəsi da nəzərə çarpar, yəni budaq cümle səbəbi, baş cümle isə ondan çıxan nəticəni ifadə edir; məs.:

Ela ki kino qurtardı, dərdim təzələndi (M.Süleymanov); *Bax, oğul, fikirləşəndə ki sən də camaatın bu xoşbaxlıyi yolunda can qoymusan, ürəyim böyüyüb dağ boyda olur* (M.Hüseyin).

Birinci misalda zaman budaq cümləsi (*Ela ki kino qurtardı*) ilə baş cümle arasında əsas məna əlaqəsindən başqa, əlavə bir mənə da özüni göstərir. Həmçinin ikinci misalda budaq cümle (*bax, oğul, fikirləşəndə ki, sən də camaatın bu xoşbaxlıyi yolunda can qoymusan*) baş cümlənin zamanını bildirməkdən savayı, bunlar arasında (yəni budaq cümle ilə baş cümle arasında) səbəb-nəticə mənəsi da vardır. Bu, əlbəttə, ikinci dərəcəli mənədir; başqa cüdesək, əlavə mənədir.

Yuxarıda tərzi-hərəkət, dərəcə və zaman budaq cümlələrini nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənəətə gələ bilərik ki, nəticə mənəsi onlarda yalnız əsas mənanın yanında əlavə bir mənədir. Nəticə budaq cümlələrində isə əsas məna nəticədir.

Lakin bu o demək deyil ki, nəticə budaq cümləsinin əsas mənəsindən başqa, əlavə məna çaları ola bilməz. Elə nəticə budaq cümləsi var ki, ondan məntiqi surətdə şərt mənəsi da çıxartmaq olur; məs.:

Teatrın böyük bir şey olduğunu anlamışdır ki, axundu onun yanına təvəqqəyə göndərmişdir (S.Rohman).

Buradakı nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək olar: *Teatrın böyük bir şey olduğunu anlamasa idi, axundu onun yanına göndərməzdı*.

Burada isə əvvəlkində fərqli olaraq, baş cümle budaq cümlədən sonra gəlməşdir. Bu çevirmə də göstərir ki, əvvəlki misalda budaq cümlənin əsas mənəsi nəticə bildirməkdir. Əlavə şərt mənəsi isə həmin cümlələrin təsdiqindən inkara və ya eksinə əvvələnən təsdiqindən və eyni zamanda tabeli mürəkkəb cümlənin tipini dəyişdir-

məkdən (yəni onu şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirməkdən) hasil olur.

Aşağıdakı misalda da əlavə mənə tapmaq mümkündür.

Elə şeylər danişacaq ki, gülməkdən qırılıb gedəcəksən... (M.İbrahîmov). Bu misalda budaq cümlə (*gülməkdən qırılıb gedəcəksən*) baş cümlədən hasil olan nəticədir. Buna görə də budaq cümlənin əsas mənəsi nəticədir. Bununla belə, baş cümlədəki *seylər* sözünün əvvəlindəki *elə* sözü göstərir ki, budaq cümlə həm də onun necəliyini bildirməlidir. Lakin budaq cümlə bu mənəni müstəqim surətdə bildirmir. Budaq cümlədə *seylər* sözü heç nəzərdə tutulmur da. Amma budaq cümlənin mezzunundan onun nece olması da dolayısı ilə anlaşıılır; ona görə həmin budaq cümlədə təyinlik mənəsi da özünü göstərir.

Məqsəd budaq cümləsi

Məqsəd budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrindən olub baş cümlədəki hal-hərəkatın məqsədini bildirir, baş cümlədən çıxan nə məqsədə və bu mənada olan nə üçün, nadən ötrü, niyə suallarına cavab olur; onun xəbəri arzu-iltizam şəkli ilə, yaxud bu mənəni verən emr şəkli ilə ifadə olunur; məs.:

Nisə qonaqları iki saat ac saxladı ki, bəlkə sən də gəlib çıxasan (Ə.Məmmədxanlı); *Həmişə Şahzadə Mütalib paltarımı özündə saxlayır ki, mən geyib dağitmam* ("Azərbaycan nağılları"); *Bir-bir otaqları gəzirdi ki, balkı gardasından bir asar tapa bila* ("Azərbaycan nağılları"); *Telli xala özünü qızlar cərgəsinə qatır ki, qada-balasını briqadırın üstüna tökə...* (M.İbrahimov).

Son zamanlar xəbərlərdə arzu-iltizam şəkli azalmışdır; daha çox emr şəkli ilə ifadə olunan xəbərlər işlənir. Yalnız ikinci şəxs bütün hallarda arzu-iltizam şəklini mühafizə edib saxlayır. XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün şəxslər üzrə arzu-iltizam şəkli işlənərdi.

Xəbəri emr şəklində olan budaq cümlələrə aid misallar:

Gəl, ey nazlı bahar, gecikmə, tez gəl!
Gəl ki, qışın ömrü çox uzanmasın.
Mən sənən dostunam hamidan əvvəl,
Gəl ki, həsratınlə ürək yanmasın! (S. Vurğun).

Özünə də yalvarırdım ki, fəxri sədrlikdən imtina eləməsin (İ.Hüseynov); *O da qardaş nəvəsi olan Məmmədhəsən xan tutub, qolubağlı Şışaya göndərmişdi ki, İbrahim xan onu tələf eləsin* (Y.V.Çəmənzəminli).

Atamı oldürmüşəm ki, goruna and içəm şəklində bize məlum olan atalar sözünü yaziçı Isa Hüseynov belə işləmişdir: Məsəl var, atamı oldürmüşəm ki, goruna and içim. Deməli, indi emr şəklindən meyil güclənmişdir. Halbuki M.F.Axundzadə, N.Norimanov, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov öz əsərlərində arzu-iltizam şəklini işlətmışlər.

Baş cümlənin xəbərləri həm feli, həm də ismi ola bilər. Yuxarıdakı misallarda feli xəbərlər baş cümlələr işlənmışdır. İsmi xəbərvəzifəsində var, yox, lazımlı, gərkək kimi predikativlərdən istifadə olunur:

Naçalnik cənablarının o qədər vaxtı yoxdur ki, sizin nağıl və hekayələrinizə qulaq versin (C.Məmmədquluzadə); *Nə yorğan var, nə döşər var, nə də balış və nə də pul vardır ki, bunların hamisini alım* (N.Norimanov); *Ən tacili yardım lazımdır ki, onu xılas edəsan* (M.Ibrahimov).

Bu misallarda budaq cümlələr baş cümlədə ifadə olunan hökmün məqsədini bildirir.

Məqsəd budaq cümləsinin bağlayıcı sözlə qurulan tipinin işlənməsi mümkün kündür. Azərbaycan dilində *Nə üçün çağırımissınız, onun üçün də gəlmisəm*, yaxud *Nə məqsədlə dəvət etmişsinizsə, o məqsədlə də gəlmisəm* tipli cümlələrin işlənməsi imkanı göz qabağındadır. Məqsəd budaq cümləsinin bağlayıcı tipi çox işlənən budaq cümlə növlerindəndir.

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşlarında və budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vaşitələrə görə aşağıdakı variantları vardır:

1) Baş cümlədə "qəlib" kimi *ona görə* sözü iştirak edir, budaq cümlə bas cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır:

Ağalar, cəmiyyət sizə ona görə zəhmət verib ki, vacib bir məsələni məsləhət, məşvərətə qoysun... Hacı qapıya çıxıb nökəri *ona görə* göndərdi ki, o gedəni bəri çağırınsın (Mir Cəlal); *Biz zəhməti ona görə çəkirkir ki, asıl insan kimi yaşayaq* (İ.Əfəndiyev).

2) Baş cümlədə "qəlib" vəzifəsində *ondan ötrü* sözü, baş və budaq cümlə arasında ki bağlayıcısı iştirak edir:

Ondan ötrü səni çağırımış ki, gedəsan qassab Nəbinin övrətinin yanına, elçilik eləyəsan (Ə.Haqverdiyev); *Sən məni o qədər yüksəyə*

məhz ondan ötrü qaldırırsan ki, yerə çurpıb bir də hərəkət iqtidarımlı olimdən alasan (C.Cabbarlı).

3) Baş cümlədə “qəlib” vəzifəsində onun üçün işlədirilir, komponentlər arasında *ki* bağlayıcısı gelir:

...Onun üçün acığa düşüb səni çağırtdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsan (M.F.Axundzadə).

4) Baş cümlədə “qəlib” vəzifəsində *o məqsədlə* sözü, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında *ki* bağlayıcısı iştirak edir:

Biz bu gün məhz o məqsədlə bura yığılmışq ki, hamımızı narahat edən o məsələləri müzakirə edək, nəticə çıxardaq (Dənişq dilindən).

Bəzən baş cümlədə “qəlib” kimi *o məqsədlə* əvezinə, *o qəsdlə* sözürlər işlədirilir:

Mən özüm də o qəsdlə gedərəm ki, qoymayam bir adama zərər yetişə (N.Vəzirov).

5) Baş cümlədə *o səbəbə* sözləri iştirak edir; budaq cümlə baş cümləyə əvvəlki qayda ilə bağlanır; məs.:

O səbəbə mən də sanın keyfiyyətini kitabumda yazmışam ki, xalq oxuyubibrət edib, halal alış-verisi qoyub, haramın dalınca getməsin (Ə.Haqverdiyev); *O səbəbə saxladım ki, özünüzlə aparasinuz* (Ə.Haqverdiyev). Əslində bu misallarda “*o səbəbə*” əvezinə “*o məqsədlə*” işlənməli idi.

6) Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu tipli məqsəd budaq cümləsi əvvəlkilərdən daha çox işlədirilir; məs.:

Xədicə tələsik qaçıb kiçik otağın pərdələrini saldı ki, otağın işığı görünməsin (Mir Cəlal); *Mən bunu sənə nağıl elədim ki, qızlarımın başına galən dərdi-müsibəti biləsan* (Ə.Abasov); *Tez iki naşar adam göndərdi ki, gedib Aşq Cünunu onun hüzuruna gətirsinlər* (“Koroğlu” dastanı).

Bəzən budaq cümlənin baş cümləyə *ki* bağlayıcısı əvezinə *ta, təki* bağlayıcısı birləşdirir. Buna klassik ədəbiyyatımızda rast gəlirik; məs.:

Ağçılığa çatıncan gərək bir neçə qeyri işlərə məşğul olasan, təki aləm səni tanıya (N.Vəzirov); *Gərək bir neçə gün burada qalaşan, ta sənini bir doyunca söhbət eləyim* (Ə.Haqverdiyev).

7) Budaq cümlə özündən qabaq işlənen baş cümləyə *ona görə ki*, ondan ötrü *ki* bağlayıcı birləşmələrindən biri ilə bağlanır:

Alişin oğlu daha da təşvişə düşdü, qapını bərk çəkdi və qapı ağzında dayandı, ondan ötrü ki Sona içəri girməsin (Mir Cəlal).

8) Baş cümlədən qabaq işlənen budaq cümlə ona *deyə* bağlayıcısı ilə bağlanır:

Şəhərin qulağı bir az dincəlsin deyə, Şimal tərəfdə də yəqin bəzi işlər görürləcəkdir (Ə.Thəbülhəsən); *Rüxsarə adına bir şey deyilməsin, haqqında bir söz danışılmasın deyə, indi də əli ürəyinin üstündə gəzirdi* (S.Rehimov).

Bəzən səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsini qarışdırırlar. Aşağıdakı cümlənin birinci hissəsinə səbəb, ikinci hissəsinin isə məqsəd növü budaq cümlə olduğu ilk baxışda bizim nəzərimizə çatır:

Biz sürüləri ona görə artırıraq ki, məlumatlarda böyük rəqəmlər görmək xoşumuzu galır, ona görə artırıraq ki, xalqın həyatı yaxşılaşın, adamlarımız gözəl yaşasın (M.Ibrahimov).

Səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsi arasında aşağıdakı fərqləndirici əlamətləri göstərmək olar:

1. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki işin səbəbini, məqsəd budaq cümləsi isə məqsədini bildirir; buna görə də səbəb budaq cümləsində ifade olunan iş, baş cümlədəkine nisbətən qabağa düşür. Məqsəd budaq cümləsindəki iş isə baş cümlədəkindən sonra düşür; məs.:

a) *Ona görə belə etdi ki, tutduğu işin özündən razi deyildi* (Mir Cəlal).

b) *Ona görə belə etdi ki, tutduğu işdən hamı razi qalsın.*

Birinci misalda subyekt tutduğu işdən razi qalmamış və buna görə də belə etmişdir. Deməli, o, baş cümlədə görülnən iş üçün səbəbdür. Başqa cür desək, birinci misalda budaq cümlə səbəb, baş cümlə isə ondan hasil olan nəticə kimi özünü göstərir. İkinci misalda isə vəziyyət başqa şəkildədir. Belə ki, baş cümlədə görülnən iş müyyəyen məqsədi nəzərdə tutub icra edilmişdir. Həmin işin icrasından budaq cümlədəki iş gözlənilir. Baş cümlədə görülnən iş hər hansı bir məqsədi izleyir ki, o da məqsəd budaq cümləsində ifadə olunmuşdur. Deməli, məqsəd budaq cümləsindəki iş baş cümlədəki işdən sonra icra olunur, yaxud onun icrası nəzərdə tutulur.

2. Məqsəd budaq cümləsinin xəberi, yaxud xəberin fel hissəsi ekşər halda felin əmr forması ilə ifadə olunur. Səbəb budaq cümləsində isə fel xəberlər ən çox xəber formasının keçmiş və indiki zamanı ilə ifadə olunur:

a) *Mən evdən ona görə köçdüm ki, sənin üçün meydan geniş olsun* (H.Seyidbəyli).

b) *Qələndərov ona görə Ulduzu axtarmalı idi ki, bu işin dalisindan qorxurdu* (Mir Cəlal).

3. Məqsəd budaq cümləsi üçün *nə məqsədlə*, səbəb budaq cümləsi üçün isə *nə səbəbə* suali daha müvafiq gelir (yuxarıdakı misallara baxın).

4. Tabeli mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirəndə, məqsəd budaq cümləsi məqsəd zərfliyinə, səbəb budaq cümləsi isə səbəb zərfliyinə çevirilir:

a) *Sənin üçün meydan geniş olmaqdan ötrü evdən köcdüm.*

b) *Qələndərov bu işin dalisindan qorxduğu üçün* (yaxud qorxdığuna görə, qorxduğundan) *Ulduzu axtarmalı idi.*

5. Sadə cümləyə çevirərkən, məqsəd budaq cümləsi məsədər tərkibi (və qoşma) ilə, səbəb budaq cümləsi isə feli sıfət tərkibi (və qoşma) ilə ifadə olunur.

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr ilk nəzərdə qarşıq düşəbilər; çünkü bunların hər ikisi *ki* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanır; hər ikisinin baş cümləsi bir-birinə benzeyir.

Aşağıdakı misalları müqayisə edək:

a) *Zıvar qapını cəld açdı ki, qızına acıqlansın* (Mir Cəlal).

b) *Elan da vurublar ki, tor atmaq qədəğəndir* (Ə.Vahid).

Her iki cümlə formaca bir-birinə çox yaxındır. Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda məlum olur ki, birinci misaldə məqsəd budaq cümləsi, ikincisində isə tamamlıq budaq cümləsi vardır. Bu cümlələrə sual vermək lazımlı gəlsə, həm baş, həm də budaq cümlənin mənalarına fikir verib, sonra sual qoymalılığının. Buna görə də birinci misala *nə məqsədlə*, ikinci misala isə *nə barədə suallarını verməliyik*. Mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirəndə birinci misal məqsəd zərfliyini, ikinci misal isə sadə cümlənin tamamlığı kimi çevirilir; məs.:

Zıvar qızına acıqlanmaq üçün qapını cəld açdı. Tor atmağın qadağan olması barədə elan da vurublar.

İkinci misalın baş cümləsi elődir ki, ondan sonra məqsəd budaq cümləsi de işlədirilə bilər; məs.:

Elan da vurublar ki, heç kəs tor atmaq fikrinə düşməsin.

Əgər əvvəlki quruluşa baş cümlədən (*Elan da vurublar*) *nə barədə* suali hasil olurdusa, sonrakı quruluşa baş cümlədən *nə məqsədə* suali ortaya çıxır.

Bəzən cümlələr üslub cəhətdən məqsəd budaq cümləsinə çox yaxın olur; məs.:

Keçən il və bu il hökumət bizə toxum verdi ki, özünüüz əkin, bu il pul da buraxdırılar ki, mal alın... (T.Şahbazi).

Bu misalda *ki* bağlayıcısından qabaq birinci halda *və dedi*, ikinci halda isə *və dedilər* sözləri buraxılmışdır. Buna baxmayaraq, hər iki halda budaq cümlələr tamamlıq budaq cümlələri kimi müəyyənləşdirilmelidir.

Kəmiyyət budaq cümləsi

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin miqdarını bildirməyə xidmət edir və baş cümlədən hasil olan *nə qədər* sualına cavab olur.

Kəmiyyət budaq cümləsi daha çox baş cümlənin feli xəbərinə, keyfiyyət, miqdar bildirən başqa üzvlərinə aid ola bilir. Bu cəhətdən onları belə qruplaşdırmaq olar:

1) Baş cümlənin feli xəbərinə aid olur:

Bir ana öz uşağının ayaq ağmasına nə qədər sevinirə, mən də bu çarxların hər dönüşünə nə qədər sevinirdim (C.Cabbarlı); *Düşmanın qanını nə qədər içsəm, mənim qanım bir o qədər də artacaqdır* (S.Rəhimov).

2) Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki feli xəbərə aid olduğu kimi, müəyyən əlamət (sifət) və ya zərfə) də aid olur. Belə olduqda budaq cümlə əlamətin miqdarnı bildirir; məs.:

Sizinlə tanış olduğandan sonra bərabər gəzmək, əylənmək mənim üçün nə qədər xoş idisə, indi sizdən ayrılməq bir o qədər ağırdır (S.Hüseyn); *Həsən nə qədər nərmə-nazikdirdə, Lətif bir o qədər kobud və möhkəm görünürdü* (H.Seyidbeyli); *Abbas nə qədər yumşaq ürəkli və mehribandırısa, lazım gəldikdə, bir o qədər sərt və inad-kardır* (İ.Şixli).

3) Baş cümlənin *az*, çox sayılarına (və ya zərfərinə), *tez*, *gec* zərfərinə aid olan kəmiyyət budaq cümlələri də var; məs.:

Nə qədər tez desəniz, o qədər tez məni nigarançılıqdan qurtarılmış olarsınız (M.İbrahimov); *Biz nə qədər çox darixırıqsa, sən də bir o qədər az görünürsən* (Danışq dilindən); *Torpağı nə qədər əzizləsən, bir o qədər çox pambıq götürərsən* (Ə.Vəliyev).

Azərbaycan dilində kəmiyyət budaq cümləsinin bir tipi işlənir. Budaq cümlə baş cümlədə əvvəl gelir, onun içərisində *nə qədər* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə ona qarşı *o qədər*, *bir o qədər* sözleri iştirak edir. Bağlayıcı sözdən sonra çox az hallarda *ki* ədatı, ya da budaq cümlənin xəbərdən *isə (-sa, -sa)* əlaməti (bu, çox halarda olur) işlənilir. Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin təşkilində iştirak edən, baş və budaq cümlələrdə bir-birinin qarşılığı kimi işlənen, həm də budaq cümləni baş cümləyə bağlayan sözləri nəzərə alaraq, kəmiyyət budaq cümlələrinin aşağıdakı variantlarını göstərmək olar:

1) Budaq cümlədə *nə qədər* bağlayıcı sözü, baş cümlədə *isə “qəlib”* kimi *o qədər* sözü iştirak edir:

Bu zəhmət və çalışmaq Həmidi nə qədər sevindirirdi, qardaşını görməmək o qədər acındırırdı (C.Cabbarlı); *Bu maddələri utopiya adlandırmıq nə qədər yanlışdırsa, real hesab etmək də o qədər qorxuludur* (M.Hüseyn).

2) Budaq cümlə yena də həmin quruluşa olur, lakin baş cümlədə “*qəlib*” kimi *bir o qədər* sözləri iştirak edir:

Adam nə qədər kiçiklik eləsa, bir o qədər böyüyür (M.İbrahimov); *Bilirsən də, uşaqlar ata-analarının işi ilə nə qədər çox maraqlansa, bir o qədər yaxşıdır* (M.Hüseyn).

Budaq cümlə yena də həmin quruluşa olur, baş cümlədə “*qəlib*” vəzifasında *bir elə* sözləri (*bir o qədər* mənasında) iştirak edir:

Biz burjun kimi bir şeyik, nə qədər bursalar, bir elə çox işlərik (C.Cabbarlı); *Nə qədər açıq danışsanız, bir elə mən sizdən razi qalaram.*

3) Baş cümlədə “*qəlib*” kimi *beş o qədər*, *on o qədər*, *yüz o qədər* və b.k. sözler iştirak edir:

Bir gündə nə gadar ceyran vurmusdularsa, beş o qədər Xəlil paşanın qoşunundan qırıldılar (“Koroğlu” dastanı).

4) Budaq cümlə yena də əvvəlkiler kimi olur, lakin ondakı *nə qədər* sözünün qarşılığı baş cümlədə işlədilmir, lakin baş cümləyə *o qədər*, *bir o qədər* sözlərini əlavə etmək olar; məs.:

Nə qədər fəhlə lazımlı olsa, bağbana deyərsən gətirsin (N.Vəzirov); *Nə qədər desən, alaram* (S.S.Axundov).

Yuxarıdakı bütün tiplərdə əvvəl budaq cümlə, ondan sonra isə baş cümlə işlənir. Komponentlər yerlərini dəyişə bilir və bundan mənaya xələl golmır. Baş cümlədə *o qədər*, budaq cümlədə isə *nə qədər* ki sözləri iştirak edir; məs.:

Mən sizdən o qədər divarı yazdığınız üçün incimirəm, nə qədər ki sizin danmağınızı inciyirəm (C.Məmmədquluzadə).

Kəmiyyət budaq cümləsi quruluşa zaman budaq cümləsinin *nə qədər* bağlayıcı sözü vasitesi ilə düzəlnə tipinə bənzəyir; məs.:

Nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi, mənim genə az-çox ümidi vardi (N.Vəzirov); *Nə qədər ki kinoya baxırdım, hər şey yadimdən çıxmışdı* (M.Süleymanov).

Buradakı baş cümlələrin məzmunundan aydın olur ki, baş cümlə özüne zaman budaq cümləsi tələb edir. Hər iki baş cümlə *nə zaman* sualına cavab verən budaq cümlə tələb edir. O biri tərəfdən də, baş cümlələrin məzmunu oraya *o qədər*, yaxud *bir o qədər* sözlərini artırmağa da imkan vermir. Həmin mürəkkəb cümlələr sade cümlələye aşağıdakı kimi çevirilir:

Fəxrəddin bəy gəlməmişdən mənim genə az-çox ümidi vardi. Kinoya baxığım zaman hər şey yadimdən çıxmışdı.

Aydın olur ki, *nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi* budaq cümləsi *Fəxrəddin bəy gəlməmişdən* zərfliyi (zaman zərfliyi) ilə ona görə asanlıqla evez olunur ki, o, zaman budaq cümləsidir. Eyni fikri ikinci mürəkkəb cümlə haqqında da söyləmək olar.

Kəmiyyət budaq cümləsi isə sade cümlənin tərkibində kəmiyyət zərfliyinə çevirilir.

Kəmiyyət budaq cümlələrini, baş cümlə ilə olan məna münasibətlərinə görə, aşağıdakı qruplara ayırmak olar:

- 1) müqayiseli kəmiyyət budaq cümləsi;
- 2) qarşılaşdırılmış kəmiyyət budaq cümləsi;
- 3) şərtli kəmiyyət budaq cümləsi.

1. Budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini müqayisə yolu ilə bildirir; yeni baş cümlədəki kəmiyyətlə budaq cümlədəki kəmiyyət bir-biri ilə müqayisəli verilir; məs.:

Bir atanı oğlunun gələcəyi nə qədər məşğul edirsa, biz müəllimləri də hər şagirdim müqəddərəti və galəcək bəxtiyarlığı bir o qədər düşündürür (A.Şaiq); *Dənizdəki balıq ac adəmi nə qədər doydurarsa, məhbəuslara da bu ümid o qədər təsəlli verirdi* (Mir Cəlal);

2. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları bir-biri ilə qarşılaşdırılır; məs.:

Atasının evini tərk edib ondan ayrı yaşamaq Mirzağa üçün nə qədər asan idisə, özünə yeni işçi mənzillərində manzıl tədarük etmək bir o qədər çətin idi (S.Hüseyn); *Yaxşı ad çıxarmaq nə qədər*

çətindirsə, bu adı itirmək o qədər asandır (M.Hüseyn); Teymurla Seymır özlərini nə qədər möhkəm saxlamışdlarsa, Cəvahir bir o qədər davamsız olmuşdu (H.Seyidbəyli).

3. Kəmiyyət budaq cümləsinin əsas vəzifəsi baş cümləyə kəmiyyət vət cəhətdən xidmət etməkdir. Bundan əlavə budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün şərtini də bildirir; məs.:

Bu xəbisləri nə qədər tez məhv etsək, dünya bir o qədər qazanacaqdır (S.S.Axundov); Bizim cəmiyyətdəki ürksiz adamlar nə qədər tez ortadan çıxsa, o qədər də xalq üçün rahatlıq olar (M.İbrahimov).

Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında kəmiyyət münasibətləri müxtəlif olur:

1. Baş və budaq cümlələr hərəkət, hal, miqdard və keyfiyyətin eyni səviyyədə olduğunu göstərə bilər; yaxud onların eyni istiqamətdə artıb-azaldığını da ifadə edə bilər:

a) komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni səviyyəli olur:

Nə qədər sıfırı vermişdiniz, o qədər da göttirmişəm ("Bakı" qəzeti); Afrika cəngəlliklərinin lap qaranlıq içləri nə qədər səssiz və yuxulu işə, burası da o qədər sakit və xəbərsizdir (H.Nəzərlı);

b) komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni dərəcədə artı:

Nə qədər çox düşüñürəm, bir o qədər çalışqanlığım artı (S.S.Axundov); Bu xəbisləri nə qədər tez məhv etsək, dünya bir o qədər qazanacaqdır (S.S.Axundov); Bizi dəli və orta ixtisas təhsili olan adamlar nə qədər çox olarsa, istehsalat bir o qədər yaxşı təşkil olunur.

c) komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni miqdarda azalır, yaxud mənfi tərəfə inkişaf edir:

...İnsan nə qədər zaifül-qövl olsa, zəlalat və bədbəxtlik onu daha da artıq tutar (C.Cabbarlı).

2. Baş və budaq cümlələrdə kəmiyyətlərdən biri artdıqca digəri azalır (yaxud biri müsbət tərəfə inkişaf etdikcə digəri mənfi tərəfə artır).

a) biri artdıqca digəri azalır (yaxud biri müsbətə doğru, digəri mənfiye doğru artır):

Dəmirov bilirdi ki, belə bir arzu və istəklə yaşamaq nə qədər fərqli, nə qədər xoşdursa, bu arzu, istəkləri həyata keçirmək bir o qədər də çətin, mürəkkəb, vaxt, vəzə, imkan tələb edəndir (S.Rəhimov); Bu ittiqaqdan Surxay xan nə qədər sad oldusa, bir o qədər də Misir xan qəmgin və məyus oldu (S.S.Axundzadə).

b) biri azaldıqca digəri artır (yaxud biri mənfiye doğru, digəri müsbətə doğru artır);

Nə qədər ki sənin qardaşın məni səndən uzaq eləməyə çalışırı, o qədər mənim məhabbatım artırdı (M.F.Axundzadə); Belə yaziçilərin zənninə görə, əsər nə qədər çətin anlaşılsa, demək, bir o qədər dərindir... (C.Cabbarlı).

Dərəcə budaq cümləsi

Dərəcə budaq cümləsi quruluşa tərzi-hərəkət budaq cümləsinə çox yaxındır. Belə budaq cümlələr baş cümlədəki hal-vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədəki hal-vəziyyət və ya əlamət ya müsbət, ya da mənfi cəhətdən artıb, hər hansı bir səviyyəyə çatır, bundan da əksər halda müəyyən nəticə elde edilir ki, buna görə də budaq cümlə netice çalarığına malik olur; Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və baş cümlədən çıxan nə dərəcədə, nə dərəcəyə suallarına cavab olur. Belə tabeli mürəkkəb cümlənin dilimləşdirilməsi yalnız bir tipi işlənir ki, onun da baş cümləsi müxtəlif quruluşlarda olur. Baş cümlənin xəbərlərini və orada işlənən "qəlib" sözləri nəzərdən keçirmək maraqlı olar. Baş cümlənin xəbərləri çox zaman hal-vəziyyət bildirən fellərlə, sıfətlərlə; (müəyyən dərəcəyə) çatmaq feli ilə ifadə olunur və ya feldən qabaq işlənən əlamət bildirən sözlərə (zərfliklərə) aid olur; məs.:

a) Baş cümlənin xəbəri hal-vəziyyət bildirən fellərlə ifadə olunur:

Əvvəlcə tör-töküntülü ev bir ay içərisində o qədər gözəlləşdi ki, bütün qonşu qız-gəlinləri həsəd apardılar (H.Nəzərlı); Ərinin gözlənilməz gəlişindən özünü o qədər itirdi ki, ayağa durub qarşıla- mağı belə unutdu (M.İbrahimov).

b) Baş cümlənin xəbəri sıfətlərlə ifadə olunur:

Buranın adamları o qədər yaxşıdır ki, o qədər sadə və təmizdir ki, onların haqqında pis düşünsəm, elə bilirəm günah işlətmis olaram (M.İbrahimov); Ana, adın üzəyimdə o qədər aziz və müqəddəsdir ki, səni hər düşündənə gözlərin yaşla dolur (Q.Xəlilov).

c) Baş cümlənin xəbəri dərəcəyə, yera, məqama, mərtəbəyə sözlərindən biri və çatmaq feli ilə ifadə olunur:

A kişi, gör iş nə məqama çatub ki, Qanqal Sadıqla Kaftar Tağı da uşaqlarını uşqolaya göndərirler (Ə.Haqverdiyev); Qıratın şıltığı

axırda o yerə çatdı ki, çəkic nalbəndin barmağına dəyib yaraladı ("Koroğlu" dastanı).

ç) Baş cümlədə fəlin tərəzini bildiren bir zərflik işlənir ki, ondan da qabaq "qəlib" vəzifəsi daşıyan söz işlənərək onun dərəcəsinə işarə edir:

Lakin o, bu sözləri o qədər səmimi deyirdi ki, ürəyim kövrəlir, sevinçindən ağlamaq istəydirdim (İ.Əfəndiyev); *Hüseynqulu ağa cəld yerdindən qalxıb acıqla yumruğunu masaya elə bərk vurdı ki, boşqablar bir-birinə dəydi* (S.S.Axundov); *Lidiya elə maraqlı danışdı ki, yaralılar ona çox huş-guşla qulaq asırdılar* (Ə.Əbülhəsən).

Baş cümlədə işlənən "qəlib" sözləri nəzərə alındıqda, belə tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif variantları olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Baş cümlədə *o dərəcəyə, o dərəcədə* sözləri iştirak edir (bu-daq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və tabeedici intonasiya ilə də bağlanır):

İş o dərəcəyə çatdı ki, Lətifə ona təsalli verməyə başladı (M.Hüseyn); *İş o dərəcəyə gətirib çıxarmışdı ki, onun qorxusundan kürd qadınları ki doğmaq istəmirdilər* (Ə.Vəliyev).

Bəzən baş cümlədə "iş o dərəcəyə çatıb" əvəzinə "iş hara çatıb" ifadəsi da işlənilir:

Gör bir iş hara çatıb ki, öz arvadını buyura bilmir (T.Şahbazi); *İş gör hara galib çatıb ki, müəllim öz qardaşı qızını da məktəbə qoyub, rus dərsi oxudur* (Ə.Abasov).

2) Baş cümlədə "qəlib" kimi *elə bir dərəcəyə* sözləri işlənir:

Bu dostluq sizi elə bir dərəcəyə qaldırıb ki, hər bir guşədən baxan göz sizi görər (M.İbrahimov).

3) Baş cümlədə "qəlib" kimi *o yerə* sözləri iştirak edir:

İndi isə iş o yerə galib çatırdı ki, artıq Gülöşə rayonun görkəmli məsul işçiləri sırasına keçirdi (S.Rəhimov); *İş o yerə çatdı ki, mən ona xəncər çəkdir, o mənə oraq qaldırdı* (Ə.Abasov).

4) Baş cümlədə *o qədər* sözləri iştirak edir:

Tiflis faciası onu o qədər sarsıtdı ki, neçə gün yatağından dura bilmedi (Y.V.Çəmənzəminli); *Gecəni o qədər yorgun yatmışdım ki, səhər ancaq bizim tərəfdən atılan topların gurultusuna gözlərimi açdım...* (H.Nəzərlı).

Bu misallarda *o qədər* sözlərini *o dərəcədə* sözləri ilə əvəz etmek olar və mənaya xələl gelməz.

5) Baş cümlədə *o dərəcədə* mənasında olan *elə* sözü "qəlib" kimi iştirak edir:

Elə naşı və kobud yazılıb ki, bunu uşaqtan savayı, heç kəs yaza bil-məz (C.Məmmədquluzadə); *Ağca xanım özünü elə itirmişdi ki, anası-nı suinalın cavab vera bilmədi* (S.S.Axundov); *Atlı elə yeyin galırıb ki, atın üstündəkini görmək mümkün deyildi* ("Azərbaycan nağılları").

Bu misalların baş cümlələrində *elə* sözü əvəzinə *o qədər, o dərəcədə* sözlərini də işlətmək mümkündür.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən misallarda budaq cümlələr mənaca baş cümlədən çıxan bir neticəni də bildirir. Bəzən elə cümlələr də olur ki, dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən hasil olan bir məqsədi də ifadə edir; məs.:

Fəhlə o dərəcəyə yüksəlməlidir ki, onun özü bilavasitə siyasi təbliğata başlılıq edə bilsin (M.Hüseyn).

Burada baş cümlədə görülesi iş müəyyən məqsədi izleyir ki, bu da cümlədə öz ifadesini tapır. Həm də budaq cümlə baş cümlədəki hal-veziyətin dərəcəsini göstərir.

Dərəcə budaq cümləsi müqayisə mənası da daşıya bilər:

O, həqiqətən, indi o qədər gözəl, o qədər lətfətlı görünürdü ki, elə bil tamamilə başqa bir adam, başqa bir gözəl idi (İ.Əfəndiyev); *Sona arxasını Misterə və tacıra əvvirib elə cəld gedirdi ki, elə bil yağı daşan adam evinə qaçırdı* (Mir Cəlal).

Şərt budaq cümləsi

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, ondakı hal-hərəketin və ya hökmün asılı olduğu şərti bildirir.

Şərt budaq cümləsinin quruluşunu və bağlayan vasitələrini hesaba alsaq, ümumiyyətlə, üç cür təşkil olunduğunu görürük. Bunlardan bir qrupu şərt əlamətləri (*isə, -sa, -sə*) əsasında qurulur.

Digər qrupu bağlayıcıların (*indi ki, madam ki, bir halda ki, vaxta ki, ağər, hərgəh* və az da olsa ki) köməyi ilə əmələ gəlir. Üçüncü qrupu ise baş cümlədə işlənən *o şərtlə "qəlib"* ilə qurulur.

1. Birinci qrup budaq cümlələrin xəberleri xüsusi və ümumi şərt şəkli ilə ifadə olunur, yaxud şərt əlaməti ismi xəberlərə birləşir. Belə budaq cümlələrde *əgər* və ya *hərgəh* sözünün işlənməsi xərəkətli xarakter daşıyır. Bunların işlənməsi ilə şərt mənası müəyyən dərəcədə qüvvətləndirilir. Bunların aşağıdakı variantları vardır:

1. Budaq cümlənin xəbərində şərt eləməti (*isə*, *-sa*, *-sə*) olur, əvvəlində *isə əgər* bağlayıcısı iştirak edir.

İsə (-sa, -sə) eləməti budaq cümlənin həm feli xəbərinə, həm də ismi xəbərinə birləşir və şərt mənasının yaranmasına səbəb olur.

a) Feli xəbərlə şərt budaq cümlələri:

Əgər Qaraş özünü itirməyib diqqətlə baxsaydı, atasının yuxudan çox yorğun və zəgin galxdığını görürdü (M.Ibrahimov); *Əgər Çapıq Eyyaz olmasayıd, Nadirin atlıları bəlkədəki uşaqlarımızı da gordadən keçirəcəkdir* (İ.Əfəndiyev); *Əgər məni əvvəlki paltarda görsəydilər, heç oraları süpürməyə də qoymazdilar* (“Azerbaycan nağılları”).

b) İsmi xəbərlə şərt budaq cümlələri:

Əgər ona xoşun yoxdur, niyə evinizdən qovmursan? (Ə.Abasov); *Əgər gözlədiyimiz adamdırsa, səs-küy də az olar* (Z.Babayev); *Əgər mənim kimi dünyada bir başqası varsa, qoy məni o mühakimə etsin* (İ.Əfəndiyev); *Əgər müttəfiqlərdə kişilik vardısa, niyə əvvəldən kömək eləmirdilər* (M.Hüseyin).

Bələ budaq cümlələrdə ya *əgər* bağlayıcısı ilə yanaşı, ya da onsuz *ışdır*, *şayəd* sözləri də işlədir. Belələrinə danışq dilində daha çox rast gəlmək olur; məs.:

Əgər, ışdır, bu yolla düzəlməsə, biaklı Əhmədin canı sağ olsun, qızı gətirib düz qapınıza qoymaq onun boymuna! (Ə.Abasov); *Şayəd, dara düsəm, bütün qəsəbə yuxusuna, dincliyinə haram qatar* (B.Bayramov); *İşdir, görüşə bilməsəm, nigaran olmasın, şəhərdəyəm, Yəh-yagılı* (Mir Cəlal).

2. Budaq cümlə həmin quruluşda olur, baş cümlədə *isə onda* (*bəzən o vaxt, o zaman*) söyü də iştirak edir; məs.:

Əgər mən dünyada özümə ən yaxın, ən qiymətli adama qarşı olan duyğularımı başqalarından gizləyəcəyəmmişəm, o zaman nə üçün, kim üçün yaşayırıam (B.Bayramov); *Əgər elə oradan geriye dönmək istəsələr, onda ayrı əlavə yoxdur* (“Koroğlu” dastanı); *Əgər iftira olmasa, o vaxt mən özümü ən ağır bir cəzaya layiq görərəm* (Ə.Vəliyev).

3. Budaq cümlənin xəbəri *isə (-sa, -sə)* eləmətinə malik olur və bu vasitə ilə baş cümləyə bağlanır; məs.:

Yolumuz uzun olsayıd, sizi həvəslə dinlərdim (M.S.Ordubadi); *Üzəyim səni tutmasayıd, dalınca bu qədər sürünməzdim* (Ə.Abasov); *İstiyirsən bol çörək, Al əlinə bel, kürək...* (“Hikmətli sözler”); *Amma qızı versən, mən olaram sənin kürəkənin* (“Koroğlu” dastanı).

Bele misalların baş cümləsində *onda* sözünün işlənməsi də müüm-kündür; məs.:

Bunu ürkədən deyirsənsə, onda səndən bir şey olar. Bir ananı da dolandırıbilməməm, onda mən nə deyərəm? (M.Hüseyin).

4. Budaq cümlədə *hərgə* bağlayıcısı iştirak edir və budaq cümlənin xəbərində *isə (-sa, -sə)* eləməti olur; məs.:

Hərgəh siz özünüzü təpşürən vəzifələri layiqinə bitirmiş olsanız, gələn yanvardan maaşınızı əlli təmən olacaqdır (M.S.Ordubadi); *Hərgəh sən məni özünlə aparsan, ...mən də başqalarına baxıb öyrə-nərəm* (C.Cabbarlı); *Sizin canınız üçün, hərgəh mənim yerimə özgə olmayıdı, indi qəcib getmişdi* (N.Nərimanov).

5. Budaq cümlənin sonunda *-mi* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) ədati olur və bu vasitə ilə də o, baş cümləyə bağlanır; məs.:

Yox, o bir söz dedimi, heç zaman unutmaz (M.Ibrahimov); *İllan-lar həmişə cüt gəzirlər, bir tayi öldürüldüdüm, ikinci tay mütləq onun intiqamını alar...* (“Azerbaycan nağılları”).

Həmin budaq cümlələri *o bir söz dedisə*, *bir tayi öldürüldüsə* şəklində də ifadə etmək olar. Bu da onların şərt məzmunlu olduğunu göstərir.

Bu quruluşda zaman budaq cümləsi də olur, onları mənasına görə fərqləndirmək lazımdır.

II. Yuxarıda dediyimiz kimi, şərt budaq cümlələrinin ikinci qrupu bağlayıcılarla qurulur. Bağlayıcılarla görə onun aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Budaq cümlə baş cümləyə *indi ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

İndi ki qənaət məsələsi irəli sürüllüb, deməli, haradan kəssən, nə qədər kəssən, göydə qəbul edəcəklər (B.Bayramov); *İndi ki Qurban kişinin adı mənim üstümdədir, pambıq planını nəinki azaltmaq, hələ artırmاق istəyirəm* (İ.Hüseyinov); *İndi ki məsləhət bilirsən, fermanı götürərəm* (M.Ibrahimov); *Yaxşı, indi ki sən elə qoçaq oğlansan, gol manım atımı min, bir az mən faytonda dincimi alım* (S.S.Axundov).

2. Budaq cümlə baş cümləyə *madam ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Madam ki Latifa özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi qabaq-cadan götür-qoy edib (M.Hüseyin); *O məni sevirdi, madam ki bir biari görüb, məni unutdu, mən nə üçün umuda bilməyim?* (C.Cabbarlı); *Madam ki sözü Nadirin özü açdı, daha Zərəfşan nə üçün süssün?* (İ.Hüseyinov); *Madam ki o sizi sevmirmiş, onun üçün ağlamaq lazıim deyil* (M.S.Ordubadi).

Bu cümlələrdə *madam ki* bağlayıcısını atıb, onun əvəzinə budaq cümlənin xəberinə *isə* (-*sa*, -*sə*) əlamətini artırmaq olar və bundan mənaya xələl gəlməz (müqayisə edin: *Madam ki Lətifə özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib. Lətifə özü də məsləhət bilirsa, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib.*). Bu da onu göstərir ki, *madam ki* bağlayıcısı şərt budaq cümləsinin qurulmasına kömək edir, şərait yaradır.

3. Budaq cümle baş cümləyə *bir halda ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Bir halda ki iş görilməmişdir, demək, hesabat verməyə də dəyməz (Danışq dilindən); *Bir halda ki indi bütün Bakıda Qara dəşlərdən səhbət gedir, gərək bu hədə-qorxudan bir tükümüz də tarpan-məsin* (M.Hüseyn); *Bir halda ki hələ də Sübhanverdizadənin satqınlığı üzə çıxmır, Dəmirovda müəyyən şübhə duyguları olsa da, hələ ki, o heç bir şeyi görə bilmir, aydınlaşdırıb seçə bilmirdi...* (S.Rəhimov).

4. Budaq cümle baş cümləyə *vaxta ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Vaxta ki manı bura göndəriblər, gərək bir iş görmər; Vaxta ki siz bu gözəl böyürtkənləri xoşlamırsınız, gəlin bu kolluqdan çıxaq... Vaxta ki aramızda səhbət açılıb, qoyun bir sual da verim (İ.Əfəndiyev).

Bu tipli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələri sual şəklində də işlədirilir:

Bir halda ki Gülsənəmin də, sənin də qərarın qətidir, daha mən "mubarək olsun"dan savayı nə deyə bilərəm? (M.Hüseyn); *Bir halda ki Güldəstə özü ona bacı-qardaş olmağı təklif etmişdi, nə üçün o belə bir təklifi qəbul etməməli idi?* (H.Seyidbəyli).

5. Budaq cümlədə *əgər* bağlayıcısı, baş cümlədə *isə onda* zərfi işlənir (Budaq cümlənin xəberində *isə* (-*sa*, -*sə*) əlaməti olmur):

Əgər yolun Bakıya düşər, gedərəm birbaş sənin o nazirinin yanına... (M.Ibrahimov); *Əgər o, iki gündən artıq bu teatrda qaldı, heç məndən nakişi adam yoxdur* (C.Cabbarlı); *Əgər səhbət səni sayıbsaymamaq üstündədir, onda bax bu Yarməmmədin qabağında deyirəm, başın üçün, yaça məndən kiçik də olsan, böyüyümüsən* (M.Ibrahimov); *Əgər bu qatar durnanın başçısını vura bildin, onda Qurat da uçurumdan tullana biləcək, yox, əgər vura bilmədin, onda gör başına nə çarə tapırsan* ("Koroğlu" dastanı).

Bəzən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birinin əksini təşkil etdikdə (ziddiyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümle

kimi işləndikdə) birinci tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində *onda* sözü işlənməyə də bilər; lakin ikincisində çox zaman işlədirilir və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birino qarşı qoymaşa xidmət edir; məs.:

Əgər biz kəndlilərdən soruşursunuz, biz razı deyilik, yox, əgər bizim saqqalımıza soğan doğrayırsınız, onda özünüz bilin (C.Cabbarlı); *Əgər əmudi qaldıra bildi, Qara pəhləvan onun meydanına çıxar, yox, əgər qaldıra bilmədi, onda elə bu başdan Qara pəhləvanın əlinin altından keçib, ona həlqəbəğəs olar...* Əgər mənim çalmağım, oxumağım ata əsər elədi, sözüm yoxdu, girərəm; yox, əgər eləmədi, onda mən onun yanına girən deyiləm ("Koroğlu" dastanı).

6. Budaq cümlənin daxilində *ki* ədati iştirak edir. Budaq cümle baş cümləyə digər vasitələrlə yanaşı, *ki* ədati ilə də bağlanır; məs.:

Tanya ki gedir, mən ondan qabaq gedərəm (C.Cabbarlı); *Sənin ki canın budur, daha nə artıq-əskik danışırsan?* (Mir Cəlal); *Bura ki gəldin, hər şeyi bacarmalısan* (M.Ibrahimov); *Uşaq ki bu qədər həyəcanlı çağırırdı, deməli, təcili məsələ var* (B.Bayramov); *Camaat ki əl-ələ verdi, ordan bərəkət üzülməz* (C.Əlibəyov); *Şahzadə Mütəlib, sən ki galib məni tapdın, demək ki, vəfalsan* ("Azərbaycan nağılları").

Bu misallardan birincisi belə də ifadə etmək olar:

İndi ki Tanya gedir, mən ondan qabaq gedərəm; Tanya gedirsə, mən ondan qabaq gedərəm; Madam Tanya gedir; mən ondan qabaq gedərəm; Hərgah Tanya gedir, mən ondan qabaq gedərəm və s. Bu da bir daha sübut edir ki, həmin quruluşda olan cümlələr şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

III. Baş cümle əvvəl gelir; baş cümlənin daxilində *bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə* qəlibləri, sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra *isə* şərt budaq cümləsi gelir. Misallar:

1) *Mən o şərtlə razılaşaram ki, işin bir qismini siz görəsiniz* (Danışq dilindən); *Bacımı sənə bu şərtlə verirəm ki, qardaşım Rahim xana bir nişan verəsən, özü də xani məcbur eləyəsən ki, atyındən daşı töksün* ("Azərbaycan dastanları");

2) *Belələrinəni şərtlə bağlışlamağa dayar ki, Səftəri aradan götürməyə kömək etsinlər* (M.Qocayev); *O biri iki qoyunu da sənə o şərtlə bağlışlayıram ki, öləndə bizi dəfn edəsən* (S.Vəliyev);

3) *Maşınları bir şərtlə göndəririk ki, saat doqquz tamamda burada olsunlar* (C.Əlibəyov); *Günahından bir şərtlə keçirəm ki, – dedi,* –

bu gündən belə dediyinə əməl edəsən (Q.Xəlilov); *Bütün bunlar bir sərtlə düzələr ki, sonradan qanıqaralıq olmasın* (Ş.Qurbanov).

Dilimizdə elə şərt budaq cümlə quruluşuna da təsadüf etmək olur ki, belələri müasir dil üçün o qədər də xarakterik deyil. O yalnız dilimizdə tarixən belə formanın işlənmiş olduğunu sübut eden bir rudiment kimi qiymətləndirilə bilər. Buna misal olaraq *Cünki oldun dəyirmənci, çağır gəlsin dən, Koroğlu* cümləsinini göstərə bilərik. Müasir dilimizdə artıq bu qayda ilə şərt budaq cümləsi düzəldilmiş. Belə cümlələr *indi ki* bağlayıcısının köməyi ilə qurulur: *İndi ki dəyirmənci oldun, çağır gəlsin dən, Koroğlu*.

Qarşılaşdırma budaq cümləsi

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bir qayda olaraq budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif məna münasibətlərinde olur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları ya ziddiyətli şəkildə, ya müqayisəli surətdə qarşılaşdırılır, ya da biri o birinə güzəştə gedir və s. Bu cəhətdən onların aşağıdakı məna növlərini göstərmək olar:

1) güzəştli qarşılaşdırma, 2) ziddiyətli qarşılaşdırma, 3) fərqləndirici qarşılaşdırma, 4) müqayisəli qarşılaşdırma, 5) şərtli qarşılaşdırma.

1. Dilimizdə o birilərə nisbətən güzəştli qarşılaşdırma daha çox işlədir. Bu məna növüne daxil olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən biri digərinə güzəştə getmək yolu ilə qarşılaşdırılır; məs.:

O, gəlinin qəfildən necə diksindiyini, hatta heyrətlə içini çəkdiyi hiss etdiş də, buna məna vermədi (İ.Hüseynov); *Hava bulud da olsa, çox soyuq deyildi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Zeynal anasını bu fikirdən daşındırmış istəmişdə də, onunla açıq danışmağa utanmışdı* (S.Qədirzadə); *O, gözünü kürədan çəkməsə, dinib-danışmasa da, adama xoş görünərdi* (Mir Cəlal).

2. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları bir-biri ilə ziddiyətli surətdə qarşılaşdırılır; məs.:

Dünya dağılsa da, mən o şərti qəbul etməyəcəyəm (Y.V.Çəmənzəminli); *Nə qədər dava-dərman eləyibsa, bir şey çıxmayıb* ("Koroğlu"

dəstani); Nə qədər fikirləşirdimsə, ürəyimi bu fikrə isinişdirə bilmirdim (İ.Əfəndiyev).

3. Baş cümlə ilə budaq cümlə bir-birindən fərqlənən məzmunlara da malik olur və bu vasitə ilə qarşılaşdırılır; məs.:

Səməd əmisinin qaqqılıtlı gülüşündəki qeyri-təbiiliyi duymasa da, öz gülüşinün süniliyini hiss etdi (İ.Hüseynov); *Mənca, başqa sahələrdə çalışan adamlar hissə qapıslalar da, neftçilərin buna qətiyyətli haqları yoxdur* (M.Hüseyn); *Qiyyasın yaşayışı dəyişməmişə də, sūru dəyişmişdi* (Ə.Abasov); *Hərçənd ki Sadiq... xırda ala gözləri Xanpəriyə çoxdan tanış idi, ancaq bugünkü kimi aydın və aşkar görünüməmişdi* (Ə.Vəliyev).

4. Baş cümlənin məzmunu ilə budaq cümlənin məzmunu müqayisə edilmək yolu ilə qarşılaşdırılır; məs.:

Göydə uçan qanadlı quşu əyləmək olarsa, Şahbazi da güc ilə əyləmək olar (M.F.Axundzadə); *Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımcıq papaqçılarından* (N.Gencəvi); *Zəmidən yiylan hər artıq sünbüllü düşmənə vurulan sünküdürsə, çıxarılan hər litr neft mühərabə hərislərinə bir zərbədirəsə, hər tikilən yeni mənzil sülh düşmənlərinə atılan bir bombadır* (Mir Cəlal).

5. Baş və budaq cümlələrin məzmunlarının qarşılaşdırılmasından başqa, budaq cümlə baş cümlədəki işin hansı şəraitdə icra olunduğu da bildirir. Belə budaq cümlədə *əgər, hərgah* bağlıyıcıları və *isə (-sa, -sə)* ədati iştirak etsə də, şərt mənəsi zeif yer tutur. Qarşılaşdırma məzmunu daha üstün olduğuna görə həmin tabeli mürəkkəb cümlələr qarşılaşdırma budaq cümləsi növündən hesab edilir. Deməli, qarşılaşdırma mənəsi bu cümlələrin əsas mənəsi kimi alınır; şərt isə əlavə mənəsi, daha doğrusu, məna çalarlığı və zahirin oxşayı ki mövcud olur; məs.:

Hərgah meydanda tək də qalsam, genə düşməndən ol çəkməyəcəyəm (N.Vəzirov); *Əgər man öldürmişəmsə, san də basdırımsın* (S.Rəhimov); *Əgər mən sizi sevsəydim belə, ondan ayrılib, mənimlə evlənməyinizi razi olmazdım* (İ.Əfəndiyev).

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr üç cür qurulüş tipində olur:

I. Budaq cümlə şərt şəkli əsasında qurulur (*feli xəbərdə*) *-sa (-sə)* şəkilçisi olur. Bundan əlavə, budaq cümlədə işlənə bilən *nə qədər* nisbi əvezliyinin *da (də)* və *belə* ədatlarının, baş cümlədə yerinə görə işlənə bilən *yənə, daha, həmişə, hələ* zərfərinin də həmin tabeli

mürükkeb cümlelerin qurulmasında mühüm rolü vardır. Bu quruluş tipinin aşağıdaki variantları işlenmektedir:

1. Budaq cümlədə *na qədər* (bezən hər nə qədər) bağlayıcı sözü iştirak edir, budaq cümlənin xəbəri şərt şəklindən ve *da* (*də*) ədatından ibarət olur, baş cümlədə isə mənasına uyğun olaraq, *yenə*, *daha*, *indi*, *hamiçə*, *hələ...* zərfərindən biri işlədir; məs.:

Bir nəfəri nə qədər sevəsən və nə qədər sevilsən də, yenə hər kəsa xoş gəlmək istəyirsən (M.İbrahimov); *Hər nə qədər ona qarşı üzəyində bir kin bəsləyidimsə də*, uzaqdan belə olsun, ona baxmaqdan, onun necə bir qız olduğunu öyrənməkdən özüümü ala bilməmişdim. (S.Hüseyn); *Solmaz, nə qədər dalğalı bir təsviş olsa da*, yenə Şıraslanı unutmağı bacarmırdı (C.Rəhimov); *Mənsur hər nə qədər ona nəvəzis edərək, min dil ilə aldadır, haman həvəyi-eşqi başından çıxarmaq istəyirdə də*, Sitarə əslə aldanmayıb, həmiçə ahu-zar edirdi (C.Cabbarlı).

Bu misalların elələri de vardır ki, onların baş cümləsində *yenə*, *daha* qəbilindən olan zərlər (yuxarıda misallara baxın) iştirak etmir. Yerdə qalan əlamətlər yuxarıda göstərdiyimiz kimidir; məs.:

Üzündən nə qədər dolğun görünməsə də, bədəni sağlam və möhkəm idi (M.Hüseyn); *Görünür, biz nə qədər möhkəm iradəyə malik olsaq da*, dardımızı, heç olmasa, bir nəfərin bilməsini istəyirik. (İ.Əfəndiyev); *Aslan nə qədər inanmaq istəsə də, Kələntərin hərəkatları onun şübhələrini artırırı* (M.İbrahimov).

Bezən *da* (*də*) ədati xəbərdən sonra deyil, ondan əvvəl, ya da bir qismindən qabaq işlənir; məs.: *Nə qədər oxumuş da olsa, bir şeyə yaramaz* (M.M.Kazimi).

2. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürükkeb cümlənin bu varianta özündən əvvəlkinə bənzəyir. Lakin burada bir fərq nəzərə çarpır ki, *da* (*də*) ədati əvəzinə, *belə* ədati işlədir; məs.:

Birtəhər ora gedib çıxa bilsək belə, yaşamağımız mümkün olmayacaqdır (M.S.Ordubadi); *Aru, istək nə qədər gözəl olsa belə, göründüyü kimi*, onların qarşısında qılınc çəkənlər də olur (S.Rəhimov); *Bu Ağbulaq kəndində nə qədər yeniliklər olsa belə, yenə də köhnəliyin inadıl qalıqları adamın üstünə düşür* (S.Rəhimov).

3. Budaq cümlədə *nə qədər* (bezən də *hər nə qədər*) bağlayıcı sözü iştirak edir. Budaq cümlənin xəbəri isə tekce şərt şəklindən ibarət olur, yəni ədətsiz işlənir; məs.:

Hər nə qədər fikirləşirəməsə, axırını bir yana çıxara bilmirəm (P.Makulu); *Tahir nə qədər əlləşdişə, motoru işə sala bilmədi*

(M.Hüseyn); *O nə qədər az bilsə, Solmaz onun kiçicik şeirlərinə sönməz şölə, susmaz və həzin bir səs vermişdi* (S.Rəhimov); *Yanındakı adamlar nə qədər baxdırlarsa, hər nə qədər diqqət elədilərsə, heç bir şey görə bilmədi* ("Koroğlu" dastanı).

Bu tipli misalların eləsi de var ki, onun baş cümləsində mənədan asılı olaraq, *yenə* sözü iştirak edir; məs.:

Orkun nə qədər uzun olsa, yenə də doğanaqdan keçər (Atalar sözü); *At nə qədər uzun çaparsa, yenə dəvə ondan qabaq düşər* (Atalar sözü); *Firidun nə qədər ciddiyətinə saxlamağa çalışısa, yenə də bacarmadı* (M.İbrahimov); *İnsanın dərdi nə qədər böyük olsa, yenə yavaş-yavaş unudulur* (M.Hüseyn).

4. Budaq cümlədə *nə qədər* sözü işlədilmir, xəbəri şərt şəkili ilə ifadə olunur, *da* (*də*) ədati isə ya xəbərdən sonra, ya da əvvəl iştirak edir:

a) *da* (*də*) ədati budaq cümlənin xəbərindən sonra işlədir:

Dili söz tutub danışsa da, gözünü açıb baxa bilsə da, qızdırma içində yanır, sizildiyirdi (Ə.Abasov); *Mənsur onu durğuzub aparmaq istədəsə də, Sitarə mane olub oturdu* (C.Cabbarlı); *Hava açılmış-disa da, gün çıxmamışdı* (T.Şahbazi).

Bele missallarda qarşılaşdırmanı daha da qüvvətləndirmək üçün baş cümlədə mənənin tələbi əsasında *yenə* sözü, ya da *amma* (*ancaq, lakin*) bağlayıcı iştirak edir; məs.:

Aslan ona tasallı verərək, göz yaşlarını silib, evə aparırdısa da, *Mənsur sakit olmayıb, əmisindən ayrılan kimi yenə otağın qapılarını bağlayıb ağlamağa başlardı* (C.Cabbarlı); *Kərbələyi Xəlil tələsdi və paroxoda getmək istədəsə də, lakin körpü xidmətçilərindən biri ixtiyar vermədi* (T.Şahbazi); *Üzünü görməmişdisə də, amma gücünə, qüvvətinə balad idı* ("Koroğlu" dastanı).

b) *da* (*də*) ədati budaq cümlənin xəbərindən (yaxud xəbərin fel hissəsindən) əvvəl işlənir; məs.:

...Kasib dəridən də çıxsə, bir çörək ələ keçirə bilmir (M.İbrahimov); *Qonaq da gəlsə, hər şey hazırlıdır* (C.Cabbarlı); *Zalda qaranlıq da olsa, Zeynal Rayihənin bir hərəkətini belə gözdən qaçırmırdı* (S.Qədirzadə); *Şəhərdən bir qədər uzağda da olsa, otaqlarım rahat idi* (İ.Əfəndiyev).

Bu tipli misalların elələri de var ki, onların baş cümləsindən əvvəl qarşılaşdırma bağlayıcılarından (*amma, ancaq, lakin*) biri işlədir; məs.:

Lap cüvəlləği da olsalar, ancaq divan qabağında onlara xüsusi nəzərlə baxırdılar (S.Rəhimov); Bu gülüş kinayəli də olsa, amma ümid və ürək verirdi (Ə.Abasov).

5. Budaq cümlədə *nə qədər* sözü olmur, onun xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunur, xəbərdən əvvəl ve ya sonra *bələ* ədati işlədirilir:

1) *bələ* ədati xəbərdən əvvəl işlənir; məs.:

O, callad bələ olsayıd, içün-icin yanib tüstüllənən, kimsəyə bir ziyan, bir qanqaralığı verməyən ürək ona təsir etməni idı (İ.Əfəndiyev);

2) *bələ* ədati xəbərdən sonra işlənir; məs.:

Maşınla gəlmış müsəfirlər pis adam olsalar bələ, kəndlilər onlara hay çıxa bilərlər (M.İbrahimov); *Dənizdə milyon addım getsəm bələ, yorulmaram mən bu dostlar diyarında* (S.Rüstəm); *İstər Mollayevin, istərsə də Xəlilovun müqaviməti olmasaydı bələ, Qara daşlar problemi çox böyük qurbanlar və məhrumiyyətlər bahasına başa gələcəkdi* (M.Hüseyn).

Bu bölgüye daxil olan mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində mənənan tələbini görə yəna sözü də işlədirilir; məs.:

İnsan həyatın şirinliyindən, ləzzətindən bilmərrə məhrum olsa bələ, onun nəsibi yalnız əzəvələr, işgəncələr olsa bələ, yəna yaşamığa meyil etməlidir (M.İbrahimov); *O, Mehmani görməsə bələ, yəna buradan üzülmür, al çəkmirdi* (S.Rəhimov); *Bir azdan sonra gəncliyimiz bu qara kitabı oxuya bilsə bələ, hər halda, anlaya bilməyəcəkdir* (C.Cabbarlı).

6. Budaq cümlənin xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunur; məs.:

Əvvəlcə məhkəmə iclasının açıq olacağı zənn olunurdusa, sonradan vəkillərin təvəqqelrinə görə, məhkəmə bağlı keçdi (T.Şahbazi); İndi yer üzündə olan bütün xəstələr saqlamağı, şəfa tapmağı arzu edirdi, tək bir Qəşəm Sühənverdizadə, əksinə olaraq, xəstələnməyi, hərəkatının bir-iki dərəcə qalxmagını arzu edirdi (S.Rəhimov); *Sizin xahişinizi qəbul etmədisə, mənim sözümə qulaq asarmış?* (A.Şaiq).

II. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu növü komponentlərdə qarşılıqlı işlənən bağlayıcılarla *hərçənd* – bununla bələ, *hərçənd* – bununla bələ, *hərçənd* – *amma* (ancaq, lakin); *düzdür* – *amma* (ancaq, lakin); *doğrudur* – *amma* (lakin, ancaq) bağlayıcıları ilə bağlanır; məs.:

a) *Hərçənd* siz bu işi görübünüz, *amma* mən razi deyiləm (Ə.Haqverdiyev); *Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idı, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa*

səy edirdi (N.Nərimanov); *Mənsur hərçənd Sitarənin axırıncı söz-lərini eşidirdi, lakin danışmağa qüdrəti yox idi* (C.Cabbarlı).

b) *Düzdür, Səltənat onu evdən qovmuşdu, amma takcə bununla bəhtən və təhqirin yükündən qurtarmaq olardımı?* (B.Bayramov).

III. Budaq cümlədə *hara, kim, nə* (müxtəlif hallarda), *nə vaxt* və *necə* sözləri iştirak edir və budaq cümlənin xəbəri ayrı-ayrı formada olan eyni felin təkrarı ilə ifadə olunur. Həmin felin birinci hissesi xəbər şəklinin indiki zamanında, ikinci hissesi isə emr şəklində (məsələn, *gedir-getsin* şəklində) işlədirilir; məs.:

...Qoy gözəl Güləbatın necə sərrast oxlar atır-atsın, mənim qəhrəmanımın sinəsindəki zireh möhkəmdir (İ.Əfəndiyev); *Hara gedir-getsin, məndən yaxşısını tapa bilməyacək...* Onlar bizim barəmizdə nə düşünürəl-düşünsünərlər, biz sühl tərəfdarıyuq. Kimdən soruşur-sorusun, yəna eyni cavabı alacaqdır.

Bu quruluşun digər variantında xəbərlər şərt şəkli ilə ifadə olunur; baş cümlədə *yəna* (*da*) sözü qarşılaşdırma kömək edir; məs.:

Hara getsə, yəna də məndən kömək istəyəcək (M.Hüseyn).

Qoşulma budaq cümləsi

Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək, ondakı məzmununa qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir (Bunlar “əlavə budaq cümləsi” də adlandırılsa, səhv olmaz).

a) Baş cümlənin məzmununa qiymət verən qoşulma budaq cümləsi:

Qız şalının saçlığını didməklə məşğıl idı ki, bu da onun bir qədər hirsənlidiyini göstəriridir (Ə.Əbülhəsən); *İL-18 təyyarəsi bu masafəni (Bakı – Sankt-Peterburg) beş saatda qət edəcəkdir* ki, bu da qatarla getməkdən 15 dəfə tezdir (“Bakı” qəzeti).

b) Baş cümlənin məzmununa yeni məlumat əlavə edən qoşulma budaq cümləsi:

...Bir azdan sonra naxçıvanlıların görünüşünə üçüncü bir nəfər də daxil oldu ki, bu da müəllim Mirzə Məmmədqulu idı (C.Məmmədquluzade); *Lakin bu yanlış cəhət özü ilə bir pis cəhət də doğururdu ki, bu da döyüşü idarə etməyin müəyyən dərəcədə çətinləşməsindən, mürəkkəbləşməsindən ibarət idi* (Ə.Əbülhəsən).

Qoşulma budaq cümləsi baş cümlənin ya bir üzvünə, ya da ümumi məzmununa aid olur:

a) baş cümlənin bir üzvünə aid olan qoşulma budaq cümləsi:

Ancaq bircə eybi var idi ki, o da onun çox danışması və özünü öyməsi idi (H.Nəzərli); Arada keçən həftələrin səmərəsi göz qabağında idi ki, bu da Xolmoqortsevə Mədədovun səyi nəticəsində meydana gəlmişdi (Ə.Thübülhəsən); Yalnız qapı ağızında bir qoyun dərisi salılmışdı ki, seyx onun üstə ayləşərdi (S.Hüseyn);

b) baş cümlənin ümumi məzmununa aid olan qoşulma budaq cümləsi:

Yalnız siz tanımırızsız ki, indi siz də taniyarsınız (C.Cabbarlı); Lakin batareyanın hələ tüsəngi, əl pulemyotu, patronu və nəhayət, iki topu vardi ki, bununla da düşmənə əməlli-başlı müqavimət göstərirdi (Ə.Thübülhəsən); Qızmış metal 14 əməliyyatdan keçməli idi ki, bu da tezkəsən alətlərin pobeditlə təchiz edilməsi zərurətini meydana atırdı

Bir qrup qoşulma budaq cümləsi baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Bundan əlavə, komponentləri əlaqələndiren digər vasitələr də olur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Komponentlərin əlaqələnməsinə *bu*, *o* əvəzlikləri kömək edir. Çox zaman əvəzliklərin yanında qüvvətəndirici *da* (*də*) edati işlənir; məs.:

İndi hərdənbir Kəyanın üstünə əl qumbarası da atılırdı ki, bu da üç tərəfdən düşmənin mühəsirə halqasını daraltığını göstərirdi (Ə.Thübülhəsən); Oturmaq üçün bircə yer vardi ki, o da kılımin üstünə salınmış döşək idi (İ.Hüseynov).

Həmin əvəzliklər müxtəlif hallarda və kəmiyyətlərdə (tək, cəm) də işlədirilir; məs.:

— İlyas, dilək ilə nəticə arasında keçilməz bir uçurum var ki, onu da ancaq bir neçə qüvvətli simalar keçmişlər ki, onlarla da tarix... fəxr edir (C.Cabbarlı); Amma hər halda Karamışevin tələfati gözənlidiyindən artıq idi ki, bunun da səbəbi onun tərəddüdü, daha doğrusu, qorxması idi (Ə.Thübülhəsən) Palatada bir-iki çarpayıda yaralı var idi ki, onlar da yatırdılar (Danışq dilindən).

2) Komponentlərin əlaqələnməsinə *bura*, *ora* sözləri (müxtəlif hallarda) kömək edir. *Da* (*də*) edatinin işlənməsi də mümkündür; məs.:

Açırsız yanasaçınca ölümlə pəncələşmək lazımlı galırkı ki, burada da əvvəlləri bacım, sonralar da O! O məni susdurub həyata təslim olmağa məcbur etdi (C.Cabbarlı); Səhiyyə məntəqəsinə gedən bir qəsəng, şairənə yol dənə vardi ki, oradan həm də dəmir yol xətti keçirdi (Ə.Thübülhəsən).

Qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasından *ki* bağlayıcısı atılsa, onda cümle tabesiz mürəkkəb cümlə şəklini alır. Dilimizdə belə cümlələr de işlənir; məs.:

Bircə papirosluq tütinüm var, bunu da elə axır gün üçün saxlamış (Ə.Thübülhəsən); Yanımda sonbeşiyim bircə Əziz qalmışdı, Azər qaçan gündən o da evə yiğilmər (Ə.Məmmədxanlı); Maya anladı ki, maşınlardan yaxşı kişi açan əri bir çox seyldən xəbərsizdir və bu da özünü çox tez-tez göstəracakdır (M.Ibrahimov).

Qoşulma budaq cümləsinin ikinci bir quruluş tipi de var ki, onun komponentləri *ki* bağlayıcısı ilə deyil, *isə* ədati ilə bağlanır; məs.:

Müsəlman fəhləsi revolyusiya sırasında gözə çarpirsa, o da bolşevik fəaliyyətinin nəticəsidir (M.S.Ordubadı); Söyünnün axırında mənə dedi ki, manı bu çatınlıkdən çıxarıcaq bir adam varsa, o da sənsən (S.Hüseyn); Lətifi marağlandıran yegana bir sey var idisa, o da ancaq öz dəzgahı idi (H.Seyidbəyli); Xurşud xanının söyüb biabır etmədiyi bir nəşr qalmışdısa, o da mən idim (S.Qodırzadə).

Bu quruluş özüne müvafiq məna ilə bağlıdır.

İuxarıdakı cümlələrdə *isə* (-sa, -sə) ədatını *ki* bağlayıcısı ilə əvəz etsək, pozğunluq əmələ gəlməz. Lakin *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələrlə *isə* (-sa, -sə) ədatı ilə bağlanan cümlələr arasında ince bir məna fərqə vardır; bele ki, birincilərin (*ki* bağlayıcısı ilə bağlananların) baş cümləsində irəli sürülen fikir artıq faktdır. Ona, az da olsa, şübhə yoxdur. *Isə* (-sa, -sə) ilə bağlananlarda *isə* baş cümlədə irəli sürülen fikri tam eminlik yoxdur; yəni danışan şəxs baş cümlədəki fikri tam heqiqət hesab etmır. Bunu aydın başa düşmək üçün aşağıdakı misalları müqayisə edək: 1) Klubda Rüstəmin adına layiq bir şey var-disa, o da təzəcə salınmış yaşıl rəngli qapı idi. 2) Klubda Rüstəmin adına layiq bir şey vardi ki, o da təzəcə salınmış yaşıl rəngli qapı idi.

İkinci misalın baş cümləsindəki fikir tam eminliklə söylənmişdir. Birinci misalın baş cümləsindən anlaşılır ki, danışan adam, oradakı fikri, tam olmasa da, heqiqətən yaxın hesab edir. Sanki danışan şəxs bu baş cümlədə "Klubda Rüstəmin adına layiq bir şeyin varlığını iddia etmek mümkündür" demək istəmişdir. Lakin belə bir məna ikinci misalın baş cümləsində yoxdur. Deməli, budaq cümləni baş cümləyə bağlayan *isə* (-sa, -sə) ədatının *ki* bağlayıcısı ilə əvəz edilməsinə baxmayaraq, mənaları arasında fərq nəzəre çarpar.

Tabeli mürəkkəb cümlənin qoşulma budaq cümlələri növü ilə təyin budaq cümləli növü arasında oxşarlıq olur. Elə hallara təsadüf edilir

ki, təyin budaq cümləsinin baş cümləsində budaq cümlənin işlənəcəyinə heç bir işarə olmur (lakin nəzərdə tutulur). Onun arxasında işlənən budaq cümle baş cümlənin bir qismində aid olur, onu təyin edir. Təyinlənən isim budaq cümlədə ya təkrar olunur, ya da əvəzlilik, mənsubiyət şəkilçisi və ya digər vasitələrlə xatırladılır. Təyin budaq cümləsinin bu tipi ilə qoşulma budaq cümləsi müqayisə edilə bilər.

1. *Kitabda dərin bir analiz və bir çox fəlsəfi fikirlər vardır ki, oxucu birdən-birə qavraya bilməz* (C.Cabarri).

2. *Suraxanı vağzalında yalnız iki fayton vardi ki, bunları da baş-qaları mindikləri üçün bir çoxları ilə bərabər mən də yerdə qaldım* (S.Hüseyn).

Birinci misaldakı budaq cümlə baş cümlədəki isimlərə (*analiz, fikirlər*) möhkəm bağlıdır (onu təyin edir). İkinci misaldə isə baş cümlədəki isimlə (*faytonlar*) *bunları* da sözleri bağlıdır və budaq cümləyə imkan vermir ki, baş cümlədəki ismi təyin etsin. Bir növ, o, budaq cümlənin təyinlik əlaqəsini qırır. Ona görə də ikinci halda qoşulma budaq cümləsi meydana çıxır.

QARIŞIQ TIPLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Coxkomponentli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, onlarda ifadə olunan fikir qarşı-qarşıya duran iki tərəfdən – iki qütbdən ibarətdir.

Məlumdur ki, her bir mürəkkəb cümlədə birləşən komponentlər müəyyən mənə münasibətləri ifadə edir və ele bu əsasda birləşirler. Komponentlər arasında qarşılıqlıdır, səbəb-nicə, aydınlaşdırma və s. əlaqələr olur. Hər hansı bir mənə münasibətini yaratmaq üçün iki qütbü birleşməsi – vəhdət təşkil etməsi zəruri olur. Doğrudan da, səbəbi neticəsiz, neticəni səbəbsiz, aydınlaşdırma əlaqəsini aydınlaşan və aydınlaşdırırsız təsvərvür etmək olmaz. Eləcə də iki qarşılıqlı təraf olmadan ziddiyət, güzəşt, fərqləndirmə, müqayisə kimi mənələr emələ gələ bilmez. Bunun nəticəsində də bir vahidin – mürəkkəb cümlənin qarşı-qarşıya duran iki qütbü meydana çıxır. Bu qütblər sadə olduğu kimi, mürəkkəb şəkildə də təşkil oluna bilir. Mürəkkəb şəkildə qurulan bu komponentlər özlüyündə müəyyən mənə əlaqələri də ifadə edə bilirlər. Qütblərdən biri sadə, digəri mürəkkəb, yaxud her ikisi mürəkkəb ola bilər. Bu

o deməkdir ki, qütbler öz aralarında müəyyən mənə əlaqəsi saxladığı halda, mürəkkəb quruluşlu qütb öz də əlavə mənə münasibəti yarada bilər, yəni qütbü öz daxilində də qütblənmə hadisəsi baş verə bilər.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə nə qədər sadə cümlə olur-olsun, onlar iki əsasda – ya tabesiz mürəkkəb cümlə, ya da tabeli mürəkkəb cümlə əsasında birləşir. Buna görə də onları iki əsas hissəye böölürük:

1. Qarışiq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr.
2. Qarışiq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

QARIŞIQ TIPLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

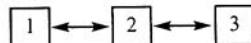
Tabesiz mürəkkəb cümlələr müxtəlif komponentlərdən təşkil olunub, zəngin quruluşa malik olur. On çox işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr iki, komponentli olanlardır ki, bunlar da müxtəlif mənə münasibətlərini ifadə edir. Üç və daha artıq komponentdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr müxtəlif quruluşlarda özünü göstərir. Sadalama əlaqəsində olan tabesiz mürəkkəb cümlələr istənilən qədər komponentlərən qurulur bilər. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələr dənə çox üç və dörd sadə cümlədən təşkil olunur.

I. "Sadə cümlə" lərdən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

a) üç "sadə cümlə" dən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlə:

Anasının mülayim siması ciddi və qeydkeş bir vəziyyət əlar, arvadı Fəridənin üzünə xəjif bir sarılıq qonar, qara bəbəkləri bir andığa və vahimə ilə tez-tez hərəkat edərdi (M.Ibrahimov); *Danız qudurmuş kimi şahə qalxır, coşub-dəşən əsəbi dalğalar yorulmaq bilmədən bir-birini qovur, aramsız olaraq sahilə döyüür, şəhər üzərində kədərlə uğultu gəzirdi* (Y.Sirvan).

Bu misalların sxemini belə ifadə etmək olar¹.

¹ Sxemlərdə istifadə edilən kvadrat və ya dördbucaqlı – nisbi müstəqil "sadə cümlə" ni, yaxud baş cümləni, çevrə və ya ellips – budaq cümləni, ox işarəsi – tabe-liyin istiqamətini, ikibaşlı ox – tabesizlik əlaqəsini, fiqurların içorisindəki rəqəmlər isə komponentlərin sırasını ifadə etmək üçün işlədir.

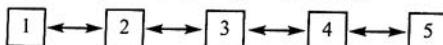
b) dörd “sadə cümle”dən qurulan tabesiz mürəkkəb cümle:

“Bizi də gözlə” deyə, şüşəni açdı, probka ağısaqqalın stoluna qədər uçdu, partılı məni diksindirdi, şərabın köpüyü Nazlinin əlinə çiləndi (B.Bayramov).

c) beş “sade cümle”dən ibarət tabesiz mürəkkəb cümle:

Artıq qıçalarım əsir, başım gicəllənir, gözlərim qaralır, dizlərim taqətdən düşür, ürəyim zəifləyirdi (B.Bayramov).

Bele işlənən komponentlərin sayı artıq da ola bilər. Bunlar tabesiz mürəkkəb cümlənin nisbətən sade və qütblənmeyən quruluşlardır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşlarda da işlənə bilir. Belələrinin tərkibinə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr daxil ola bilir.

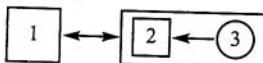
Komponentlərin ümumi sayından asılı olmayaraq, onlar iki qütbdə mərkəzləşib, bir-biri ilə vəhdət teşkil edirlər, həmin qütblerin quruluşu ya sadə, ya da mürəkkəb şəkildə ola bilər.

II. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

a) “Sadə cümle”dən sonra müxtəlif növlü tabeli mürəkkəb cümlə işlədirilir və “sadə cümle” ilə müxtəlif məna əlaqəsi saxlaya bilər:

Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayıacaq (B.Bayramov); Heç nə olmaz, arvad tayfasının qaydasıdır, bir az çığır-bağır salacaqlar, sonra da qızlarına çəkilib susacaqlar (İ.Sıxlı).

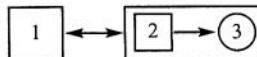
Yuxarıdakı misallarda “sadə cümle” ilə tabeli mürəkkəb cümlə arasında qarşılaşdırma, sadalama əlaqələri vardır. Tərkib hissədəki tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri tamamlıq və mübtedə növlerinə aiddir. Əlbəttə, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibində başqa budaq cümlələr de işlədilə bilər.

Yuxarıdakı misallarda budaq cümlələr postpozitiv veziyyyətdərdir. Bu tipli misallarda budaq cümlənin prepozitiv veziyyyətdə işlənən tiplərinə də rast gəlirik; məs.:

Biz maaşımızın artırılmasını və iş saatımızın qısaldırılmasını istəyirik, şərtlərimiz qəbul olunursa, hamımız işə başlamağa hazırlıq (H.Nəzerli); İstəkli balam sənsən, sən də azacıq qasını çatsan, gözümüz-dən düşərsən (B.Bayramov); Körpə ağladı, Nailəbəyim nə qədər çalışdı, onu kiridə bilmədi (B.Bayramov); Yalnız kədən yanından ölüb Tiflis doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarrı, bəzi yerlərdə dasların arasından ot cürcəsə də, təbiətin bu ümumi əhənginə təbe olmağ istəmir, dərəli-təpəli yamacları aşır, üfüşdən gözdən itirdi (İ.Sıxlı).

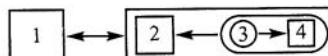
Buradakı misallarda işlənən şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr özündən əvvəlki “sadə cümle” ilə müxtəlif məna əlaqələri ilə bağlıdır.

b) Sadə cümle ilə əlaqələnən tabeli mürəkkəb cümlə özü də daha mürəkkəb quruluşa malik ola bilər; məs.:

Konsilium elədik, həkimlər bu qənaətə gəldilər ki, yüz canı da olsa, dirilməz (B.Bayramov).

Bu cümlənin sxemi aşağıdakı kimi verilə bilər:

III. Sadə və tabesiz mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

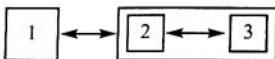
1. Bele mürəkkəb cümlələrin müxtəlif variantları vardır. Əvvəla, variantlar I komponentlə (sadə cümlə ilə) II komponent (tabesiz mürəkkəb cümlə) arasındaki məna əlaqəsinə görə, ikinci də, II komponent kimi işlənən tabesiz mürəkkəb cümlənin öz komponentləri arasındaki məna əlaqəsinə görə, eləcə də həmin tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin quruluşuna görə müəyyənləşdirilə bilər. Qabaqca ikinci komponenti iki tərkib hissədən ibarət olanları nəzərdən keçirək:

a) Birinci komponenti sade, ikinci komponenti iki sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümlə:

Bu axşam iki böyük hadisə olacaqdı: birincisi, kəndimizə çəkilən işiq qoşulacaq, ikincisi isə, həmin qarşısına toplaşdığımız kino-teatr açılacaqdır (B.Bayramov); Elə demə, qızım, Allahdan sonra arvadın böyüyü ərdir, istər öldürər, istər saxlar (M.Ibrahimov); Tamam iki

haftə gecəli-gündüzlü əlləşməli, ölümlə vuruşmalı olduq; ağır, gec qurtaran, çətin gecələrimiz az olmadı, hətta qızın anası belə axıra qədər bu vəziyyətə dözüb dayana bilmədi (B.Bayramov).

Bu misallarda ikinci komponent – tərkib hissələri arasında sadalama, səbəb-nəticə, qoşulma əlaqələri mövcud olan tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Sxemi belədir:

b) Birinci komponentlə ikinci arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olan tabesiz mürəkkəb cümlə:

Yox, sən xain adamsan, şələ-küləni yiğisdir, buralarda izini-tozunu görməyim (M.İbrahimov); *Qaranlıq məni boğurdu, əl aturdum, dəmirə dəyirdi* (B.Bayramov); *Barmağı üzüyə ilisəndə gözləri iriləndi, utanıb əlimi çəkəm istədim, buraxmadı* (B.Bayramov).

Bu misalların da sxemi yuxarıdakı sxem kimidir. İkinci komponentdəki tərkib hissələr arasında da müxtəlif mənə əlaqələri özünü göstərir.

c) Birinci komponentlə ikinci arasında qarşılaşdırma əlaqəsi olan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Yastıq ojdaha gücü ilə məni çəkdi, gücüm çatmadı, üzü üstə çarpayya endim... (B.Bayramov).

İkinci komponentin özünün hissələri arasında müəyyən mənə əlaqələri (aydınlaşdırma, səbəb-nəticə) mövcuddur.

ç) Birinci komponentlə ikinci arasında qoşulma əlaqəsi olan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Dost-tanıştı da çıxalmışdı, axşamlar toplaşardılar, şahmat yarışı davam edərdi (B.Bayramov).

2. Sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin birləşməsindən əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlənin başqa variantları da işlədilə bilər. Xüsusun ikinci komponent iki tərkib hissədən deyil, daha çox tərkib hissədən ibarət ola bilər:

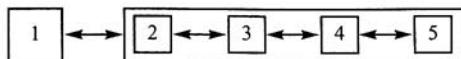
a) Birinci komponent sade olub, ikincisine qarşılaşdırma əlaqəsi ilə bağlı olur. İkinci komponent isə aralarında sadalama əlaqəsi olan üç sade cümlədən təşkil olunur; məs.:

Saatin əqrəbi bir neçə dövrə dolandı, nə Veyşaldan xəber çıxdı, nə Ulduz oyandi, nə də Şənbə dissertasiyadan ayrıldı (B.Bayramov).

b) Birinci komponentlə ikincisi arasında sadalama əlaqəsi var. İkinci komponent aralarında sadalama əlaqəsi olan dörd sade cümlədən təşkil olunmuşdur; məs.:

Adamlar mürəbbiyyə macal vermədən, heç nə axtarmadan, heç nə soruştan uşaqlara yanaşır, kimi paltar geyindirir, kimi əllərinə bulka verir, kimi ayaqqabı, kimi papag bağışlayır (Mir Cəlal).

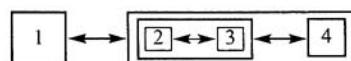
Həmin cümlənin sxemi belədir:

c) Birinci komponent (sade cümlə) ikincisi ilə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlanır; ikinci komponent üç sade cümlədən qurulsa da, əlaqələrinə görə nisbətən mürəkkəb quruluşa malik olur; məs.:

Kərimzadə qızına dediyini nəvəsinə də dedi: ürəyim işqıdır, qardaşın sağ-salamat qayıdaqacıdır, fikir eləmə! (Mir Cəlal).

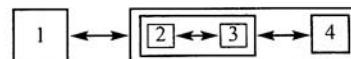
Bu cümlənin quruluşu aşağıdakı sxemdə olduğu kimidir:

Səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlı olan iki və üçüncü komponentlər birləlikdə vəhdət təşkil edir. Dördüncü komponent onunla qoşulma əlaqəsi ilə əlaqə saxlayır.

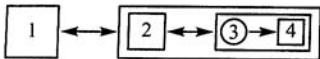
ç) Birinci komponentlə ikincisi arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olur. İkinci komponent iki tərkib hissədən ibarət olur ki, onlardan birincisi özü də iki sade cümlədən qurulmuşdur; məs.:

İnəyə deyilib mənə eşitdirilən bu sözdən könlüm açılan kimi oldu, qonşuma işarə elədim, o da gülümsündü, ikimizin də başımız kitabın üstünə əyildi (B.Bayramov).

d) Yenə də birinci komponent ikincisine səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlı olur. İkinci komponent mürəkkəb quruluşa malik olur; onun birinci sade komponenti tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan ikinci ilə sadalama əlaqəsində olur; məs.:

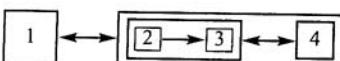
Əlinin biri ilə onun üzünə kölgə saldı, uşaq dərtinib oyandı, işqda gözlərini aça bilməsə də, səsləndi, qıqıldı (B.Bayramov).
Bu cümlənin quruluşunu sxemle belə ifadə etmək olar:

e) Sadə cümlədən ibarət olan birinci komponent tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan ikinci komponentlə aydınlaşdırma əlaqəsində olur. İkinci komponent özü də sadalama əlaqəsi ilə düzələn bir tabesiz mürəkkəb cümle və səbəb-nəticə əlaqəsi ilə ona bağlanan sadə cümlədən ibarətdir; məs.:

İndi dünyada bircə qorxum vardır: tərpəniş olmasın, nəfəs də yavaş alınsın, uçğun baş verə bilər, əlimizə həyat kimi düşən havanı, işığı əlimizdən alar (B.Bayramov).

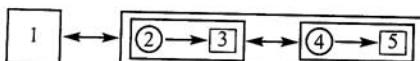
Bu cümlənin quruluşu sxemle belə ifadə oluna bilər:

a) Birinci komponentlə ikincisi qoşulma əlaqəsində olur. İkinci komponentdə iki tabeli mürəkkəb cümle səbəb-nəticə əlaqəsi vəsi-təsilə birləşərək, bir tabesiz mürəkkəb cümle əmələ gətirir; məs.:

Gövdəsi çürüməyə başlayır, əgər lazıminca doğranıb arıtlanmasa, azar özəyinə yeriyər, küləyin, tufanın birində yixilib, bu həyətdə hər nə var, hamısını məğmən eləyər (B.Bayramov).

Həmin cümlənin sxemi belədir:

IV. Tabeli mürəkkəb və sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Bunların da müəyyən variantları olur. Həmin variantların bir neçəsinə görənən keçirək.

a) Tabeli mürəkkəb cümle ilə sadə cümle arasında qoşulma əlaqəsi olur, tabeli mürəkkəb cümle ise müxtəlif quruluşa işlənir; məs.:

Ona dəyan güllə zəhərlilimiş ki, bir daha səs çıxmadi, iki nəşər səhiyyəçi gəlib onu aparanda o, yavaş-yavaş inləyirdi (H.Nəzərlı).

b) Komponentlər arasında sadalama əlaqəsi olur: *Dil desə da, ürək razi olmur, ayagları sözünə baxmayıb sürünlərdü* (İ.Sıxlı).
Bu cümlələrin sxemini belə qurmaq olar:

c) Komponentlər arasında aydınlaşdırma əlaqəsi olur:

Qaldığı yer oradan sakit olsa da, şəraitit püs idi: otaq kərpic döşəməli yarızırzəmi rütubətli bir yer idi (M.Ibrahimov).

ç) Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi olur:

Mən deyirdim ki, imtahandan "5" alacağam, mənə inanmurdular.

d) Komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olur:

Qayıdakalar nə qədər çalışsalar da, istiqamətini düz götürə bil-mir, su qayığı ayırdı (İ.Sıxlı).

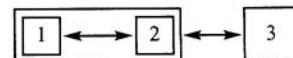
V. Tabesiz mürəkkəb və sadə cümlələrdən təşkil olunan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Bu növ mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı variantları nəzərə çarpır:

a) Komponentlər arasında aydınlaşdırma əlaqəsi:

Hamiya qəhvə, yalnız Məmmədhəsən ağaya darçın çayı gəldi: soyuqluq verən düyüün vücudə gətirdiyi rütubəti darçın yox edirdi (Y.V.Çəmənəzəmli).

Bu cümlənin quruluşu belə təsəvvür olunur:

b) Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi:

Atan soğan, anan sarımsaq, sən hərdən oldun gülməşəkar? (Atalar sözü); Cahangirov dodağımı büzdü, prokuror üzümü turşutdu, lakin yenə dillənən olmadı (B.Bayramov). *Pul var, vəzifə var, can bacı, amma xoşbəxtlik yoxdur!* (B.Bayramov).

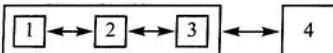
Bu misallardakı birinci komponentin, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında sadalama əlaqəsi vardır.

c) Komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi:

Dedim danışarsan, gülərik, sanın da eynin açılar (B.Bayramov).

Birinci komponent daxilindəki tərkib hissələr arasında sadalama əlaqəsi olanda, orada sadə cümlələrin sayı ikidən artıq da ola bilir; məs.:

Dəmir qapıların sanballı qıfılları zırıqılı ilə açıldı, ağır mandallar cəfələrdən çıxarıldı, bir dəqiqədə qapılar taybatay açıldı, qaranlıq taqlıqlara günçixandan qırmızı şəfəqlər düşdü (Y.V.Çəmənzəminli); Çay dağılıb, olini yandırıdı, stakan divara dəyərək, parça-parça oldu, nəlbəti yerə düşüb sındı, bu onu daha da açıqlandırdı (M.İbrahimov).

c) Komponentlər arasında qoşulma əlaqəsi:

Özünə bir şey olmayıb, maşın zədələnib, sabah düzəldərlər (B.Bayramov).

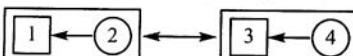
Birinci komponent özü qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümledən ibarətdir.

VI. Tabeli mürəkkəb cümlepərdən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlepər.

a) Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi olur:

Ağa, buyurdular ki, təqribən üç yüz kilometrdir, mən dili qurumuş da davam gətirməyib dedim ki, xeyr, ağa, cəmi yüz iyirmi kilometrdir (M.İbrahimov).

Arvad var ev tikər, arvad var ev yuxar (Atalar sözü).

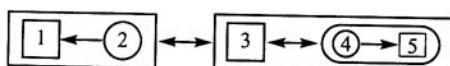
b) Komponentlər arasında sadalama əlaqəsi olur:

Arpaya qatsan, at yeməz, kəpəyə qatsan, it yeməz (Atalar sözü); *Öləsm, qəlbimdə onun məhəbbətini aparacağam, qalsam, qəlbimdə onu, onun məhəbbətini yaşadacağam* (B.Bayramov).

c) Komponentlər arasında qoşulma əlaqəsi olur:

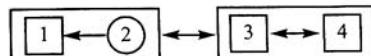
Başa saldım ki, kənd dedi-qodusuna o qədər də inanmasın; onu inandırımdı ki, Qönçənin üstündə yaxşı bir göz olsa, nöqsanlarını düzəldər (B.Bayramov).

Bu tabesiz mürəkkəb cümle iki əvvəlkilərdən daha mürekkebdir. Buradakı birinci və ikinci komponent tamamilə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlepərdən ibarətdir, lakin ikincinin budaq cümləsi daxilində şərt budaq cümləsi də iştirak edir.

VII. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlepərdən təşkil olunan qarışiq tipli mürəkkəb cümlepər.

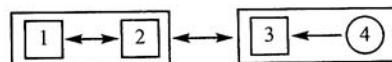
Ay Zeynal, seirlərini də, şəkli də göndər Bakıya, çap eləsinlər, bəlkə, məşuqəni tapasən, yoxsa dəli olarsan (B.Bayramov).

Birinci tərkib hissə möqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlepər, ikinci tərkib hissə isə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlepər ibarətdir.

VIII. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlepərdən təşkil olunan qarışiq tipli mürəkkəb cümlepər.

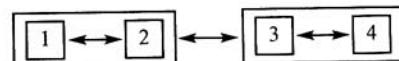
Evinə gedərsən, birdən səni yaxşı qarşılamazlar, atan da deyər ki, oğlumu pis qəbul elədilər (B.Bayramov).

Aydındır ki, komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi vardır. Birinci komponent qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlepər, ikincisi isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlepər ibarətdir.

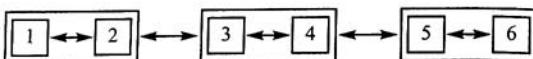
IX. Komponentləri tabesiz mürəkkəb cümlepərdən ibarət olan qarışiq tipli mürəkkəb cümlepər.

At ölü, meydan qalar, igid ölü, ad-san qalar (Atalar sözü).

Buradakı əsas komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi vardır. Sadalama əlaqəsi olsa, komponentlərin (tabesiz mürəkkəb cümlepərin) sayılardır. Sadalama əlaqəsi də ola bilər:

Şofer tutursunuz, maaş alır, dayə saxlaysınız, əmək haqqı alır, uşaq götürürsünüz, onun da öz xərci (B.Bayramov).

Burada hər biri səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan üç komponent sadalama əlaqəsi ilə birləşib, qarşıq tipli tabesiz mürəkkəb cümə emələ getirmişdir.

QARİŞQ TIPLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Danışq zamanı fikri daha ətraflı və dəqiqlik surətdə ifadə etmək üçün yalnız iki komponentdən – baş və budaq cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən deyil, həm de bir neçə komponentdən təşkil olunan tabeli mürəkkəb cümlələrdən də istifadə edilir. Komponentlər dənə çox budaq cümlələrin, bəzi hallarda isə baş cümlələrin hesabına artır. Beləliklə də, ya budaq cümləsi, ya da baş cümləsi çox olan (baş cümlə çox zaman ikidən artıq olmur) tabeli mürəkkəb cümlələr alınır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla olar:

- çoxbudaqlı mürəkkəb cümlələr;
- çox baş cümləli mürəkkəb cümlələr;
- çoxbudaqlı və çox baş cümləli mürəkkəb cümlələr.

Çoxbudaqlı mürəkkəb cümlələr

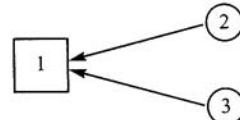
Çoxbudaqlılarda ən azı iki budaq cümlə olur. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz ayrı-ayrı budaq cümlə növləri baş cümlə ilə müxtəlif kombinasiyalara daxil olur. Tabeli mürəkkəb cümə daxilindəki təkcə bir budaq cümlə baş cümləyə hansı vasitə və üsulla bağlanırsa, iki və ya ikidən artıq miqdarda olan budaq cümlələr də eyni vasitə və üsullarla bağlanır. Buna görə də burada həmin məsələlərdən danışmağa ehtiyac qalmır; çünki hər hansı növdən olan budaq cümləni izah edərkən, onu baş cümləyə bağlayınlı vasitələr nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycan dilindəki qarşıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr komponentlərin birləşməsinə görə üç cür olur:

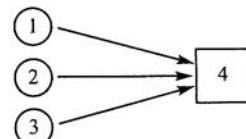
- Komponentləri paralel birləşənlər.
- Komponentləri ardıcıl birləşənlər.
- Komponentləri paralel-ardıcıl birləşənlər.

I. Komponentləri paralel birləşən tabeli mürəkkəb cümlələr. Paralel bağlananlar qütbürlərin sırasına görə iki cür olur: “baş cümə + budaq cümlələr”, yaxud “budaq cümlələr + baş cümə” şəklində. Budaq cümlə qütbündə iki və daha artıq budaq cümlə iştirak edə bilər.

Arzumuz budur ki, böyük oğlan olasan, gördüğün işlər bizi və valideynlərini sevindirsin.(danışq dilindən).

Hava yaxşı olsa, sən də vaxtında gəlsən, motoru tez işə sala bil-sək, istirahət günü çoxlu balıq tuta bilərik.

Budaq cümlələrin növünə, sayına və yerinə görə bunların cürbəcür variantları olur.

II. Ardıcıl birləşmələrdən yalnız üçkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirəcəyik. Üçkomponentlilərin budaq cümlənin növlərinə görə bir çox variantları da var ki, nə onları, nə də dörd və çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin bütün quruluş modellərini (çox olduğu üçün) nəzərdən keçirmək mümkün deyildi.

Məlum olduğu üzrə, rus dilçiliyində ardıcıl bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə birinci budaq cümləni baş cümlədən, ikinci budaq cümləni isə birinci budaq cümlədən asılı hesab edirlər. Bizim tətbiq etdiyimiz metodda görə isə üç komponent iki qütbdə birləşməlidir. Aşağıdakı misala diqqət edək:

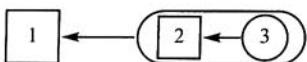
Vərəqədə yazılmışdı ki, ey əmələ camaati, bilin ki, Xanlar Həsən oğluna atılan atilan güllə... biz – neft əmələsinin hamisina atılıbdır (S.Rəhimov).

Biz bu cümləni aşağıdakı şəkildə iki qütbə ayırrıq: 1) *Vərəqədə yazılmışdı*, 2) *ey əmələ camaati, bilin ki, Xanlar Həsən oğluna atilan*

*güllə – neft əmələsinin hamısına atılıbdır; yeni birincisi baş cümle qütbü, ikinci isə budaq cümle qütbüdür. Birinci hissə danışannın öz sözdür, yeni o, məlumat verir (*Vərəqədə yazılmışdır*), qalan hissə isə vərəqədə yazılırlar bildirir, yeni özgə nitqdir. (Birinci hissə vərəqədə olmayan, ikinci hissə isə vərəqədə olan hissədir). Budaq cümle qütbü özü de ikikomponentli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Orada da baş və budaq cümle vardır. Beləliklə, biz həmin cümləni belə sxemləşdirməyi düzgün hesab etmirik:*

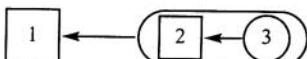
Onun aşağıdakı şəkildə sxemləşdirilməsi daha məqsədə uyğundur.

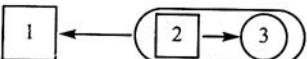
Qarşıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə iştirak edən üç komponent müxtəlif münasibətlərdə olur və müxtəlif quruluş tiplərini əmələ getirirler. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Baş cümle qütbü əvvəl gələrək, birkomponentli, budaq cümle qütbü isə ikikomponentli olur; orada əvvəl baş, sonra isə budaq cümle iştirak edir:

Axırda dedilər ki, qoy görək bu quyuda nə sərr var ki, bu at burdan o yana getmir (“Azərbaycan nağılları”).

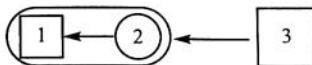
2. Baş cümle qütbü bir komponentdən, onun arxasında gələn budaq cümle qütbü iki komponentdən ibarət olur. Budaq cümle qütbüdə əvvəl budaq cümlə, sonra baş cümle iştirak edir:

Əsl məsələ də burasındadır ki, mən Qara daşların gələcəyinə bütün varlığımıla inanmasayıdım, belə fərəhli bir məclisdə səni həyəcanlandırmazdım (M.Hüseyn).

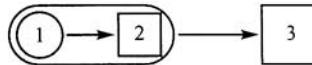
3. Budaq cümle qütbü əvvəl işlənərək ikikomponentli olur (əvvəl baş, sonra budaq cümle olmaqla), dالnca birkomponentli baş cümle qütbü işlənir:

Kim istəyir ki, Musa Eminov büronun tərkibinə seçilsin, qoy əlini qaldırsın (Danışq dilindən).

4. Budaq cümle qütbü əvvəl işlənərək iki komponentli olur (əvvəl budaq, sonra baş cümle olmaqla), arxasında bir komponentli baş cümle gelir:

Düşmən zabitini bizimkilər harada yaxalamışdilar, necə tutmuşdular, bunları bilməsəm də, yaxşı bir ov ilə qayıtdıqları göz qabağında idi (Ə.Əbülləhəsən).

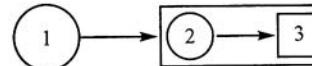
5. Budaq cümle qütbü tək komponentli olub, əvvəl işlənir, baş cümle qütbü isə iki komponentdən – baş və budaq cümlədən ibarət olur:

Başına gələn bir əhvalatı qisaca danışsam, görəcəksən ki, sənin tapmacanın cavabı elə mən deyəndir (“Kirpi” jurnalı).

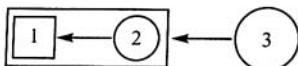
6. Başda işlənən tekkomponentli budaq cümle qütbüdən sonra iki komponentdən – budaq və baş cümlədən ibarət olan baş cümle qütbü işlənir:

İndi ki, məni istəyirsən, nə desəm, yerinə yetirməlisən (“Azərbaycan nağılları”).

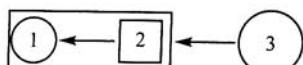
7. Əvvəldə iki komponentdən – baş və budaq cümlədən ibarət olan baş cümle qütbü, sonra isə təkkomponentli budaq cümle qütbü işlənir:

Vaqif gördü ki, İbrahim xan onun sözlərinin məğzini dərk etmir, mənəm-mənəm deyir, buna görə də dilxor olub dinmədi (Y.V.Çəmənzəminli).

8. Baş cümle qütbü ikikomponentdən – budaq və baş cümldən ibarət olmaqla əvvəlcə, təkkomponentli budaq cümle qütbü isə onun arxasında işlədirilir:

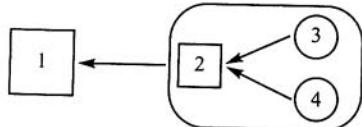
Bu işləri yaxşı görməsə, narazı qalacağıq, çünkü biz ümumi mənafeyi əsas tutmalıyıq (danışqdan).

III. Paralel-ardıcıl birləşənlərə gəldikdə qeyd etməliyik ki, bu bağlanma üsulu olan yerdə ən azı dörd komponentin olması zəruriyidir. Bunlar daha mürekkeb quruluşa malikdir. (Bunlara aid bəzi nümunələr göstərməkə kifayətlənəcəyik).

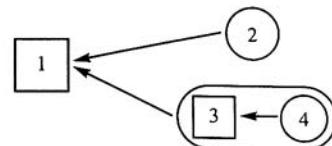
1. Baş cümle qütbü təkkomponentli olub, birinci yerdə işlənir. Budaq cüməl qütbü isə üçkomponentli olmaqla bir baş, iki (çox da ola bilər) paralel bağlanan budaq cümldən ibarətdir:

Bircə o qalib ki, Çıraq oğlu Murad dəstəni çəkib gəlsin ki, bu evlərdən də köçün, biz olacağıq (İ.Əfəndiyev).

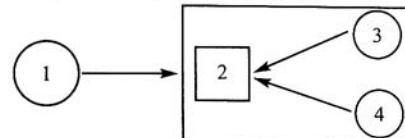
2. Baş cümle qütbü əvvəl gəlib təkkomponentli olur; budaq cümle qütbü iki paralel budaq cümldən ibarətdir ki, bunlardan biri özlüyündə baş və budaq cümldən teşkil olunmuşdur:

Xolmogortsev də, Tapdıq da onları inandırmağa çalışırdılar ki, siz, doğrudan da, çox yaxşı aşgərlərsiniz, biz sizdən təəssüflə ayrılıraq, çünkü məcburug (Ə.Əbülləsən).

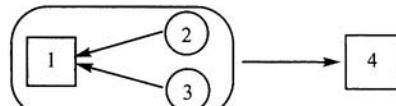
3. Təkkomponentli budaq cümle qütbü əvvəl, üçkomponentli baş cümle qütbü isə sonra gelir; sonuncu komponent bir baş və iki paralel budaq cümldən ibarət olur:

Qız bir neçə qədəm irəliləmədi ki, birdən dönüb mənə dedi ki, süd beş girvənə idi, xanıma deyərsən... (Tağı Şahbazi).

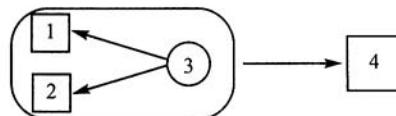
4. Qabaqca üçkomponentli budaq cümle qütbü işlənir; onun daxiliində bir baş cümle və iki paralel budaq cümle vardır. Baş cümle qütbü isə təkkomponentlidir:

Əgər sən bayaq nağıl elədiyin keyfiyyəti məhz zarafat üçün düzəldib nağıl eləyirdin ki, ancaq bir qədər gülək, günümüz xoş keçsin, söz yox, daxi bu barədə heç danışmayaq (C.Məmmədquluzadə).

5. Əvvəl işlənen budaq cümle qütbündə üç komponent olur; bunlardan ikisi baş cümle, biri isə budaq cümle vezifəsi daşıyır. Təkkomponentli baş cümle qütbü isə sonra gelir:

Elə isə xəbər çıxdı, səs-küy düşdü ki, Nigarı götürüb qaçdilar, Bürçü Soltan ata minib, qoşuna hay vurdı ("Koroğlu" dastanı).

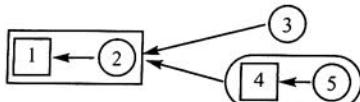

Biz burada budaq cümlələrin adını çəkmədən dördkomponentli qarşıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrden beş nümunə götirdik.

Beşkomponentlilərə aid də bəzi nümunələr göstərək:

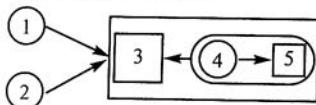
1. Əvvəlcəki komponentli baş cümə qütbü (baş və budaq cümə şəklində); sonra isə üçkomponentli budaq cümə qütbü işlənir; o da iki paralel budaq cümlədən ibarətdir. İkinci budaq cümle özü də baş və budaq cümə hissələrindən teşkil olunmuşdur:

Mən elə bilirdim ki, bizim uşaqlar özgə uşaqlar kimi o qədər də divar yanan deyillər, çünki çox nəsihət eləmişdim və onlar da manə söz vermişdilər ki, divarları yazmayacaqlar (C.Məmmədquluzadə).

2. Əvvəlcə iki paralel bağlanan budaq cümlədən ibarət olan budaq cümə qütbü, arxasında üçkomponentli baş cümə qütbü gəlir. O özü də qütb daxilində baş və budaq cümə qütblərinə bölünür ki, onun da budaq cüməsi iki komponentdən – budaq və baş cümlədən ibarətdir:

Elə ki məclis arəstə oldu, hər kəs öz yerini tutdu, xoşkar dedi: nə qədər ki bu Koroğlunun səsi kəsilməyi, dünya üzündə zindəganlıq bizə haram olacaq ("Koroğlu" dastarı).

Beşkomponentli paralel-ardıcıl tabeli mürəkkəb cümlələrin 24 quruluşda olması mümkündür. İşbirak eden ayrı-ayrı budaq cümə növərini nəzərə alıqdə onların çoxu variantlarının işləndiyi şübhəsizdir.

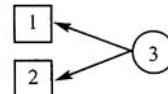
Çox baş cüməli mürəkkəb cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində bir baş cümənin bir neçə budaq cüməsi olduğu kimi, bir budaq cümənin də bir, iki və daha artıq baş cüməsi işlədilə bilər. Dilimizdə dərəcə, şərt, zaman budaq cümlələrinin baş cümlələrində dediyimiz bu xüsusiyyət özünü daha çox göstərir.

Baş cümə qütbündə iki komponent, budaq cümə qütbündə isə bir komponent işlədir; məs.:

Gülüş, sanın canın üçün, Moskva o qədər qəşəngdir, insanları o qədər mehribandır ki, adam ayrılmag istəmir (Ə.Vəliyev); Gör iş nə qədər çox, şərait ne qədər ağırdır ki, gələn məktubları belə oxuya bilmirəm (Ə.Vəliyev); *Vəziyyət elə şəkil almağa başlamış, iş o yera gətirmişdir ki, irəliyə doğru yeni bir addım atmaq özünü tamamilə bu iblislərin əlinə vermək və böğaza qədər çirkaba girmək demək idi* (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli).

Bu misalların sxemi belə olmalıdır:

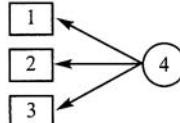

Dilimizdə üç baş və bir budaq cüməsi olan mürəkkəb cümlələr də işlənir; məs.:

Sübhanverdizadə. Gör biz öz inqilabi sayılığımızı nə dərəcədə itirmişik ki, nə dərəcədə bizim beynimiz kütləşib, biz iki göz-dən kor, iki qulaqdan nə qədər kar olmuşuq ki, qoyun dərisinə girən Ələpəş oğlu kimi bir qurd, bizim hökumatın bu boyda polad kassasına hücum çəkibdir (S.Rəhimov).

Burada baş cümə qütbündə üç komponent – üç baş cümə, budaq cümə qütbündə isə yalnız bir dərəcə budaq cüməsi vardır.

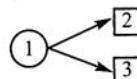
Həmin misalın sxemini belə qura bilərik:

Qabaqcə budaq cümə qütbü, sonra isə iki baş cümlədən ibarət olan baş cümə qütbü işbirak edir; məs.:

Gecənin qaranlığı olmasa, kim gündüzün işığına tələsər, kim bu işığın qədrini bilər? (S.Rəhimov).

Həmin misalın sxemi belə qurula bilər:

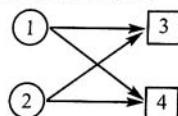

Çoxbudaqlı və çox baş cümləli mürəkkəb cümlələr

Bir tabeli mürəkkəb cümlənin daxilində nəinki yalnız budaq cümlələr, nəinki yalnız baş cümlələr çox ola bilər, eyni zamanda həm bir neçə baş cümlə, həm də bir neçə budaq cümlə işlədilə bilər.

1) Eyni vaxtda iki paralel budaq cümlə və iki paralel baş cümlə işlədilir. Bunlardan her biri istenilən baş cümleyə və əksinə aid olur; məs.:
Nə qədər ki sürətlə silahlanma davam etdirilir, nə qədər ki dövrlərin ictiyarında başqa ölkələrə ildırım sürəti ilə hücum etmək vasitələri və olduqca çoxlu silah ehtiyatları, o cümlədən də nüvə silah ehtiyatı vardır, dinc yanaşı yaşamaq üçün kifayat qədər möhkəm təməl ola bilməz, sülh möhkəm surətdə təmin edilmiş hesab oluna bilməz ("Kommunist" qəzeti).

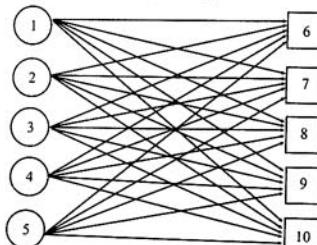
Bu cümlədəki komponentlərin bir-birine münasibətini sxem vəsi-təsi ilə aşağıdakı kimi ifadə etmek olar:

2) Belə tabeli mürəkkəb cümle daha çox komponentin iştirakı ilə də əmələ gələ bilər; məs.:

Əgər şum vaxtında edilərsə, torpaq yaxşı becərilərsə, keyfiyyatlı toxum sapılarsa, sahələr vaxtılı-vaxtında və normal şəkildə suvarı-larsa, alaq vaxtında edilərsə, onda yaxşı məhsul da əldə etmək olar. məhsulu yetişdirlərən də sevinər, bizim də üzümüz ağı olar, rayon rəhbərləri də bizə "sağ ol" deyər, bəlkə, hələ bir ordendən-zaddan da mükafat alarıq ("Sovet kəndi" qəzeti).

Bu cümlənin sxemini belə qurmaq olar:

Qeyd etmək lazımdır ki, budaq cümlənin sayının baş cümlənin sayına bərabər olması heç də zəruri deyildir, bunların biri digərindən az ve ya çox da ola bilər.

Beləliklə, tamamilə ayındır ki, Azərbaycan dilində qarışq tipli mürəkkəb cümlələr olduqca zəngindir və onların qütbənlənmə metodu ilə öyrənilməsi mümkündür. Həmin metodу nəinki qalan türk dillərindəki, eyni zamanda başqa dillərdəki qarışq tipli mürəkkəb cümlələrə də tətbiq etmək olar.

MÜRƏKKƏB SINTAKTİK BÜTOVLƏR¹

Sintaktik səviyyədə mürəkkəbleşmə ardıcılılığı özünü belə göstərir: söz birləşməsi → müxtəsər cümle → sade geniş cümle → mürəkkəb cümle → qarışq tipli mürəkkəb cümle → mürəkkəb bütöv (mətn).

Kəmiyyət və keyfiyyətə mürəkkəbleşmənin ayrı-ayrı səviyyələrini əks etdirən bu vahidlərin her biri öz xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Belə ki, mürəkkəb cümlədən bəhs edərkən bəzi üzlərlə arasında aparılan təhlil deyil, mürəkkəb cümləni təşkil edən vahidlərin struktur-səmantik təşkili, bu iki (ən azı) predikativ vahidin birləşməsi, birləşməye imkan verən forma və semantika, funksiyani icra edən vahidlərin qarşılıqlı üzlənməsi maraqlandırır. Doğrudur, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu üzlənməni ümumi fakt kimi xatırlayı, hər dəfə mübtəda (xəbər, tamamlıq...) budaq cümləsi deyəndə baş cümləde olmayan (və ya formal şəkildə olan) mübtədanın ayrı cümləde tezahür etmiş, formallaşmış şəkildə yeni vahid yaratdığını xatırlayıraq. Ancaq bu mübtədə heç vaxt bizim yadımıza cümle üzlərinin paradiqmasını salmur və yeni aspekt – iki və daha artıq cümlənin birləşməsi zamanı meydana çıxan xüsusiyyətlər ön planda keçir.

Təxminən eyni vəziyyət mürəkkəb cümle ilə qarışq tipli mürəkkəb cümle və keçidə bir dərəcədə özünü göstərir. Qarışq tipli mürəkkəb cümlədə ikikomponentli mürəkkəb cümle problematikası ikinci planda keçir, qütbənlənmə – struktur semantik saxələnmə öz planda dayanır. Doğrudur, burada yenə mürəkkəb cümlənin növlərinin adları xatırlayıraq, ancaq bu, artıq ümumi sistemin naminədir və burada

¹ Bu bölməni filologiya elmleri doktoru, professor Kamil Vəli Nərimanoglu yazmışdır.

cümlənin mübtəda, xəbər və ya tamamlıq budaq cümləli olması mahiyyətcə bizi maraqlandırmır, fikir qütbənəmə ətrafında *ardicil*, *parallel*, *parallel-ardicil* birləşmə modelleri üzərində mərkəzləşir.

Cümleyə verilən klassik torifdə əsas ziddiyət onun guya bitmiş fikir ifadə etməsidir. Aristoteldən müasir dövrümüzəcən gələn bu ziddiyət onun guya bitmiş fikir ifadə etməsidir. Aristoteldən müasir dövrümüzəcən gələn bu ziddiyət əsasən ondan doğur ki, fikrin (tefakkürün) ölçüləri ilə dilin (nitqin) ölçüləri mexaniki şəkildə qarşılaşdırılmış, fikrə və dilə atomar – əlahiddə şəkildə baxılmışdır ki, bu da düzgün sayıla bilməz. Fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır; belə ki, sözə və söz birləşməsinə nisbətən predikativ vahid olan cümlədə fikir bitkinliyi ola bilməz və ya istisnalar mətn tələbləri baxımından burada ola bilər (“cümə bərabərdir mətn” şəraitində). Fikir və intonasiya bitkinliyi forma və məzmun baxımından yalnız cümlədən daha böyük vahidin daxilində ola bilər. Cümənin özünü də təşkiləcisi vahid kimi daxil olduğu mətnin struktur və semantik özünməxsusluğunu *mətn sintaksisi* öyrənir.

Mətdən bəhs edərən məsələnin tədqiq tarixini və terminlərə, ötəri də olsa, nəzər salaq. Tədqiq tarixi nisbətən cavan olan və kökü antik natiqlik sənəti ilə, eləcə də M.V.Lomonosovun, F.İ.Buslayevin, A.X.Vostokovun, A.M.Peşkovskinin araşdırımları ilə bağlı olan mətn dilçiliyi N.S.Pospelovun, İ.A.Fiqurovskinin, İ.R.Qalperinin, İ.F.Vardulun, Q.U.Solqanikin, A.İ.Novikovun, L.M.Losevanın, V.İ.Moskolskayın, N.A.Slyusarevannın, türkologiyada M.Z.Zəkiyevin, Ə.Cavadovun, K.Abdullayevin tədqiqlərində genişləndirilmiş və dərinləşdirilmişdir. Xarici dilçilikdə 60-ci illərdən sonra müxtəlif dilçilik məktəblərinin, axın və cərəyanlarının predmetinə çevrilən mətn probleminə bir neçə baxımdan məcmuələr, kitablar, elmi konfranslar həsr olunmuşdur. Kommunikasiyanın mahiyyət və təşkilini, nitq fealiyyətinin rəngarəngliyini, çox funksiyallılığını, bədii mətnin anatomiyasını öyrənməkde mətn sintaksisi ciddi elmi-nəzəri və təcrübə ehəmiyyət daşıyır. Dil və tefakkürün qarşılıqlı əlaqəsi kimi global problemiñ həllində də mətn dilçiliyi mühüm rol almalıdır.¹

Mətnlərin özü də iki qrupa ayrılır: **mikromətn və makromətn**. Mikromətn elə kiçik mətnidir ki, orada konkret bir fikir, mətləb bitir.

Dilçilikdə mikromətnlərə mürəkkəb sintaktik bütöv də deyilir ki, digər terminlərlə (period, diskurs, subtekst, frazaüstü vahid, nəsə bəndi və s.) müqayisədə bu termin daha uğurludur.

Makromətnlər daha böyük mətnlər olub, ayrı-ayrı fəsilləri, müxtəlif bədii əsərləri tamlıqla ifadə edir ki, o dəha çox əslubi-poetik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Linqviistik tədqiqat əsasən *sintaktik bütövlərin* üzərində mərkəzləşir və *mətn* termini onun sinonimi kimi işlənir.

Nümunə üçün bir mürəkkəb sintaktik bütövə diqqət yetirək: “*Qış vaxtları atam həmişə evə hirsli qayırdı və onun rayonda satmaqcığın içində yağ, şor, pendir apardığı ağır kolxozi bidonu tappılıtlı ilə dəhlizə düşəndə nənəmin Məkka nağılı qurtarırdı. Qapıdan evə girən kimi atamın biza acığı tuturdı, cünni o, garda, əvvəlcə çörək qazanırdı, biz bu isti otaqda oturub o çörəyi yeyirdik. İslənmüş corabalarını ayağında çıxırbı hirsli-hirsli sobanın altına tullayanandan sonra, atam taxta çarpayıdan yastığın ən böyükünü götürüb palazın üstüna atrırdı. Atam yastığa dirsəklənib qay içə-icə qıpçırmızı qızarmış ayaqlarının yastı və yekə barmaqlarını tərpədirdi. Ayaqlarının qırımızsız çəkilib alnına tər gələnəcən atam biza hirsli-hirsli baxırdı. Sonra nənəm onun qara, hisli çəkmələrini də qapının qabağından gətirib qurumaq üçün sobanın altına qoyurdu. Çəkmələr, corabalar yavaş-yavaş buxarlanırdı, atamın hirsı yavaş-yavaş soyuyurdu*” (Ə.Əylisli).

Burada səkkiz cümlənin üzvi şəkildə birləşir yaratdığı bütöv intonasiya, məna və quruluş vahid bir tamın ifadəsinə xidmət edir.

Bütövü təşkil edən cümlələrin iç-icə bağlanmasından ata sözü açar rolu oynayır. Müxtəlif qrammatik mövqə və funksiyalarda çıxış edən həmin söz məhz müxtəlif formalarda işlənə-işlənə bu səkkiz cümləni zencirvari şəkildə bir-birinə bağlanmışdır. Müxtəlif formalar isə ele mümkün ola bilecek formalardır ki, oraya sözün özünün işləndiyi müxtəlif paradiqma əlamətləri və həmin funksiyada əvəzedici kimi çıxış edən sözlər daxildir.

Başlangıcı, inkişafı və sonu olan bu tipli bütövlərin semantik, funksional və struktur xüsusiyyətləri mətn sintaksisində öyrənilir.

Adı danışında biz mətn anlayışını “mətləb” və yaxud “söz” kəlmələri ilə ifadə edirik. “Sözüm bitdi”, “Sözün var, söz danış”, “Sözün damarı olar, çəkdikcə uzanar” və s. İfadələrinə məhz bu mənada – mətn anlayışı ifade olunur. Azərbaycan dilində ərəb dilindən alınma *mətləb* sözü də işlenir ki, onun beş mənəsi göstərilir: 1) istənilən,

¹ Bu barədə bax: Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII. Лингвистика текста. М., 1978.

teleb olunan şey; 2) məqsəd, arzu, istək; 3) məsələ; qəziyyə, ehvalat; 4) mövzu; 5) nəticə. Burada da məhz mətn, yaxud fikrin yarandığı, yayıldıği ve bitdiyi nitq fəaliyyəti nezərdə tutulur.

Qapalı struktur dil vahidi kimi atalar sözləri, bayatılar, mərasim və ya qeyri-mərasim nöğmələrinin hər biri özlüyündə bir mətnidir. Məs.:

1) *Yaxşılıqla yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlıqla yaxşılıq ər kişinin işidir.*

2) "Al molla" deyiblər, "ver molla" deməyiblər.

3) *Su gələr axar gedər,*

Qayalar yaxar gedər.

Bu dünya bir pəncərə,

Hər gələn baxar gedər və s.

Şerin hər bəndi (və ya beyt) mikromətn, bütöv şeir isə makromətnidir.

Burası da maraqlıdır ki, atalar sözü və məsəllər və ya bayatılar başqa bir mətnə daxil olub aktiv və ya passiv vəziyyətdə onun strukturasının vahidi kimi də çıxış edə bilir və bu zaman onlar özünəməxsusluğunu saxlayır.

Sintaktik və sintaktik-poetik baxımdan mətnin xüsusiyyətləri çox maraqlı və zengindir.

Dilin sistemliliyi yaruslararası əlaqədə və hər səviyyənin özündən əvvəlkino (eləcə də sonrakina) münasibətində bir daha təsdiq olunur. Bu baxımdan yanaşlıqda dilin ayrı-ayrı vahidlərinin belə bir iyerarxiya üzrə düzülmü özünü göstərir:

(F – fonem, M – morfonem, M – morfem, L – leksem, S – sintaqm, F – frazem, C – cümlə, M – mətn).

Bu ardıcılılıqda fonemin mənası yoxdur, morfem məna daşıyan ən kiçik dil vahidi, leksem mənalı vahiddir, cümlənin mənası hökm, mətnin mənası hökmər silsiləsi, sillogizm və ya daha geniş informasiya daşıyan vahidlərdir. Bu ardıcılıq sistemindən bir neçə nəticə çıxarmaq mümkündür:

a) fonemdən mətnə doğru informativ tutum, məna artan xətt üzrə reallaşır;

b) fonemdən mətnə doğru bütövlük (koherentlik), bağlılıq zəifləyir, birbaşa taşkiledicilərin nisbi müstəqilliyi artır.

Fonemdən mətnə doğru dil-nitq, invariant-varient münasibətləri hər yarusun özünəuyğun şəkildə də spesifik təzahür formalarına malikdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərdən danışan tədqiqatçıların bir qismi cümlənin təşkili və funksional keyfiyyətlərini mətnə de şamil edir, bəzi məna əlaqələrini (səbəb-nəticə, ardıcılılıq...), həmcinsliyi, bağlayıcıları, ortaqsəsli təsnif prinsipi kimi qabarıq şəkilde təqdim edirlər. Məlumdur ki, təsnif elmi araşdırmanın son məqsədi yox, tədqiqat, təlim vasitəsidir və mətnin de özünəməxsusluğunu tama-mile mürəkkəb cümlədən götürülməsinə ehtiyac yoxdur. Doğrudur, mətn və cümlə (söyləm) eyniliyi (izomorfluğu), semantik və struktur tipologiya müqayisəyə onszu da yol açır, ancaq hər halda sintaktik bütövlərin öz xassəsinə, özüna uyğun tədqiqat üssullarına müraciət etmək zəruridir.

Sintaktik bütövlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

1. Məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlük.

2. Struktur qapalılıq.

3. Komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üssülləri.

4. Əlaqə üssullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliliyi.

5. Mətdaxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyi.

6. Açıar sözlerin, açar cümlələrin mövcudluğu, onların əvəzliliklərlə və əvəzlilik mənalı sözlərlə, eləcə də sinonimlərlə dəyişmə imkanlarının olması.

Bu xüsusiyyətlərin içərisində bütövlük üzərində ayrıca dayanmaqla zəlidir. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yiğimi, toplusu olmayıb, onların yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunayığın yekunudur. Mətnin semantikası bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir. Çünkü mətn bir mənzerəni ehvalatı, metləbi ifadə edir və həmin cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tamı yaradır. Söz kimi, cümlənin də paradigməsi var və mətnində sintaqmatik ardıcılılıqda bu paradigmmanın bir təzahürü – mətnin mənasını quran, yaranan reallığı çıxış edir. Bu da dil və nitqin dialektikasından doğan prinsip kimi özünü göstərir. Dil faktı kimi cümlənin özüne-bərabərliyi maraqlıdırsa, nitq faktı kimi cümlə söyləmdə realizə

olunaraq mətnin qurulmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, mətn dil və nitq faktı kimi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir ki, sonra yeri gəldikcə bu cəhət xatırlanacaq. Mətnin dil mənzerəsi bütövlüyü *semantik* (məzmun planı), *struktur* (ifade planı), *kommunikativ* (funksional aspekt) prinsipləri ilə bağlıdır ki, bunlar yalnız dilçilik baxımından deyil, semantik, fəlsəfi-ontoloji baxılardan da maraqlıdır.

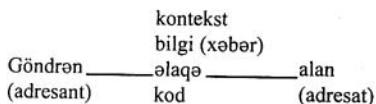
Mətnin bütövlüyü məntiqi-semantik bağlılığı (koheziyanı), sintaktik bağlılığı və üslubi-poetik bağlılığı ehtiva edir ki, bu da mətnindəki vahidlərin semiotik münasibət seviyyələrinə uyğundur:

- İşarə ilə işaretin münasibəti – *sintaktik seviyyə*;
- İşarə ilə danışmanın (adresant) münasibəti – *pragmatik seviyyə*;
- İşarə ilə obyektin (denotatın) münasibəti – *semantik seviyyə*.

Burada bir cəhəti da qeyd edək ki, bağlılıq bütövlüğün şərti olsa da, bütövlük yalnız bağlılıqla təyin olunmur. Təsadüfi deyil ki, əlaqəli mətn bütün bütöv olmaya da bilər. Bir sözlə, bütövlük əlaqə və başqa komponentləri əhatə edir, əlaqə özü də bütöv və qeyri-bütöv vahidlərdə özünü göstərir.

Mətn sintaksisində dərəcələnmə bütövlüğün azalması (zəifləməsi) principi əsasında aparılır. Burada dildaxili və dilxarici amiller, onlara nisbəti mühüm rol oynayır.

Mətnin hüdűm öz informativ fakturası ilə şərtləndiyi üçün burada nitq ünsiyyəti akti və onun R.Yakobson tərəfindən verilmiş sxemi diqqəti cəlb edir:

Bu altı amil nitq ünsiyyətini şərtləndirdiyi kimi, mətn sintaksisini açaqmadı da mühüm rol oynayır.

Mətnin formal və məzmun vasitələri sırasında Azərbaycan dili üçün tipik olan aşağıdakı əsas əlamətləri göstərmək olar:

Formal vasitələr

- Söz sırası.
- Elementin daxil edilməsi.
- Elementin qabardılması.

- Ədatlar.
- Əvəzlilikləşmə.
- Leksik tekrarlar.
- Tematic inkişaf.
- Söyləmin üzvlənməsi.

Məzmun vasitələri

- Əvveldən xatırlatma.
- Təmiz əlaqəlilik.
- Təkrarsızlıq (unikallıq).
- Ayrılma-seçilme.
- Vacibliyin dərəcəsi.
- Söyləm hissələrinin məna tarazlığı.
- Qeyri-müəyyənlilik.

Şübhəsiz, bu formal və məzmun vasitələrinin konkret mətnin təşkilində rolu eyni deyil və vacib deyil ki, bütün mətnlərdə bu vasitələr təmsil olunsun.

Hər bir mətn üç hissədən ibarətdir: *başlangıç* (tema) *orta* (inkışaf), *sonluq* (neticə).

Məzmunla bağlı olan bu bölgündə mətnin məntiqi-semantik qurumu (karkası) ifadə olunub.

Bəzən nida, yaxud sual cümlesi ilə ifadə olunan başlangıç inkişaf etdirilərək yekunlaşdırır. Yaxud da yalnız nəqli cümchlərin müxtəlif intonasiya gərginliyi şəraitində mətnin hissələri ardıcıl sıralanır. Nitqin funksional-məna tipləri olan *təsviri*, *təhkiyəvi*, *mühakiməvi* cümlələr mətn daxilində ikinci funksiya qazanaraq gerçəkliliyin dildə ifadesini reallaşdırır. Bu məqamlarda aktual üzvlənmə xüsusi maraq kəsb edir. İlk cümlənin informasiya gücünün getdikcə zəifləyərək sonrakı bütövün ilk cümləsinə bağlanması, mətnin tema-rematik, təşkili mexanizmi diqqəti cəlb edir.

Mətnin strukturu onun forma-məzmun planından doğur. Belə ki, mətni təşkil edən komponentlər bir-biri ilə paralel və zəncirvari şəkildə bağlanır.

Bu əlaqə mətni təşkil edən cümlələr arasında, eləcə də makro-mətnin mikromətnləri arasında özünü göstərir.

Mətnin quruluşunun təşkilində *təkrar* prinsipi həllədici rol oynayır. Sintaktik quruluşun bu və ya digər şəkildə təkrarı, leksik təkrar, morfoloji və morfonoloji təkrar, simmetrik və asimmetrik təkrar mətnin strukturunun formalşamasında həllədici rol oynayır.

1. Paralel əlaqəli komponentlər

Semantik və struktur yük daşıyan sintaktik paralelizm, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağladığı kimi, mətnin də komponentlərini bağlamağa xidmət edir ki, burada əsas cəhət sintaktik quruluşun tam və ya yarımcıq təkrarıdır. Komponentlərin eyni miqdarda vahidi birləşdirməsi, eyni münasabətləri və eyni söz sırasını saxlaması paralelizmin əsas şartlarıdır. Məs.:

*Hey yigidim, bəy yigidim,
Qayıtabanda qızıl dəvələr
Törümündən dönərmi olur?
Qaraqoçda qazlıq atlar
Quluncuğun təpərmi olur?
Ağayılda ağca qoyun
Quzucuğum süsərmi olur?
Alp yigitlər, bəy yigitlər
Görklüsünə qiyarmı olur?*

(“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Burada paralel cümlələr leksik epifora ilə müşayiət olunur. Leksik epiforalarlardan əvvəl gələn əsas feller də morfoloji əlamətlərinə görə ekvivalentdir. Bir tərəfdən eyni tipli oxşar hadisələrin sadalanması, o biri tərəfdən leksik epifora ilə möhkəmlənən sintaktik quruluş və morfoloji əlamətlərin təkrarı mətni paralel konstruksiya əsasında qurmuşdur. Bu və buna yaxın digər nümunələrə diqqət yetirək:

*Qarşı yatan qarlı dağlar,
Əsən olsa, el yaylar.
Qanlı-qanlı sular,
Əsən olsan, qamən daşar*

(“Kitabi-Dədə Qorqud”)

*Bağça bar deyib ağlar,
Heyva, nar deyib ağlar.
Dərya üstə bitən gül,
O da yar deyib ağlar.*

(Bayatti)

Bir gün atam rayon mərkəzindən tez qayıtdı – hələ günəş batmadı, hələ göydə dolaşalar uçmurdu, hələ naxır gəlməmişdi və hələ dəniz döşündə musiqi çalmışdırlar (Ə.Əylisli).

Əlaqənin özü də *təməşli* (kontakt) və *məsəfəli* (disktant) olmaqla iki yera ayrıılır. Təməşli əlaqədə komponentlər yanaşı, ardıcıl gelir. Məsəfəli əlaqədə isə sonradan mətnin müəyyən bir məqamında əvvəlki hissə, açar söz xatırlanır. Məsələn:

“Hər seydən çox, dağlar yadında qalıb. Bir də günəş yadında qalıb. Bir də orası yadimdادر ki, bir zaman gün çıxanda dağlar gülümsərdilər.

Dağların gülümsəməyi hərdən yuxuma girir və hərdən yuxumda dağlar gülümsəməndə mən dünyada saysız-hesabsız rənglər görürrəm. Mənə elə gəlir ki, o rənglərin hamisini haçansa, doğrudan da görmüşəm. Mənə elə gəlir ki, o rənglərin çıxusunu yavaş-yavaş, yaşaya-yaşaya itirmişəm, hər dəfə əlimə qəlam götürəndə o rənglərin hansısa tapacağıma ümidiim olur. Mən kəndə, uşaqlıq çağlarımı bila-bila qayıtmıram. O çağlar özü məni çağırıv. O çağlar ki, dağlar gülümsərdilər, o çağlar ki, dünyada saysız-hesabsız rənglər vardi (Ə.Əylisli).

Paralel parçalar, zəncirvari hissələr və müxtəlif səciyyəli təkrarlar mətnə monolitlik vermişdir. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

Doqquz il idi ki, Qəmərbanu ilə bir yastığa bəs qoyurdular, doqquz il idi ki, təbib qalmamışdı – dərman istəməsilər, ocaq qalmamışdı – əlac istəməsilər, dərvizişlər verdiyi almaları iki böyük yemişlidər, cəddi müqaddasların tipürdüyü sularda cimişlidər, sürü-sürü qoyunları, naxırxaxır heyvanları, karvan-karvan dəvələri qurban kəsib dünyanın acyalavacına paylaşmışdilar, amma heç nə hasil olmamışdı (Elçin).

Misallardan göründüyü kimi, paralel birləşmə əsasən şeir və ya poetik nəşr mətnlərində özünü göstərir. Xüsusilə qədim türk, o cümlədən qədim Azərbaycan şeirində, ümumən bədii-poetik üslubda paralel konstruksiyaların çox mühüm rolü var ki, bu aspekt poetik sintaksisin predmetinə daxildir.

Sonuncu nümunə əslinde qarşıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə modelində meydana çıxan məndir ki, cümlə-mətn prinsipi ilə yanış-

dıqda burada paralel konstruksiya və elementlərin fəal rol oynadığı qabarıq hiss olunur.

Yeri gölmüşkən, qeyd edək ki, bir cümlədə gerçəklilikin, psixoloji vəziyyətin mənzərəsi bir neçə baxış bucağından təqdim olunursa, intonasiya monolitliyi ilə fasilesizlik bir cümləyə uyğun gəlirse, bu tipli vahidləri də mətn hesab etmək lazımlıdır. Xüsusən müasir nəşrdə geniş yayılmış bu tipoloji-universal sintaktik keyfiyyət məhz mətn sintaksiyası prinsipləri ilə öyrənilir.

2. Zəncirvari əlaqəli komponentlər

Burada bir söz (bəzən buna *açar söz* deyirlər) müxtəlif formalarda, funksiyalarla tekrar olunmaqla mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan daxili xətt kimi çıxış edir. Yaxud da hər komponentin öz tema-rema quruluşundan asılı olaraq dövərə şəklində fəaliyyət göstərir.

Birinci cümlənin reması (yeni bilgisi) ikinci cümlənin teması kimi, üçüncü cümlənin teması ikinci cümlənin reması kimi... çıxış edərək mətni təşkil edir. Hər iki vəziyyətə aid nümunələr Azərbaycan dilində daha geniş yayılmışdır. Məs.:

Bəli, biri varmış, biri yoxmuş, bir Hindistan padşahı varmış. Bu padşahın dövləti-mali, cah-cələli o qədər imiş ki, bütün adamlar onu barmağınan göstərmişlər. Bu padşahın iki oğlu varmış, birinin adı Ərkə, o birisinin adı Cahangir imiş. Ərkə padşahın böyük oğlu idi, ancaq ağıldan bir qədər səfər imiş. Balaca oğlu Cahangir isə qüvvəli, ağıllı, qanacaqlı, min adama cavab verə bilən bir oğlan imiş ("Azərbaycan nağılları").

Burada padşah sözü müxtəlif formalarda, bir dəfə əvəzlik vasitəsilə, son cümlədə isə mənsubiyət şəkilcisi vasitəsi ilə təmsil olunaraq mətni təşkil edən struktur amil kimi çıxış etmişdir.

Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasiməli, Sabzəli, Kərbəlayı Qafar və Vəliqulu. Amma ikisini tanımırıq. Birlərdən biri qızx beş, bəlkə də allı sində, qurmuzsaqqal, qarapapaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sində köhnə qarapapaq, qədək arxalıq, ağtuman, qarasaqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin priyod mollası Molla Məhəmmədquludur" (C.Məmmədquluzadə).

Bu bütövdə tekrar olunan şəxsler say və əvəzliklər vasitəsi ilə mətnə yayılmış və onun vəhdətini yaratmışdır.

Birdən oyndım. Səsi kəsilmiş şəhər gecasının ən dərin, ən qaranlı noqtasında bir xoruz banlayırdı. Səsi dördmərtəbəli binanın alt qatından, qaranlıq zirzəmidən, dərin quyudan qopur, boğula-boğula şəhər üzərində ucalırdı. Bir an mənə elə gəldi ki, bu səs daha uzaqlardan, usaqlı ilların sırlı gecələrindən, bəlkə dənə uzaqlardan, daş dövrünün zülmət gecələrindən galib mənə çatdı. Son aylar yuxus gecələrimdə bənənə xoruzbanında mən hər dəfə sənki zamanla üz-üzə əyləşirdim (Ə.Məmmədxanlı).

Bu nümunədən göründüyü kimi, zəncirvari birləşmədə tekrarın sinonimlərlə ifadəsi də mümkündür.

Bunlar burda qalmadı olsun. Gəl sizə xəbər verim vəzirin qızı Gülgönçə xanımdan. Gülgönçə xanım Beça dərvişlə evlənəndən sonra bir usaqları olmuşdu. Uşağıın adı Rəşid qoymuşdular. Oğlan böyüyüb məktəbə gedirdi. Bir gün usaqlarının oynayan zaman usaqlardan biri Rəşidnən dalaşib dedi:

— Ey bic, atasından bixəbər Rəşid ("Azərbaycan nağılları").

Bu nümunə cümlədən-cümlepə dəyişən dövəri tekrarın yaratdığı zəncirvari əlaqəli metndir.

Zəncirvari ve paralel əlaqəli komponentlərin birlikdə çıxış etməsi iki baxımdan nəzərdən keçirilə bilər: a) onları qarşılaşdırıb təhlil etmək olar; b) onların vahid mətnin təşkilində birgə fəaliyyətindən də bəhs etmək olar. Bu baxımdan bir nümunəyə diqqət yetirək:

Pristavın həyatında it yiysini tanımırdı. Səsdən və qıylı qaldan qulaq tutulurdu: bir yanda qızular mələyirdi, bir yanda qızçıları bağlı cüçə və toyuqlar bağırdırlar, bir yanda qlavaların atları kişəyirdilər. Bir tərəfdən pristavın qulaqları üzün tuluları gah qlavanan üstünləti attılib "haff" eləyirdilər, gah katdanın üstünləti tullanıb "haff" eləyirdilər. Hərdən bir pristavın arvadı balkona çıxıb nazik səslə çığırıldı: "TİŞE", yəni "yavaş". Və sonra genə girirdi içəri (C.Məmmədquluzadə).

Zaman və məkan fasılısılıyi (kontinuumu), paralel konstruksiyalar və tekrar bu mətnin komponentlərini bir-biri ilə bağlayır, mətni formalasdır.

Məntiqi-semantik və sintaktik əlaqələrin zəifləməsi zaman mətnin komponentlərinin mənəsi heminki vəziyyətini itirək dil sisteminin vahidi kimi mənə daşımağa transformasiya olunur. Burada zəruri koherentlik mətnin qrammatikliyini daşıyan komponentlərin öhdə-

sinə düşür. Ayrı-ayrı komponentlerin transformasiyası mətnin semantik strukturuna təsir edir, eləcə də adresatın (qəbulədənin) mənimsəmə xarakteri də dəyişir, mətndə semantik yük daşıyan komponentlər əlahiddə (avtonom) qəbul olunur.

Ümumiyyətlə, mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların, ədatların, əvəzliklərin, köməkçi sözlərin və s. rolü çox mühümdür.

Məsələn, “və” bağlayıcısı. Sözü, söz birləşməsini, cümlə və mürəkkəb cümlənin hissələrini bağlamağa xidmət edən bu bağlayıcı mətnin də qurulmasında foaldır.

“Və” bağlayıcısının əvvəldə işlənməsinə haqq qazandıran tədqiqatçılar haqqında daha yaxındırlar.

“Və” yalnız bağlamır, yeri gələndə qarşılaşdırır, başlıcası isə, sürətlilik, davamlılıq, eynizamanlılıq da ifadə edir. Canlı dili daha çox təmsil edən badii üslubda (ara-sıra elmi üslubda), özü də yalnız Azərbaycan dilində deyil, başqa sistemli dillərdə də qeyd etdiyimiz funksiyalarda “və” əvvəldə işlənir.

Mətn sintaksi üçün “və”nin əvvəldə işlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tütül ki, bir (və ya bir neçə) cümlə ardıcıl gələrək vahid fikir-adresantın məlumatını müəyyən kontekst daxilində, müəyyən əlaqə sisteminde, müəyyən kod üzrə təqdim edir. Cümlənin nisbi bitkinliyi, cümlə konstruksiyasına siğan enerji, intonasiya və semantik hüdud bütöv tam ifadə etmir və qanuni olaraq növbəti cümlə reallaşır, nitq zəncirinə daxil olan bu cümlə deyilişə, zamanca, mənaca özündən əvvəlki cümləyə o qədər bağlıdır ki, burada bir lingvistik vahid – sığnala ehtiyac duyulur ki, həmin hissələri bağlaşın və eyni zamanda müsteqil cümləni başlasın. Bu fakt mətnin qırılmazlığını, kəsilməzliyini təmin edən əsas göstəricilərdən biridir.

Amma axı, bir iş də var. Bilmədiklərini bilməmək də bilməyin xüsusi bir şəklidir, səndən əvvəlki və səndən sonrani görməmək – xüsusi bir görəm nöqtəsidir. Və odur ki, bu bilimsizlikdən doğan duyguların, fikirlərin, qənaatların yerini heç bir şərşeydənagahlıq, həsrirrəvəqiflik verə bilmir.

...və mən yenə də yazımı davam etdirmək qərarına gəlirəm... (Anar).

...İndi də buna oxşar bir şey oldu. Və yaxşı ki, tez keçdi bu dəfə, bir o qədər çəkmədi (Ə.Əylisli).

Şifahi nitqdə “və”nin daha çox yazılı nitqdəki bu funksiyasının çox vaxt daha zəngin vasitələr ifadə edir (məs.: *ha, onu// bunu* da

deym, həm/ həm də, amma, ancaq, lakin, orası da//burası da var, bir də ki, sonra...). Qeyd edək ki, bu vasitələrin yazılı nitqdə də rolü çoxdur.

Sual oluna bilər ki, cümlə başlamazdan “və”ni mürəkkəb cümlənin komponentlərinin tərkibində işlətmək olmazmı? Bu, konkret vəziyyətə bağlıdır və elə konstruksiya var ki, bunu etmək olar, yaxud da etmək olmaz.

Ümumiyyətle götürdükdə isə sünə yolla mürəkkəb cümləni genişləndirməyə ehtiyac yoxdur. Bu yalnız mətnin poetik-semantik, poetik-grammatik struktur incəliyini nəzərə almışda özünü göstərir.

Mətnin kəmiyyət xarakteristikasını (parametri) da başqa baxımlar kimi cümlə ilə müqayisədə aydınlaşdırıraq.

Məlumdur ki, cümlənin ölçüsü sözün kateqorial xassələrindən və valentliyindən (birleşme imkanından) asılıdır. Konstruksiyanın seçimi və onun genişlənmə dərəcəsi kommunikasiyanın vəzifələrindən asılıdır ki, bu da öz ifadəsini janr-üslub rəngarəngliyində tapır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, bu və ya digər sintaktik modelin orta qrammatik genişlənmə əmsali olur. Mürəkkəb cümlənin orta mürəkkəblilik əmsali mürəkkəb cümlənin daxilindəki sadə cümlələrin mürəkkəb cümləyə nisbətində öz əksini tapır. Mətndə isə sadə və mürəkkəb cümlələrin nisbətinə, bəzən də mürəkkəb cümlələrin işlənmə nisbetinə mətnin mürəkkəblilik əmsali demək olar.

Bezi mətnlər bir cümlə ilə ifadə olunsa da, mətn, əsasən, iki və daha artıq (əsasən, 8-12) cümlənin yaradığı bütövdür. Sözün uzunluğu və dərinliyi anlaysı hecların sayı (uzunluq) və morfemlərin sayı (dərinlik) ilə ölçülür. Mətnin mənası vahidlərdən təşkil olunduğu üçün burada cümlələrin sayı mətnin dərinliyini, ritmik bölmələrin, taktıların (təqtilərin) fonosintaktik ifadəsi olan sintaqmların sayı isə mətnin uzunluğunu təmsil edir.

Bir neçə kələmə də abzas haqqında. Abzas lingvistik vahid kimi yalnız köməkçi amil hesab oluna bilər. Nöqtə cümlənin sərhədidir. Ancaq biz sonu nöqtəli vahidlərdən deyil, cümlə adlı predikativ mərkezi olan modallığı və intonasiya bütövlüyüne malik vahidlərdən bəhs edirik. Nöqtə səbəb yox, nəticədir, fonosintaktik simvoldur. Bu mənada abzas fasiləsizliklə, bütövlükle şortlənən daha böyük bir vahidin fonosintaktik vəziyyətə bağlı punktuativ ifadəsidir. Şifahi nitqdə abzas yoxdur, amma bu o demək deyil ki, sintaktik bütövlər də yoxdur. Ərəb qrafikası ilə yazılmış yüzlərə mətnin abzasi yoxdur,

ancaq orada abzasların hüdudlarını göstermek olar ki, bu da linquistik vəziyyətə bağlıdır. Abzas mikrotekstin (bütvün) yazı ifadəsinə uyğun gəlib, çox vaxt müəllif intonasiyasının, psixoloji ritmin ifadə vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Bu mənada nəzəri ədəbiyyatda abzasın tez-tez xatırlanması, ona istinad edilməsi, mikrotekstlə müqayiso edilməsi ayrı-ayrı linquistik, linqupoetik məsələlərin, fərdi üslubun öyrənilməsinə xidmət edir.

Mətnindən danişarkən insan yaddaşı və informasiyanın psixoloji tutumla bağlı olan momentləri də diqqətən yayınmamalıdır. Belə ki, insan yaddaşı böyük ağrı və mürəkkəb hissəni konstruksiyanın sonuna salır. İnfomasiyanın saxlanması və ötürülmə qanunauyğunluğuna görə rema danişan və dinləyən münasibatında mərkəzdə dayanır. Sonluqda əvvəlki informasiya ümumiləşir, yekunlaşır və sonrakı infomasiyanın çıxış nöqtəsi, rüseymi də burada mövcud olduğundan mürəkkəblik mərkəzi də oraya düşür. Cümldə bu sonluq xəbərdir, mətnində isə yekun hissədir. Sintaktik konstruksiyanın fasiləliyi (qırıqlığı) özünəcələgə görür çıxarır. Ümumiyyətlə isə, bütövə daxil olan elementlər uzun və mürəkkəbdirsə, fasiləliyin pozulmasından uzaqlaşmaq meyli özünü göstərir.

Azərbaycan dilində də geniş yayılmış qoşulma konstruksiyaları bu meylin ifadəsinə əyanılışdır.

Mətnin hissələrinin daxilən üzvi bağlılığı, çevikliyi, dinamizmi fikrin, özü də bətmiş fikrin uyğun ifadəsinə xidmət edir ki, bunun qabarlıq nümunələri dünyaya ədəbiyyatının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının Füzuli, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə kimi klassiklərində özünü açıq-aydın şəkildə göstərir. Üslubi-poetik məqamlarla bağlı olan bu məsələnin ümumi qanunauyğunluğu mətn dilçiliyi ilə, nitq fəaliyyətinin dialektikası ilə əlaqədardır.

Mətnin tədqiqi nitq sintaksisi, kommunikativ sintaksis, cümlənin aktual (semantik) üzvlənməsi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Məlumdur ki, ənənəvi qrammatik üzvlənmə cümlənin informativ yəkünü aça bilmir, cümlənin nitq təcrübəsindəki semantik-funksional ifadəsi məsəlesi açıq qalır. Əslində aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar etmir və inkar edə də bilməz. Çünkü bunlar ayrı-ayrı baxışlar olub hər dilin öz spesikasına uyğun zənginliklərə malikdir və ifadə-məzmun planları kimi ortaya çıxır. Semantik üzvlənmədə söylənilənin məqsədyönlülüyü aşkarlanırsa, qrammatik

üzvlənmədə sözlərin (üzvlərin) bir-biri ilə konstruktiv əlaqəsi əsasında formal şəkildə eşa, əlamət, hadisə, hərəkət arasındaki obyektiv əlaqələri aşkar edilir. Başqa sözə desək, formal-qrammatik üzvlənmə müəyyən birimdə fikir materialıdır və həmin material aktuallaşma sayəsində məqsədə yönəldilmiş olur.

Cümlənin modelləri, linquistik əlamətləri (kateqoriyaları) – predikativlik, modallıq, paradiqmata, sinonimika, sintaktik forma – *dil* faktı kimi cümləni predmet edir, kommunikasiya prosesində reallaşan cümlənin xüsusiyyətləri nitq faktı, söyləm anlayışı kimi öyrənilir. Semantik üzvlənmə potensial mövcudluğunu deyil, aktual fealiyyətlə bağlı olan xüsusiyyətləri öyrənməkdə maraqlıdır.

Aktual üzvlənmə nitq prosesində söyləmin müxtəlif semantik-funksional istifadə faktını eks etdirir. Söyləm eyni zamanda cümlənin sintaktik quruluşu və hökmün məntiqi qurumu ilə də qırılmaz şəkildə bağlıdır. Məhz dilin forma və məzmunu arasındaki qarşılıqlı əlaqə və təsir, dil və təfəkkür, nitq və şürə arasındakı dialekтик mü納sibət və s. məsələlərin həllində semantik aspekt ciddi rol oynayır.

Sözlərin semantik birləşməsi qrammatik üzvlənməni ifadə etmək üçün istifadə olunur və cümlə strukturunda bu sayəq üzvlənməni tam təşkil edir, söz sırası və intonasiya bu vəzifədən azad olur və başlıca olaraq aktual üzvlənməyə xidmət edir.

Konstruktiv-sintaktik (*dil*) səviyyədən fərqli olaraq, kommunikativ-semantik (nitq) səviyyədə söz sırası və ritm-intonasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində söz sırası və intonasiya aktual üzvlənmənin əsas ifadə vasitələri kimi çıxış edir.

Söyləmin aktual üzvlənməsinin vahidləri bunlardır: infomasiya, yeni verilən məlumat, bilgi (B); tema (T), yeni söyləmin predmeti; rema (R), yeni söyləmin əsası, yeni infomasiya, kommunikasiyanın nüvəsi.

Kommunikasiya mexanizmi, məlum olduğu kimi, danişan və dinləyəni əhatə edir. Tema danişan və dinləyən üçün eynidir, rema dinləyən üçün yenidir. Bilgi (verilən infomasiya) tema ilə remanın cəmینə bərabərdir, tema bilgidən remanı çıxanda yerdə qalan hissəyə, rema isə bilgidən temanı çıxarkən yerdə qalan hissəyə bərabərdir. Bu baxımdan söyləm vahidlərini münasibətini aşağıdakı kimi ümumişdirmək olar:

B=T+R

T=B-R

R=B-T

Semantik üzvlənmə belə bir faktı təsdiq edir ki, cümlə (söyləm) ayrıca mövcud deyil, hər cümlə nəyinə davamı və ya başlanğıcıdır.

Semantik üzvlənmə belə bir faktı təsdiq edir ki, cümlə (söyləm) ayrıca mövcud deyil, hər cümlə nəyinə davamı və ya başlanğıcıdır. Mətnindən ayrı götürdükde cümlənin formal-grammatik aspekti təhlil oluna bilər, ancaq söyləm kommunikasiya vahidi olduğu üçün onu yalnız və yalnız motndə təhlil etmək tələb olunur. Mətn sintaksisinin müasir inkişafı və gələcək perspektivləri məhz bu cəhətlərlə bağlıdır.

1. Azərbaycan dilində söz sırasının öz qanunauyğunluqları var. *Qamğan oğlu xan Bayındır / yerindən durmuşdu* ("Kitabi-Dəda Qorqud") söyləminin müxtəlif (mümkün) söz sıralı variantları eyni informasiyanı müxtəlif (mümkün) kommunikativ məqsədə yönəldər. Məsələn: *Yerindən durmuşdu / Qamğan oğlu xan Bayındır / Durmuşdu Qamğan oğlu xan Bayındır // yerindən* və s. Belə olduqda eyni söyləndən deyil, müxtəlif söyləmlərdən və müxtəlif semantik mərkəzləşmədən (üzvlənmədən) səhəbə gedə bilər. Əgər biz cümlə üzvlərinin müxtəlif sıralanma variantlarını söyləm informasiyası ilə tutusdursaq, müxtəlif söyləm tipləri müəyyənənəşdirmiş olarıq. Doğrudur, söz sırası aktual üzvlənmə üçün həmişə zəruri şərt kimi çıxış etmir, ancaq onun rulunun nəzərə alınması vacibdir.

2. İntonasiya və ritm, başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də aktual üzvlənmənin mühüm faktoru kimi götürülür. İntonasiya parametrlərinin (melodika, temp, vurma, pauza...) hamısı aktual üzvlənmədə müəyyən funksiya daşıyır. Söz sırası vasitəsilə şərtlenən, eyni zamanda söz sırasını şərtləndirən intonasiya çalarlarının bəzi nümunələrinə diqqət yetirək:

Söyüdüü arxın kənarında bitən yarpızlar / hər tərəfə ətir saçacaq (İ.Əsfəndiyev).

Rejissor yerindən sıçrayıb / iti addımlarla səhnəyə təraf getdi (Anar).

Bu söyləmlərdəki pauza, takt bölgüsü, məntiqi vurma xüsusi tədqiqat mövzusudur və qeyd etdiyimiz tema-rematik quruluş nisbidir,

söyləm variantlarında deyisir. Yeri gölmüşkən onu da qeyd edək ki, semantik üzvlənmənin poetik aspekti xüsusilə maraqlıdır (söyləmin bədii-poetik çeşidləri, şeir-nəşr ayrıncıda üzvlənmənin xüsusiyyətləri və s.)

Semantik üzvlənmədə ədatlar, modal sözlər və s. əlamətlər də mühüm rol oynayır.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Yazında əlifbadan başqa, durğu işarələrindən də istifadə edilir. Bu işarələri işlətməkdən məqsəd şifahi nitqi yazida olduğu kimi ifadə etməkdir. Elə ifadə etmək ki, yazılı oxuyan yazının mətləbini başa düşməkdə çətinlik çəkməsin və onu olduğu kimi canlandırma bilsin. Bu işarələr sistemine *punktuasiya*, yaxud *durğu işarələri* deyilir.

Yazında cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan bu işarələri həmi öyrənir, bunların işlənməsi ümumi qayda halına düşür və hamının ona əməl etməsi zəruri şəkil alır.

Əgər orfoqrafiya sözlərin yazılışı ilə (bu mənada leksika və morfologiya ilə) bağlıdırsa, punktuasiya cümlələrin, onların hissələrinin ayrılması və fərqləndirilməsi ilə (bu mənada sintaksis) əlaqədardır. Əvvəlkine dər mənada orfoqrafiya, sonrakina (punktuasiyaya) əvvəlki ilə birlikdə geniş mənada orfoqrafiya deyilir.

Punktuasiya şifahi nitqi yazida tam eyniliyi ilə ifadə edə bilməz. Əlifba sistemi dilin səslerini tam eyniliyi ilə əhatə edə bilmədiyi kimi, burada da 'bir qədər təxminilik özünü göstərir. Aşağıdakı misala baxaq:

Daha onu gözləyə bilməyəcəyik. İşimiz çoxdur. Başlayaq.

Bu cümlələrin deyilisini yazı nə dərəcədə eks etdirir? Əlbəttə, bu əksetdirmə tam təxminidir. Buradakı sintaktik-semantik bölgülər bilinsə də, onun intonasiyası, ritm və avazı (menlodikası) öz əksini tam şəkildə tapmır. O, yazılın necə canlandırmışından asılı olur.

Eyni bir dil materialı durğu işarasına görə müxtəlif şəkildə oxuna bilir. Məsələn: *O buradadir. O buradadır? O buradadir!* Halbuki bu cümlələr eyni sözlərdən (nitq hissələrindən), eyni cümlə üzvlərinən, eyni bir mübtədə və bir ismi xəbərdən ibarətdir.

Durğu işarəsi bezen hər hansı pauzanı işarə edir, lakin onun məna çalarını göstərə bilmir. *Necə də danışır!* cümləsində nida işarəsi

emosiya ifadə edən bir cümləni işaret edir, ancaq onun təəccüb, kinayə, sevinc və ya daha başqa çalarını ifadə edə bilmir. Bunu az-çox şəraitlə (situasiya ilə) müyyəyən etmek olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, punktuasiya qaydaları bütün haları əhatə etməyə də bilər. Durğu işaretlərinin qoyulması bəzi hallarda mülliğdən, onun subyektiv fikrindən de asılı olur. Bədii əsərlərin dilində müllif öz üslubi-poetik məqsədindən asılı olaraq, durğu işaretlərindən bəzən normadan fərqli şəkildə istifadə edə bilir ki, buna "mülliğ durğu işaretisi" deyilir. Qeyd etmək lazımdır ki, durğu işaretlərinin öz üslubi funksiyası var ki, bununla əslubiyyat məşğul olur.

Punktuasiya əlibədan çox-çox sonra yaranmışdır. İndiki halında o, demək olar ki, beynəlxalq xarakter almışdır. Dil sistemlerinin və əlibaların müxtəlifliyinə baxmayaq, bir çox xalqlar çün durğu işaretləri ümumilik teşkil edir. Şifahi nitqi yazida dəqiq ifadə etmək üçün durğu işaretləri insanların icad etdiyi an yaxşı qrafik vasitədir. Yaranmış vaxtlarda müxtəlif dillərdə durğu işaretləri arasında böyük fərqlər olsa da, indiki halında, demək olar ki, onlar ümumi xarakter daşıyır.

Avropa yazısında durğu işaretləri XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində düzəldilib İslədilmişdir. Hələlik məlum olduğuna görə, ilk durğu işaretlərini İtaliyada Manutsi qardaşları düzəldib, çap işində işlətmışlar.

Rus dilinin punktuasiyası əvvəller ibtidai şəkilde olsa da, sonradan inkişaf edib mükəmməlləşmişdir. XVIII əsrde Rusiyada artıq durğu işaretləri var idi; lakin ilk vaxtlarda durğu işaretlərinin hamısı olmamışdır. Lomonosovun durğu işaretləri qaydalarında yalnız tire, çox nöqtə və dırnaqdan danışılmışdır. Yazında tiredən istifadə edilməsini Karamzinin adı ilə bağlayırlar.

XIX əsrde əvvəlki işaretlərə qoşanöqtə, nöqtəli vergül kimi durğu işaretləri də əlavə olunmuşdur. Keçmişlə həmin durğu işaretləri indiki kimi deyil, başqa məqamlarda da işlənmişdir. Zaman keçidkən durğu işaretlərinin işlədilməsində təkmilleşmə və sabitləşmə getmişdir. Bu da XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllerinə düşür. Çap işinin inkişafı, dilin özünün inkişafı durğu işaretlərinin təkmilleşməsinə və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycan dilinə durğu işaretləri rus dilindən gelmişdir. Doğrudur, Dədə Qorqud dastanlarının əlyazmasında (onun Dresden nüsxəsində) cümlələr arasında bir işaret qoyulmuşdur. Həmin işaret indiki

o hərfinə benzəyir, amma onun içi tamamilə qaralanmışdır. Bəzi mütxəssislerin fikrincə, bu işaretin cümlələri ayırmadan başqa, əlyazmasında ayrı funksiyası da olmudsundur (seir-nəsər məqamları və s.).

Azərbaycan dilində durğu işaretlərinin tətbiq olunmasında, onların fikr dəqiq və aydın verilməsinin bir qrafik vasitəsi kimi yayılmışda M.F.Axundzadənin mühüm rolu olmuşdur.

Durğu işaretlərini iki qismə ayırmak olar: ayırıcı durğu işaretləri (nöqtə, sual işarəsi, vergül və b.k.); məhdudlaşdırıcı durğu işaretləri (mötərizə, dırnaq). Bəzən şifahi nitqdə xəbərdarlıq edilməsə, sitatın harada başlayıb, harada qurtardığı bilinmir. Buna görə danişan şəxs, adəten, "sitat gotirirəm", "filankəsin sözlərini deyirəm", "bu filan-kəsin sözləridir", "filankəsən demişkən" və b.k. xəbərdarlıq edən ifadələr işlədir. Yazıda isə bu sitatlar dırnaq arasına alınmaqla verilir və onun sərhədi məhdudlaşdırılır. Bununla da aydın olur ki, filan müllifdən getirilən sitat harada başlayır və harada qurtarır. Sonra da onun hansı mənbədən alındığı göstərilir.

Durğu işaretlərini işlənmə yerlərinə görə də fərqləndirmək olar: cümlənin sonunda işlənənlər, cümlənin içində işlənənlər, cümlənin əvvəlində və sonunda işlənənlər.

Durğu işaretləri bunlardır: nöqtə, nida, sual işarəsi, qoşanöqtə, çoxnöqtə, nöqtəli vergül, vergül, tire, mötərizə, dırnaq. Bəzi dilçilər abzasi da punktuasiyaya daxil edirlər.

Durğu işaretlərinin çoxu bir neçə vəzifəni yerinə yetirir. Məsələn, vergül həmcins üzvləri də, xüsusişmələri də, qrammatik cəhətdən cümle üzvləri ilə bağlı olmayan sözləri də, mürakkəb cümlənin komponentlərini də, əlavələri də ayırmak üçün işlədirilir. O biri işaretlərdə de belə xüsusiyyətlər var.

Durğu işaretləri yazılı nitq mədəniyyətinə xidmət edir. Onun əhəmiyyətini başa düşmək üçün aşağıdakı misallara baxmaq faydalı olar. Həmin cümlələrdə təkcə vergülün yerini dəyişməklə nə kimə mənə dəyişikliyi yarandığını asanlıqla görmək mümkündür.

O, keçi balasını axtarır.

O keçi, balasını axtarır.

O, qoca Musanı görüb dayandı.

O qoca, Musanı görüb dayandı.

Oxu, sən də atan kimi kəmsavad olma.

Oxu sən də atan kimi, kəmsavad olma.

Buradakı mənə dəyişiklikləri vergülün yerinin dəyişilməsi hesabınadır.

Məsələnin nəzəri cəhatinə göldikdə alımlar durgu işaretlerini dillin müxtəlif sahələri ilə bağlı hesab etmişdilər. "Punktuasiyanın əsasında nə durur?" sualına verilən cavab görə, əsasən, üç istiqamət müəyyən edilib bilər: 1) mənəni əsas hesab edənlər (buna "məntiqi istiqamət" də demək olar), 2) sintaktik quruluşu əsas hesab edənlər və 3) intonasiyanı əsas hesab edənlər. Birincilər fikirlərin mənə bölgülərini nəzərə alaraq, durgu işarələrinin mənə ilə bağlı olduğu fikrini irəli sürmüşlər. İkincilər nitqin sintaktik quruluşunu, onun cümlələrə və cümələ hissələrinə bölnüldüyü əsas götürərək, durgu işarələrinin əsasında sintaktik quruluşun durduguunu irəli sürmüşlər.

Üçüncülər nitqin intonasiya bölgüsünü əsas götürüb, durgu işarələrini söyləmlərin ritmik-melodik bölgülərinin ifadəcisi hesab etmişlər. Əslində baxanda, bu istiqamətlər bir-birinə yaxın istiqamətlərdir. Bunlar arasında derin uçurum yoxdur (amma bir-birindən fərqlənən yerləri var).

Öksər hallarda üstün yer tutan sintaktik bölgü ilə mənə bölgüsü eyni olur və bunlar özünəməxsus intonasiya ilə deyilir. Yəni çox zaman hər üç bölgü üst-üstü düşür. Məlum olduğu üzrə, ritm, ton, fasılı, sürəklilik, tembr və avaz (melodika) birlükde intonasiyanı təşkil edir. Bunlarsız da sintaktik və mənə bölgüləri mümkün deyildir. Lakin bəzən eleye intonasiya bölgüsü olur ki, orada durgu işarəsi qoymaq lazımlı gəlmir. Məsələn, "Son onilliklərdə Azərbaycan dilçiliyi xeyli inkişaf etmişdir" cümləsində üç sintaqm müəyyən etmək olar: 1) *son onilliklərdə*, 2) *Azərbaycan dilçiliyi* və 3) *xeyli inkişaf etmişdir*. Lakin bunların arasında vergül qoymulmur.

Yaxud başqa bir misal alaqq. Həyəcanlı hallarda ele psixoloji momentlər olur ki, danışanın nitqi qırılır (ya həyəcandan danışanın nitqində qırıcılıq yaranır, ya da ki başqası tərəfindən onun sözü kəsilir). Burada sintaktik bölgü, eyni zamanda, məntiqi bölgü olmadığı halda, intonasiya bölgüləri olur ki, bu da yazıda durgu işarələri ilə ifadə olunmalıdır.

DURĞU İŞARƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1. Nöqtə. Nöqtə işarəsi birinci növbədə nəqli cümlələrin sonunda qoyulur və onları başqa cümlələrdə ayırrı. Məlum olduğu üzrə, cümlə sadə də ola bilər, mürəkkəb də; bütöv də ola bilər, yarımcıq da. Yuxarıda deyidiyim fikir bunların hamısına aiddir. Nöqtə, eyni zamanda, adlıq cümlələri ayırmaga xidmət edir. Yüksek həyəcanla deyilməyən əmr cümlələrinin də sonunda nöqtə qoymulur.

Cümlənin ayırmaqdən əlavə, nöqtənin başqa vəzifələri də var. Dram əsərlərindeki dialoqlarda sətir başında yazılındadır, familiyadan sonra nöqtə qoymulur. Eləcə də sətirbaşı yazılından xırda sərlövhələrdən sonra da nöqtə qoymulur (nöqtənin dalınca eyni sətirle mətn başlayır).

Nöqtə işarəsi qisaltmalarda da mühüm rol oynayır:

a) Ad, ata adı qısaltılır, yəni onların birinci hərfəri yazılır, sonra nöqtə qoymulur; məs.: *I.S.Rəcəbli*, *M.F.Əhmədzadə*, *Y.M.İbrahimov* və s.

b) Ayri-ayrı müəlliflərdən gətirilən parçalardan sonra, qəbul olunmuş qisaltma cədvəlinə əsasən, onların yalnız baş hərfəri verilə bilər; məs.: *Cəfər Cabbarlı* əvəzinə (*C.C.*), (*Səməd Vurğun*) əvəzizə (*S.V.*) və b.k.

c) Elmi adları bildirən professor, dosent, akademik kimi adlar da yarımcıq qısaltıldı bilir ki, onlardan da sonra nöqtə qoymulur; məs.: *prof., dos., akad.* kimi.

ç) və bu kimi, və sair, məs. kimi sözlər də qısaltılır. Bunlardan sonra nöqtə qoymulur; məs.: və b.k. və s., məs.

d) Rəqəmlərin sayı üçdən artıq olduqda, onların oxunuşunu asanlaşdırmaq üçün təklikdən başlayaraq (sola tərəf) üç rəqəmdən qabaq nöqtə qoymulur; məs.: aşağıdakı rəqəmlərdə olduğu kimi:

224.312

Müəyyən bölgüləri verərkən, onların sırasını göstərən ərəb və Roma rəqəmlərindən sonra da nöqtə qoymulur; məs.: I., 2. və ya X., XI., XII. və s. kimi.

Ədəbiyyat mənbəyi, yaxud onların siyahısı verilərkən, müəllifin ad və soyadından sonra, mənbəyin adından qabaq nöqtə qoymulur. Məsələn; Mahmud Kaşgari. Divani-lüğət it-türk, I cild, səh.192.

2. Sual işarəsi. Sual işarəsi cavab almaq üçün işlənən sual cümlələrindən sonra qoymulur. Eyni zamanda bu işare cümlə vahidlərini

başqa cümlelərdən ayırmak üçündür. Sual cümleləri həm sadə, həm də mürəkkəb, həm bütöv, həm də yarımcıq ola bilər. Bundan əlavə, üzvlənmeyən cümlelərin də bir qismi sual cümleləridir (*Necə yəni? Necə mögar? Hə? Eləmi?*)

Sual cümlelərinin bir qismi intonası ilə formallaşır. Kontekst içərisində intonası ilə adı sade cümlelər işlədirilir (*Mən gedirəm. Sən gedirsin?*). Onların ekseriyəti dialoqda işlədirilir. Dialoqda belə sual cümlelərinə də rast gəlirik:

- *Adınız və soyadınız?*
- *Yaşınız?*
- *Məşguliyyyətiniz?* və s.

Bundan əlavə, -*mi* ədati və sual əvezlikləri ilə düzələn sual cümleləri də işlədirilir ki, onların da sonunda nida işarəsi qoyulur.

Ola bilər ki, tabeli mürəkkəb cümlənin yalnız budaq cümlesi sual bildirsin: *Cavab ver görək: Səni kim öyrədib?*

Bu misalda baş cümlə əmr cümlesi, budaq cümlə isə sual cümlesi idir. Mümkündür ki, tabeli mürəkkəb cümlənin həm baş, həm də budaq cümlesi sual xarakterində olsun:

Sən bilmək istəyirsənmi, o nə vaxt qayıdacaq? Burada sual hər iki komponente addır.

3. Nida işarəsi. Nida işarəsi birinci növbədə nida cümlelərinin sonunda qoyulur. Bu cümlelər emosionallıq ifadə edən (hiss-həyəcan bildirən) cümlelərdirdir; məs.:

Ey vaz. Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınız! Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmranlığınızna! (C.Cabbarlı).

Bununla yanaşı, yüksək emosiya ilə deyilən əmr cümlelərinin də sonunda (bunlar artıq nida cümlesi qrupuna keçmiş olur) nida işarəsi qoyulur.

Balaş. Gülüş, ver mənim ailəmi! (C.Cabbarlı); *Yerinizdən danışmayın!*

Bələ cümlelərin bir qismi hərbi işdə komanda şəklində işlədirilir (*Farağat! Sağa dön! Addimla irəli arş!* və b.k.). Üzvlənmeyən emosional sadə cümlelər içərisində predikativlərlə ifadə olunanlar çox zaman nida işarəsi tələb edir: *Əfsus! Heyhat! Heyf! Əlvida! Əhsən!* və b.k. Bələ üzvlənmeyən nida cümleləri ədatlara (*Bəli! Yox! Cox gözəll! Xeyr a!*), nidalarla (*Ura! Ay-hay!..*), modal sözlərlə (*Əsلا!*

Qətiyyən! Şübhəsiz!..) ifadə olunur. Həmçinin nida sözlərindən sonra da nida işarəsi tələb olunur:

- *Paho!.. Siz lap qiyamətsinizmiş!..*
- *Aha! Hüzurumuzda baş əyməyir bu!..*

Yüksek tonla (həyəcanla) deyilən xitablardada da nida işarəsi qoyulur:

Vaqif! Ey sərvərim, ey tacidərim!

Adlıq cümlelərə bənzəyən, lakin adlıq cümlə sayılmayan, dilçi-likdə “seqment cümlə” adı ilə tanınan sözlərdən sonra da nida işarəsi qoyulur: *İnsan! Bu, qürurla səslənir* (M.Qorki). *Stalingrad!* Bu söz indi də düşmənlərimizin canına vəlvələ salır. *Qaçma! Qaçma! Hara qaçacağam ki?*

Həyəcanlı tekrarlar da nida işarəsi qoymağı tələb edir:

*Üşyan yarat, üşyan yarat, üşyan yarat, üşyan!
Zəncirləri qırmaq, o böyük haq yolu tapmaq
Üşyanladır, üşyanladır, üşyanladır ancaq!*

(S.Rüstəm)

Qorxu, bədbəxt hadisə zamanı və yaxud hiddətlərənək danişanın nitqi qırıq-qırıq verilir, həyəcanlı tekrarlar edilir ki, bundan sonra da nida işarəsi qoymalıdır; məs.:

Məsələn:

Əlim uxtar (səhnəyə qaçaraq çağırır). Adə... Adə... yoldaş Arif Hikmət... Orada qiyamətdir! (C.Cabbarlı).

Bunlardan əlavə, qarğış və alqışlar, eləcə də yalvarışlar hiss-həyəcanla söylənərsə, onların da sonunda nida işarəsi qoymalıdır. Məs.:

Tükəz. Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, heç su da keçməsin!
Nəbi, danış, danış, dilinə qurban! (S.Rüstəm).

Allah səni min budaq eləsin!

Bunların heç biri mənim deyil, o oğlumun təkcə canı üçün!

Bu cür birləşmələr, görünür, cümlənin sonuna düşəndə nida işarəsi tələb edir. Cümlənin əvvəlinde və ortasında işlənəndə çox zaman cümlədən vergüllə ayrıılır.

Hiss-həyəcanla deyilmiş cümlelər eyni zamanda sual da ifadə edirə, onda bəle cümlelərin sonunda nida işarəsi ilə bərabər sual işarəsi də qoyulur; məs.:

*Dinmədikcə sənə sərhəddən aşırsan, deyəsən?!
Gah da bir məzħəbə, dinə sataşsan, deyəsən?!*
(M.Ə.Sabir)

Belə cümlələrdə bəzən sual mənəsinidan üstün olur, amma yənə hər iki işaretni (sual və nidanı) qoymaq lazım gəlir:

*Naəħl olana mətləbi qandırmaq olurmۇ?
Söz qanmayana zor ilə qandırmaq olurmۇ?!*

*Culğalayıb Zəngəzuru indi boranlıq, bizə nə?!
Tapmayır ac-yalavaclar güzəranlıq, bizə nə?!*
(M.Ə.Sabir)

Həyəcanla deyilən nida cümlələrinin sonunda bəzən nida işaretini və çox nöqtə qoyulur. Bu, fikrin və həyəcanın hələ davam elədiyini, sürəkliliyini göstərir; məs.:

*Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can!..
Xalqın canı qurtardı töhmətdən, ay can, ay can!..*
(M.Ə.Sabir)

4. Nöqtəli vergül. Nöqtəli vergül elə məqamlarda qoyulur ki, oradakı sintaktik-semantik bölgündə fasilə (pauza) vergüldə olan fasilədən çox, nöqtədə olan fasilədən azdır. Bunu əmələ getirən şərait aşağıdakılardır:

a) Cümələ üzvlərinin çoxluğu nəticəsində cümlənin hissələri genişlənir, ola bilər ki, hər hissənin daxilində başqa durğu işaretlərin-dən də istifadə olunur. Beləliklə, nöqtəli vergül qoylan yerdə cümlə hissələri arasında fasilə vergüldəkina nisbətən çox olur; məs.:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti:

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir; zəruri hallarda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir... (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası).

b) Qarışiq tipli mürəkkəb cümlələrdə bir qayda olaraq tərkib hissələr çox olur. Hər bir tərkib hissə (əslinde hər qütb) özü hətta

tabeli və tabesiz mürəkkəb cümle quruluşuna malik ola bilər. Belə halda arada fasilənin nisbətən böyüklüyü nöqtəli vergül qoymağının tələb edir; məs.:

Al, bu almani soy, qabığını bala doğmayan qəmərnışan madyana ver; özünü də iki qisim elə bir qismini sən ye, bir qismini arvadin yesin ("Dastanlar"); Abbas axşamı elədi, Pərinin bağçasına getdi, ha gözlədi, qız gəlmədi; gözləməkdən qılçaları yoruldu, aldi görək nə dedi... ("Dastanlar").

c) Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqəsi zeif olur, beləliklə, fasilə artır və nöqtəli vergül qoymaq lazım gəlir. Bu, əsasən, *qosulma* (keçmişdə bu əlaqəyə *bırlaşdırma* əlaqəsi deyilmişdir) əlaqəsində olur (lakin bu əlaqədə vergül qoylan hallar daha çoxdur). Məs.:

Göydə bir bulud parçası belə yox idi; şərq tərəf kəsilmiş qarpız kimi qızarırdı (Y.V.Çəmənzəminli); Abbas baxdı ki, sevgilisi Pəri xanım da adamların içərisindədir; gözlərinin yaşıını axıdır ("Dastanlar").

ç) Bölgülər verilərkən, onların sərhədində, yəni hər bölgündən sonra nöqtəli vergül qoyulur (sonuncudan başqa), məs.:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti:

1) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisini seçkiləri təyin edir;
2) Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinini Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdim edir;

3) Dövlət iqtisadi və sosial proqramlarını təsdiq edir;

4) Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin razılığı ilə Azərbaycan Respublikasının Baş nazirini vəzifəyə təyin edir; Azərbaycan Respublikasının Baş nazirini vəzifədən azad edir... (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası).

d) Həmcins üzvlər çox və geniş olduqda və hər bir həmcins üzvün içərisində yənə də vergüllə ayrılmalı olan digər üzvlər olduqda sadalanan geniş həmcins üzvlər arasında nöqtəli vergül qoyulur; məs.:

"Dillə nitqi förləndirməklə biz eyni zamanda 1) sosial olanı fördi olandan; 2) əsas olanı əlavə, yaxud az və ya çox dərəcədə təsdiyi olandan ayırırıq" (Ferdinad dö Sössür).

Qrammatikalarda misal götilən cümlələr arasında da nöqtəli vergül qoyulur.

5. Vergül. Vergül daha çox istifadə olunan durğu işaretidir. Sade cümlədə vergülin işləndiyi bir çox hallar var. Həmcins üzvləri ayı-

maq üçün aralarında vergül qoyulur. Çox zaman sonuncu həmcins üzvlər arasında vergül deyil, və bağlayıcısı yazılır. Həmcins feli xəbərlər işlənərkən, sonundan başqa, əvvəlki xəbərlər -ib, -araq şəkilçili feli bağlamalarla da əvəz olunur ki, bunlarda da vergül qoyulur. Elə hallar da olur ki, əvvəlki xəbər deyil, yox sözləri ilə verilir (*Mən vərdövlət deyil, mərifət axtarıram*). Belə hallarda da yox və deyil sözündən sonra vergül qoymaq lazımlıdır. Həmcins üzvlər arasında müxtəlif təbe etməyən bağlayıcılar da işləni ki, bunlar da vergülün qoymasına mane olmurlar (*Çəltik də gətir, bugda da, arpa da, əkinçi!*! *Yoxsa soyaram lap dərini, adə, əkinçi!*! (M.Ə.Sabir).

Cümənin xüsüsileşmiş üzvləri də cümənin qalan üzvlərindən vergüllə ayrırlar ("Cümə üzvlərinin xüsüsileşməsi" bölməsinə baxın). Xüsüsileşən əlavələrlə əsas üzv arasında vergül və ya tire qoyulur ("Əlavələr" bölməsinə baxmaqla olar).

Orta məktəbdən də məlumdur ki, cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığı olmayan sözlər – xitablar, ara sözlər və ara söz birləşmələri,nidalar – cümənin üzvlərindən vergüllə ayrırlar (emosiya ilə deyilən xitab və nidalarda isə nida işarəsi qoyulur). Eləcə də müraciət üçün işlənən *adə, ağız, canım, əzi* kimi xitablar, adı halda deyilən *and içmə, and vermə, yalvarma, qarğış eləmə, alqış eləmə, söyüş söymə* məqsədi ilə işlənən sözler və söz birləşmələri cümənin qalan üzvlərindən vergüllə ayrırlar; məs.:

Adə, heyvan oğlu, korsan? (C.Cabbarlı).

Canım, bu olmadı ki; Əşqi, sözdü, deyirəm də; Sən allah, bir az tələs, yoxsa gecikarik; Ağız, bu məsalədən xəbərin olmayıb?

Yüksək emosiya ilə deyilməyən, adı şəkildə teleffüz edilən bəyənmə, tərifləmə, alqışlama və təessüflənmə mənali predikativlər (*afərin, amin, əhsən, maşəllah, bərəkəllah, əfsus, heyif, təssüs, heyhat*), təsdiq və inkar edatları (*bəli, hə, yaxşı, yox, xeyr*), heyvanları çağırmaq üçün işlənən vokativlər (*quç-quç, düti-düti, tüşə-tüşə* və b.k.) cümənin başqa üzvlərindən vergüllə ayrırlar. Vergül, eyni zamanda, adı halda (*həyəcansız*) takrar olunan üzvlər arasında da işləmir; məs.: *Narahat olma, gələrəm, gələrəm.*

Nehayət, məna qarışan yerlərdə də vergül qoyulur ki, məna dolaşmasın.

O arabacı, Kərimi axtarır. Yaxud: *O, arabacı Kərimi axtarır.* Bu misallarda vergülün rolü aydınlaşdır.

6. Tire. Tire də çox işlənən durğu işarələrindən biridir. Yazında bir çox hallarda tire işlədirilir:

a) Ümumileşdirici sözə onun məzmununu açan sözələr arasında tire qoyulur. Ümumileşdirici söz başda, axırda, yaxud eyni zamanda həm başda, həm də axırda gele bilər.

b) Dialogda hər adamın danışıığı yeni sətirdən verilir və ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur.

c) Vasisəsiz nitqə müəllif nitqi ilə özgə nitq vergül və tire ilə bir-birindən ayrırlar.

ç) Mətn arasına giren cümlelər (rusca belələrinə "вставное предложение" deyilir) metnən ya möterizə ilə ayrılr, ya da onun hər iki tərəfincə tire qoyulur.

d) Mübtəda qrupu ilə xəbər qrupu həcm etibarilə bir-birinə bərabər gələrsə, onların arasına tire işarəsi qoyulur. Məsələn:

Sən nə qədər məndəsan – mənimkisən, mənimki olmalısan (C.Cabbarlı); *Məhsul yiğimində gecikmək – çoxlu itkiyə yol vermək deməkdir.*

e) Xüsüsileşən əlavələrlə əsas üzvdən tire ilə ayrırlar (vergüllə də ayrırla bilər).

ə) Dram əsərlərinin iştirakçıları barədə məlumat verərkən, addan sonra tire qoyulur. Məsələn:

Məşədi İbad – 50 yaşında qoca kişi.

f) Mekan və zamanın başlanğıc və bitmə nöqtələrini ifadə edərkən, arada tire qoyulur. *Baki-Şamaxı yolu, Baki-Moskva qatarı, 29-30-cu illər, XIII-XVI əsrlər.* Möterizədə tire ilə ayrılan illər adamin anadan olma və vəfat etmə tarixlərini bildirir. Məsələn: *M.Ə.Sabir* (1862-1911). Bu, hadisələrə də aid olub, onun başlanğıc və bitmə zamanını bildirə bilər. *Böyük Vətən müharibəsi* (1941-1945).

İki ismin arasında qoyulan tire ortaqlılıq da bildirir: *Coul-Lens qanunu, İran-İraq müharibəsi, Polşa-Azərbaycan Dostluğu Cəmiyyəti* və s.

7. Qoşanöqtə. Alt-üst qoyulan qoşanöqtənin aşağıdakı işlənmə yerləri var:

Əvvələ, qoşanöqtə aydınlaşdırma lazımlı golendə qoyulur. Elə bu bölmənin birinci cümləsi aydınlaşdırma tələb etdiyi üçün var sözündən sonra qoşa nöqtə qoymulmuşdur. Belə aydınlaşdırma müəllif nitqi ilə özgə nitq arasında da olur. Məsələn: *Müəllim dedi: "Əlaçıl olmaq istəyən müntəzəm çalışmalıdır!"* Misallarla izahat verib aydınlaş-

dırmaq lazımlı olanda da *məsələn* sözünden sonra da qoşanöqtə qoyulur. Son zamanlar mətbuatda sözlerini vermək istədikleri adamın adını və ya familiyاسını (yxud da həm adını, həm də familiyاسını) yazırlar, ondan sonra qoşanöqtə qoyurlar. Qoşanöqtədən sonra həmin şəxsin sözlərini verirlər.

8. Çoxnöqtə. Çoxnöqtə – bir-birinin yanına düzülmüş nöqtələrə deyilir. Burada ən azı üç nöqtə olur. Çoxnöqtə bir neçə halda qoyulur. Cümənin sonunda qoyulan çoxnöqtə fikrin bitmediyini, davam etdirilə biləcəyini bildirir. Fikrin kəsilməsi bir neçə səbəbdən ola bilər: onu davam etdirməyi ya müəllif lazımlı bilmir, ya gizli saxlamaq məqsidi ilə demir, ya da elə sözler olur ki, onun deyilməsi cəmiyyət üçün məqbul deyildir, ya yaddan çıxmış olur, ya fikir başqası tərəfindən kəsilir, ya da natiq həyəcanlı olduğu üçün fasilelərlə danışmali olur. Bu qırıqlıq ortada da ola bilər: Məsəlen: *A I m a s . Aha, sizsiniz. Mən çox şadam...* (C.Cabbarlı).

A I m a s. Sən bir dayan, mən sözümü qurtarım, gör nə deyirəm də... (C.Cabbarlı); *Barat.* *Mən onu deyə bilərəm ki, ...onu deyə bilərəm ki...* *Almas xanım galəni məktəb nizama düşüb* (C.Cabbarlı).

Dialoqda müsahibin cavab verməməsi də çoxnöqtə ilə ifadə olunur. Məsəlen:

– *Adın nədir?*

– ...

Sitatlar gətirilərkən, məqsədə uyğun olaraq ya başdan, ya ortadan, ya da axırdan sitatın müəyyən parçaları bilərkəndən buraxılmış olur. Həmin buraxılan parçaların yerinə də çoxnöqtə qoyulur.

9. Mötərizə. Yazında işlənən durğu işaretlərindən biri də mötərizədir. Mötərizə aşağıdakı hallarda işlədirilir:

Ara cümlələr çox zaman mötərizə ilə verilir (onun tire ilə ayrılan hallarına da rast gelirik). Həmçinin mətnədə araya giren cümlələr də həmin qayda ilə mətnədə seçilir. Cümə üzvlərinin xüsusiləşməsi, o cümlədən də xüsusiləşən eləlavələr də bəzən mötərizədə verilir. Dialoqlarda verilən remarkalar (iştirak edənlərin hərəkətlərini bildirmək üçün işlədilən sözler) da mötərizəyə alınır. Əgər bir müəllife istinad etmək üçün ondan sitat gətirilirsə, onun mənbəyi sitatın yanında mötərizədə göstərilir.

Teatr və kino barədə danışılan zaman artistin adı, həm də onun oynadığı rolun adı yanaşı verilərkən, onlardan biri mötərizəyə alınır (bəzən mötərizəsiz, arada tire qoyularaq yazılır).

Tarixi şəxslər və hadisələrdən danışılan zaman onların illəri mötərizədə verilir. Bir əsərdən danışanda onun yazıldığı tarix mötərizədə göstərilir.

10. Dırnaq. Yazında dırnaqların da mühüm əhəmiyyəti var. Dırnaq bir neçə halda işlədirilir. Bunlardan aşağıdakılardı qeyd etmək olar.

Müeyyen mənbələrə əsaslanarkən, əgər həmin müəllifdən gotirilən sitatlar cyni ilə, yəni vasitəsiz nişq şəklində verilirsə, onu əvvəlində dırnaq açılır, qurtaracağında isə bağlanır. Məsəlen: *A.Şaiq Abbas Səhhət haqqında* yazırıdı: "Yazmış olduğu bütün şeirləri hafizəsində idi. Onun o qədər gözəl şeir oxuması var idi ki, an zəif, ən cansız bir şeir onun ağızından çıxdığı zaman canlanırdı". Qəzet, jurnal, kitab, məqalə, kino, teatr adları dırnaqda verilir. Həmçinin mahmə, muğam, oyun havası adları da dırnaq arasına alınır. Bəzi təskilat, cəmiyyət adları, kolxozi, sovxozi adları, klub, mehmanxana adları, gəmi, qatar adları, soyuducu, televizor, radio, məqnitofon adları da dırnaq arasına alınır.

Bir söz həqiqi mənasında deyil, eks mənada işlənəndə də dırnaq arasına alınır. Bir adam o birinə bədxahlıq eləyirsə, onda həmin adam belə deyir:

– *Filankəs mənim "xeyirxahimdir".*

Danışığda isə bu, sözlə ifadə olunur: *Filankəs mənim dırnaq-arası xeyirxahimdir.*

Dırnaqların, eləcə də digər durğu işaretlərinin işlənməsinin başqa halları da ola bilər.¹

¹ Geniş məlumat almaq üçün aşağıdakı kitabə müraciət etmək olar: Z.İ.Budaqova. Azərbaycan dilində durğu işaretləri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1977.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

Sintaksis və onun predmeti	5
Sintaktik vahidlərin ifadəsində rolü olan vasitələr	9
Dilin başqa qatlari (yarusları) ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsi	10
Sintaksisi öyrənmə mərhələləri və istiqamətləri	13

Sintaktik əlaqələr

Tabesizlik əlaqəsi	22
Tabelilik əlaqəsi	23
Uzlaşma əlaqəsi	24
İdare əlaqəsi	28
Yanaşma əlaqəsi	31

Söz birləşmələri

Ümumi məlumat	35
Söz birləşməsi və söz	35
Mürəkkəb idare adları söz birləşməleri kimi	39
Söz birləşməsi və cümlə	40
Söz birləşmələrinin növləri	43
Sadə və mürəkkəb birləşmələr	45

İsmi və feli birləşmələr

İsmi birləşmələr	46
Feli birləşmələr	57
Qoşmalı feli birləşmələr	72

Cümələ

Ümumi məlumat	75
Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri	81
Nəqli cümlə	82
Sual cümləsi	86
Əmr cümləsi	93
Nida cümləsi	100

Sadə cümlə sintaksisi

Cümle üzvləri	104
Baş üzvlər	104
Mübtəda	105
Xəber	114

İkinci dərəcəli üzvlər

Tamamlıq	126
Teyin	140
Zərfliklər	149
Cümle üzvlərinin hemcins işlənməsi	170
Cümle üzvlərinin xüsusi işləşməsi	186
Əlavələr	195
Cümle üzvlərinin sıralanması	205
Qrammatik cəhətdən cümle üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər	216
Xitab	216
Ara sözlər	223
Ara sözlərin məna növləri	227
Ara cümlələr	229
Sadə cümlənin struktur-semantik tipləri	230
Üzvlənməyen sadə cümlələr	231
Söz-cümlələr	231
Üzvlənən sadə cümlələr	235
Tərkibli sadə cümlələr	235
Cütterkibli sadə cümlələr	248
Bütöv və yarımcıq cümlələr	250
Feli tərkibli sadə geniş cümlələr	255

Mürəkkəb cümlə sintaksisi

Ümumi məlumat	268
Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr	270
Tabesiz mürəkkəb cümlələr	273
Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr	277
1. Məna əlaqələri	278
2. Komponentlərin sırası	285
3. Bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr	286

4. İşarə əvəzlilikləri və mənsubiyət şəkilçiləri	288
5. Ortaq elementlər	289
6. Zaman uyuşmaları	292
7. Komponentlərin tərtibində paralellik	293
8. İntonasiya	293
Tabeli mürəkkəb cümlələr	294
Baş və budaq cümlələr	296
Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr	301
Tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrə göre təsnifi	302
Mübtəda budaq cümləsi	304
Xəbər budaq cümləsi	308
Tamamlıq budaq cümləsi	311
Təyin budaq cümləsi	317
Zərflik budaq cümlələri	320
Yer budaq cümləsi	326
Səbəb budaq cümləsi	337
Nəticə budaq cümləsi	341
Məqsəd budaq cümləsi	348
Kəmiyyət budaq cümləsi	353
Dərəcə budaq cümləsi	357
Şərt budaq cümləsi	359
Qarşılaşdırma budaq cümləsi	364
Qosulma budaq cümləsi	369
Qarışq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr	372
Qarışq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr	373
Mürəkkəb sintaktik bütövlər	391
Paralel əlaqəli komponentlər	398
Zəncirvari əlaqəli komponentlər	400
 Durğu işaretləri	407
Durğu işaretlərinin növləri və vəzifələri	411

Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev
Yusif Mırəhməd oğlu Seyidov
Ağamalı Qulu oğlu Həsənov

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ

IV hissə

SİNTAKSIS

“Şərq-Qərb”
Bakı
2007

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Kompyuter səhifələyicisi: *Yalçın Şükürov*
Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqızı

Yıqlımağa verilmişdir 02.03.2007. Çapa imzalanmışdır 19.07.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 103.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”
12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.